

UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA.
FACULTADE DE FILOSOFÍA
DEPARTAMENTO DE FILOSOFÍA E ANTROPOLOXÍA SOCIAL.

O PENSAMENTO ILUSTRADO NA GALIZA DO XVIII.

TESE DE DOUTORAMENTO.

PRESENTADA POR MANUEL RIVAS GARCÍA

BAIXO A DIRECCIÓN DO

PROF. DR. D. CARLOS AMABLE BALIÑAS FERNÁNDEZ.

ANO 2009

INTRODUCCIÓN

A presenza das Luces en Galiza ven investigándose dende mediados dos anos setenta, dando como resultado algunhas teses de doutoramento así como varias publicacións nas que se poñen de manifesto as novas ideas presentes nos grupos ilustrados galegos e que reflicten tanto nos seus escritos como en realizacións prácticas. As pescudas realizadas sobre Economía, Ciencia, Matemática, Educación, a Inquisición, sobre institucións ilustradas, como o Real Consulado de A Coruña, Sociedades Económicas de Amigos do País e outras máis puntuais, creban o complexo dunha Galiza illada e, pola contra, son unha proba da cobiza, aínda que sexa minoritaria, por poñerse a altura de Europa no campo do saber e do progreso. Quedaba un campo por investigar dentro deste panorama ilustrado: trátase da Filosofía ilustrada, sobre a que xa existen algunhas achegas en diversos artigos e publicacións. A finalidade deste traballo é precisamente completar esa lagoa, dentro do marco das ideas ilustradas en Galiza.

Cando nos referimos á Filosofía ilustrada galega a ninguén se lle pasan por alto as dúas figuras principais do momento: o P. Feixoo e Sarmiento. Mágoa que non vivisen en Galiza e elaborasen dende aquí os seus escritos; pero é ben coñecido que un viviu no seu convento e profesou na súa cátedra en Oviedo, e o outro, entre o convento e a Corte en Madrid. Sería inxusto omitir a constante preocupación de Sarmiento por Galiza, que abandona aos quince anos en dirección ao convento de San Martín de Madrid . Xa de adulto viaxou tres veces á súa amada terra, tomando nota de canto vía e observaba, para tratar de dar solucións dende a súa cela conventual aos problemas que afectaban os paisanos e mantendo unha continua correspondencia epistolar con seu irmán Xavier que o poñía ao día de canto acontecía aquí.

Pero estas dúas figuras estelares son so un botón de mostra do que entón viña pasando en Galiza dende a época dos Reis Católicos que escorrentaron de aquí a nobres e clases dirixentes e poñendo a foráneos nos postos claves, cos lóxicos inconvenientes derivados do descoñecemento deste pobo, das súas xentes e costumes. É certo que as figuras extraordinarias destes dous relixiosos antes sinalados non marcharon de aquí por

imposición externa senón por propia decisión vocacional; pero de feito, tampouco retornaron posteriormente á súa terra para poder permanecer nela, sumándose así ao grupo de “exiliados” que precisaba Galiza e que a monarquía mantivo afastado por razóns ben coñecidas.

Este traballo céntrase nos ilustrados presentes en Galiza, aínda que circunstancialmente se faga referencia tanto a estes dous personaxes, como a Vicente do Seixo, que vive tamén fora de Galiza, ou ao P. Losada Quiroga, xesuíta galego non moi coñecido e que está nos comezos da Ilustración salmantina.

O conxunto desta investigación consta de, catro partes. A primeira está precedida dun capítulo introductorio onde se expón o concepto e características da Ilustración así como o seu proceso de entrada en España. A continuación fálase da situación da sociedade da época: poboación, clases sociais e institucións. Na segunda parte expónse a reforma universitaria e as institucións ilustradas. A terceira parte empeza a análise das ideas ilustradas na Economía, Ciencia, Educación e Dereito. A cuarta parte reservase en exclusiva para analizar a filosofía ilustrada. Suman dez capítulos en conxunto, vertebrados en dous eixes fundamentais: a) a reforma que ven de fora impulsada dende o centro pola monarquía e b) as novas ideas que van callando aquí nunha minoría que loita por cambiar a situación de atraso en que está Galiza, tanto na Universidade como na sociedade en xeral. O segundo eixe éo máis importante e creativo posto que agora agroman novas ideas na ciencia, na técnica, na economía e comercio, na educación, dereito e tamén na filosofía. Nos dous últimos capítulos analízase o pensamento filosófico nas obras de Juan Francisco de Castro e de José González Varela, co que se trata de deixar patente a presenza aquí da filosofía das Luces.

O método utilizado combina tres tipos de instrumentos: fontes, monografías especializadas e obras sobre a época. En determinados temas de carácter introductorio e xeral botouse man de artigos, manuais e publicacións solventes nas que se analizan feitos, ideas e mesmo persoas con criterios de independencia e obxectividade. No tocante á historia do dezaioito en Galiza hai na actualidade espléndidos manuais, estudos monográficos e artigos dunha solvencia fora de toda dúbida. Estes, que aparecen citados no traballo e reseñados na bibliografía, serviron de base para elaborar o marco fundamental de

época, aínda que en moitos casos se utilicen documentos de arquivo de primeira man recollidos persoalmente nos centros que se citan.

As fontes que se utilizaron son de dous tipos:

a) Documentos manuscritos recollidos basicamente en arquivos institucionais: .

1. Biblioteca do Real Consulado da Coruña(B.R.C.C.):

- Libros de Actas, do I ao IV, que abranguen de 1785 a 1826.
- Catálogo da Biblioteca: índice por materias e autores.

2. Arquivo Xeral de Simancas(A.X.S.):

- Mazo 880.

3. Arquivo Histórico do Reino de Galiza (A.H.R.G.)

- Papeis de Cornide, Mazo 5, nº 76.

4. Arquivo Histórico Universitario de Santiago (A.H.U.S.):

- Libro de Claustros, 1748.
- Libro de Claustros, 1749.
- Libro de claustros, 1759-69.
- Libro de claustros, 1786-99.

5. Arquivo Histórico Provincial de Lugo (AHPL)

- Mazo 867
- “Actas de Instalación y Constitución de la Sociedad Económica de Lugo, Año de 1841” (do Instituto Masculino, cedido ao Arquivo Histórico Provincial)

6. Arquivo Municipal de A Coruña (AMC)

- Xunta do Reino de Galicia, 1775, tomo 22.

7. Instituto “José Cornide” de Estudios Coruñeses (I.J.C.).

8. Fundación Penzol en Vigo (FP).

9. Museo de Pontevedra (M P).

10. Instituto P. Sarmiento en Santiago (I.P:S.).

11. Biblioteca e Arquivo do Mosteiro de Poio en Pontevedra (M.P.)

b) Obras impresas orixinais de distintos autores que aquí se tratan e que clasificamos por apartados:

FILOSOFÍA:

CASTRO, Juan Francisco,(1765) *Discursos críticos sobre las leyes, y sus intérpretes, en que se demuestra la incertidumbre de éstos, y la necesidad de un nuevo, y metódico Cuerpo de Derecho, para la recta administración de justicia* (3 vols., Madrid, Joaquín Ibarra).

CASTRO, Juan Francisco, *Dios y la Naturaleza. Compendio histórico, natural, y político del Universo, en que se demuestra a Dios en las portentosas maravillas de los naturales efectos, y se refiere en sumario La Historia natural, y Civil, la Religión, Leyes, y costumbres de las naciones antiguas, y modernas mas conocidas del Orbe*. Por el Dr. D. Juan Francisco de Castro, Abogado de la Real Audiencia de Galicia, Arcediano de Dozón, Dignidad de la Iglesia de Lugo Provisor y Vicario General de aquel Obispado. Os 10 tomos aparecen publicados na Imprenta Joaquín Ibarra de Madrid entre 1780 e 1791. No ano 1780 editáronse os tomos 1, 2, 3, 6 e 7; no 1781 editáanse o 4 e 5; no 1788, o tomo 8, no 1790, o tomo 9 , e no 1791, o 10º e último.

GONZALEZ VARELA, J. (1800), *Discurso sobre el modo que tienen las pasiones de manifestarse y de obrar en cada hombre*, Santiago.

GONZALEZ VARELA, J. (1801), *Ars rationis. Metaphisica*, Santiago.

GONZALEZ VARELA, J. (1801): *Ars ratiotinandi, sive Logica, ad gallaicorum adolescentium usum potissimum accomodata*, Santiago.

GONZALEZ VARELA, J. 1808: *Ars ratiotinandi, sive Logica, ad gallaicorum adolescentium usum potissimum accomodata*, 2ª ed., Santiago.

GONZALEZ VARELA, J. (1803), *Metaphisica generalis atque particulares ad gallaicorum adolescentium usum ordinata atque elaborata*.

SARMIENTO, FR.MARTIN (1762),Tomo 2º do volume 2º *De la Obra de 660 Pliegos* del Rmo.P.Maestro Fr.Martín Sarmiento, Benedictino, que trata del Reino Mineral. B.N. MS-20391, f.482 vta.

VERNEY, L. A. (1762), *De re logica*, Olisipone, Typ. Michaelis Rodericii

ECONOMÍA E INDUSTRIA:

BAÑUELOS I FUENTES, M. (1789), *Prontuario anual topográfico* escrito por D---, Santiago.

CONSUL JOVE I TINEO, F.(1786), *Memoria sobre el conocimiento de las tierras, verdadero, i econoómico método de cultivarlas, adaptado al clima, i circunstancias de Galicia, i Asturias*; presentada en la RSE de Amigo del País de Santiago en Junta Pública que celebró el 4 de noviembre de 1784, Santiago.

CONSUL JOVE I TINEO, F. (1788), *Ensayo sobre la hidraulica rústica*, Santiago.

CONSUL JOVE I TINEO, F. (1794), *Memoria físico-económica sobre el mejoramiento de los lienzos en Galicia*, Madrid.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Memoria sobre el estado de la pesca en la costa de Galicia, causas que detienen sus progresos, y medios de removerlas para su fomento*. Biblioteca Real Academia de Historia Madrid, Papeles varios sobre Galicia, mazo E-102.

CORNIDE SAAVEDRA, J.(1774), *Memoria sobre la pesca de la sardina en las costas de Galicia*, Madrid.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Memoria sobre el descubrimiento de una mina de carbón de piedra en Galicia, dirigida a la Real Sociedad de Santiago, por su socio D.-----* - , en *Espíritu de los mejores diarios*, nº 243, 1790.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Reflexiones que la Academia de Agricultura pide a sus miembros sobre el cultivo de los montes*. AHRG, mazo 5, nº 80.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Sobre el fomento de lino y el cáñamo y el empleo del torno de hilar en vez de la rueca*, 1765. AHRG, mazo 5, nº78.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Conclusiones sacadas de los informes sobre el cultivo de los montes en Galicia*, 1767, AHRG, mazo 5, nº98.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Inconvenientes de la excesiva división de la propiedad en Galicia*, AHRG mazo 5, nº 98.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Memoria sobre el cultivo de los montes comunes* , AHRG mazo 5, nº 94.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Informe de D. José Cornide a la R.S.E. Santiaguesa sobre el uso de la jávega*. AHRG, mazo 4, nº68.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Informe sobre los puertos y caminos de Galicia*, AHRG, mazo 13, nº216.

IBAÑEZ, A. R.(1788), *Alegato sobre la denegación del establecimiento de una fábrica de hierro y otra de ollas en los montes de la Rúa, provincia de Mondoñedo*. Rivadeo, 15. 12.1788.

LUCAS LABRADA, J. (1804), *Descripción económica del Reino de Galicia*, Ferrol, 1804; Ed. Galaxia, Vigo, 1971.

LUCAS LABRADA, J.(1806), *Discurso formado por D.----- Secretario del Real Consulado de La Coruña para leerla en la abertura de la Biblioteca que estableció D. Pedro Antonio Sánchez*, Madrid.

PEREIRA, Luis Marcelino,(1788) *Reflexiones sobre la ley agraria, de que se está tratando en el Consejo*. Madrid.

SANCHEZ VAAMONDE, P.A,(1858) *Colección de los escritos del Dr. D.-----* ----- Madrid.

SANCHEZ VAAMONDE, P.A. (1973), *La economía gallega en los escritos de Pedro Antonio Sánchez Vaamonde*, Vigo, Galaxia.

SOMOZA Y MONSURIU,F.,*Discurso de Somoza y Monsoriu sobre el cultivo de los montes*, AHRG, mazo 5, nº86.

SOMOZA Y MONSURIU, F., (1775), *Estorvos i remedios de la riqueza de Galicia. Segundo Discurso político-legal*, Santiago.

SUAREZ FREIRE, J. (1813), *Viage a Galicia desde la villa de Benavente o breve descripción de sus caracteres:de la construida desde Astorga a La Coruña y de la que debe construirse desde la villa de Benavente a la ciudad de Orense, Santiago y Vigo, con algunas observaciones acerca de las obras, utilidad y circunstancias de cada una*, Santiago.

SEIXO, V., (1792-94), *Lecciones prácticas de agricultura y economía que da un padre a su hijo, para que sea un buen Labrador en qualquiera país del Mundo: Tomadas*

de las mejores Memorias que han publicado las Academias y Sociedades de toda Europa, y acomodadas a la situación local de España, Madrid, 5 vol.

SEIXO, V., (1796), *Compendio de observaciones, que forman el plano de un Viage Político y Filosófico que debe hacerse dentro y fuera del Reyno en que nacemos, y luego por Europa y demás partes de la tierra, en el qual se trata de las excelencias, riqueza y origen de las Artes: de los tres Reynos de la Naturaleza; y de toda la economía Animal, Vejetal y Mineral*, Madrid.

MEDICINA:

GÓMEZ DE BEDOYA Y PAREDES, P. (1764), *Historia universal de las fuentes minerales de España*, Santiago, Impr. Ignacio Aguayo.

DEREITO

CASTRO, Juan Francisco,(1765) *Discursos críticos sobre las leyes, y sus intérpretes, en que se demuestra la incertidumbre de éstos, y la necesidad de un nuevo, y metódico Cuerpo de Derecho, para la recta administración de justicia* (3 vols., Madrid, Joaquín Ibarra).

HERBELLA DE PUGA, B. (1768), *Derecho Práctico i Estilos de la Real Audiencia de Galicia, ilustrado con las citas de los autores mas clasicos, que lo comprueban*, Santiago, Imprenta Ignacio Aguayo.

SEIXO, V. (1801), *Discurso filosófico y económico-político sobre la capacidad o incapacidad natural de las mugeres para las ciencias y las artes; y si en razón de su constitución , o por defecto de su impotencia intelectual, y organización física, deben o no tener otras ocupaciones que las de la rueca, calceta y aguja, como pretenden algunos hombre, o deberá dárseles otra educación que la que se les da actualmente, y cual sea ésta*, Madrid, Imprenta Repullés.

EDUCACIÓN.

“Sociedad Económica de Lugo” , citado en AHPL.

Xunto a este material de primeira man utilizaronse tamén estudos e monografías especializadas, algunhas delas xa foran antes obxecto de traballo de investigación de doutoramento, como acontece con obras como a de Fausto Dopico, Ricardo Moreno Castillo, David Fernández Fraga ou Mª Carmen Sánchez Rodríguez; outras son de autoría de prestixiosos historiadores ligados á Universidade compostelá que cubriron lagoas e puxeron ao día a historiografía galega moderna.

Xa dentro do campo filosófico serviron de gran axuda non so as obras publicadas sobre a Ilustración en España, senón tamén as achegas que sobre autores e ideas ilustradas relativas a Galiza se foron vendo a luz dende comezos dos anos noventa.

A presente obra analiza neste terreo filosófico as achegas de dous autores pouco estudiados: Juan Francisco de Castro e José González Varela . Con isto tratamos de facer xustiza á súas obras e persoas , dándoas a coñecer, evitando así que o pensamento ilustrado galego se exclúa sistematicamente da historiografía ilustrada peninsular.

CAPITULO 1. APROXIMACIÓN AO CONCEPTO DE ILUSTRACIÓN.

1.1. A ILUSTRACIÓN E AS SÚAS CARACTERÍSTICAS

No século XVIII o centro de gravidade da cultura atópase arredor do Canal da Mancha: en Inglaterra e Francia, principalmente. As ideas ilustradas arrancan de Inglaterra, cobran gran forza en Francia onde se estenden a través da Enciclopedia e dende alí contáxianse ao resto de Europa.

Non existe polo tanto un sentido unívoco do termo “Ilustración” posto que cobra distinta forza e pulo segundo o país onde enraíza. Mentres nuns países tivo especial vigor e forza transformadora, como sucedeu en Francia e Inglaterra, noutros, en cambio, as ideas ilustradas chegaron moi atenuadas. Este é o caso de España e de Galiza onde a Ilustración foi feble e de curta duración.

Tratamos de achegarnos ao concepto de Ilustración que nos permita establecer as ideas rectoras dun pensamento no que se moven un importante grupo de autores galegos do século XVIII, que non é exclusivo do campo filosófico senón que abarca tamén o Dereito, as Ciencias, a Economía, a Teoloxía ou a Educación. Non se trata de establecer unha definición rigorosa e formal do concepto de Ilustración ao estilo das ciencias formais ou experimentais e que logo se aplica con todo rigor nas diferentes parcelas deses saberes. Tratamos en todo caso de achegarnos á comprensión nidia dun movemento histórico e cultural, de facer unha definición operativa do mesmo que nos permita entender este fenómeno de por si complexo, tanto polas moitas ramificacións que tivo polos diversos países nos que se estendeu, como polo seu contido – xa que afecta aos máis variados campos do saber. Neste sentido parécenos atinada a manifestación de Goldmann cando afirma que entende por “ Ilustración el conjunto de las diversas corrientes de pensamiento

racionalista y empirista que se desarrolló en el siglo XVIII en los países de Europa Occidental, sobre todo en Francia e Inglaterra” (GOLMANN, 1976: 30)

A palabra “Ilustración” tráenos á mente valores que acadaron unha elevada cotización no mundo occidental, como racionalidade, progreso, liberdades, dereitos humanos, laicidade etc. De feito esta palabra xa se utilizou para cualificar a época de esplendor do mundo grego, o século V durante o que funciona o sistema democrático e brillan as grandes figuras da política, do arte, da literatura, da ciencia e da filosofía. A nivel de pensamento, esa ilustración parte da época dos sofistas e alcanza o seu cume en Platón e Aristóteles. Hai unha fe no ser humano, compártense uns principios prácticos de igualdade social e elabórase unha teoría do coñecemento que permitirá falar da autonomía do individuo e das polis. Esas ideas tratarán de levalas á práctica a traveso da política, nomeadamente na democracia.

Nun sentido máis estricto, este vocábulo reservouse para denominar o século XVIII. A metáfora da luz que se utiliza para bautizar esta época pretende indicar que se está ante unha nova actitude mental que quere alumear as tebras que cubrían Europa e despejar o campo para dar paso a un novo amencer que parte da confianza na razón e tenta superar un mundo ancorado no escurantismo e na superstición.

A Ilustración non tivo a mesma intensidade en todos os países, como acontece con case todos os movementos desta índole. O fenómeno das Luces non só se estendeu por Europa senón tamén por varios países americanos. Neste caso, os principais guías e protagonistas estiveron en Francia e Inglaterra, aínda que tamén se estendeu por Italia, Prusia, Rusia, España, entre outros. Francia e Inglaterra son países que se porán de moda, pero as ideas ilustradas terán desenlaces diferentes nos respectivos pobos. Inglaterra potencia o comercio, transforma a agricultura e iso permítelle levar a cabo unha revolución sen a penas derramamento de sangue. Iso non pasa en Francia onde as novas ideas que difunde a Enciclopedia e os ilustrados chocan con estruturas vellas que non se renovaron. Os campesiños están oprimidos polos impostos e seguen cas vellas técnicas de cultivo dos romanos. Entón sucede como cando metemos viño novo en peles vellos: terminan rebentando. Así sucedeu tamén cas ideas revolucionarias que caeron en estruturas vellas e desembocaron na Revolución de xullo de 1789, producíndose un salto cualitativo a nivel social e político.

Os ilustrados franceses tiveron como principal fonte de inspiración aos filósofos empiristas ingleses. Así como no século XVII foron os círculos cartesianos os que estimularon a Locke cando estivo exiliado en Francia, agora sucederá ao revés, os ingleses servirán de fonte de inspiración aos ilustrados franceses. Voltaire e Montesquieu estiveron desterrados en Inglaterra entre os anos 1726-29 e 1729-31 respectivamente. Iso vai a contaxiar de empirismo o seu pensamento. A negación das ideas innatas e a importancia que agora adquiren os sentidos no coñecemento van a supoñer un forte contrapeso na racionalidade continental. Na ciencia, aínda que se parte das achegas de Bacon, a figura clave que se vai idolatrar será Newton. Poucos ou ninguén é capaz de subtraerse á forza do seu novo método e da nova ciencia. O cartesianismo quedou moi cedo desprazado e impúxose Newton polo seu rigor científico e por atermos aos feitos empíricos – “hipoteses non fingo”- sen necesidade de acudir a presupostos metafísicos. Os ilustrados prefíren ir seguindo paso a paso os feitos fronte á aparente seguridade que ofrecían os sistemas. Aí está unha poderosa razón para abandonar o cartesianismo que aínda se mantén fiel á metafísica e atermos a con preferencia á experiencia.

Pero aínda que racionalismo e empirismo son as dúas principais fontes das que parte o proxecto ilustrado, non son o único precedente. O materialismo de Leucipo e Demócrito ou de Epicuro son un precedente importante para o materialismo de cuño ilustrado representado por Lamettrie, o Barón de Holbach ou Helvetius. Tampouco se pode esquecer as achegas dos escépticos, dos libertinos e librepensadores ingleses que influíron nas reivindicacións dos revolucionarios franceses.

Tras este panorama esbozado antóllase difícil unha definición concreta da Ilustración, porque non estamos diante dun sistema compacto de doutrinas senón diante dun movemento histórico que é certo que ten unhas características comúns, pero que se inserta en tradicións culturais diferentes que lle dan o seu selo particular.

A remates do século XVIII preguntábase Kant que é a Ilustración. A resposta que deu a esa pregunta segue sendo válida hoxe en día:

“La Ilustración es la salida del hombre de su autoculpable minoría de edad. La minoría de edad significa la incapacidad de servirse de su propio entendimiento sin la guía de otro. Uno mismo es culpable de esta minoría de edad cando la causa de ella no reside en la carencia del entendimiento, sino en la falta de decisión y valor para servirse

por si mismo de el sin la guía del otro. Sapere aude; ¡ Ten valor de servirse de tu propio entendimiento!, he ahí el lema de la Ilustración” (KANT, I., 1988: 9)

Para Kant a Ilustración significa o abandono da “minoría de idade” (Mindigkeit), da tutela doutros para pensar. Semella Kant darlle un compoñente psicolóxico á expresión: o tránsito da xuventude a idade adulta comporta a asunción das propias ideas e das responsabilidades sobre os propios actos, enfrontándose por si mesmo aos problemas da vida. Para levar a cabo iso é preciso abandonar vellas estruturas proteccionistas que impiden pensar e decidir por si mesmo. De xeito semellante sinala Kant que é mester poñer fin aos prexuízos, aos dogmas e a todo o que engloba Bacon baixo o nome de ídolos, que nos impiden ver con claridade e decidir con seguridade. So queda a razón e a experiencia que imos adquirindo ao longo do tempo. Esas son as armas e esa é a autonomía da razón.

O concepto kantiano de Ilustración ofrece dúas vertentes. a) por unha parte, o concepto histórico que ven a ser o programa dos ilustrados, e b) por outra, o que significa o concepto mesmo de saír da autoculpable minoría da idade, por riba das circunstancias históricas que o prantexaron. Con respecto ao primeiro concepto, trátase do programa ilustrado que non se completou daquela nin tampouco podemos dicir que dous séculos despois estea completo. O concepto estrutural de Ilustración, como lle chama Reyes Mate (REYES MATE e NIEWÖHNER, 1989: 25ss), como capacidade de pensar por si mesmo segue plenamente vixente. Para que o coñecemento poida chamarse ilustrado debe reunir as seguintes condicións: a) que sexa autocoñecemento e non puro amoreamento de información; b) a razón ten capacidade de autolexitimarse, pero para evitar caer en circularidade debe utilizar mecanismos intersubxectivos, públicos, e c) a “ilustración” sobre a Ilustración para evitar os dogmatismos, xa que os ilustrados déronlle valor absoluto á natureza humana e dese xeito non entenderon que esa natureza pode ser modificada pola historia, como máis tarde farían os románticos.

Así entenderon tamén o espírito ilustrado Horkheimer e Adorno – aínda que logo se manifesten moi críticos con ela- cando afirman que esta “persiguió desde siempre lo objetivo de liberar a los hombres del miedo y constituirlos en señores. Pero la tierra enteramente ilustrada resplandece bajo el signo de una triunfal calamidad. El programa de la ilustración era el desencantamiento del mundo. Pretendía disolver los mitos y derrocar la imaginación mediante la ciencia” (HORKHEIMER, M. e ADORNO, T., 2003: 59). Segundo Adorno, a humanidade atopábase asentada sobre un montón de prexuízos nos que

vivía a gusto, nun mundo encantado. Ca irrupción da razón crébase o encantamento e queda o ser humano baixo a soa guía da razón.

Ese espírito ilustrado conquistou gran parte da burguesía e crases cultas europeas e callou nos diferentes países –con variadas formas de entender a ilustración- nun amor pola ciencia experimental e a técnica, autonomía da razón, nunha defensa das liberdades individuais e políticas, nun deísmo teolóxico, na tolerancia relixiosa, na defensa dos dereitos humanos e a laicidade dos estados. Todas estas pódense afirmar como trazos xerais da razón ilustrada.

Na Península ibérica tamén estivo presente o espírito das Luces, que é obxecto de estudio serio a partir de mediados do século pasado. Tomado con todo rigor o canon kantiano ilustrado podía excluír aos peninsulares do marco das Luces. Sen embargo é innegable que tanto españois como portugueses participan no esencial dese espírito europeo aínda que aquí a potencia lumínica sexa máis tenue. A peculiaridade da Ilustración hispano-lusa consiste en que trata de facer compatibles os novos descubrimentos da razón e as tradicionais verdades de fe. De aí o arraigo que inicialmente tivo a postura ecléctica:

“Son muchos los que sin romper con la teología – ni siquiera con el aristotelismo- desean entreabrir las portas al racionalismo cartesiano, al empirismo lockeano o al iusnaturalismo protestante , pero no al deísmo y al ateísmo de los enciclopedistas más atrevidos [...]. La ruptura clara con la escolástica y el triunfo de la filosofía de Locke sólo llegaría a mediados de siglo con la obra de Verney”(FERRONE, V., e ROCHE, 1998: 342).

Practicamente en tres décadas elabóranse en España e Portugal os grandes proxectos ilustrados procurando evitar enfrontamentos co catolicismo ortodoxo e ca Inquisición. Pero a este organismo que tan celosamente vixiaba a pureza da fe e dos costumes procuran as monarquías limarlle as garras e mesmo utilízalo, se é preciso. Aínda que foi un importante inconveniente para a circulación das novas ideas, a Inquisición non evitou que pola Península circularan as obras dos principais autores ilustrados e foran traducidas aos idiomas vernáculos moitas delas.

Ca morte de Carlos III (1788) constátase o fracaso do proxecto ilustrado e entran en crise as grandes ideas renovadoras do coñecemento, da economía, educación ou política

que o viñan impulsando. Os novos acontecementos políticos diversificarán aos ilustrados por diferentes camiños, converténdose uns en afrancesados, outros irán a desembocar no liberalismo e outros reconverteranse á reacción. Perdéronse moitas ilusións no camiño, pero o facho das Luces reaparecerá nas Cortes de Cádiz do 1812.

Como xa queda apuntado, as ideas ilustradas tiveron diferente acollida segundo os países nos que asentaron. Mentres en Francia e Inglaterra os ilustrados foron belixerantes cos problemas da tolerancia relixiosa e a laicidade, en España e en Galiza non tiveron repercusión ou ao menos non se coñece constancia escrita. Poderíamos dicir que nin se prantexaron. Dende os Reis Católicos hai unha única relixión gardada polos inquisidores e a monarquía mantén plena harmonía ca Igrexa. Se exceptuamos a expulsión dos xesuítas non se da ningún outro roce importante. E mesmo neste caso, o monarca procurou contar antes cos informes favorables de moitos prelados antes de proceder á expulsión da orde dos seus territorios.

Escollemos pois aquelas características que aparecen no pensamento ilustrado galego e que son a testemuña da presenza das Luces aquí, das súas limitacións e das múltiples dificultades cas que tiveron que abrirse paso en medio das tebras. Os grandes valores da liberdade, igualdade, fraternidade ou tolerancia relixiosa non podían afirmarse en voz alta dentro dun país no que existía unha censura e control de ideas e onde a unidade relixiosa era intocable.

1.1.1. Crítica á Escolástica.

Dende a primeira metade do século XVII España está ausente dos grandes escenarios da filosofía e da ciencia moderna europea. A escolástica fíxose rutineira e pechouse en si por medo ao que pode vir de fora. A comezos do XVIII seguen prevalecendo as tendencias anunciadas : mentres uns se teiman en aferrarse a vella filosofía –preferentemente nas cátedras universitarias e colexios relixiosos-, outros máis conscientes da situación empezan a orientarse cara a modernidade, sen que en ningún caso logre salientar ningunha figura relevante no panorama do saber europeo.

Hai un fragmento no *Journal Encyclopedique* de Leige recollido por Manuel Mindán Manero que deixa bastante clara a situación do momento: a falta de liberdade oprime o talento e xenialidade que hai en España:

“ Hay un pequeño número de hombres ilustrados, que habitan España, reclaman inutilmente una libertad necesaria para el progreso de las ciencias. Alguien dijo que se podía encontrar talento y buen sentido en los españoles, pero que no había que buscarlo en sus sus libros. Novelas por un lado y escolásticos por otro, esto es lo que compone sus bibliotecas. En verdad es una gran pérdida para la república de las letras, que en España se oprima a los espíritus, que se los pliegue a las opiniones antiguas, que se detenga su impulso, y que se les impida contribuir, según la medida de los talentos que la naturaleza les concedió, a extender la esfera de los conocimientos humanos”(MINDÁN MANERO, M., 1953: 435)

En sentido semellante se expresa Gregorio Marañón nunha conferencia pronunciada con motivo da celebración do segundo centenario da fundación da Real Academia de Medicina:

“Sin duda hubo en nuestro siglo XVIII hombres de fino espíritu, de profundo saber e ímpeto creador, pero eran, por lo menos al comienzo de la centuria personalidades aisladas y perdidas en un ambiente hostil a todo progreso. Sin un ambiente de mediana densidad científica no puede hablarse de cultura de una época, aún cuando cumbres elevadísimas emerjan aquí y allí en la llanura – una golondrina no hace verano-; y golondrinas fueron Feixoo, Casal, Piquer y algunos otros más: golondrinas de un verano que no empezó a llegar hasta mucho tiempo después”¹.

Dentro deste panorama decadente onde o pensamento dominante cunha maioría esmagadora é a escolástica, destacan algunhas figuras que critican esa filosofía e introducen timidamente o pensamento que está presente en Europa. Contra o método siloxístico xa se manifestaran no século anterior Bacon e Descartes. Para Bacon a lóxica aristotélica “sirve más para fijar y consolidar errores, fundados en nociones vulgares, que para inquirir la verdad; de tal suerte que es más perjudicial que útil”(BACON, F. 1949: 75). Descartes non é tan contundente, pero ao fin o siloxismo so serve para enredar porque “es completamente inútil para los que desean investigar la verdade de las cosas, y sólo

¹ MARAÑÓN, G. “ *El estado político, social y médico de España en el año 1734*” , recollida na nota nº 9 do traballo de Mindán Manero (1953).

puede aprovechar, a veces, para exponer con mayor facilidad a otros las razones ya conocidas”(DESCARTES, R. 1935: 83). O cartesianismo supón unha ruptura ca tradición escolástica non so a nivel metódico senón tamén pola defensa da experiencia como base da ciencia:

“La vinculación de las teorías científicas a la experiencia ofrecen la clave para enjuiciar la ruptura de Descartes respecto a la tradición escolástica en cuanto viene dada al defender unas doctrinas , cuyas hipótesis fueron seleccionadas obedeciendo a la simplicidad de supuestos, verificabilidad e claridad de los mismos” (QUINTÁS ALONSO, G. 1974: 216).

O pensamento cartesiano vai influír no XVIII na orientación directa de Bayle, Fontanelle e Meslier e tamén en Huygens. O xiro que protagoniza Bayle no coñecemento no XVIII na forma de entender a razón corrobora esta liña interpretativa de Descartes.

Pero Descartes non so ten un influxo metodolóxico na Ilustración senón que tamén apunta a necesidade de revisar criticamente as opinións recibidas, a esixencia de racionalidade exemplificada nas ciencias formais e naturais fronte a tradición, ocultismo e dogma. Critica a metafísica como saber especulativo e non útil. A presenza destes temas nesta escola inflúe na mentalidade ilustrada no que ten de crítica á tradición e na defensa dunha actitude científica experimental e positivista. Cando Voltaire afirma que quere estudar ao home “como fago no estudio da astronomía” (introducción ao *Tratado de metafísica*) adopta a mesma mentalidade ca Descartes cando estudia ao ser humano (*Tratado do home, O mundo*). A mesma idea de Voltaire de estudar o home prescindindo “de los prejuicios de la educación, de la patria y sobre todo los prejuicios de la filosofía” xa están presentes tamén en Descartes. Na carta a Elisabeth do 3.11. 1645, a propósito da inmortalidade da alma afirma: “dejando a parte lo que la fe nos enseña, confieso que, por la sola razón natural, podemos hacer muchas conjeturas por nuestra cuenta, pero sin ninguna seguridad”.

Houbo autores como Huygens que baseándose na súa metodoloxía criticaron sen embargo os seus escritos aínda que continuaron o propósito fundamental que os inspiraba. Holanda foi a súa segunda patria e o principal centro de elaboración e difusión das súas ideas. Alí chegou Locke e conectou con este movemento, defensor do experimentalismo e da idea de tolerancia a través de Bayle quen defendía que o ateísmo” non conduce necesariamente á corrupción de costumes “, mientras Locke afirmará más tarde que “ los

que niegan la existencia de un poder divino no deben ser tolerados de ningún modo. Las promesas, convenios y juramentos, que son los lazos de la sociedad humana, no pueden tener poder sobre un ateo. Prescindir de Dios, aunque que solo sea en el pensamiento, disuelve todo” (LOCKE, J. 1985: 57) .

A busca de novos métodos para a ciencia choca agora co espírito sectario escolástico que se opón ao talante libre do filósofo moderno. Os escolásticos péganse a secta como se se tratase dun illote nunha tempestade. Asumen así acertos e erros desa autoridade á que seguen cegamente. O espírito de secta priva da facultade de xulgar, crea unha cegueira mental, unha especie de ictericia que impide discernir por un mesmo. Aí está a causa do estancamento da física, na fe cega con que seguían a “dogmática” aristotélica. Por iso Mayáns os alcuma de “pestilenzísimos aborrecedores de todas as ciencias”.

Aos que se atopan nesa situación éelles difícil dar marcha atrás porque iso significaría recoñecer que levan anos pechados na ignorancia e na fidelidade a Aristóteles. Curiosamente aínda que hai moitas escolas que se enfrontan entre si en disputas filosóficas e teolóxicas, sen embargo cando reciben algún ataque de fora únense nunha soa voz para defenderse e devolver a resposta, como se de inimigo común se tratase, esquecendo as diferencias.

Outra razón pola que se dirixen as críticas á escolástica está na forma teórica e abstracta que utiliza para tratar cuestións relativas á física ou ciencias naturais. Correron ríos de tinta par falar de entidades posibles e cuestións baleiras de contido. Pero abandonan no esquecemento o acontecer diario, os fenómenos da natureza. “ ¿Que deleite -di Mayáns- puede haber en discutir aquellas cosas necias (si aún de este nombre son dignas) que ni pueden ser sometidas a juicio ni pueden ser conocidas? Es para darse cuenta ciertamente de que la situación llegó a un estado tal, que ingenios tenidos por sobresalientes aún permanezcan ocupadísimos en la nada, y que en investigarla, como una admirable obra de la naturaleza pierdan el tiempo y energías”².

Para os escolásticos importan máis as logomaquias e as pericias na discusión que a busca da verdade, que é o que verdadeiramente debía primar.

² MAYANS, *Carta a Tosca*, citada en Quiroz Martínez (1949: 42).

1.1.2. A racionalidade.

O racionalismo supuxo unha exaltación da razón humana ata elevala ao mundo intelixible onde se atopan as ideas e principios eternos, razón última de canto acontece aquí. A racionalidade ilustrada é menos pretenciosa e máis analítica. As verdades non se adquiren a traveso dunha intuición momentánea senón como froito dun proceso paciente no que paso a paso se van sumando datos que completan o sempre incompleto crebacabezas do saber.

No século XVII hai unha teima polo sistema, por integrar no conxunto as parcelas que se van conquistando no eido cognoscitivo. A razón ilustrada é analítica, que mira de novo ao aristotelismo, guiada pola experiencia nas súas pescudas. A Descartes preocúpalle coñecer o por que dos fenómenos. A Newton, as relacións matemáticas entre os fenómenos. Trala física cartesiana escóndese unha preocupación metafísica interesada polas causas do que acaece. Newton, en cambio, atense so aos fenómenos observados e á súa relación. Hai unha *libido sciendi* ou cobiza por saber: xa non se descansa en verdades definitivas senón en descubrimentos que á súa vez remiten a outros como incontables elos dunha cadea. Iso fai do saber ilustrado unha constante tensión por coñecer.

A razón ilustrada é cauta precisamente porque se recoñece limitada (Martínez Lois, 1989:26) nunha dobre dirección. Por unha parte está a experiencia que criba e organiza as estruturas teóricas obrigándoas a non superar os seus propios límites. Doutra parte están os vellos “ídolos” dos que falaba Bacon, os prexuízos e paixóns, as propias crenzas que fan de contrapesos a unha razón innovadora e liberadora.

Pero a razón ilustrada é sobre todo crítica, destructora dos erros procedentes da superstición e abolicionista dos misterios e de elementos sobrenaturais que estorban o saber e o progreso dos asuntos humanos. Fronte ao teocentrismo de épocas precedentes imponse agora o fisiocentrismo que afirma a fe no progreso, froito do esforzo humano.

1.1.3. O experimentalismo.

A Ilustración supuxo a utilización pública da razón en todos os campos do saber e nomeadamente na ciencia. Pero iso non significa a redución da razón ilustrada a razón

científica. Aquela tamén se ocupou de alumear outras zonas do saber sumidas na ignorancia, na superstición e no escurantismo.

A ciencia agromou nun parto dificultado polos receos procedentes da relixión cristián que vía no novo tipo de saber un poderoso inimigo a combater. Sen embargo no século XVIII, tras un período de asentamento, esténdese triunfal por Europa adiante e é protexida polos soberanos que a ven beneficiosa para os propios intereses e os do seu pobo. Xorden institucións científicas por todas partes. A mediados de século cóntanse non menos de setenta institucións públicas e máis dun cento de carácter privado dedicadas a ciencia (Ferrone-Roche, 1998:274). Os países que están á cabeza do saber (Francia, Prusia, Italia, Suecia etc.) subvencionan sociedades e científicos que investigan na química, magnetismo, electricidade porque consideran estes saberes de utilidade pública. Vaise creando unha comunidade científica que se reúne nestas sociedades, que recolle as súas discusións e acordos en actas que se fan públicas e que trata de homologar os métodos e procesos comprobatorios. Convócanse concursos e premios para estimular a actividade dos científicos e recoñecer os seus éxitos. Ademais destas actas científicas xorden tamén publicacións periódicas especializadas, como o *Journal de physique* de Rozier, no 1771. Ser científico agora era unha profesión de prestixio e recoñecemento social. A razón do éxito da ciencia débese a fe que se depositara nela como instrumento de progreso e transformación da realidade social.

Pero a ciencia tamén trata de aplicarse ao ser humano. Ademais da racionalidade matemática e física tamén hai unha racionalidade ética. Precísase un criterio de valoración para as ciencias humanas. A forma de interpretar a natureza e a mesma razón orixina unha polémica a mediados de século que enfronta a Buffon, Maupertius, Diderot e Holbach, partidarios dunha visión organicista da natureza, con Voltaire e D'Alembert, defensores dunha concepción estática e inmutable. A visión dos primeiros ofrece unha teoría transformista das especies, volve á idea da xeración espontánea e á epixénese como medios explicativos da historia da natureza. Non resulta difícil adiviñar cara onde apuntarán estas ideas no vindeiro século.

A concepción de Voltaire e D'Alembert inspírase no mecanicismo dos Principia de Newton e ofrece unha visión dunha natureza inmóbil, estática e fixa, dominada polas leis da mecánica.

Este dualismo naturalista esténdese tamén ao campo da mesma razón que uns interpretan como instrumento dunha lóxica matemático-mecanicista, e outros como razón

creativa e imaxinativa. Pero en todo caso, o que se pon de manifesto agora é a actualidade que recobran o vello ideal baconiano da ciencia experimental co xurdimento do que se coñece como segunda revolución científica ca aparición de novos saberes como a electricidade, a medicina experimental, a química ou a meteoroloxía, que chocan co puro espírito xeométrico cartesiano. O empirismo de novo cuño xunto co sensismo crean e utilizan instrumentos que van a cambiar substancialmente o saber e a investigación científica.

O éxito científico desembocará na fragmentación do saber e na especialización que derivará como consecuencia daquela. Non todos adiviñaban bondades na ciencia. Xa Rousseau deixaba translucir as súas dúbidas cando no 1750 afirmaba que “a ciencia , a pesar da súa beleza e sublimidade, non está feita para o home; a súa mente é demasiado limitada como para poder realizar nela grandes progresos; e no seu corazón hai demasiadas paixóns como para deixar de facer un mal uso da mesma; ao home abóndalle con estudar atentamente os propios deberes”(Ferrone-Roche, 1998: 280).

O carácter experimental está presente tanto nas institucións ilustradas de nova creación como na mesma Universidade galega. Gómez de Bedoya que chega agora como catedrático de Anatomía destaca o carácter práctico de Medicina “que no la inventa el discurso, ni la disputa, sólo la experiencia la puso en planta y adelantó sus progresos”. E un anaco máis adiante cita as palabras de Hipócrates: “lo que hay de cierto en la Medicina es sólo lo que ha dado de si la experiencia” (GÓMEZ DE BEDOYA Y PAREDES, P., 1764: prólogo). O mesmo Francisco de Neira pronunciase respecto ao novo plan de estudos da súa cátedra afirmando que “no habiendo otro modo de estudiar Física que el examen de los fenómenos de la naturaleza repetidos en al arte, no debe haber otra cátedra de esta ciencia que la que se intitula de Física Experimental y que a esta deban asistir todos aquellos a quienes según las órdenes anteriores obligue este estudio suprimíendose desde ahora la enseñanza de la Física aristotélica como inútil y aún perjudicial al adelantamiento de las ciencias naturales”³

O mesmo Francisco de Castro tamén se amosa optimista respecto ao científico que experimenta e descobre “las causas de efectos prodigiosos, que la Naturaleza parece que de

³ Así aparece reflectido no Libro de Claustros da USC con data de 9 de xullo de 1790.

propósito intenta ocultarle. Desune los compuestos y los vuelve a unir, haciendo otros diferentes con maravillosos efectos, ya útiles, ya curiosos” (CASTRO, 1780).

O carácter experimental tamén se nota quizais cunha finalidade máis divulgativa nalgunhas institucións ilustradas . As Sociedades Económicas de Santiago e Lugo e o Real Consulado da Coruña promoven a ciencia e a técnica tanto a través de Memorias como creando escolas de aprendizaxes técnicos. Cornide, que tamén estivo ligado á Real Academia de Agricultura, estudiou en detalle as técnicas da pesca así como a mina de carbón de As Pontes. Cónsul Jove elaborou varias memorias sobre os lenzos, a hidráulica e a natureza das terras. Todo isto pon de manifesto a importancia que está adquirindo agora o saber experimental.

1.1.4. O progreso.

A idea de progreso alude á fe no porvir, confianza en que o futuro vai a ser mellor que o pasado do que se parte. Este concepto está moi presente na Ilustración, pero xa atopamos rastros del nos primeiros filósofos gregos. Anaximandro, Demócrito ou Epicuro que o mundo é produto do cambio que o vai arrastrando dende unha situación máis ou menos caótica ata achegalo a unha realidade sumamente ordenada, que cando acada o seu cumio empeza a declinar.

“El nacimiento a los seres existentes les viene de aquello en lo que convierten al perecer, “según la necesidad, pues se pagan mutua pena y retribución por la injusticia según la disposición del tiempo”, como Anaximandro dice en términos un tanto poéticos” (Kirk e Raven, 1974: 169).

Demócrito tamén alude a “mundos innumerables que se distinguen por el tamaño [...]. Los intervalos entre los mundos son desiguales; en algunas partes hay más mundos y en otras menos; algunos están creciendo, otros están en su plenitud y otros están decreciendo; en algunas partes están naciendo y en otras pereciendo. Se destruyen mediante colisión mutua” (Kirk e Raven, 1974: 571).

No século XVII e XVIII a idea de progreso adquire maior contido e forza social. Foi Bacon quen tralos descubrimentos da pólvora, a imprenta e o compás se mostra partidario de poñer a ciencia ao servicio da utilidade técnica. O saber é poder e iso

significa que a ciencia xa non é pura contemplación da verdade senón que adquire agora un carácter utilitarista, característica da modernidade. Importa menos a visión de conxunto do home e do cosmos e increméntase o interese pola utilidade do saber.

A filosofía mecanicista cartesiana, por unha parte, e a idea lockeana de que a nosa mente é inicialmente como un papel en branco, por outra, van a dar orixe a unha idea de progreso entendida dende unha dobre perspectiva:

a) A aplicación do mecanicismo cartesiano á psicoloxía leva a consecuencia de que a alma que non pode entenderse como unha entidade que anda por libre respecto ao corpo, senón que está relacionada con el a través da glándula pineal, que é o medio sutil a traveso do que o corpo inflúe nela e viceversa. Iso permite pensar que o progreso da ciencia médica mellora as condicións fisiolóxicas e tamén ao ser humano no seu conxunto xa que o cambio no fisiolóxico inflúe na dimensión psicolóxica.

b) A outra idea é que a mente non está determinada por factores internos senón externos. Nese caso, o progreso deriva da reforma destes condicionantes, da educación e das leis que fan os políticos.

A idea que deriva do mecanicismo cartesiano vai a ser recollida no materialismo de Lamettrie quen na súa obra *O home máquina* afirma que o pensamento non é máis ca secreción da materia, como o fel o pode ser do páncreas. Polo tanto o progreso do ser humano é, sobre todo, froito do avance da medicina. Esta teoría non tivo moita aplicación, aínda que puido empuxar cara o progreso da medicina.

O empirismo lockeano, en cambio, fornécese da experiencia e fundamenta nela o progreso, tendo maior aceptación que o anterior mecanicismo:

“Supongamos, entonces, que la mente sea, como se dice, un papel en blanco, limpio de toda inscripción, sin ninguna idea. ¿Como llega a tenerlas? ¿Donde se hace la mente con ese prodigioso cúmulo que la activa e ilimitada imaginación del hombre ha pintado en ella, en una variedad casi infinita? ¿De donde saca todo ese material de la razón y del conocimiento? A esto contesto con una sola palabra, de la experiencia: he ahí el fundamento de todo nuestro saber, y de ahí es de donde en última instancia se deriva” (Locke, J. 1982: 83).

A teoría de Locke levou a estudar o caso de cegos que chegaron a recuperar a visión. Un dos que mais estudiou o problema en Francia foi Diderot, autor da *Carta sobre*

os cegos (1749). Pensaba que no tacto se fundamentaban as relacións espaciais dos obxectos. O proxecto foi completado por Condillac, quen afondou na teoría sensista.

As ideas da psicoloxía sensista impuxéronse á cartesiana e foron os mesmos ilustrados franceses os que tiveron claro que o progreso da sociedade pasa pola reforma educativa e do sistema lexislativo.

1.1.5. O cosmopolitismo.

Esta idea deriva da razón universal presente en todos os humanos que se considera capaz de alumear todos os pobos. Xa está presente no lema revolucionario da fraternidade universal que fai referencia a un xénero humano capaz de compartir ideais comúns tanto nos diversos campos do saber como nas decisións encamiñadas á acción.

Dise que foi Dióxenes quen primeiro se considerou cidadán do mundo, cosmopolita (FRAILE, 1971: 273) porque non distinguía clases e consideraba a todos, incluídos os escravos, irmáns. A patria do sabio é o mundo.

Os estoicos viven nun momento en que está desaparecendo a polis grega como unidade política que cohesiona a sociedade. O concepto da patria empeza a esvaeerse. Por iso se consideran cosmopolitas e condenan a escravitude por ser contraria á fraternidade universal. A idea tamén está presente no cristianismo que xustamente se entende como unha relixión universal onde todos son iguais. Os humanistas recollerana despois dos caracteres relixiosos que tivera no cristianismo.

No século XVIII adquire especial interese a obra de Louis Charles Foucher de Montbron, *Le Cosmopolite, ou le Citoyen du Monde* (1750) na que fai ostentación de non estar supeditado a ningunha patria nin moral por ser un cidadán do mundo que so se queda ca natureza (FERRONE e ROCHE: 1998:39). O mesmo proxecto kantiano da paz perpetua enlaza con estas ideas e asenta sobre unha base cosmopolita. E será a masonería posteriormente un dos principais focos difusores desta idea, que é capital no movemento ilustrado xa que os ideais que defenden son universais e non se circunscriben a ningunha patria pois como indica Voltaire, “quien desee que su patria no llegue a ser jamás ni mayor ni más pequeña, ni más rica ni más pobre, será un ciudadano del universo”⁴. Sen embargo

⁴ Voltaire (1764); Dict. Phil., vid. “Patrie”.

dende mediados do XVIII van empezar a xurdir voces discrepantes fronte a ese cosmopolitismo afirmando que as ideas universais exprésanse en determinadas linguas e que os que se din cosmopolitas habitan en pobos concretos. O mesmo Rousseau amósase cauto no *Emilio* (1762) respecto a aqueles que tratan de evadirse a través do cosmopolitismo para eludir as responsabilidades concretas cos máis inmediatos: “Desconfía de esos cosmopolitas que van a buscar lejos, en sus libros, deberes que desdeñan cumplir en su entorno. Hay filósofos que aman los tártaros para no verse en la obligación de amar a sus vecinos” (FERRONE e ROCHE: 1998: 40).

Na Ilustración galega, segundo veremos, tamén está presente esa idea de cosmopolitismo que rompe cas barreiras locais e os leva a viaxar e a estudar en Europa para adquirir novas ideas, sobre todo nas ciencias experimentais, que traerán e tratarán de implantar aquí, con resultados non sempre inmediatos. Xa un pouco tardiamente esta mesma idea reaparecerá na Pardo Bazán cando afirmaba que do mesmo xeito que na Igrexa existía a obriga de confesarse e comulgar polo menos unha vez ao ano, na sociedade galega tamén debía existir a obriga de viaxar cando menos unha vez por ano.

O cosmopolitismo ilustrado ten entremetres as súas peculiaridades en Galiza. As coincidencias nesa razón e valores que están por riba de calquera localismo veuse contrarrestada por algúns significados ilustrados, como Sarmiento, Francisco de Castro ou o xurista Herbella Puga, defensores do idioma galego (ou “dialecto gallego”, como lle chama Castro) ou do dereito galego.

1.1.6. A filantropía.

Chámaselle filántropo a quen ama á humanidade, sen máis. Ese amor á humanidade foi o causante do castigo de Prometeo. Conta a mitoloxía grega que Prometeo rouboulle o fogo a Zeus co fin de favorecer ao xénero humano. Por esa causa foi encadeado a unha roca no cume do Cáucaso onde unha aguia lle picaba constantemente o figado que de seguida se renovaba. A razón do seu castigo, sinalan os clásicos, foi a filantropía.

Esta idea dun ou doutro xeito sempre está presente na historia da humanidade. Considerase que forma parte da condición humana axudar ao desvalido e a compaixón polos que non poden subsistir por si solos. O cristianismo tivo en gran consideración a práctica da caridade, o coidado desinteresado polos nenos, vellos e desamparados a traveso

de esmolas, acollidas en institucións relixiosas ou con outros medios que remediasen ou aliviasen a súa situación.

O século XVIII preocúpase por este sector marxinado, pero marcando unha clara diferenza con relación ao cristianismo. Desliga todo o sistema de axuda da relixión e das institucións relixiosas, convertendo dese modo a caridade en filantropía. Secularízase a pobreza, fúndanse hospitais e casas de acollida para axudar e mesmo rehabilitar a todos aqueles capaces de traballar e ser útiles para a sociedade. Consideran os ilustrados que a asistencia pública é un problema social do que debe preocuparse o Estado e buscan na ciencia médica a axuda que permita resolvelo. Pensan que ca colaboración da medicina poden reintegrar á vida laboral a moitos vagos e maleantes que chegaron por puro vicio a esa situación. Distinguen así aquel grupo que verdadeiramente está incapacitado e precisa axuda doutro capaz de render e ser productivo. Nese caso incorpóranos no exército ou obríganos a traballar en obras públicas, como acontece nos estaleiros do Ferrol.

Esta filantropía está moi presente nos ilustrados galegos. Pedro Antonio Sánchez Vaamonde foi alcumado “O Filántropo” pola súa preocupación a axuda aos pobres e en particular aos nenos expósitos. Tampouco se quedou atrás nin na súa crítica aceda aos abusos do poder nin nas súas obras a favor dos pobres lugueses Francisco de Castro. A situación de prostración da economía galega, nomeadamente no agro, é obxecto de duras críticas pola práctica totalidade dos ilustrados galegos á que tratan de poñer remedios prácticos que a melloren e cambien as míseras condicións de vida dos labregos. Crean escolas de primeiras letras que estendan a cultura escrita nas capas máis baixas da sociedade, introducen novos cultivos... Francisco de Castro converte a súa casa nun pequeno centro de formación profesional onde aprende os oficios do tempo e no barrio do Paxaro creou unha fábrica de cerámica e de ladrillo que deu traballo a moitos lugueses.

1.2. A PENETRACIÓN DAS IDEAS ILUSTRADAS.

Tendo en conta que España está pechada a cal e canto polo férreo control inquisitorial, cabe preguntarse como chegaron entón aquí as novas ideas procedentes de

Europa. Neste caso e similares as formas de burlar os controis son sutís e desconcertantes; doutro modo non funcionarían. Na presente situación podemos apuntar algunhas:

1.2.1. A vía diplomática.

España contaba con embaixadas permanentes en Holanda, París e Londres. Dende estas legacións enviábase puntualmente información sobre o que alí se publicaba: moitas veces viñan resumes das obras editadas, que eran unha excelente fonte para poñerse ao día no novo saber. Os comunicados traspasaban a barreira diplomática e chegaban a membros e altos funcionarios do goberno quen a súa vez llos achegaban a amigos e próximos interesados.

1.2.2. Os xornais.

A finais do XVII xorden en varios puntos xornais que se encargan de espallar novidades científicas, experimentos sobre física ou química, descubrimentos na medicina, melloras na agricultura etc. Todo iso recólleno os novos xornais. Agora aparecen a *Acta eruditorum*, editado en Leipzig dende 1682; *Nouvelles de la Republique des Lettres*, editado por Bayle en Holanda, e o *Journal des savants*, editado en Francia.

1.2.3. O intercambio epistolar.

Hai intercambio entre os grupos e faladoiros que se reúnen e España impulsados polo afán de saber e que comparten inquiredanzas e proxectos con outros similares que están por Europa. Nestes momentos funcionan as Academias de Londres e París e a prusiana, presidida por Leibniz. Son centros primordiais de investigación científica.

Galiza utiliza estas mesmas vías. O porto da Coruña vai a ser o medio máis socorrido para camuflar entre as mercadorías obras dos ilustrados franceses. O mesmo Otero Pedrayo da conta que de nas bibliotecas do pazos áchanse libros dos ilustrados. Contra eses escritos semonea o Arcebispo Bocanegra xa que ese tipo de obras andan ciscadas polos tocadores de señoras.

¿Non coñecía entón a Inquisición o que estaba pasando? É difícil crer que os inquisidores que eran eclesiásticos non coñecesen a situación. A razón é que fronte a calquera outro medio de control policial laico, so inquisidores dispoñían dun medio de control interno: o confesionario no que se escudriñan as mesmas conciencias e, aínda que tropezaban co segredo de confesión, sempre se aceptou que era lícito dicir o pecado, aínda que non descubrir ao pecador.

Coñecendo de preto o que estaba a pasar, transixen. A razón está no interese que ten agora a monarquía española por abrir as portas cara fora. España atópase nun estado de prostración e é necesario incrementar a produtividade. Patiño, Campillo ou o Marqués de Ensenada importan técnicos e científicos estranxeiros que dirixan o proceso productivo industrial e o comercio para facer unha economía máis competitiva. Por esa razón presiona á Inquisición para que afrouxe os controis sobre as ciencias útiles e experimentais que chegan de fora e deixe maior liberdade de investigación.

1.2.4. Os precursores: os “novatores” e a entrada do cartesianismo en España.

Da oposición aos filósofos escolásticos e aos seus vicios vai a xurdir unha nova forma de filosofar. Fronte ao espírito de escola afirmase agora a liberdade de pensamento, fronte ao carácter abstracto de seu pensamento, xorde a preocupación polo concreto e pola natureza, a nova física que se afínca na inmanencia e renega de ideas metafísicas. A ciencia é agora práctica, fiel ao vello aforismo hipocrático: “Vita brevis, ars longa, occasio fallax, iudicium difficile”

A estes primeiros escépticos que reclaman a liberdade de pensamento chámaselles “novatores”, alcume dado polos escolásticos que contén certa carga negativa. Segundo a obra de Horacio Angenio a Monte Santo —que cita Olga Quiroz—, novator significa: “vir insanus, reipublicae litterariae corruptor, plagiarius et pestilens”. En cambio, eles mesmos séntense fachendosos con dito nome que ten un significado distinto: “qui novi aliquid facit, aut invenit, aut affert, aut docet, aut qui quomodocumque innovat” (QUIROZ-MARTINEZ, O. V., 1949: 136).

Por iso, os ataques xa non se centran agora tanto contra o método aristotélico senón preferentemente contra a física que resulta excesivamente especulativa e pouco empírica.

Do seu contraste cos feitos quedará ao descuberto importantes erros, como se encargou de demostrar Galileo. A teoría alternativa virá formulada inicialmente da man de Descartes e Gassendi e será coñecida como física corpuscular, aínda que esta física sigue pecando de excesivamente teórica.

O cartesianismo xa se coñece en España na época de Descartes. Luís Rodríguez Pedrosa (Lisboa, 1599- Salamanca, 1673) , catedrático de Medicina na Universidade do Tormes publicou *Selectarum Philosophiae et Medicinae Difficultatum, quae a philosophis vel omittuntur, vel negligentius examinantur* (Salamanca, 1666). O seu proxecto abarcaba inicialmente dez tomos dos que so chegou a saír o primeiro. Ocúpase o autor de diversos problemas de física, como a explicación do movemento, o baleiro, a composición dos corpos, e outros problemas similares. Non coñece directamente a Descartes, pero “sí está al corriente de las doctrinas cartesianas a través de sus impugnadores: Gassendi, Bona-Spes, Compton Carleton y Froimond, a quienes cita” (ABELLÁN, 1993, III : 376). Rodríguez Pedrosa non se atreveu a defender publicamente as ideas cartesianas no seo da Universidade na que profesaba por medo a enfrontarse a unha abafante maioría escolástica da que so recibiría berros e non argumentos como resposta.

Caramuel (Madrid, 1606- Lombardía, 1682) – a quen nos volveremos a referir un pouco máis adiante- tamén se atopa dentro da órbita cartesiana e mantivo correspondencia con Descartes, Gassendi e Mersenne. A liberdade de pensamento con que se expresa foi posible porque viviu moito tempo fora de España, xa que dentro do propio país sería dificilmente sostible.

O cartesianismo español fíxase con preferencia nos aspectos científico-matemáticos, deixando en segundo plano os filosóficos, que resultaban máis problemáticos. Ramón Ceñal matiza o sentido que tivo o cartesianismo aquí:

“Quisiéramos dar a este término una mayor amplitud de la que pudiera tener entendido como etiqueta de una rigurosa observación de las doctrinas profesadas por Descartes. Este cartesianismo riguroso y estricto poco nos daría que decir en España. Como tampoco en otras naciones, una continuidad pura de la doctrina cartesiana sólo en raros casos se podrá encontrar; lo frecuente es la combinación de la física cartesiana con las posturas afines de los neotéricos gassendistas o, en general, corpusculares. En España, esto será lo ordinario; y más adelante, cuando a fines del XVII veamos organizarse en nuestro suelo el movimiento cartesiano, podremos observar esa constante interferencia de doctrinas. Fenómeno constante en la literatura de la época

será cubrir con el título de cartesiano a todo filósofo partidario de la nueva filosofía natural de los corpusculares, con protesta, como veremos, por parte de los más conspicuos representantes de esa escuela. En términos precisos: cartesianismo en España es dictado común a toda actitud antiescolástica, y de adhesión más o menos amplia a las nuevas filosofías transpirenaicas” (CEÑAL, R. 1945: 10).

Polo tanto, non compre utilizar indiscriminadamente o termo cartesiano porque os mesmos filósofos aludidos o rexeitaban, pero impuxéronllo dende fora os seus contrincantes ca intención de denigralos porque Descartes significaba a encarnación de todos os males nos ambientes académicos. De feito, os seus adversarios lograron incluír a súa obra no Índice de libros prohibidos en 1663.

En realidade, os alcumados cartesianos eran antiaristotélicos polo rechazo frontal á teoría hilemórfica, feito que molestaba moito aos teólogos porque sobre ela tiñan artellada a teoloxía. De feito, os novatores decantaronse máis por Gassendi e Maignan, dadas as complicacións do cartesianismo á hora de tratar de explicar a transubstanciación eucarística. Prefíren a física fronte a metafísica e defenden a teoría atomista e non o continuo-extenso de Descartes onde se mesturan física e matemática.

Cartesianos e atomistas coinciden na defensa da unidade do ser como unha masa dotada de extensión e movemento; pero acto seguido, os atomistas emprenden a súa propia liña desmarcándose dos cartesianos e afirmando a existencia do baleiro, como elemento necesario para explicar o movemento, como xa se fixera na antigüidade. Na mesma teoría do coñecemento Gassendi apúntase nunha dirección menos teórica e máis empírica.

Por ese motivo a doutrina cartesiana pronto vai ser abandonada e preferida polo, modelo empírico inglés e holandés. Precisamente neste punto móstrase crítico Sánchez Blanco Parody con Quiroz-Martínez por non ter en conta a autora que tralo empirismo de comezos de século agóchase o escepticismo derivado de Boyle, que combate o autoritarismo do saber, sobre todo nos campos da medicina e a química. Por iso comete o erro de integrar aos novatores dentro do eclecticismo. Precisamente algúns novatores de comezos do século das Luces xa se enfrontan co sistema cartesiano porque non lles convence nin o espírito de sistema nin determinadas afirmacións que se fan na súa física, como o esquema mecánico da natureza animal, a introducción dun elemento sutil que merodea entre os átomos ou as liñas xerais explicativas do movemento. Por non ter en conta todo isto, tanto Olga Quiroz-Martínez como Ramón Ceñal cometen o erro de incluír aos novatores dentro da física cartesiana e gassendista. É certo que houbo polémicas sobre

a transubstanciación eucarística na que utilizaron a física atomista como base explicativa do problema; pero iso circunscribiuse ao ámbito das facultades de teoloxía, tendo unha repercusión restrinxida.

A ciencia experimental que se reivindica agora apoiase decididamente no empirismo inglés e holandés (SÁNCHEZ-BLANCO PARODY, F., 1997: 19ss.).

Entre as figuras que se separan do curso escolástico xa no século XVII destacan, sobre todo, Juan Caramuel Lobkowitz e Isaac Cardoso (Lisboa, 1615- Venecia, 1680).

Caramuel, xa citado, era fillo dun enxeñeiro bohemio que traballaba en España e dunha nai bohemia. Estudiu humanidades na universidade de Alcalá e posteriormente ingresou na orde cisterciense en Palencia. Doutorouse en teoloxía na Universidade de Lovaina dende onde se enfrontou aos xansenistas. Ocupou destacados postos na súa orde e foi bispo de Königsgratz, máis tarde de Campagna (Nápoles) e Vigevano (Lombardía), onde morreu no 1682. Gozou de gran fama na súa época e do eloxio de figuras ilustres como Feixoo. A súa obra é variada e extensa –atribúenselle uns 262 títulos-, pero un tanto errática. Destacan: *Rationalis et realis philosophia* (1642); *Mathesis audax* (1644); *Gramatica audax* (1651); *Theologia rationalis* (1654); *Theologia fundamentalis* (1651-57); *Theologia intentionalis* (1654); *Precursor logicus* (1654) e outras. A calidade dos escritos non se corresponde ca cantidade. Abellán afirma que “se tiña talento como oito, a súa elocuencia non pasaba de cinco e o seu xuízo non chegaba a dous” (ABELLAN, J.L. 1993: 381). Aínda que non abandona de todo a escolástica, está ao tanto do cartesianismo a través da correspondencia que mantivo cos cartesianos, como xa queda dito. Destaca na física e nas matemáticas. Na física abandona a teoría hilemórfica e céntrase na corpuscular: os compoñentes esenciais da materia son os átomos e dende eles fórmanse os mixtos. En matemáticas tivo achegas no estudio dos logaritmos.

“Caramuel – afirma Martínez Gómez – no es un escolástico ni un moderno puro, sino una mezcla, de la que tan sólo queda el impulso y el espíritu por mitades iguales, nuevo y antiguo [...]. Quiere levantar una nueva academia frente a la peripatética y señala la urgencia de crear un pensamiento verdaderamente cristiano sin servidumbre del pagano: lástima de los jóvenes que, jurando in Verba Aristotelis, fuerzan la teología a ser esclava de sueños paganos” (MARTINEZ GÓMEZ-ABELLAN, 1977: 234)

Isaac Cardoso. De orixe portugués, pero viviu dende moi novo en España, doutorándose en medicina en Salamanca. Exerceu durante anos en Valladolid e Madrid, aínda que rematou os seus días en Venecia. É autor de *Philosophia libera in septem libros distributa, in quibus omnia quae ad philosophum Naturalem spectant, methodice colliguntur et accurate disputantur*, publicado en Venecia no 1673. Dedicoulla ao senado veneciano, porque , como afirma, a unha cidade libre, correspóndelle unha filosofía libre. Reivindica a liberdade de pensamento, non aceptando someterse a ningunha autoridade. Niso ten coincidencias intelectuais e biográficas con Maimónides e Spinoza. Acepta o atomismo antigo no que introduce algunhas modificacións tratando de facelo compatible con certos conceptos relixiosos dos que partía, aínda que espiga en varias filosofías tratando de seleccionar o mellor de cada unha. Móstrase un antiaristotélico radical, non aceptando nin o Aristóteles grego nin o medieval transformado pola escolástica. Ten unha actitude ecléctica: non é partidario de adscribirse a ningunha secta nin seguir a ningún filósofo. “ A que filósofo? – A todos y a ninguno, porque el estudioso no debe jurar en palabras del maestro, sino elegir lo mejor de cada uno y lo que más se conforme a la razón y parezca más verosímil”⁵

En cambio, cita con frecuencia aos filósofos modernos, principalmente a Descartes, Gassendi e Maignan. Do aristotelismo refuga o hilemorfismo e o concepto de privación para explicar a orixe das cousas. Nin a materia nin a privación son entidades reais, senón puras invencións puramente conceptuais. Sen embargo, os principios da realidade , da composición dos corpos da natureza non poden ser nin lóxicos nin gramaticais senón reais, físicos, sensibles. Defende un atomismo que trata de facer compatible ca teoloxía hebraica , ca doutrina do Xénese. O átomo é unha realidade individual, indivisible e sólida. Isto tampouco casa ben co problema da inmortalidade da alma que, sen embargo defende e da que da múltiples probas.

Polo tanto, o cartesianismo tivo unha acollida dabondo limitada debido ás dificultades de encaixe con algúns aspectos do pensamento teolóxico. Por esa razón optouse pola física atomista ou corpusculista á que non opoñían tanta resistencia dende as filas do saber teolóxico. Isto hai que telo en conta para valorar a aportación de Francisco de Castro.

⁵ Aparece no proemio de *Philosophia libera*, citada por Guillermo Fraile na *Historia de la Filosofía española* (1971: 318, nota 16).

1.2.5. Os faladoiros ilustrados.

A liberdade de pensamento foi prendendo nun sector culto da sociedade, cobizoso de saber e que organiza en faladoiros que funcionan de xeito espontáneo e paralelo ás institucións de ensino. Teñen moita vitalidade e afán de información. Xorden faladoiros nalgúñas cidades ás que chegan os aires das novidades procedentes, sobre todo, de Inglaterra e Holanda. Relata o Dr. Zapata que a finais do XVII existen faladoiros arredor da Corte na que se discute a filosofía moderna, principalmente Descartes e Maignan. Sánchez-Blanco Parody (1991: 32-33) enumera as faladoiros do marqués de Mondéjar e do Duque de Montellano nas que se discuten temas históricos e de filosofía natural respectivamente.

Outro faladoiro importante está en **Sevilla** na casa de Julio Muñoz Peralta. Segundo recolle Olga Quiroz (1949: 23) será o xermolo da Real Sociedade Sevillana de Medicina e Ciencias, que funda primeiro e logo preside o Dr. Zapata dende 1702. Alí defendíase o atomismo de Maignan e esforzase por introducir a filosofía experimental en España.

Baixo **Maignan**⁶ entra o corpusculismo de Bacon e Boyle, pero este freire francés trataba de conciliar ca teoloxía católica as súas teorías atomistas. Os átomos son diferentes entre si por propia natureza (atomismo heteroxéneo) e non so pola figura. Gassendi mantíñase máis fiel ao cartesianismo concibindo os corpos como pura extensión, consonte ca matemática, pero que ofrecía dificultades para explicar a diversidade dos corpos. O atomismo de Maignan foi máis popular en España que o de Gassendi⁷, non pola superioridade doutrinal senón porque convenceu máis nun punto entón capital para o pobo. a explicación da transubstanciación eucarística. Gassendi afirmaba que en efecto se

⁶ MAIGNAN, Manuel (Toulouse, 1610- Toulouse, 1676). Foi freire mínimo que viviu en Roma no convento da Trindade do Monte que tiña alí a orde. Atacou o aristotelismo, sobre todo o hilemorfismo, e defendeu o atomismo. Coincide con Gassendi en afirmar que os átomos son os últimos elementos da realidade física, pero mentres Gassendi afirma que todos son da mesma natureza (atomismo homoxéneo), el afirma que son de natureza distinta (atomismo heteroxéneo). A materia prima aristotélica é substituída por átomos dotados de extensión e movemento que combinados forman os mistos. Entre as súas obras hai que destacar *Cursus philosophicus*, 4 vols 81652) e *Philosophia sacra, sive tum supernaturalis tum increati* (1661-1672). O pensamento maignaniano estendeuse por España debido a que parecía máis compatible ca doutrina católica sobre a transubstanciación eucarística que Descartes e Gassendi.

⁷ Pierre Gassendi (A Provenza, 1592- París, 1655). Doutor en Teoloxía pola Universidade de Avignon, profesou na Universidade de Aix e dende 1645 ensinou matemáticas no College Royal de París. Atacou a filosofía aristotélica e partindo do materialismo de Epicuro puxo as bases de filosofía sensualista. Escribiu: *Exercitationes paradoxicae adversus Aristoteles* (1624) , e *Syntagma philosophicum* (1649).

producía un cambio substancial, aínda que permanecían os accidentes de pan e viño trala consagración. O corpo de Cristo sume os accidentes propios do pan e do viño. Maignan, dende a súa posición atomista, nega que as especies eucarísticas teñan realidade obxectiva, a súa natureza é de carácter intencional. O pan, que antes da consagración tiña os accidentes de cor, forma, tamaño ou peso propios da súa natureza, debían desaparecer no momento que desaparece como substancia e se transforma; sen embargo mantéñense os accidentes pola acción conservadora-creadora divina. Pese aos seus intentos de manterse dentro da ortodoxia, foi requirido pola Inquisición que puxo baixo sospeita as súas ideas eucarísticas:

“ Si en la vida de Maignan no se llegó a una condena oficial de su doctrina sobre los accidentes eucarísticos, parece cierto, sin embargo, que en los medios romanos tal doctrina despertó sospechas y dudas sobre la pureza de la ortodoxia de nuestro autor. Eso puede inferirse del hecho de que Maignan se sintió obligado a defenderse delante de la Congregación del Santo Oficio en carta a ella dirixida el 2 de mayo de 1675. Maignan somete humildemente al juicio de la suprema autoridad de la Iglesia todo canto escribió sobre aquella materia, declara que su intención no fue atacar la doctrina tradicional de los teólogos, que juzgaba plenamente válida para dar razón de los datos de la verdad revelada; con su explicación solo se pretendió ofrecer una solución más congruente con los postulados de la nueva física”(CEÑAL, R. 1952: 133)⁸.

O seu discípulo Jeán Saguens, da orde dos Mínimos coma el, foi un firme defensor das súas doutrinas polas que polemizou contra Palanco que as atacaba.

Sen embargo o **grupo sevillano** no se circunscribe á filosofía cartesiana senón que ten especial interese pola nova física procedente de Inglaterra e a ciencia experimental holandesa. Enfróntanse aos chamados “médicos latinos” que son os profesores que imparten a medicina teórica e que non se baixan á práctica médica, que consideran degradante, utilizando barbeiros cirurxiáns para a práctica cirúrxica. Xorden agora os disidentes, “médicos académicos”, que fan unha medicina práctica e están en contacto directo cos enfermos. Baséanse no experimentalismo de Bacon, de Boerhaave ou da Royal Society. Este empirismo, que non se fía de teorías asentadas sobre autoridades senón que

⁸ CEÑAL, R. (1952): “Emmanuel Maignan: su vida, su obra, su influencia”, *Revista de Estudios Políticos*, nº 66, páx. 133; a cita está recollida en Abellán (1993), t.3, p. 398.

analiza os datos e feitos concretos, ten as dificultades inherentes a toda inducción: non pode xeralizar con total fiabilidade, como é posible facer dende a dedución lóxicomatemática, na que se parte de principios evidentes. As achegas ás que conduce a inducción teñen unha provisionalidade que as converte en branco doado para os ataques procedentes da vella escola que os acusa de non ser capaces de facer verdadeira ciencia.

Cando estas ideas chegan a oídos dos profesores da universidade levantan un gran rebumbio ocasionado principalmente porque non se apoian en ningunha autoridade consagrada, como era costume dentro das aulas universitarias. Pensar con liberdade e apoiarse tan so nos feitos é algo que creba os seus esquemas habituais. Prodúcese así constantes enfrontamentos entre académicos e profesores universitarios. Optar polo dogmatismo é apostar pola seguridade. O dogmatismo apoiase en autoridades posuidoras da verdade, non caben titubeos. El decide o que é ou non é verdade, a conducta que debe seguirse e quen vai ao ceo ou ao inferno. O escéptico, en cambio, móvese na corda frouxa: non conta con verdades seguras nin autoridades infalibles xa que estas, pola súa condición humana están sometidas ao erro. Hai un texto de Francisco Sánchez moi significativo a este propósito:

“Yo me dirijo sólo a aquellos que están acostumbrados a no juzgar en las palabras de ningún maestro y a examinar las cosas por si propios, sin más criterio que los sentidos y la razón.... Tú, quienquiera que seas, con tal que tengas la misma condición y temperamento que yo; tú, que tantas veces en el secreto de tu alma habrás dudado sobre la naturaleza de las cosas, ven ahora a dudar conmigo; ejercitemos juntos nuestras facultades mentales, mi juicio será libre, pero no será irracional. ¿Y ahora me preguntarás ¿Qué novedad puedes traernos después de tantos y tan ilustres sabios? ¿por qué ventura la verdad te estaba esperando a ti? No me ha esperado, pero tampoco antes les había esperado a ellos. Porque Aristóteles ha escrito ¿Me he de callar yo? Por ventura Aristóteles llegó a apurar todo el poder de la naturaleza o a abarcar todo el ámbito de los seres? No lo creeré aunque me lo prediquen algunos modernos doctísimos en verdad, pero exageradamente adictos al Estagirita hasta llamarle dictados de la ciencia. En la república de las letras, en el tribunal de la verdad, nadie juzga, nadie tiene imperio, sino la verdad misma. Yo tengo a Aristóteles por uno de los más agudos y sutiles escudriñadores de la naturaleza, y uno de los más admirables ingenios que ha producido la débil naturaleza humana, pero afirmo que ignoró muchas cosas, que en otras muchas anduvo vacilante, que enseñó no pocas con gran confusión, otras muy sucintamente, que otras las pasó en silencio o no se atrevió a tocarlas. Hombre era lo

mismo que nosotros, y muchas veces contra su voluntad, tuvo que dar muestras de la flaqueza humana. Tal es nuestro juicio. Suceden tiempos a tiempos se mudan las opiniones de los hombres; cada cual de ellos cree haber encontrado la verdad, siendo así que de mil que opinan variamente, sólo uno puede estar en lo cierto. Séame, pues, lícito, lo mismo que a los demás, y con ellos o sin ellos, hacer la misma indagación; quizá encontraré la verdad. Y no te admire que después de tantos y tan ilustres varones venga yo a mover esta piedra, pues no será la primera vez que un ratoncillo rompió los lazos que sujetaban al león. Y no por eso te prometo la verdad, porque yo la ignoro lo mismo que todas las demás cosas; pero te prometo inquirirla en cuanto yo pueda, para ver si sacándole de las cavernas en que debe estar encerrada, puedes tú perseguirla en campo raso y abierto. Pero tampoco tengas muchas esperanzas de poder alcanzarla nunca, ni menos de tenerla, conténtate, como yo, con perseguirla. Este es mi fin, este es mi objeto; este debe ser también el tuyo... Tampoco me pidas muchas autoridades ni gran reverencia con los maestros porque esto más bien sería indicio de ánimo servil e indocto que de un espíritu libre y amante de la verdad. Yo sólo tengo por guía a la naturaleza. La autoridad manda creer; la razón demuestra; aquella es más a propósito para la fe, esta para la ciencia” (F. Sánchez)⁹.

Ca súa labor, a Sociedade médica foi un instrumento excepcional para a entrada do pensamento experimental pois ela

“(…) no solamente representaba un valiente impulso en favor de la ciencia, levantado en medio de la universal indiferencia y aún hostilidad, sino que reanudaba la tradición científica desarrollada en Sevilla en tiempos anteriores, principalmente en Medicina. Procuraba activamente relacionarse con sabios de los demás países, recibéndolos en calidad de socios, invitándoles para que dieran lecciones públicas o leyendo también públicamente las memorias que les enviaban. Publicó su vez doce tomos de memorias, con objeto de divulgar los conocimientos que poseía”(Quiroz Martínez, 1949: 23).

En **Valencia** o novo clima científico e filosófico está un tanto difuso en diferentes grupos e chegando mesmo a colarse dentro dos claustros conventuais e universitarios. A figura que máis destaca a comezos de século é **Tomás Vicente Tosca**, autor de *Compendium philosophicum*, Valencia, 1721. Nesa obra trata de conciliar a escolástica cas novas ideas físicas e matemáticas. Cando entra en cuestións que poden chocar co dogma,

⁹ SANCHEZ, F. *Que nada se sabe*, recollido en Quiroz Martínez, (1949: 61-2, nota 43).

simplemente as obvia. O feito de que esta obra procede dun profesor universitario e non entre en conflito co dogma dálle unha gran difusión e sona. O medo a ser tachado de herexe nun momento en que os que controlan o poder contan con eficaces medios de represión puideron impulsar a Tosca a elaborar esa especie de sincretismo de dúas doutrinas que de por si non casan.

1.2.6. As polémicas sobre a Físico-Teoloxía.

Por agora ten lugar a publicación dunha obra de **Gabriel Alvarez de Toledo**, *Historia de la Iglesia y del mundo, que contiene sus sucesos desde la creación hasta el diluvio* (Madrid, 1713). A obra ten o seu precedente nas coñecidas *Boyles's Lectures*, que son como sermóns científicos nos que trata de explicar a creación dende os novos datos que aporta a física e aos que nos referiremos de novo ao tratar o pensamento de Francisco de Castro. As conferencias publicáronse en Londres no 1713 baixo o título *Physico-Theology, or a Demonstration of the Being and Attributes of God, from his Works of Creation*. Empeza así a “físico-teoloxía” que trata de dar unha explicación sistemática e científica do universo: situación da Terra no universo, as plantas, a atmosfera, corpo humano etc. Vese que a nova física mostra con maior evidencia a sapiencia divina na creación que a vella teoloxía especulativa que utilizaba textos das Escrituras dificilmente intelixibles. A nova física brinda agora uns instrumentos moi útiles para comprender os contidos bíblicos e debe substituír aos obsoletos discursos teolóxicos. Estas ideas de racionalización da relixión xa teñen precedentes – como apunta Sánchez Blanco Parody (1991: 21) - nos librepensadores ingleses. Un discípulo de Locke, Anthony Ashley Cooper, lord of Shatesbury publica no 1709 *Sensus communis: An Essay on the Freedom of Wit and Humor* onde cambia os plantexamentos morais liberándoos de calquera autoritarismo ou medo e fundamentándoos na bondade e sociabilidade natural humanas.. Esta obra foi traducida ao francés polo calvinista Pierre Coste e iso permitiu divulgar as novas ideas por todo Europa.

A obra de **Gabriel Alvarez de Toledo** que aparece agora, está dentro desta liña de físico-teoloxía, dunha teoloxía racional. Consta de dous libros. No primeiro trata a creación e a vida no Paraíso; no segundo vai dende a caída ata o Diluvio. Enfoca a creación dende o atomismo: a creación é froito de conxugar distintos tipos de átomos en diferentes días. Está

aquí moi presente o atomismo heteroxéneo de Maignan. O interese da obra está “no impacto que exerceu no movemento “novator” español, ao infundir-lles ánimo na posible compatibilidade entre relixión católica e o máis rigoroso atomismo” (ABELLÁN, J.L.,1993: 411, t.3,).

A obra de Álvarez de Toledo provoca opinións encontradas e sae na súa defensa o Marqués de San Felipe partidario dunha lectura racional das Escrituras.

Outra polémica sonada ten lugar agora entre **Palanco e Avendaño**. No 1714 Francisco Palanco escribe, *Dialogus physico-theologicus contra philosophiae novatores* (Madrid 1714) onde ataca dende posicións tomistas a física maignanista que se ía introducindo por todas partes. Respóndelle Saguens¹⁰ dende Toulouse con *Atomismus demonstratus et vindicatus ab impugnationibus philosophico-theologicis* ((Toulouse, 1715); e dende Madrid faino Avendaño, pseudónimo baixo o que se oculta Juan de Náxera, autor de *Diálogos filosóficos en defensa del atomismo y respuesta a las impugnaciones aristotélicas del R.P.M. Fr. Francisco Palanco* (Madrid, 1716). Estas dúas obra defenden os presupostos da física atomista fronte aos ataques que recibe dende o campo da escolástica.

Na **Universidade Complutense**, o catedrático Juan Martín de Lessaca polemiza contra a filosofía atomista e, particularmente contra a ilustre figura do Doutor Diego Mateo Zapata. No 1717 publica en Madrid, *Formas ilustradas a la luz de la razón, con que responde a los diálogos de D. Alexandro de Avendaño y a la Censura del Dr. D. Diego Matheo Zapata*. Nesta obra fai unha feble apoloxía da filosofía aristotélica e ataca o atomismo, especialmente a defensa que fai del Eufemio Nicolás de Guzmán, maignanista. O Dr. Zapata traballaba nunha obra (*Ocaso de las formas aristotélicas, que pretendió ilustrar a la luz de la razón el doctor Juan Martín de Lessaca*, Madrid, 1745) da que xa debía ter información Lessaca antes de que se dese á luz. Iso chegou a oídos da Inquisición e puxo en marcha a máquina para investigar a Zapata. Parece que "O ocaso das formas aristotélicas" estaba proxectado en dous tomos, pero debido aos problemas ca Inquisición, Zapata so chegou a publicar o primeiro, esquecéndose do segundo. No proceso que se lle abre acúsano de xudaizante, pero el alega as prácticas cristiáns que lle inculcara súa nai.

¹⁰ Sobre a nacionalidade de Jean Saguens tense discutido. Algúns afirman que naceu en Toulouse onde foi discípulo de E. Maignan. Sen embargo na dedicatoria dunha das súas obra afirma: “nostra Hispaniae Nationis iura”. En todo caso, tivo moita relación cos novatores españois que defenderon aquí as teorías do seu mestre.

Non se atreveron a pasar a maiores con el debido a que gozaba de protección real; pero este feito puido condicionar a súa posición doutrinal.

1.2.7. Un preilustrado galego: Luís de Losada Quiroga.

Xa nun terreo conciliador sitúase a obra do xesuíta galego e profesor en Salamanca, Luís de Losada Quiroga, autor dun *Cursus philosophici regalis collegii salmanticensis Societatis Iesu*, Salamanca, 1724-35, 3 vols. Desta obra fai un xuízo eloxioso o P. Feixoo:

“Teniendo terminado este discurso, llegó a mis manos el Curso Filosófico que dio a luz el P. Losada de la Compañía de Jesús, obra digna de tal maestro [...]. Así, no el deseo de elogiarlo, sino la materia de este discurso, me lleva a recordarme de sus obras; pues habiendome quejado del desprecio con que en España se miran las novedades filosóficas de los extranjeros, debo en justicia advertir, que el Curso de Losada non se encuentra comprendido en esta nota; pues, aunque impugna vigorosamente todos los sistemas de los corpusculistas [...], al mismo tiempo con generosa mano, abre la puerta del aula española al mérito de la experimental filosofía” (FEIXOO, B.X. 1778 : 334).

Losada é un escolástico que ten o mérito indiscutible de coñecer a filosofía moderna de Descartes, Maignan, Saguens, Tosca e Mayans. “Losada fai unha especie de transvase da filosofía moderna a moldes escolásticos de tipo aristotélico-tomistas e suaristas. O resultado será o rechazo da nova filosofía” (RIVAS GARCÍA, M. 1982: 189). Losada Expón de forma concisa o novo pensamento para refutalo punto por punto. Sen embargo non utiliza a súa artillería dialéctica contra os modernos, pese a que estaba dabondo adestrado nese campo e tiña finura e inxenio, como tivo oportunidade de demostrar nas longas polémicas nada menos que con Diego Torres de Villarroel. ¿Por que non arremete con dureza contra os modernos? Sobre Losada o os xesuítas existía unha prohibición da Congregación Xeral que prohibía o cartesianismo e mandaba aterse á doutrina aristotélico escolástica. Losada, xesuíta fiel á súa orde, non pode desobedecer os seus mandatos; pero, por outra parte, quizais sintonice cas novas ideas. Iso explicaría que non anatematice o corpusculismo ca dureza que noutras ocasións era habitual nel.

1.2.8. Os escépticos.

Sánchez Blanco matiza moi ben as diferencias entre as actitudes ecléticas e escépticas nos albores da Ilustración española, xa que estes fan unha decidida aposta pola nova ciencia e novos métodos.

O modelo que importan e seguen moi de cerca é a obra de Boyle, sobre todo, *The sceptiacal Chymist* (1661) e *De utilitate philosophiae experimentalis* (1663-71). Hai dous aspectos que valoran en Boyle: o novo método experimental e a ciencia natural. Teñen moi claro que o método aristotélico-escolástico non é progresivo nin son tan fiables como din os seus partidarios as autoridades das que frecuentemente se parte. Danse por sentadas afirmacións de carácter universal polo solo feito de partir dunha autoridade consagrada, como Aristóteles ou Tomé de Aquino para a filosofía e teoloxía, e Galeno ou Hipócrates para a medicina. Tampouco convence o método cartesiano como alternativa porque tamén parte de verdades innatas ou axiomas evidentes no proceso deductivo.

A nova actitude científica inverte o esquema metódico e prefere avanzar dende o constante esforzo que supón a observación dos feitos, para ir tirando con cautela conclusións que os teñan moi presentes, que non os rebasen.

Vai tamén incluído nesa actitude un cambio de mentalidade. Fronte á arrogancia dos dogmáticos que se afianzan no criterio de autoridade, xurde un novo espírito baseado na humildade científica que, a semellanza de Sócrates, parte da ignorancia de todo e mantense á escoita do que di a natureza que observa e experimenta paso a paso. O novo científico é comedido, evita extralimitarse nas palabras non afirmando máis do que pode probar dende os feitos.

Con relación á ciencia natural, Boyle evita calquera tipo de confrontación ca relixión. Conecta co espírito renacentista en canto ve na natureza a posibilidade de sacar á luz moitos dos misterios que oculta descubrindo as leis que os rexen e que virían a coincidir cos designios que ten a Providencia sobre ela. O escepticismo de Boyle paradoxalmente encerra un alto optimismo cognoscitivo que o leva a pensar que pode descubrir o proxecto divino sobre ao mundo investigando con paciencia e humildade o acontecer diario.

Pero a actitude escéptica non se circunscribe só ao campo da física e ciencia da natureza. O Dicionario de Bayle esténdea á teoloxía e pregúntase que pasaría se suspendemos o xuízo sobre determinadas verdades reveladas. Nin o saber teolóxico escapa

á dúbida e sospeita. Fundamenta Bayle esta dúbida en que a veces, nalgúns pasaxes bíblicos os mesmos eséxetas son incapaces de poñerse de acordo sobre cal é o sentido auténtico dos mesmos. Sen embargo, Bayle deixa claro que non pretende incitar ao ateísmo ou á incredulidade. Pola contra, sinala que a razón crítica que defende na ciencia experimental non é incompatible cas crenzas relixiosas enraizadas no medio en que vive cada persoa. A actitude escéptica ten un valor positivo: levar a unha maior tolerancia cas outras confesións relixiosas.

O escepticismo é unha nova actitude que se sitúa máis alá das tendencias relixiosas:

“ Por eso, toda valoración que se quiera hacer de la ortodoxia o heterodoxia del pensamiento ilustrado, y muy particularmente del español, deberá tener en cuenta que el escepticismo, hasta en su forma más aséptica como es el empirismo médico, modifica profundamente la actitud ‘creyente’ y, en consecuencia, hace superflua la dicotomía entre ortodoxia y heterodoxia, entre fe e incredulidad”(SÁNCHEZ-BLANCO PARODY, F., 1991: 49).

A nova actitude cognoscitiva no campo das ciencias físicas reflictea ben o doutor Martínez (1684-1734), autor de *Philosophia scéptica, extracto de las physica antigua, y moderna, recopilada en diálogos, entre un Aristotélico, Cartesiano, Gassendista, y Scéptico para instrucción de la curiosidad Española* (Madrid, 1720-50). Tamén escribiu, *Noches anatómicas* (Madrid, 1716); *Anatomía completa del hombre* (Madrid, 1728); e *Juicio final de la Astrología* (Madrid, sen data). É significativa a dedicatoria que fai na *Philosophia scéptica*: “Á Academia hispalense, que no so espacio de seis lustros ilustrou máis a Physica e Ciencias Naturais, que todas as demais Escolas de España nalgúns séculos”. Martínez foi amigo de Feixoo, quen saíu na súa defensa contra os ataques de adversarios escolásticos. O seu pensamento sobre a ciencia médica pon baixo sospeita a habitual confianza que tiñan os pacientes sobre diagnósticos e dictames dos gálenos. Fala da medicina escéptica porque non a concibe como un saber dogmático que siga sen titubeo a determinadas autoridades – como era o habitual- senón que a concibe como un saber esencialmente descritivo e, polo tanto, parcial, xa que se circunscribe á observación e estudio dun número determinado de casos. Asíntase esta ciencia no probable.

Como é de supoñer, estas afirmacións levantar vexigas no mundo académico e a resposta non podía facerse esperar. Foi o doutor López de Araújo quen lle respondeu ca

súa *Centinela médico-aristotélica contra scépticos*, en la qual se declara ser más segura y firme la doctrina que se enseña en las universidades españolas y los graves inconvenientes que se siguen de la secta scéptica , o pyrrhónica (Madrid, 1725) onde ataca a concepción escéptica da ciencia sinalando que agora se viña a repetir idéntico erro que os antigos e que só podía conducir á nada.

Sae en defensa de Martínez o P. Feixoo, quen marca as diferencias entre o escepticismo pirrónico que foi utilizado na antigüidade con fin preferentemente polémicos e negativos, e o escepticismo científico de Martínez que é de índole diferente porque, aínda que cuestiona a actitude dogmática escolástica e a futilidade das súas discusións interminables, tamén é certo que defende o método experimental e inductivo e loita por facer avanzar a nova física e ciencias naturais. O mesmo Feixoo se declara partícipe desa actitude escéptica:

“Ninguno más a favor de la duda y el escepticismo que yo (como tengo esforzado en mis dos tomos de Medicina escéptica); pero sólo la llevo hasta los límites de la experiencia. [...] Aborrezco los dogmas y sistemas fundados en pensamientos de hombres, pero aplaudo las racionales experiencias e inducciones que pueden contribuir a establecer un sistema fundado en la naturaleza misma” (SÁNCHEZ-BLANCO PARODY, F., 1991: 51).

Feixoo valora a evidencia matemática, pero o seu campo é reducido e ademais a súa validez queda dentro dun sistema formal que recorta moito a súa capacidade de progreso. Distingue unha dobre evidencia: a) a derivada das ciencias formais – lóxica ou matemática-; e b) a que está referida á experiencia e feitos subxectivos.

A primeira evidencia cartesiana da que parte todo o entramado cognoscitivo é para Descartes de tipo racional, pero Feixoo enténdea como evidencia empírica e subxectiva porque, ante todo, é unha vivencia de que no acto de reflexión capto a propia existencia. A evidencia empírica é primordial para Feixoo. Nela fundamenta a medicina e as ciencias experimentais, saíndo así ao paso dos que criticaban estes saberes que cualificaban de puramente subxectivos. A experiencia ten para el primacía por riba de calquera autoridade na física e ciencias naturais, aínda que dende elas vai a irradiarse esta tendencia a outros saberes.

A defensa decidida ca que afronta a ciencia experimental sírvelle tamén a Feixoo para combater a superstición e pseudocrenzas, e liberar á ciencia da autoridade á que estaba sometida. Sen embargo, non cae na tentación do materialismo senón que dende un comezo deixa o camiño aberto cara a afirmación inequívoca da transcendencia.

Os principios que aplica o freire bieito á medicina e ás ciencias experimentais van a estenderse a outras ramas do saber. A comezos dos corenta, Antonio José Rodríguez aplícaos a moral nunha obra que leva por título, *Nuevo aspecto de la theologia médico-moral, y ambos derechos o paradoxas physico-theologico legales* (Zaragoza, 1742). Antepón a experiencia a calquera autoridade, con excepción de Deus. Co tempo, vendo que dende o seo da nova ciencia derivaban sistemas materialistas, sae en defensa da relixión cristiá e publica *El Philoteo en conversaciones del tiempo* (Madrid, 1776), pero aínda aquí fala da necesidade de acudir ao universo como principal fonte de argumentos para probar a existencia de Deus.

A mediados de século léanse de novo os partidarios da vella física aristotélica e os defensores da nova física experimental. O doutor Zapata que en vida polemizara durante tempo contra Lessaca e Palanco, deixou unha obra póstuma que sae e luz no 1745 baixo o título: *Ocaso de las formas aristotélicas, que pretendió ilustrar a la luz de la razón el doctor D. Juan Martín Lesaca* (Madrid, 1745). En dito escrito defende que xa dende os comezos do cristianismo hai unha clara oposición, patente nos primeiros Pais da Igrexa, á unión da filosofía aristotélica ca teoloxía cristiá. Esa actitude non se parou senón que chega ata os días do autor, polo que resulta difícil entender a pechada defensa que fan daquela os escolásticos da autoridade de Aristóteles para defender nela o dogma.

Sen embargo, a cuestión que se ventaba non era puramente epistemolóxica, o que seguramente tamén comprendía Zapata, senón que afectaba directamente ao poder. O criterio de autoridade que aqueles defendían ía unido á xerarquización dentro das universidades, dos claustros e da sociedade, ao prestixio indiscutible de determinados catedráticos e profesores etc. A retirada dese criterio suporía o derrubamento de todo o edificio ideolóxico e político. E así o entendían con seguridade ambas partes polemizantes. Conscientes do que está en xogo, saen os escolásticos unidos a defender o seu poder fronte á ciencia escéptica, a física e ciencias experimentais, que na orde xerárquica que lle asignan dende os seus esquemas de pensamento situaríase ao final do saber como un elemento secundario e auxiliar do saber supremo que era a teoloxía.

Os escolásticos tachan de pirrónicos aos escépticos e dende aí pretenden esnafralos contra a súa propia contradicción: se son escépticos, non saben nada con seguridade; entón non ten sentido que traten de poñer os alicerces dunha nova ciencia. Tampouco falta algún autor que cualifique de leigos no saber ou meros afeccionados aos que cultivan a nova ciencia.

O problema que teñen os defensores da física experimental é darlle carta de cidadanía dentro do mundo da ciencia a un saber que non pode mostrar verdades apodícticas e definitivas, senón achegas provisionais e sempre abertos a posterior revisión. Isto chócalle moito aos seus adversarios que a semellanza dos pirrónicos agardaban deles o desprezo pola verdade e o coñecemento. Sen embargo, sucede todo o contrario, pois ven que manteñen unha tensión constante por pescudar e logran importantes avances e descubrimentos na ciencia experimental. A nova ciencia irá gañando adeptos e a consecuencia será o progresivo descrédito dos teólogos. Pero iso non impedirá que siga reactivándose ao longo do século a polémica entres bandas rivais.

1.2.9. Os ecléticos.

O concepto de eclecticismo convén matizalo para non caer en confusións. Precisamente Sánchez- Blanco Parody acusa a Quiroz-Martínez de confundir novatores e ecléticos, metendo ambos no mesmo saco:

“Tras el empirismo, en ese momento, se escondía el concepto de escepticismo y bajo ese concepto, toma de Robert Boyle, se iría conformando un nuevo pensamiento que ya no sólo se aplicaba a la medicina o a la química sino que ponía en entredicho la legitimidad del método escolástico y la transmisión autoritaria del saber. Olga Quiroz Martínez (*La introducción de la filosofía moderna en España. El eclecticismo de los siglos XVII y XVIII*, 1949) pasó por alto la importancia de ese aspecto e integró el movimiento “novador” dentro del eclecticismo, cuando en realidad, esa categoría tenía en el siglo XVIII un significado propio”(SANCHEZ BLANCO PARODY, F., 1997: 18).

Novatores e ecléticos teñen puntos de partida diferentes. Os novatores, conscientes da transcendencia dos cambios que están a producirse en Europa tanto nas ciencias empíricas como na filosofía, ven na tradición escolástica unha rémora da que hai que prescindir sen máis. Os ecléticos, en cambio, son escolásticos ancorados na tradición,

pero que xa tomaron conciencia do estancamento do saber nas universidades e colexios e da necesidade de abrirse as novas ideas para aproveitar o que teñen de positivo, sen saírse da ortodoxia cristiá. Os ecléticos inspíranse no humanismo renacentista –Luís Vives, como exemplo- e tratan de reformar sen romper ca tradición.

O concepto de eclético nun primeiro momento ten unha carga pexorativa en boca dalgúns escolásticos. Tal é o caso do xesuíta Losada que lles chama ecléticos aos desnortados que se saen das “escolas” e mesturan doutrinas duns e outros, sen moita coherencia. O eclético é un superficial no campo do saber.

Co tempo, o eclético vai cambiando de signo. A necesidade de reforma leva a tender pontes con outras correntes, pero sen aventuras perigosas para a fe. Ten unha actitude sincretista que recolle o mellor de cada escola tradicional, superando así unha guerra estéril que duraba séculos, e tratando de conseguir unha unidade superadora. O eclecticismo hai que enténdelo a partir de dúas coordenadas: “la modernidad y la autoridad: Respecto a la primera coordenada, el eclecticismo nos muestra una ruptura con las “escuelas” tradicionales y un decidido interes de asimilar, aunque sea de una manera parcial y censurada, la evolución moderna del saber” (SANCHEZ BLANCO PARODY, F., 1991: 109). Os ecléticos piden agora liberdade de pensamento fronte ao xuramento de fidelidade a súa escola porque pensan que non se pode seguir a unha soa autoridade, que a fin de contas tamén é humana e sometida ás limitacións propias de todo ser humano. Mantéñense a medio camiño entre a nova ciencia e a tradición, pero sempre preocupados por permanecer dentro dos lindeiros da ortodoxia. Xesuítas e dominicos foron os que máis se mantiveron a raia.

Destaca o grupo valenciano encabezado por Mayáns e Juan Bautista Berni, autor de *Filosofía racional, natural, metafísica y moral* (4 vols., Valencia, 1736). Inténtase harmonizar a mentalidade aristotélico-tomista ca nova física mecánica atomista co fin de ofrecer unha explicación acorde cas achegas dos científicos dos principais dogmas cristiáns. Iso está en liña co que xa escribira anos antes Álvarez de Toledo na súa *Historia de la Iglesia y del mundo*. Contra iso xa protestara no seu momento Palanco no *Cursus philosophicus* (1714) onde ataca aos atomistas porque é consciente das consecuencias que trae para o dogma a aplicación dos principios da física corpuscular. Se o universo funciona baixo unha legalidade mecanicista, ¿que cabida ten a pregunta por un Deus afastado do mesmo? Por iso arrezan agora críticas á nova física.

O xesuíta Mateo Aymerich (175- 1799), profesor da universidade de Cervera, propón unha síntese conciliadora entre a física corpuscular e a aristotélica. Escribiu: *Systema antiquo-novorum iesuiticae philosophiae* (1744) e *Prolusiones philosophiae* (1756). No primeiro trata de introducir a nova ciencia experimental dentro da escolástica, eliminando discusións estériles. Na segunda obra, afonda na actitude conciliadora trazando un camiño intermedio entre o enfoque xenético das ideas de Locke e a intuición de ideas que defende Malebranche.

A renovación do ensino xesuítico coincide co humanismo cristián de Mayáns e Siscar, quen a veces ten que defenderse dos que se sitúan máis á súa dereita e o acusan de progresista por defender a nova ciencia. Reseña Sánchez Blanco a actitude curiosa dun dos que polemiza con Mayáns, Luís de Flandes¹¹. Este critica o escepticismo moderno en nome da tradición lulista valenciana. Teñen dous graves defectos os modernos: a falta de fe na doutrina revelada, e a carencia dunha ciencia segura. Este segundo aspecto, a despreocupación pola seguridade na ciencia, alporiza aos profesores que se refuxian na metafísica, como saber seguro.

A mentalidade ecléctica valenciana queda ben resumida na censura que fai Mayáns á obra de Juan Bautista Corachán, *Avisos del Parnaso*:

“Es cosa mui fácil descurrir con novedad. Pero yo entiendo que lo más útil sería escoger lo mejor de todas las lógicas i formar una perfecta Razonatoria o arte de usar la razón con toda la posible extensión en quanto a los instrumentos o modos de saber, explicándolos todos con la mayor brevedad, unindo la theórica de los preceptos de usar bien la razón con una enseñanza práctica de este uso, de manera que la razón ilustrada natural i sobrenaturalmente dirigiese al sumo bien las operaciones, así del alma, como del cuerpo; de suerte que los sentidos se regulasen i rigeissen por la razón, i la razón por lla voluntad de Dios, formando así , non tanto unha lógica , coma una arte de artes i ciencia de ciencias”¹².

¹¹ É autor de *El antiguo académico, contra el moderno scéptico, o dudoso, rígido, o moderado. Defensa de las ciencia, y especialmente de la phýsica Pytagórica, y medicina en el conocimiento y práctica de los Médicos sabios* (2 vols., Madrid, 1743-44) A obra vai dedicada a Mañer, rival de Feixoo.

¹² MAYÁNS E SISCAR, G. (1986): *Obras completas*, tV: *Ensayos y Varia*, Valencia, páx. 328. Cita correspondente á nota 20 da obra de Sánchez Blanco-Parody (1991: 114-115).

A posición de Mayáns é un irenismo científico: coñecedor da inutilidade das pugnas entre escolas, que so serviron para obstaculizar o progreso, el non quere agora repetir o erro. Cre posible abrirse a nova ciencia sen renunciar ao pasado. Pero isto ten algo de inxenuo, pois dende cedo xa se le en España a Enciclopedia por parte dos que están interesados no saber e a quen lle imposta ben pouco o que se di e acontece nas aulas universitarias que consideran irremediabilmente esclerotizadas. Mentres Feixoo se abre con decisión á modernidade, Siscar e os valencianos teñen moitas dificultades para entenderse con ela. De todos xeitos, o eclecticismo valenciano é un eclecticismo erudito preocupado por remozar o ensino universitario, non aferrado a unha autoridade única e que abre as portas á nova física. Interesados por chegar ao pública empezan a publicar en castelán os seus escritos para facelos comprensibles a un maior número de persoas.

No 1750 ten lugar en Valencia unha conferencia do italiano Lorenzo Boturini Benaduci, cronista oficial de Indias na que ataca aos iusnaturalistas inspirándose nas ideas de Giambattista Vico. Os novatores explican a orixe da sociedade e o progreso da historia dende o mecanicismo atomista, sen deixar espacio para a intervención divina. Vico defende a existencia dun plan divino polo que se rexe a historia e que se agocha tralos acontecementos cotiás. Os pobos primitivos xa coñecían isto, como revelan as súas fábulas e representacións. Non hai, polo tanto, un estado natural de guerra, como afirma algún contractualista, senón guiado polos designios da Providencia. A física experimental é incapaz de detectar isto porque non mira máis alá dos feitos, sen embargo a filoloxía e a filosofía remontan o inmediato e poden desvelar as pegadas providenciais no acontecer histórico.

Tamén se apunta ao grupo eclético o valenciano Piquer; pero quere deixar claro en que consiste o seu eclecticismo: “yo sigo la filosofía eclética, esto es, aquel modo de filosofar que no se empeña en defender sistema alguno, sino que toma de todos lo que le parece más conforme a la verdad” (SÁNCHEZ BLANCO PARODY, F., 1991: 118).

Piquer non se compromete nin cas vellas escolas nin ca física experimental decididamente. Certo que acepta a física experimental, pero sen chegar a unha ruptura ca ortodoxia da Igrexa. Iso lévalle a preferir a Muratori ou Malebranche fronte a Descartes, Gassendi ou Newton, dándolle un carácter “racional” á física.

1.3. A CONSOLIDACIÓN DA ILUSTRACIÓN: INTRODUCCIÓN DA FILOSOFÍA DE LOCKE EN ESPAÑA.

O pensamento de Locke chegou a España por dous camiños. a) por vía directa mediante a traducción das súas obras e b) a través dos enciclopedistas, especialmente de Voltaire e Condillac que reproducen moitos aspectos da súa filosofía.

O campo xa estaba preparado pola filosofía de Descartes e Gassendi, que asentaran con anterioridade na Península, aínda que ofrecían algunha dificultade á teoloxía, pero a filosofía de Locke ten mellor acollida que o cartesianismo porque nin cuestiona o mundo externo nin a existencia de Deus e a súa teoría do coñecemento engarza ben co aristotelismo ao negar o innatismo das ideas e sinalar que o noso entendemento é un papel en branco no que se empeza a escribir a partir da experiencia, conforme o dito aristotélico que “nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu”.

A filosofía de Locke causa un forte impacto en España provocando o esmorecemento das fortalezas académicas e conventuais nas que se atopaba firmemente enrocada a escolástica. A entrada do *Ensaio sobre o entendemento humano* (1690) de Locke foi “tan decisiva en nuestra historia intelectual, supone un viraje tan brusco en nuestra tradición, que no sólo merece atención en su aspecto filosófico, sino considerado desde el punto de vista de la historia española [...] Las nuevas ideas chocan con las tradicionales[...] Se trata de una lucha que sostienen unos pensadores que se aferran a las ideas tradicionales, frente a otros que creen firmemente que la verdad está en las ideas innovadoras. El siglo XVIII no es sólo el siglo que señala la lucha más importante en las compactas filas del escolasticismo español, sino la época que empieza con la tajante división intelectual en España” (RODRÍGUEZ ARANDA, L., 1955: 359-60).

Agora non so se reacciona contra a escolástica senón tamén contra o racionalismo cartesiano, polo que ten de apriorismo. Xa non se trata de ir dos principios á realidade, senón de partir do dado para chegar aos principios. Esta é a nova actitude na que se trata de fundamentar as ciencias naturais en España, tendo como referencia a experiencia e os principios do sensualismo. Este proceso encétase ca obra de Feixoo e consolídase nos plans de estudio universitarios de 1771 ca introducción da físico-matemática de Newton e ca posterior aceptación como manual de texto en Filosofía da obra de F. Villalpando, *Philosophia ad usum Scholae Minorum S. Francisci Capuccini*, Madrid, 1777. O vello

pincipio aristotélico – *nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu*- recobra agora importancia cas novas ideas de Locke e Condillac.

De todos xeitos, Locke non nega a substantividade, o que si farán Condillac e Destut Tracy, a quen traduciu unha obra González Varela.

A confianza na razón e na experiencia deixa en segundo plano a teoloxía e abre o camiño cara unha cada vez maior secularización da sociedade. A educación considérase un problema da sociedade civil e non dos clérigos, que quedan reducidos ao ámbito do ensino da relixión.

A exaltación da razón e o sensualismo van a conducir aos ilustrados cara o criterio de utilidade que aplican na economía, agricultura, pesca, física experimenta, enxeñería e na potenciación das cátedras experimentais que se van impondo nas universidades.

A filosofía sensista entrou en España a través do pensamento de Locke, quen terminou por desbancar ao cartesianismo, pero non o fixo de modo directo, senón a través de Voltaire e Condillac. As ideas lockeanas aparecen na Península a mediados do século XVIII en figuras como os xesuítas Antonio Eximeno e Ignacio Monteiro e, sobre todo, Luis Antonio Verney, que inflúe moi directamente na obra de González Varela, como veremos máis adiante.

1.3.1. A contribución lusa: Luís Antonio Verney.

A mediados de século o portugués Luís Antonio Verney (Lisboa, 1713- Évora, 1792) publica *O Verdadeiro Método de Estudar* que espertou unha apaixonada polémica no país veciño. Verney recibiu en Lisboa unha esmerada educación do P. Manuel Aguiar Paixao, quen o instruíu en gramática e lle ensinou catalán, francés e italiano. Aos 9 anos pasa a estudar cos xesuítas no Colexio de S. Antão. Alí cursa latín e humanidades; pero pronto o abandona e marcha ao colexio do Oratorio, sito na rúa Nova de Almada, no Chiado, baixo a dirección do P. Estacio de Almeida. No 1729, con so 16 anos, alístase voluntario no exército e embarca cara a India, pero consciente de que a súa vocación non son as armas, regresa a Portugal para reanudar os estudos, esta vez na Universidade de Évora. No 1733 obtén a licenciatura en Artes e pouco despois, o grao de Doutor. Empeza a estudar Teoloxía, pero marcha a Roma a rematala e recibe alí as ordes sacerdotais. ¿por que se marcha a Roma? Porque

“no estaba satisfecho del falso e infructuoso método con que entonces se enseñaban estas y otras ciencias en Portugal, ni pudiendo ya esconder en su ánimo el disgusto de las largas disputas, y erradas opiniones, que en lengua bárbara se ventilaban continuamente en las escuelas, sin provecho ni adelantamiento alguno, concibió el pensamiento de salir del Reino, con el fin de instruírse mejor y con mis ganas en los conocimientos perfectos que constituyen el verdadero sabio, y que gran parte de Europa ya adoptara en las universidades” (ALBERTO DE ANDRADE, A. 1965: 86). En Italia estudou tamén dereito, pero acabados os estudos, dedicouse a teoloxía na que obtén o grao de Doutor. Alí conectou cos espíritos inxogados da época, seguidores das novas ideas de Locke., como Genovese¹³ e Muratori¹⁴.

Verney , coñecido polo alcume de “Barbadiño”, pseudónimo que utiliza como autor do *Verdadeiro método de estudar*, profesa certo odio contra os xesuítas aos que culpa do atraso que ven arrastrando Portugal. Igual que o Marqués de Pombal, fainos responsables dos males e infortunios que sofre o país. Eles son propagadores da ignorancia, intrigantes contra o trono, ruína do progreso e felicidade dos pobos (CABRAL DE MONCADA, L.,1941: 27).

Verney afirma que o que fundamenta a felicidade dunha nación é a Física porque dela dependen as artes e outras disciplinas. A felicidade fundaméntase na conservación e tranquilidade do Estado. Para conservar o Estado é necesario o progreso da agricultura, comercio e artes (física particular); e a tranquilidade fundaméntase na moral.

As principais obras que publicou Verney foron : *Verdadeiro método de estudar* (Valença, 1746); *De re logica* (Roma, 1751); *De re metaphysica* (1753); *De re Physica* (1769). A súa lóxica sigue moi de cerca os *Elementa artis logico-criticae* de Genovesi e tamén a obra *Logicae disciplinae elementa* (1728) de Facciolati. Mesmo foi acusado de plaxiar a Genovesi, idea que refuga posto que aínda que hai coincidencia nas ideas

¹³ Genovese (Castiglioni, 173- Nápoles, 1769) traduciu *A racionalidade do cristianismo* de Locke ao italiano, no 1742. Escribiu , *Elementa Metaphysicae mathematicum in morem adornata* (1743), onde afirma que todo coñecemento se obtén por medio dos sentidos, de reflexión e da inducción. O seu eclecticismo lévalle a abandonar a autoridade e método escolástico; móstrase, en cambio, partidario da lóxica de Leibniz. No 1743 escribiu, *Elementa artis logico-criticae* (1745). Nesta obra fala sobre os tres grandes problemas da lóxica: a orixe das ideas, o xuízo e o raciocinio. Tivo moita influencia na lóxica do “Barbadiño”, como el mesmo recoñece.

¹⁴ Muratori, Luís Antonio (1672-1750). É autor de *Dos defectos da xurisprudencia* (1742) e *Das reflexións sobre o bo gusto nas ciencias e nas Artes* (1708). No libro sobre o bo gusto critica a superficialidade do ensino, a submisión ao criterio de autoridade (tamén os filósofos son humanos e puideron errar). Ten gran confianza na filosofía experimental que está atenta á observación dos feitos, experimentos e novas máquinas. Valora as ciencias experimentais, como a medicina., Anatomía, Cirurxía e outras. O esquema foi útil ao Arcediado de Évora.

fundamentais, hai tamén diferencias e discrepancias notables. Descartes, Gassendi, Leibniz, Locke son autores moi citados en Verney.

Pero tamén se estende Verney en consideracións respecto a medicina a dereito. A medicina fundaméntase na física, e o dereito, na moral. Como a medicina se está apoiando na física de Aristóteles, esta inzada de erros. El leu e coñece a obra de Boerhaave e di que quizais el “tenga estudiado más medicina y asistido a más anatomías, y conversado más días con los que eran insignes en estas materias, de lo que muchos que las profesan en este Reino” (ALBERTO DE ANDRADE, A, 1965: 198). En dereito inspírase en Muratori e critica a forma como se está ensinando en Portugal. As súas ideas serviron de base para as reformas que levou a cabo o Marqués de Pombal.

Con respecto á orixe da sociedade, adiantase a Rousseau cando afirma no Verdadeiro método de estudar: “Os homes nasceron todos libres e todos son igualmente nobres. O dereito de xentes introduciu, cas divisións, as Repúblicas, e Monarquías: mostrando a experiencia que, non obedecendo a ninguén, confundíase toda a sociedade humana” (*Verdadeiro método*, t.2º, páx. 56). A frase de Rousseau no Contrato social, escrito no 1762 empeza do mesmo xeito: “ El hombre nació libre y, sin embargo, por todas partes se halla encadenado”. En ambos casos se alude ao estado de natureza no que todos son iguais sen distinción de nobreza.

O *Verdadeiro método de estudar* (Valençá, 1746) alcanza gran sona en Europa: É traducido ao español por José Maimó y Riber (Madrid,1760). A Inquisición atrasou a súa traducción porque a consideraba perigosa e entraba de contrabando. Nesta obra aparecen as ideas de Locke. Verney móstrase contrario á metafísica e di que os seus problemas debían tratarse dende a física e a lóxica. A negación das ideas innatas teñen repercusión noutros autores españois da época. En Valencia tivo especial repercusión. Vicente Calatayud en cartas dirixidas a Piquer rebate algunhas teses de Verney. Trala expulsión dos xesuítas, a obra de Verney difúndese con maior liberdade e popularízase en Castela. En Galicia tamén se coñecía, como teremos ocasión de mostrar.

O xesuíta **Antonio Eximeno** (Valencia, 1729- Roma, 1808)¹⁵ considera inútiles as ideas innatas porque toda idea deriva dalgunha sensación. A reflexión completaría o coñecemento, comparando e entrelazando ideas. O seu pensamento inspírase claramente en

¹⁵ Antonio Eximeno é autor de *Del origen y reglas de la música* (1774); *De studiis philosophicis et mathematicis instituendis* (1789) e de *Intitutiones philosophicae et mathematicae* (1796).

Locke e Condillac. Na súa teoría da música apártase da concepción que a ligaba á matemática e sinala que é unha linguaxe natural -da fala pásase ao canto-. Cando o canto se instrumentaliza da a música.

Andrés Piquer (Teruel, 1711- Madrid, 1772) , catedrático de Anatomía da Universidade de Valencia. Foi autor de múltiples publicacións que lle deron sona máis alá das nosas fronteiras¹⁶. Admite o innatismo respecto aos principios, pero non respecto ás ideas: innatas son as potencias, non os actos. As dúas fontes de coñecemento son a razón e a experiencia; pero a razón non está sometida á experiencia e pode ter principios independentes dela.

Locke tamén influíu en Jovellanos, quen o recomenda para o ensino : “Contentémonos con remitir los maestros al estudio de las obras de Locke e Condillac, donde encontrarán sobre este punto muy perspicua y sólida doctrina”¹⁷.

Tamén na Universidade de Salamanca hai un importante número de alumnos – segundo sinala Rodríguez Aranda- educados no pensamento lockeano, como Meléndez Valdés, Cadalso, Candamo, Cienfuegos, Iglesia de la Casa, Sánchez Barbero, Somoza , Quintana...Noutro grupo marcado polo sensualismo destacan Justo García, Martel, Salas e os xurisconsultos Acuso, Hinojosa, Montegui e Candamo. A súa posición pesaría na reforma da Universidade.

1.3.2. As ideas políticas de Locke.

Foron os enciclopedistas os que se encargaron de introducir a dimensión política da obra de Locke referente as súas dúas grandes obras, *Dous tratados sobre o goberno civil* e *Carta sobre a tolerancia*. Ao final do reinado de Carlos III introdúcense algunhas cátedras novas nas facultades de dereito, como Dereito natural, dereito civil e dereito de xentes. Nestas cátedras aparecen as novas teorías contractualistas.

¹⁶ Andrés Piquer xa publicou con 23 anos, *Medicina vetus et nova* (1735). Mais tarde publica *Física moderna racional y experimental* (Valencia, 1745); *Lógica moderna* (Valencia, 1747); *Tratado de calenturas* (Valencia, 1751); *Philosophia moral* (Madrid, 1755); *Discurso sobre la aplicación de la filosofía a los asuntos de la religión* (Valencia, 1758-60); *Institutiones medicae* (Madrid, 1762); *Praxis médica* (Madrid, 1754-66); *Las obras de Hipócrates más selectas* (3 vols, Madrid, 1757-70) e finalmente, *Discurso sobre el sistema del mecanismo* (Maddrid, 1768).

¹⁷ JOVELLANOS, M., *Memoria sobre la educación pública*, citada en Rodríguez Aranda, (1955: 368).

As ideas políticas de Locke reflíctense en Campomanes:

“ La tiránica máxima de que el rey puede hacer cuanto quiere, a mi modo de ver desbarata y echa por tierra todo el pacto social que, por más que se quiera descartar, siempre lo encontraremos fundado en el derecho de la naturaleza”(RODRÍGUEZ DE CAMPOMANES, P. 1778: 122)¹⁸.

Jovellanos tamén está influído polas ideas contractualistas, pero adopta unha liña conciliadora e ecléctica. É partidario da desaparición da Inquisición, pero oponse á rebelión como forma de progreso.

De todos modos, as ideas liberais terán forza trala Guerra de Independencia e callarán na constitución de Cádiz do 1812, onde se afirma con rotundidade a soberanía do pobo e a separación de poderes.

Conclusión:

Neste capítulo introductorio tratamos de achegarnos ao concepto de Ilustración en tres apartados sucesivos: a) expoñendo as principais características que están presentes nos pensadores galegos ilustrados; b) analizando a penetración das ideas ilustradas en España, que teñen unha indudable repercusión en Galiza ; e c) a penetración do pensamento de Locke, que representa a fase máis xenuina ilustrada por canto a partir del se deixa atrás o cartesianismo e se avanza no experimentalismo ilustrado.

En resumen neste primeiro capítulo seleccionamos as principais características que están presentes na Ilustración galega, como a crítica a escolástica, a racionalidade e experimentalismo, o progreso, cosmopolitismo e filantropía. Quedan un pouco lonxe as proclamas de liberdade, igualdade e fraternidade dos revolucionarios franceses, aínda que algunha destas ideas asoma no campo da economía e dereito: a liberdade de comercio e a reivindicación da igualdade das mulleres que chaman á porta das Sociedades Económicas e que reivindica Vicente do Seixo.

¹⁸ RODRÍGUEZ DE CAMPOMANES, P. (1778), *Cartas políticas-económicas*, Madrid, páx. 122, obra citada en Rodríguez Aranda, (1955: 377).

Por outra parte apúntanse as vías de entrada das ideas ilustradas. É claro que as novas ideas se coñecen en España dende o XVII: entrada do cartesianismo. No XVIII séguense burlando as barreiras proteccionistas inquisitoriais, que ca monarquía borbónica – nomeadamente con Carlos III- van a facerse máis permeables, como logo se verá.

A finais do XVIII e comezos do XIX o novo saber empírico vai callando nun reducido sector universitario. É neste intre cando chega o pensamento de Locke á Universidade vía da obra de González Varela, moi inspirada en Luís Antonio Verney e Condillac.

SECCION I.

AS IDEAS ILUSTRADAS NA GALIZA.

PRIMEIRA PARTE.

PUNTO DE PARTIDA:

A SITUACIÓN DA SOCIEDADE DA ÉPOCA.

Partimos do feito dabondo demostrado de que en Galiza houbo ilustrados e pensamento ilustrado que se manifestou en novas ideas económicas que tratan de reformar o sistema productivo, nunha educación que trata de estenderse ás clases baixas creando escolas e bibliotecas populares, na introducción da ciencia experimental, na defensa do dereito natural e tamén na chegada tardía da nova filosofía. Grupos reducidos de fidalgos, cóengos, altos funcionarios e algún que outro oficio enchen as reducidas ringleiras das novas sociedades promotoras dos ideais ilustrados, como a Academia de Agricultura ou as Sociedades Económicas. Tamén é xusto recoñecer que fora destas institucións existen ilustrados moi meritorios que loitaron con menos apoios e máis contundencia contra os saberes e as estruturas do antigo réxime, como sucede no caso do grupo de profesores ilustrados da Universidade compostelá. Xeralmente non hai grandes friccións co poder establecido nin civil nin eclesiástico, aínda que nalgúns casos vertan duras críticas contra os excesos dos privilexiados ou se enfronten con inmovilistas opostos a calquera innovación. Como sinala Barreiro Barreiro, “a mesma orixe social dos ilustrados, impedía, por unha parte, calquera tipo de revolución violenta, e supoñía, por outra, unha toma de conciencia realista acerca da estratexia a seguir: so dende arriba era viable a tradución operativa do proxecto ilustrado”(BARREIRO BARREIRO,1992: 303).

Empezamos este apartado expoñendo unha breve panorámica da sociedade galega da época porque entendemos que tanto os pensadores como a súa obra son fillos dun tempo e tratan de das respostas aos problemas e retos que a súa sociedade plantexa.

Hai aspectos que xa foron maxistralmente estudiados, nalgúns casos en teses de doutoramento, como sucede ca Economía, as Matemáticas, a Educación ou as Ciencias. Faltaba un estudio detido da Filosofía. Tamén aquí estiveron presentes as novas ideas ilustradas, aínda que non tivesen a enerxía e decisión doutros lugares. É certo que Galiza ten a fachenda de ser a patria de dúas grandes figuras ilustradas que brillan con luz propia no panorama español, como Feixoo e Sarmiento, que non tocaremos de forma detallada aquí por existir xenerosos e específicos estudos sobre eles.

CAPITULO 2: POBOACIÓN E CLASES SOCIAIS.

O pensamento non é unha pura abstracción que se dea ao marxe da realidade que envolve aos seres humanos que o producen. Por iso consideramos máis apropiada unha visión analítica do movemento ilustrado que ten en conta as circunstancias históricas de cada pobo que outro tipo de metodoloxía máis abstracta que parte da definición previa de conceptos e dende eles ofrece unha visión homoxeneizadora. Fronte a esa visión preferimos a de Goldmann quen afirma que

“La Sociología de las ideas nos ha enseñado desde hace tiempo que todo pensamiento, toda manera de sentir, están determinados y estructurados por categorías mentales estrechamente ligadas a la existencia y a la vida concreta de los grupos humanos dentro de los que han nacido y se ha desarrollado este pensamiento y esta manera de sentir. Por esto, un estudio positivo exige actualmente que ya el autor no se contente con enumerar rapsódicamente, por una parte los aportes positivos de un movimiento intelectual, y luego, por otra, sus límites. También es necesario tratar de integrar a ambos dentro de la estructura global de este pensamiento para comprender a la vez cómo pudieron obtenerse los resultados positivos y por que eran inevitables sus insuficiencias” (GOLDMANN, 1976: 28-29).

Eis por que consideramos conveniente empezar analizando esas bases do pensamento ilustrado, como a poboación, a economía e as institucións políticas e culturais da Galiza da época.

Parello ó crecemento económico prodúcese tamén un incremento demográfico da poboación española durante o dezaioito tanto a nivel do estado español como en Galicia. Este aumento será especialmente notorio no derradeiro tercio do século, no reinado de Carlos III (1759-1788) e Carlos IV (1788-1808).

Se temos en conta os censos da época, España contaba no 1748 -segundo o censo do Marqués de Ensenada- cuns sete millóns e medio de habitantes. Vinte anos despois, o censo feito por Aranda arroxa unha cifra de 9.301.728 habitantes. E o de Floridablanca

constata no 1787 uns 10.286.150. Dez anos despois, no 1797, estando España en pelexa ca Gran Bretaña faise un novo censo que da un aumento de poboación de algo máis de trescentos mil habitantes. No 1808, o censo da xa uns doce millóns de habitantes. Aínda que a fiabilidade e garantía destes censos non é total, e de feito foron moi criticados polos historiadores debido aos métodos pouco ortodoxos utilizados - o de Aranda fíxose seguindo as xurisdiccións eclesiásticas, pero determinados pobos que non estaban baixo unha determinada xurisdicción eclesiástica, como os das ordes militares ou *iurisdictiones nullius*, quedaron fora-, sen embargo dannos unha idea bastante precisa da liña demográfica ascendente dende mediados de século. Nos últimos cincuenta anos medra a poboación española nuns catro millóns máis, cun índice moi próximo ó europeo.

Pero este crecemento non foi igual en todas partes do territorio español. As zonas máis beneficiadas polo desenrolo económico e industrial son á súa vez as que teñen unha maior taxa de natalidade. E neste momento, sitúanse sobre todo na periferia española: País Vasco, Asturias, Valencia, Cataluña, que teñen un forte desenrolo industrial, triplican ou duplican a poboación. En Cataluña non se produce este despegue demográfico ca intensidade que era de esperar debido á emigración. Pero é unha emigración con características peculiares. Non é o habitual emigrante que falto de recursos no seu país, acude ó primeiro que lle da algo que levarse á boca. A emigración catalana diríamos que é dominante: os cataláns acoden a zonas máis deprimidas, montan os seus negocios ou empresas, que lles permiten enriquecerse nun período de tempo non moi longo e logo regresan ou maiormente quedan onde fixeron negocio xa como clase dominante.

Galicia non é allea a esta medra demográfica. De feito experimenta un crecemento poboacional tan grande ou mesmo superior ó do resto de España.

Pero tampouco aquí medra de xeito uniforme a poboación nin ó mesmo ritmo sempre. As diferencias tan marcadas da Galicia costeira e da Galicia interior, as fames e pestes que azoutan por todas partes imprimen ritmos distintos á poboación en decidida expansión. Pese ós vaivéns, a liña demográfica resultante do dezaioito é ascendente: Galicia pasa de ter un millón de habitantes a comezos de século a un millón catrocentos mil a remates do mesmo. Nese curto espacio de tempo prodúcese un aumento dun 40 %.

Podemos facernos unha idea máis precisa deste fenómeno mirando o seu desenrolo dende o século XVI ata mediados do XVIII nas sete provincias galegas:

Provincias	Habts. 1591	Habts. 1752	Porcentaxe Crecemento	Densidade 1752
Coruña-Betanzos	66.559	136.364	104	42,60
Mondoñedo	36.994	78.078	111	38,65
Santiago	128.911	412.757	220	59,36
Tui	64.077	164.869	157	99,56
Lugo	160.253	225.978	41	27,49
Ourense	172.542	281.266	63	37,98
Galiza	629.336	1.299.312	106	44,11

(VILLARES PAZ, 1980:156)

Como nos amosa o cadro, nun período de tempo de 161 anos prodúcese un forte tirón da poboación que chega a duplicarse. Sen embargo, tras este pulo, vai a producirse a mediados do dezaioito unha ralentización neste proceso.

As causas deste crecemento hai que buscalas na introducción dun novo cultivo: o millo, que entra pola Galicia atlántica polo 1630, segue polo litoral cantábrico e logo esténdese ó interior de Galicia. En época de pouquidade de grans, foi o millo o socorro dunha poboación famenta. A mediados do XVIII estará reforzado ca introducción da pataca. A necesidade levou á poboación a utilizala para o consumo humano e á súa vez ofrecía a vantaxe de escapar aos décimos eclesiásticos.

O cultivo do millo fixo estendela superficie de terra de labrado, incrementando así os produtos agrícolas. Empréganse máis brazos no labor agrícola, co que se ve diminuída a emigración a outras zonas.

A mediados de século, polo 1760, descende a produción agrícola e a consecuencia é tamén unha desaceleración do crecemento poboacional:

	Cens. Ensenada 1752	Cen. Floridablanca 1787	Tendencia %
Mondoñedo	78.075	85.065	+ 8,9.
Betanzos	95.977	140.429	+46,3.
Coruña	40.387	49.956	+23,7.
Santiago	412.757	398.049	-3,6.
Tui	164.869	145.077	-13.
Lugo	225.978	233.105	+3,2.
Ourense	228.266	294.124	+4,6.
Galiza	1.299.312	1.345.803	+3,6.

(VILLARES PAZ, 1980:158)

O caso de Betanzos que medra máis ca ningunha outra provincia galega (un 46,3 %) explícase polos estaleiros do Ferrol que estaban agora en plena produción e que aglutinan gran cantidade de traballadores.

Sen embargo, a pesar de ser unha etapa de dificultades para a clase humilde, para outros é de beneficios:

"La época más brillante del siglo XVIII desde el punto de vista de las reformas políticas y del contenido de la Ilustración, la época de las grandes disposiciones favorables a la agricultura y de la preocupación estatal por los problemas del abasto y del comercio interior (que sin duda hay que entender como un síntoma de preocupación ante una situación difícil), la época también de muchos pazos que hablan de un elevado nivel de las rentas agrarias, resulta ser en Galicia una época de dificultades para las masas campesinas y urbanas"(EIRAS ROEL et alii, 1986: 28 .

Nesta etapa, a tendencia á recesión vai quedar neutralizada pola extensión do cultivo do millo e da pataca, que satisfan agora moitos estómagos baleiros ante a falta de pan. A presenza masiva dos cataláns nas Rías Baixas vai a crear riqueza na zona e postos de traballo para moitos. Esta son as dúas causas principais, non únicas, que impiden a caída poboacional e permiten manter o ritmo a nivel de Galicia.

Empezan agora a configurarse tres grandes cidades na Galicia ilustrada:

a) *A Coruña* que conta de antano ca Capitanía e ca Real Audiencia, vai a converterse agora nun importante nó comercial, sobre todo dende que se lle da licencia para o comercio con Indias. Isto vai a xerar nela e no seu arredor industrias de produtos orientados ó tráfico comercial, como lenzos, telas e porcelanas.

b) *O Ferrol* xurde agora. A principios de século era un barrio cuns poucos veciños, pero a chegada dos estaleiros permítelle en poucos anos dar un salto xigantesco. Ferrol representa o atlantismo galego. Impóñense os esquemas dos enxeñeiros Sánchez Bort e Carlos Lemaury. Constrúese aquí unha cidade moderna en consonancia cos gustos ilustrados:

"La regularidad, la simetría y la matemática proporción de vías y manzanas, constituyen un claro y significativo ejemplo de lo que fue la Ilustración triunfante en el siglo XVIII. Eran tiempos en que se gustaba de planificarlo todo con arreglo a patronos previos y en que todo se sometía al imperio de la razón. El Ferrol tiene, por lo tanto, en la materialidad de su estructura y construcción, no pocas notas que pueden calificarse de cartesianas, racionalistas y borbónicas. También su espíritu hubo de rendirse a la poderosa presencia durante doscientos años del Almirantazgo. A la sombra de la Capitanía General del Departamento, cuya jurisdicción abarca todo el Norte de España, desde el Miño al Bidasoa; sede un tiempo de la Real Compañía de Guardias Marinas; asiento de un importantísimo arsenal, habitada de almirantes, de todo escala jerárquica de la armada y de innumerables marineros, la ciudad de Ferrol se ha desarrollado bajo la influencia de la potestad real y de la potestad naval, jerarquizada como una inmensa oficina, como un enorme taller y como una no menos gigante plaza de armas" (MARTINEZ BARBEITO, 1957: 185-6)¹⁹.

c) A terceira gran cidade érguese na Galicia occidental: *Vigo*. A presenza dos cataláns ca industria da pesca vai converter a Vigo no gran porto do Sur de Galicia, cunha forte actividade comercial tanto a Europa como a América. Vigo vai eclipsar outras cidades e vilas de vello avoengo, como Tui, Pontevedra ou a mesma Vilagarcía, que verán, non sen certa envexa, a ascensión imparable desta nova cidade.

¹⁹ Cita recollida de González López, (1977: 241).

Con todo non hai que perder de vista que o inzo poboacional foi un fenómeno predominantemente rural debido aos novos cultivos e a industria doméstica asociada a teares familiares que dan un respiro á súa economía:

“Por outra parte, compre advertir que este inzo da poboación foi un fenómeno basicamente rural e que hai que poñer en estreita relación, como veremos logo, coa evolución da agricultura e da industria rural [...]. A fins do século XVIII, a taxa de urbanización é dun 7,1 por cento, aínda que agora sexan outras as capitais demográficas de Galicia: Ferrol, que acada os 25.000 habitantes, Santiago e A Coruña, que rondan os 15.000.” (VILLARES PAZ, 2004, 201).

Durante o XVIII diminúe a taxa de mortalidade infantil (mentres nos séculos precedentes so chegan a idade adulta a metade dos nenos nados, agora redúcese a mortalidade ata un 30 % dos nados). Como sinala Villares Paz, os tres factores que regulan agora a poboación galega son: a) matrimonio serodio, b) baixa fecundidade, e c) mortalidade benigna. O aumento poboacional puxo en marcha vagas migratorias que se orientaron preferentemente cara a Portugal e Castela.

As clases sociais.

Durante o século XVIII, por influxo das ideas ilustradas, vai a producirse un cambio social que vai a poñer en crise os vellos gremios medievais ca aparición dunha nova clase mercantil e industrial nas vilas e nas cidades. No agro pasou

"(...)como una suave brisa que levantó en él los pazos más bellos y suntuosos, con parques y jardines, las huertas y los huertos más cultivados, moradas de una nobleza, que sintió en gran parte los ideales de la Ilustración. Pero, en cambio, esos ilustrados no sintieron la necesidad de cambiar el régimen de propiedad elevando el nivel económico y quizá con él el social del campesinado gallego" (GONZALEZ LOPEZ, 1977: 250).

Tendo en conta o poder económico e influxo social, podemos distinguir en Galicia *tres niveis sociais*: a nobreza, a clase media burguesa e os campesiños e traballadores.

2.1. A NOBREZA.

A nobreza española foi minguando ó longo do XVIII; feito que contrasta co crecemento demográfico do século. No ano da Revolución francesa existían en España medio millón de fidalgos, algo máis de cincocentos títulos nobiliarios e pouco máis dun cento de títulos de grandeza.

A nobreza galega permanece na súa maioría en Madrid, dende os Reis Católicos. Aglutínase na Congregación de Naturais y Orixinarios del Reino de Galicia (FERNÁNDEZ VILLAMIL, 1962: 343)²⁰.

En Galicia queda unha nobreza provinciana que exerce un forte influxo na sociedade galega. Ela copa os principais postos da administración: Xunta do Reino, Real Audiencia, Episcopados e outras prebendas importantes. De aquí van a saír os grandes ilustrados e mecenas da Ilustración. Precisamente Santiago e Coruña van a contar con dúas senlleiras figuras impulsoras do movemento ilustrado. En Santiago está D. Pedro Cisneros e Ulloa, Conde de Gimonde -condado concedido á familia Cisneros afincada en Santiago dende o XVII- membro da Sociedade Económica e preocupado pola formación de homes e mulleres en oficios e artes útiles á sociedade. Na Coruña destaca o Marqués de Almiras, D. Antonio Vicente de Mondragón e Ron. O seu poder económico e gusto ilustrado quedaría manifesto nos grandiosos pazos que ergueu na cidade herculina: o pazo da rúa de San Andrés, testemuña de grandes eventos históricos: alí tivo lugar a recepción de Carlos IV e alí puxo o seu cuartel o Mariscal Soult.

A nivel eclesiástico hai que destaca-la importancia que tivo a mitra compostelán, que entón contaba cun forte poder económico -a máis importante, tras Toledo e Valencia- derivado de: a) tributo que teñen que pagar as dioceses españolas pertencentes á antiga Lusitania; b) tributos das dioceses galegas á súa metropolitana, c) voto de Santiago ó que se vían obrigados os campesiños andaluces e casteláns, contra o que se erguerían; d) donativos e agasallos dos peregrinos.

²⁰ Fernández Villamil na súa obra , *Las Juntas del Reino de Galicia* (3 vols.) na páxina 343 ss. da unha longa lista de altas dignidades eclesiásticas e civís, entre as que se atopan Feixóo e Sarmiento que formaban parte desta Congregación de galegos na "diáspora".

Habitualmente os Arcebispos nomeados para Santiago eran forasteiros, dados os vellos receos da Coroa contra Santiago. Diego Peláez e Diego Xelmírez ergueran as súas armas contra Castela. Xelmírez armou un poderoso exército co que se enfrontou aos invasores aos que deixou escarmentados. Revitalizou o camiño de Santiago a través de contactos con bispos e abades principalmente franceses a vez que creou a necesaria infraestrutura que permitiu acoller aos peregrinos. Promoveu a cultura edificando fermosos edificios, como o pazo que conserva o seu nome e enviando a formarse ás mellores universidades europeas como bolseiros aos alumnos máis capaces. Consagrou na catedral de Santiago como Rei de Galicia ó fillo de Dª Urraca, Afonso Raimúndez, baixo o nome de Afonso VII, no ano 1111:

” Colléndoo o pontífice, levouno con ánimo gozoso perante o altar de Santiago apóstolo, onde se asegura que descansa o seu corpo, e alí, segundo normas canónicas, unxiuno relixiosamente como rei, entregoulle a espada e o cetro, e coroado con diadema de ouro, fíxoo sentar, xa proclamado rei, na cadeira pontifical. Logo, unha vez celebrada solemnemente a misa segundo costume, levando ao novo rei ao seu pazo, o bispo convidou a todos os próceres de Galicia ao convite rexio” (VILLARES PAZ, 2004: 125).

A entrada dos Borbóns muda esta política de desconfianza e volve a Sé compostelán a ser ocupada por Bispos galegos. Así termos agora a Caetano Gil de Taboada, de Lalín; a Bartolomeu Raxoi Taboada, de Pontedeume; o pontevedrés Sebastián Malvar e Pinto.

Gil de Taboada foi un celoso conservador dos dereitos da mitra e por elo opúxose ó traslado da Real Audiencia da Coruña a Santiago, por medo a que puidera ensombrece-lo seu poder.

Raxoi Taboada foi un dos grandes constructores da Ilustración galega. Encarna o gusto neoclásico fidalgo. Reedificou a Azabachería encargándolle os proxectos a Ferro Caaveiro e a Clemente Fernández Sarela. Retirou os pobres da rúa para os Hospitais de S.Roque, Galeras e Carretas, que tivo que ampliar e onde gastou importantes sumas de diñeiro.

Pero a obra máis importante de Raxoi é a que leva o seu nome, o pazo de Raxoi, na praza do Obradoiro. O proxecto estaba feito por Ferro Caaveiro, por encargo do Concello. Solicítase axuda económica de Raxoi, quen accede pero a cambio de que os proxectos

iniciais se encarguen ó salmantino Andrés García de Quiñones e a Carlos Lemaury, de gustos neoclásicos.

Por esta época o cóengo Valentín Sánchez Boado funda no 1761 o Colexio da Ensinanza, destinado á educación das fidalgas galegas.

O seu sucesor Alexandre Bocanegra, gabado por Cernadas de Castro, de gustos xansenistas, foi un gran devoto do Rei Carlos III, aínda que nas súas homilías anatematiza a literatura ilustrada que clandestinamente se le mesmo nos tocadores de señoras.

Desta época son os Malvar. Esta familia deu un Arcebispo: Malvar e Pinto. Os seus sobriños acadarían altas cimas na vida política do país. Pedro Acuña e Malvar foi Ministro de Gracia e Xustiza con Carlos IV. Manuel Acuña e Malvar é un cóengo liberal que loitará fronte ó absolutismo.

Non menos importancia ten o Cabido catedralicio. Un minucioso estudio sobre as clases urbanas en Santiago feito por Barreiro Mallón ²¹, fixándose nos testamentos, encadra a este sector dentro do clero alto-nobre. O influxo social e medios económicos son considerables. Dispoñen de casas amplas con dous ou tres salóns e as súas respectivas alcobas, varios dormitorios, cociña e bodega. Teñen varios criados ó seu servizo -algún ten ata sete, e quen menos, tres- e nalgúns casos un capelán -se só é diácono. Os tecidos que usan tanto en roupa de cama como en prendas de vestir é de orixe inglés ou portugués. O fío de ouro abunda en botóns e adornos. Abundan as xoias de ouro prata e diamantes, como aneis, cruces, pendentes, reloxos, colgantes etc. Todo isto era froito moitas veces de préstamos que facían sen cobrar intereses. A cambio quedábanse cunha xoia en depósito de garantía. Se pasado o tempo, non se sufragaba a débeda, o obxecto hipotecado pasaba definitivamente a seu poder.

Moitos deste cóengos son membros da nobreza e controlan determinadas prebendas. Así os Llanos controlan durante tempo o cargo de Arcediago do Salnés.

Destacan agora cóengos como Diego Xoán de Ulloa, reformador da Universidade. A el débese tamén a Casa do Deán e a ornamentación de fachada das praterías. Pedro Páramo e Somoza, logo Bispo de Lugo, foi o impulsor da Real Sociedade Económica de Santiago. Pedro Antonio Sánchez Vaamonde, filántropo preocupado por erguer da súa

²¹ BARREIRO MALLON, B., “Las clases urbanas de Santiago en el s.XVIII: Definición de un estilo de vida y de pensamiento” en EIRAS ROEL et alii (1978).

condición á xente humilde -funda unha escola de primeiras letras, dona a súa biblioteca ó Consulado, potencia os oficios útiles- foi un gran impulsor da renovación.

Dentro deste grupo estarían moitos Bispos, Abades, cóengos das outras dioceses galegas que tiveron un notable influxo na súa época.

2.2. A CLASE MEDIA.

A clase media galega abrangue un amplo grupo que podemos dividir en dous tipos: a) o que forman avogados, escribáns, médicos e funcionarios da administración que viven do erario público; e b) o de comerciantes e fabricantes que viven da explotación particular duns determinados produtos.

Este segundo grupo vai asentarse preferentemente nas vilas costeiras e van a converterse nos principais impulsores do progreso.

Mentres os primeiros necesitan unha determinada formación de tipo académico; os segundos, en cambio, aprenden o oficio pola súa conta ou por transmisión de pais a fillos. A maioría deste segundo grupo son forasteiros que veñen aquí a facer negocio -cataláns, vascos, franceses etc.,- e logo irse ; aínda que moitos terminan afincando en Galicia.

En xeral, a burguesía galega leva unha vida de luxo: casas e pazos espaciaos con dez ou máis habitacións, mobles de madeira nobre, roupas de importación, vaixelas de prata ou luza fina tipo Talavera...

A cultura de clase.

Pode darnos unha idea das afeccións culturais a mostra do contido de bibliotecas feita en Santiago e reflectida no seguinte cadro:

	Clero %	Nobreza %	Burguesía %	Librería pública %
Relixión	45,0	27,8	29,0	14,2
Historia	20,0	30,0	30,0	10,0
Dereito	16,0	1,0	3,6	21,6
Literatura	6,8	4,4	14,0	6,0
Ciencias	2,5	4,0	18,0	11,4
Pens.e Política	5,5	3,0	2,8	0,2

(BARREIRO MALLON, 1978: 23).

O cadro amósanos un clero urbano con bastantes títulos e unha burguesía igualmente ben representada, o que non sucede ca nobreza.

Predominan os títulos relixiosos seguidos dos de historia e con bastantes de ciencias útiles. O clero santiagués dispón de medios que lle permiten ter boas bibliotecas.

2.3. O CAMPESIÑADO E CLASE TRABALLADORA.

Esta clase representa o estrato inferior e máis amplo da sociedade galega, con máis de dous centos oitenta mil traballadores entre agricultores, xornaleiros, artesáns, criados e outras profesións. Crébanse agora os vellos gremios de artesáns, por non adaptarse a liberdade de produción e comercio. Os gobernantes ven neles unha rémora para nova economía. Irán esmorecendo pouco a pouco.

De feito, os obreiros ligados ás grandes industrias de estaleiros, metalurxia, salgadura non pertencen a ningún gremio ou, ó menos, non poñen en práctica esixencias gremiais. Como tampouco son agremiadas outras profesións errantes e inferiores.

Con todo, non se pode pensar que todo vai coma a seda. Nalgúns momentos estalan as convulsións e motíns, coma o que lle custou a vida ó Capitán Xeneral dos Departamento do Ferrol, D.Xosé Vargas ou o de Sargadelos que remata ca queima da fábrica de Raimundo Ibáñez.

Tamén hai moitas mulleres empregadas, especialmente nas industrias salgadeiras, na beiramar.

No século dezaioito existe un bo número de criados, sobre todo nos pazos. Mesmo existen graos: non é o mesmo un xardineiro ca un criado de escaleira arriba, que gozaba de

especial confianza do seu amo.

Hai outros traballos estacionais, como a sega na Castela, que orixinan un trasfego de poboación galega que se despraza alí en cuadrillas durante o verán.

A perdura de costumes feudais no agro.

Pese ó avanzado do século, aínda se pode constatar na Galicia da segunda metade do dezaioito a perdura de costumes típicas do feudalismo, como a loitosa, a abadía e o espolio.

A loitosa (“luctuosa”)-como sinala Francisco de Castro- consiste en “la mejor alhaja que se encuentra entre los bienes del vasallo difunto, que sus herederos deben entregar al dueño de la jurisdicción”(CASTRO,J.F, 1765, t.I :206)

Distingue Castro tres tipos de loitosa: a) a propiamente dita, que pagan os vasallos ó seu dono; b) a que pagan os fregueses á súa morte ó crego e que recibe o nome de abadía; c) a que paga o crego ó Bispo ou superior eclesiástico e chámase espolio.

a) *A loitosa* é o mellor ben que hai na casa do defunto á súa morte: boi, vaca ou a mellor moble de catro pes. Non se cobra por fogos senón por matrimonios. Así, o casamento dun fillo na casa supón a multiplicación de loitosas.

Castro sinala que, si ben hai señores que son benévolos hora de cobrar a loitosa; outros, en cambio, son rigorosos dabondo. Os que dependen da xurisdicción de Bispos acostuman a leva-la dianteira:

"Esta desgracia suelen experimentar los sujetos a jurisdicciones de Prelados; no porque en estos Señores Eclesiásticos falte la piedad, que demuestran en sus diarios procedimientos, sino porque viviendo retirados del comercio del mundo, y alexados de las chozas de Labradores, no pueden entender, lo que pasa en ellas" (CASTRO, 1765: 211).

Este tributo chega a ser especialmente odioso e inhumano no caso da viúva :

"(...)una mujer de esta clase, cuyas esperanzas se reducían a sacar de las entrañas de la tierra con el auxilio de algún hijo crecido, ó de algún pariente, el alimento para aquellos huérfanos, si la despojan del buey de labranza, la privan del auxilio destinado por naturaleza, con que fortificaba su esperanza: si le privan de una vaca de leche, le roban la mas abundante provisión en que afianzaba el nutrimiento de sus hijos "(CASTRO, 1765: 212).

A situación aínda empeora cando morre a viúva e, sobre todo, si acontece pouco tempo despois de morto o marido. Neste caso -sinala Castro- o segundo boi vai polo camiño do primeiro e os fillos quedan convertidos en mendigos.

É cruel dicilo, pero as mellores loitosas son as que resultan das mortes repentinas, cando a morte sorprende ó labrego sen darlle tempo de prepara-lo desenlace. Entón, de súpeto, arrepañanlle cos mellores bens á familia, sen miramentos nin consideracións.

Por esta causa, os labregos non poden ter bois para a agricultura, porque saben que corren o risco de estalos mantendo para outros. Por iso a loitosa é un forte atranco para o progreso da agricultura xa que impide poder dispoñer libremente de bos animais con que poder cultivar as terras.

b) *A abadía* é o tributo que reciben os cregos cando a morte dos seus fregueses. O costume é que reciba o mellor vestido do morto ou a súa cama, ou ambas cousas. Nalgunhas partes abrangue outras cousas do defunto.

Preguntándose Castro pola orixe deste costume, apunta que puido proceder dunha compensación que se daba ó abade por enterrar os mortos. Pero cando xa se pagan os funerais, non tería razón de persistir a abadía.

Outra teoría probable sería a de compensar a pobreza dos cregos rurais, quen outrora vivían en condicións lastimeiras; pero hoxe en día reciben o suficiente para levar unha vida digna. Paradoxalmente son os máis ricos os máis cobizosos e os máis rigorosos á hora de cobrala.

Os pobres anciáns, conscientes do tributo que teñen que pagar á hora da morte, poñen as peores prendas que teñen os días de festa. E nun día tan sinalado coma o da festa do Patrón, vístense cos peores farrapos que atopan e deixan os bos na casa, para evitar seren vistos cun traxe que á súa morte pode ser obxecto de presa:

"De aquí es, que en donde hay esta triste constumbre, suelen los feligreses principalmente ancianos, vestirse en estas solemnidades las ropas mas andrajosas, haciendo de este modo los días mas festivos de la Iglesia, los mas lóbregos y enlutados"(CASTRO, 1765: 222).

c) *O espolio* ven a se-la loitosa dos cregos respectos ós seus Bispos ou Superiores. Varía dunhas dioceses a outras: mentres nalgunhas só se lle paga ó Bispo, noutras págaselle tamén os Arcediagos.

Os bens do crego poden ser: a) *de patrimonio propio* ou aumentado por privacións do seu

sustento. Entón é el quen dispón deles ou os seus familiares ou herdeiros, en caso de morrer sen testamento. Só herdaría a Igrexa no caso dun clérigo que morrese *ab intestato* e non tivese parentes; b) *de beneficio eclesiástico*: nese caso, ninguén pode utilízalos.

Sen embargo, os Papas reservaron o dereito a suceder a todo clérigo beneficiado. Agás Castela e León, no resto das dioceses, é o Bispo quen se beneficia deses bens, tal como se concorda no 1654.

Este tributo ten a mesma orixe ca loitosa: a opresión e a tiranía:

"No obstante, no es inaudito entre maestros D.D. el presumir en esta especie de tributo el mismo origen, que en la Luctuosa; esto es, opresión, violencia y tiranía"(CASTRO, 1765: 230).

Laiase Castro do especial rigor con que se aplica no Bispado lugués ó que pertence:

"En el de Lugo, en que esto se escribe, el derecho de Espolio alcanza, lo primero, la Luctuosa en su rigor, en el modo que la perciben los dueños de las jurisdicciones; esto es, el mejor animal cuadrúpedo, que haya dexado el clérigo: y como suele ser la mula en que andaba a caballo, se suele reputar la mula u otra caballería arreada, y del todo dispuesta a montar, la primera prenda de esta derecho. Lo segundo, abraza la abadía en toda su rigurosa exacción; esto es, el mejor vestido del difunto, que entienden entero y no menos enteramente la cama en que dormía. Lo tercero, la mesa cubierta, o en su disposición de comer, con todos los cubiertos, y servicios a ella pertenecientes. Lo cuarto, la décima parte, y media décima de los bienes del difunto, comprensivamente los raíces. Lo quinto, no contentos los Espolistas con esta fúnebre cosecha, aún piden de dichos bienes depauperados, con saca de décima, y media décima, una octava parte; y sacada esta, otra octava, que explican diferencia de la primera, con el diminutivo de octavilla: y para colmo de irracionalidad, contra todo dictamen natural, y contra todo lo que dicen los D.D. que escribieron este Espolio, no se hace distinción alguna de bienes patrimoniales o no patrimoniales, parsimoniales, e industriales, sino que todos quantos el clérigo posee, por cualquier título, causa, ó industria, y aunque jamás hubiese adquirido cosa alguna por respecto clerical, todos vienen a esta contribución"(CASTRO, 1765: 231).

A veces págase en grans de trigo ou centeo unha renda substitutoria que se fixa de mutuo acordo entre Bispo e crego, evitando dese xeito o espolio post-mortem.

O vestido e alimentación dos labregos.

Tódolos escritores ilustrados galegos coinciden en sinalar que os nosos labregos levan unha vida miserable, que se manifesta na comida, vestido e aldraxe social de que son obxecto:

"Habiendo crecido hasta ahora en Galicia, me ha afligido sobre manera la infeliz constitución en que se hallan los labradores de aquel reino. Con efecto, una tan gran multitud de hombres virtuosos por lo común, tan útiles y necesarios al Estado, que habiéndose empleado toda su vida en las mayores fatigas del trabajo, viven no obstante en la indigencia, alimentados escasamente, envueltos en tosco sayal, y a veces casi desnudos, oprimidos de las vejaciones de sus señores, tiranizados de las justicias, arrastrados a las cárceles por los acreedores, abatidos, en fin, y despreciados por todas las otras clases; estos hombres, digo, son el espectáculo mas triste a los ojos de cualquier que no haya renunciado enteramente a los sentimientos de humanidad"(CASTRO, 1765: 231-2).

Os farrapos levaban por compañeira unha comida cativa, sen variedade nin calidade nutritiva. E moi explícito o Intendente do Reino quen di que

"su alimento regular se reduce a un Pote de fierro, que de quatro en quatro, ó mas días, ponen al fuego con agua, i una porción de harina de Maíz ó Centeno mesturado, sin otra sustancia que un poco de unto i después de haver hervido lo bastante, sacan diariamente una conca para cada uno de los de la Familia; i concluída aquella triste provisión, la reemplazan con otra de igual naturaleza" (BAÑUELOS Y FUENTES, 1789: 45).

No mesmo senso se manifesta Francisco de Castro quen di que os labregos levan un tipo de vida semellante dos brutos "con quasi los mismos alimentos que éstos, y con poca menos indecencia en sus habitaciones, atrayendo en sí el oprobio del resto de España"

(CASTRO, 1765, t.I.: 200).

A emigración a Castela, Andalucía e Portugal.

Unha consecuencia endémica derivada da constante sangría tributaria a que se ve sometida Galicia -pago puntual de rendas, impostos ó Estado, décimos á Igrexa - é a emigración, que é por certo unha especie de termóstato regulador do crecemento da poboación: na medida en que aumentan as posibilidades económicas e medra a poboación, diminúe a emigración; pola contra, cando as tendencias son recesivas, a emigración aumenta, constituíndose nunha válvula de escape para darlles saída.

Os lugares a onde predominantemente se orientou foron Castela, Andalucía e Portugal. Tivo un carácter maioritariamente temporal: os galegos acoden en épocas de recollida a gañar un pouco de diñeiro co que poder permitirse un pequeno folgo no pago das rendas ou débedas pendentes:

"Siempre he oído decir -di Bañuelos- que anualmente salen de Galicia para la siega de los granos, i la cava de las viñas en las Castillas (i aun para Portugal) de 50 a 60 mil hombres, que cada uno buelve con un doblón de a ocho de ahorro de sus sudores, i que les sirve para ayuda de pagar la renta al Propietario, lo cual tengo por hipervólico, pues si fuese así después de tan larga serie, excedería el oro las piedras; i lo cierto es , que de esta costumbre resultan graves inconvenientes á las Familias Labradoras, porque van descalzos, mal comidos, durmiendo a la inclemencia, i cansados á buscar aquel socorro Paisés ajenos, i distantes, abandonando sus hogares mucho tiempo en ir, estar i bolver, de que se originan no pocas enfermedades, i muertes, tanto por la fatiga de los viajes, como por la diferencia de climas, i malos alimentos; a que se añade que acostumbrados los castellanos a los brazos gallegos, viven holgazanes, i son de mucho perjuicio: sucede también, que algunos se quedan en Portugal, donde los tratan con el mayor desprecio, i en Lisboa como en Madrid, i en Cadiz egercen los oficios mas despreciables" (BAÑUELOS Y FUENTES, 1789: 42).

A necesidade e a miseria empurra a emigración, polo que

" (...)los gallegos siempre transmigrarán a Portugal, i Castilla, interin que su Tierra no les proporcione interés para vivir, i sostenerse. Con el dinero que conducen los que debuelven a su Patria, satisfacen al Rei sus Tributos, pagan las pensiones de sus casas, i cortan Tierras, visten las mugeres, e hijos, i tal vez acometen en los montes a

algun trabajo que los mejora. Si no saliesen del territorio, fueran molestos i miserables"
(SOMOZA DE MONSURIU, 1775: 168-9).

Ramón Villares cuantifica a emigración de mediados do XVIII:

Esta emigración definitiva ten sido cuantificada en 350.000 persoas que abandonaron Galicia durante a segunda metade do século XVIII. Os destinos preferidos foron as cidades de Porto e Lisboa, así como a capital da monarquía, Madrid. Un segundo destino migratorio foi o desprazamento periódico, pero temporeiro, de importantes continxentes de traballadores cara a Castela e Andalucía nos meses da primavera e verán. O continxente desta emigración temporeira intrapeninsular ten sido avaliado nuns 40.000 efectivos anuais”(VILLARES PAZ, 2004, 202-4).

2.4. AS SUBCLASES.

a) Os mendigos.

Os mendigos é un grupo social bastante abundante en Galicia, sobre todo en épocas de fame, en que se ve incrementado por xente procedente do agro que acude ás cidades en busca dalgún socorro.

O cóengo Sánchez Vaamonde -como bo ilustrado que é- pensa que a solución ó problema non consiste unicamente en darlles unha esmola, senón en facer dos mendigos persoas útiles que poidan gañar o seu sustento. Hai que crear fábricas en que emprega-los. Con elo incrementaríase a produción e deixarían de ser unha carga para o Estado. Se se poñen en práctica medidas encamiñadas a favorecer a industria, evítase a súa vez a mendicidade.

Por este motivo trata de convencer aos Bispos de que empreguen doutro xeito máis útil as esmolos que dan os pobres:

"Prelados seculares y regulares de España, cualesquiera que seais, permitidme que os haga presente nombre de los verdaderos pobres, la obligación que os incumbe de no repartir su patrimonio a los holgazanes (...). Dejad ya de alimentar esa turba, que concurre a las puertas de vuestros palacios o la de vuestros conventos: dejad de esparcir

vuestras limosnas solamente en la capital, de donde acaso no recibis rentas algunas: no os entregueis ciegamente en manos de un limosnero, que las mas de las veces se deja llevar de la pasión u de los empeños...

"Quereis mirar por el bien espiritual de las almas que están puestas a vuestro cuidado? Valeos de las rentas eclesiásticas como medio para excitar el trabajo y a la virtud. ¿Quereis que vuestra limosna sea una semilla que se reproduzca incesantemente? Dedicadle a ayudar a los buenos deseos de los pobres y a romper los grillos de la industria" (SÁNCHEZ VAAMONDE, 1858: 88).

Para aqueles mendigos que realmente estean imposibilitados para traballar,propón Sánchez a construción dunha "casa de Misericordia" que os acolla, lles dea acubillo e alimento.

b) Os nenos expósitos.

Outro grupo de marxinados, pero sen dúbida peor aínda que os anteriores, constitúena os nenos orfos de pais, que non teñen quen os coide e que viven pola rúa pedindo esmola. O goberno dera orde de recoller estes nenos a fin de que en Galicia se conducisen os estaleiros e se lles desen traballos adecuados á súa idade así como alimento e acubillo. Pero esta medida non abonda para solucionar-lo problema, pois como di Somoza de Monsoriú a lei "previene que estos niños se quiten de las puertas , i se conduzcan al Arsenal de Cádiz. En el de Ferrol admiten algunos, pero sobran los pretendientes"(SOMOZA DE MONSORIU, 1775: 81).

Moitos nenos tiñan que seguir na rúa e "fallecían muchos tristemente (...).Colocados en las calles públicas unos Desterrados miserables sin Patria, sin edad, i sin auxilio, o espiraban en los portales al rigor del tiempo, i el hambre o redimían por su fortuna el último golpe a costa de funestas calamidades" (SOMOZA DE MONSORIU, 1775: 93).

A solución que apunta Somoza é converter estes nenos nunha clase productiva -igual que pensaban os ilustrados gobernantes- situada no campo ó servizo e coidado dos agricultores, ou como criados na cidade.

"En el Reino hai muchos Labradores ricos, muchos Caballeros poderosos, muchos Eclesiásticos, i conventos acaudalados, algunos Comerciantes no pobres, i varias Personas misericordiosas. A cada uno de estos vecinos puede encargarse la

crianza, i suerte de un Expósito (...).A un Artesano, i a un Labrador bien puesto se le regala un Criado humilde, que le respeta, i podrá utilizarle; i al que disfruta caudales sin sucesiones se le ofrece el medio dichoso de una adopción la más peregrina " (SOMOZA DE MONSURIU, 1775: 104-106).

Aqueles nenos que non sexan aproveitados dun xeito útil como auxilio no campo ou nos oficios ou mesmo no exército, aínda hai outra solución para eles: mandalos como colonizadores a América:

"I todos juntos quando no tengamos otro arbitrio para redimir a la Nación de la carga, interim no mejore de su suerte, pueden ambarcarse para las Indias a poblar colonias, donde conducidos en edad corta, acostumbrar n la naturaleza al clima"(SOMOZA DE MONSURIU, 1775: 126).

O fin parece moi patriótico: os débiles expósitos poderán formar algunha clase forte de colonizadores:

"En tan útil destino serán convenientes par el Estado, se casarán Expósitos con Expósitos, harán dichosa su fortuna, se aumentarán la población decadente de América, i tendrá España en aquellas provincias lo que disfrutan las demás naciones"(SOMOZA DE MONSURIU, 1775: 126).

En conclusión, a sociedade galega do XVIII experimenta un crecemento demográfico debido a unha mellora da economía principalmente no sector conserveiro e industrial; e no medio rural, grazas á introducción de novos cultivos – millo e pataca- e a pequenas industrias domésticas de teares familiares; pero con todo, a situación do campesiñado sigue sendo deplorable como o testemuñan diversos autores da época. Traballan de sol a sol pero os beneficios van para os intermediarios e donos das terras. Os campesiños están mal alimentados e vístense de farrapos. Optan en moitos casos por ir a traballar como temporeiros nas Castelas e en Portugal, o que lles permite aforrar uns cartos para pagar os tributos e aliviar algo a situación familiar. Peor sorte teñen os nenos expósitos e os mendigos e, que agora tratan de convertelos es persoas útiles. A estes últimos recóllenos polas rúas e lévanos a traballar aos estaleiros do Ferrol. Cos nenos expósitos tamén se procede dun xeito parecido, tratando de integralos na vida laboral cando se considera que teñen idade suficiente para desempeñar tarefas útiles.

CAPITULO 3: INSTITUCIÓN DO PODER CENTRAL.

3. 1. A CAPITANÍA XERAL.

A política centralista exercida en España dende os Reis Católicos tivo sempre de ollo a Galicia, desconfiando de posíbeis rebelións ou novos levantamentos contra o poder central. Por esa razón non só levou a súa nobreza e clase dirixente á Corte de Madrid senón que elixiu sistematicamente foráneos para desempeñar postos claves tanto no poder civil como no eclesiástico.

Esta directriz política estaba en pleno vigor na época que nos ocupa. A máis alta autoridade de Galicia, o Capitán Xeneral, segue a ser un personaxe de orixe non galego. Así temos que este cargo foi desempeñado dende 1756 a 1768 por Carlos de Croix e logo por Maximiliano Crois, unha familia de orixe flamenco. Sucederanlles logo no posto o asturiano Francisco Antonio Tineo , Pedro Martín Cermeño, Ventura Caro e o portugués Silva e Almeida. Ningún deles é galego.

Ao dito hai que engadir que os nomeados non sempre atendían o cargo ca dilixencia e responsabilidade requiridas. Nesta época prodúcense frecuentes e prolongados absentismos nos titulares quen delegan as súas funcións en subordinados: no Gobernador militar, para asuntos de índole político militar; e no Intendente, para os que afectan ó eido económico. A razón deste deixamento hai que ve-la na importancia secundaria que tiña Galicia para ó poder. Para algúns era só un lugar de tránsito cara outros postos mellor considerados. Iso é un expoñente do pouco peso específico que a nivel político tiña Galicia.

3.2. A CAPITANÍA DO DEPARTAMENTO DO FERROL.

A nivel marítimo, Galicia foi e segue a ser un punto estratéxico de suma importancia na Península. Pola súa situación, é a zona que conta con máis litoral. As súas costas son o mellor camiño de acceso e ó mesmo tempo a mellor barreira natural contra inexpertos. Con mar maina, as rías galegas son o porto máis expedito e seguro de entrada. Aí está tamén a vulnerabilidade de Galicia que moitas veces aproveitaron os seus inimigos. Pero cando a mar rouca e brama, a loita contra ela é desigual e extenuante. A superioridade do mar sobre o home, xa ten deixado demasiadas testemuñas abatidas contra as súas rochas ó longo dos séculos.

Esta situación xeográfica de Galicia fixo que dende sempre tivese unha ampla poboación vertida cara ó mar: uns embarcados como pescadores e outros enrolados como mariños en barcos de guerra. Pero Galicia sempre xerou grandes homes de mar. Nalgúns momentos chegamos a ter unha flota moi respectable, como a que armou Xelmírez na ría de Noia.

Tamén neste campo Galicia estivo marxinada, colocándose o centro de decisión marítima no medio da península: o Almirantazgo de Burgos. Algo que hoxe nos parece cando menos absurdo.

Cos Borbóns prodúcese unha certa flexibilidade nas tradicionais relacións que Galicia mantiña co centro. A este nivel van a ser frías razóns económico-estratéxicas as que levan a primar Galicia fronte a outros competidores españois a nivel da Armada. Vai selo Ferrol a zona privilexiada que mercé ós estaleiros que a Armada instala na Graña convértese de súpeto nunha moderna cidade. Os estaleiros están na vangarda de Europa na construción de naves de guerra. Neles fanse grandes investimentos. Por esa razón se lle despenda unha forte protección tanto por mar como por terra.

Todo o dito fai de Ferrol a cidade galega militarmente máis fornecida. Para darlle maior autoridade e poder de decisión aséntase alí a Capitanía Xeneral do Departamento Marítimo do Norte de España, con xurisdicción marítima sobre A Coruña e, por suposto, sobre Betanzos.

3.3. A REAL AUDIENCIA DO REINO DE GALIZA.

A Real Audiencia é a suprema institución de xustiza de Galicia;pero a súa vez é dependente de Castela, por estar supeditada nas apelacións a Valladolid.

Estaba formada, como ben sinala Otero Pedraio (OTERO PEDRAYO, R. 1969: 113), por 10 ministros, dende o Rexente ata o Alguacil maior, 4 Relatores, 4 Secretarios de asento, 74 Receptores e 12 Procuradores. O seu Presidente era o Capitán Xeneral. Os maxistrados eran de fora de Galicia, polo que en varias ocasións se solicita que se reserven algunhas prazas para xuristas nativos:

"El Diputado de Santiago en la Junta de 1773 -di Fernández Villamil- presidida por cierto por el Regente de la Audiencia D.José de Zuazo, expresó su voto para que se creasen en la misma tres plazas para ser ocupadas por naturales de Galicia, a imitación de lo que era práctica en Valencia, Zaragoza y Barcelona, criterio que cedería en lustre del Reino, premio a la sabiduría de algunos de sus hijos y estímulo para los profesores de jurisprudencia de la Universidad. Cornide, en la Junta de 1781, volvió a reproducir íntegra la propuesta, y, dando un paso más, solicitaron dos vacantes que existían a la sazón para dos naturales que ya en actuación anterior se habían distinguido por su competencia, D.Francisco Suárez de Deza y D.León de Puga" (FERNANDEZ VILLAMIL (1962: 555)²².

A Real Audiencia estivo habitualmente na Coruña; pero a finais de século hai un intento de trasladala a Santiago, pero non foi ben acollida pola cidade esa pretensión. Amósase receosa ante o crecemento dunha poboación transeúnte que o único que aportaría sería inquedanza nas tranquilas rúas de Santiago. O caso non pasou de intento.

²² Cita recollida de González López, E. (1977:342).

3. 4. A XUNTA DO REINO DE GALIZA.

Esta Xunta estaba formada por Deputados elixidos por cada unha das provincias galegas. Representaban as familias da pequena nobreza e fidalguía. Xúntanse ó longo do ano para tratalos temas que afectan a Galicia; pero non teñen ningún medio lexítimo nin coactivo para facer cumprir os seus acordos. Ca aparición das Sociedades de Amigos do País, ca creación da figura do Intendente Xeneral e do Real Consulado do mar, a Xunta do Reino de Galicia vai a contar con maior apoio e mesmo con canles que colaboren na realización de proxectos comúns.

3. 5. O INTENDENTE XERAL.

A figura do Intendente adquire relevancia dende mediados de século con plenos poderes no económico. Durante a etapa que estamos a analizar, houbo Intendentes preocupados pola situación real de Galicia e pola condición de vida que arrastraban moitas das súas xentes. A obra do Intendente Miguel Bañuelos y Fuentes sobre Galicia é unha denuncia da penuria e modo de vida penoso dos labregos galegos. Ela é testemuño da miseria que delata o abandono centralista.

Concluindo. Neste capítulo quedan expostas as cinco grandes institucións que rexen Galiza. Como se ve estes altos postos , igual ca o Arcebispado de Santiago, están case sempre ocupados por persoas de fora de, seguindo a política trazada polos Reis católicos. De feito, a nobreza galega marchouse á Corte e moitos títulos nobiliarios foron absorvidos por outros non-galegos, traducíndose nunha importante merma de influxo ante o poder central:

“La alta nobleza gallega, que a partir del siglo XVI se había extrañado de su tierra y asentado en la villa y corte, entroncada con títulos del reino de otras regiones españolas y otros incluso extranjeros, terminó por ser absorbida por otras casas nobiliarias no gallegas; y así en el siglo XVII las dos casas nobiliarias más antiguas de Galicia, la de Lemos y la de Monterrey, habían ido ya a parar a la casa Ducal de Alba

la primera y a la de Béjar la segunda, y lo mismo había ocurrido con la de Ribadavia, la de Altamira, la de Amarante, la de la Puebla de Parga, y muchas tantas otras .

Esta absorción de casas nobiliarias gallegas por otras no gallegas, instaladas en la Corte, significó una sensible pérdida para Galicia que ya no disponía en la Corte de la influencia de sus hijos más poderosos e influyentes por su riqueza y rango; y cuya riqueza y posición procedía directamente de nuestra tierra. De sus estados gallegos y del trabajo y renta que les pagaban sus colonos” (GONZÁLEZ LÓPEZ, 1977, 253).

Hai demandas para que se teña en conta aos nativos para ocupar determinados postos de poder, tanto no clero como en institucións civís, pero non se toma en consideración por parte do poder central.

SEGUNDA PARTE.

O REFORMISMO ILUSTRADO

INSTITUCIONAL.

Iniciamos este apartado facendo unha referencia a historia da Universidade, aos seus comezos, ao problema da súa fundación, estudiado polo miudo na obra dirixida polo Profesor Barreiro Fernández (1998). Tamén se tocan aquí as Constitucións de Cuesta e a visita de Portocarrero. Todo este ambiente previo hai que telo en conta para entender as tensións que se producen no XVIII e as dificultades que atopan as sucesivas reformas para impoñerse.

CAPITULO 4. A UNIVERSIDADE GALEGA.

O dito sobre as universidades españolas é plenamente aplicable á galega, aínda que se manteña a certa distancia das súas irmás maiores, porque ten uns presupostos máis axustados e tampouco ten a sona daquelas.

No século XVIII hai de feito en España nada menos que 24 universidades, pero non todas teñen a mesma importancia. Hai unhas de primeira categoría, chamadas maiores: Salamanca, Valladolid e Alcalá, e o resto eran menores: Sevilla, Valencia, Zaragoza, Granada, Avila, Santiago, Almagre, Sigüenza, Baeza, Toledo, Cervera, Huesca, Irache, Gandía, Osma, Oviedo, Oñate, Orihuela e Palma de Mallorca. As maiores eran máis esixentes e tamén máis caras as matrículas e graos. Iso fai máis selectivo o seu alumnado, que se canaliza cara as menores aínda que ao final trate de rematar ou convalidar nunha maior polo seu prestixio: non era igual un título en Salamanca que en Osma ou Sigüenza.

A universidade santiaguesa situase entre as menores, pero nun nivel medio, incapaz de competir cas maiores. Dentro de Galicia ten unha importancia capital porque das súas aulas saíron os principais rectores da vida galega: eclesiásticos e laicos que ocupan altos postos de responsabilidade na administración : bispos, abades, cóengos, membros da Real Audiencia de Galicia, avogados, xuíces, etc. Á Universidade acoden principalmente os segundóns da nobreza e a pequena burguesía porque aquí poden atopar unha saída airosa en consonancia co rango da crase á que pertencen.

4.1.. BREVE OLLADA RETROSPECTIVA.

Para entender o que pasa cas reformas do dezaioito, non está demais botar unha ollada aos comezos da institución, xa que cando arrezan os enfrontamentos entre a

Universidade e colexiais, ambos queren facer valer os seus dereitos a partir dos documentos fundacionais.

4.1.1. Os comezos.

A fundación da Universidade galega remóntase a comezos do XVI. Os irmáns Diego de Muros III, Bispo titular de Canarias, e o seu curmán tamén chamado Diego de Muros II, Deán da Catedral de Santiago máis tarde Bispo de Mondoñedo e Oviedo, fundador tamén do Colexio Maior de S. Salvador de Salamanca, xunto con D. Lope Gómez de Marzoa, notario de Santiago, outorgan escritura pública no 1501 da fundación dun Estudio con miras a que poida converterse en Universidade. Esta data considérase o *inicio legal* da Universidade; pero hai outro documento público recentemente localizado, ao que alude Xosé Ramón Barreiro Fernández (1998: 24-25) que adía a *orixe* da Universidade a 1495. Hai unha escritura fundacional na que interveñen Lope Gómez de Marzoa e o Abade do mosteiro de San Martiño Pinario, Frei Juan de Melgar. No documento expóñense as intencións de Lope de Marzoa para “fazer e hedificar nesta dicha cibdad un collejio de estodiantes pobres a vuestra costa e misión e para ello dotades toda vuestra fazienda de lo qual Dios nuestro señor es servido e esta cibdad honrrada e por quanto para faser el dicho collejio nos pidedes e demandades la casa de San Payo anexo al dicho nuestro monaterio de San Martiño[...] el prior de San Benito de Valladolid nos embio mandar que vos diesemos la dicha casa de San Payo... Por ende[...] devemos damos e outorgamos para todo sempre a vos el dicho Lope Gomez par el dicho collejio la dicha casa de San Payo cabstras, ortas e oficinas, corrales e hedificios, ecebto tan solamente el cuerpo de la iglesia de dicho monasterio...” (BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R., 1998: 25). No mesmo documento sinalase a cuantía a que se compromete Lope de Marzoa: vinte mil maravedís dos xuros que producen unha importante cantidade de casas e fincas que se detallan na escritura. ¿Que lle permitía a Juan Melgar tomar esa decisión sobre o mosteiro de S. Paio? Os dereitos que facía valer tiñan orixe en bulas pontificias, pero non podían ter caracter retroactivo e, polo tanto non podían ser lesivos cos dereitos anteriores dos abades comendatarios. Polo tanto, o acordo tivo que contar co consenso de Diego de Vivero, abade comendatario de S. Paio. Pero trala morte do abade comendatario de San Paio no 1498, o recente elixido Prior xeral dos bieitos de Valladolid, frei Rodrigo de Valencia,

concentra as monxas bieitas no convento de Santiago, sendo preciso para iso desalojar o colexio que antes se autorizara. San Martiño rompe o acordo e cede a propiedade de S. Paio a favor das monxas bieitas que agora o ocupan. Mentres tanto, Lope Gómez de Marzoa debeu buscar outro lugar para continuar as clases de Gramática para ás que tiña asignado un catedrático, probablemente frei Pedro de Pontevedra. Hai unha continuidade nos estudos.

Nesta situación Lope Gómez de Marzoa recaba apoios do Deán da catedral, Diego de Muros III e no seu curmán, o Bispo de Canarias. Os tres refundan o Colexio ou Estudio Xeral en escritura do 17 de xullo de 1501²³ na que estipulan as condicións do que se coñece como Estudio Vello fronte á fundación que fará anos máis tarde Fonseca. As doazóns dos tres fundadores son a base económica do Estudio. As clases impartiranse nas casas doadas polo Bispo de Canarias, Diego de Muros II, no Cantón da Rúa Nova, facendo esquina ca rúa do Vilar, que co tempo pasaría a ser propiedade dos xesuítas e, trala súa expulsión, de José Mª Bermúdez Patiño.

Probablemente Gómez de Marzoa morre polo 1503²⁴ e trala súa morte iníciase preitos sobre a súa herdanza que, entre as reclamacións de facenda e da viúva, deixan reducida a súa contribución á fundación ata 9.000 maravedís anuais. Acoden entón ámbolos dous curmáns Diego de Muros ao Papa Xulio II solicitando a súa aprobación sobre o Estudio. Con data do 17.12. 1504, o Papa expide unha Bula concedéndolle ao Estudio o rango de Universidade. No mesmo documento pontificio concedese aos fundadores a capacidade de dotala de varias cátedras para que se poida ler publicamente Canons e outras facultades. Quedan tamén facultados para elaborar os estatutos e organizar o ensino. Gozan profesores, alumnos e persoal universitarios da autonomía xurídica, privilexios e inmunidades comúns ao resto das universidades.

No 1506 Diego de Muros expide en Salamanca o título de catedrático de Gramática a favor de Pedro de Vitoria, Bacharel en Artes. Nese mesmo ano é nomeado catedrático de Dereito canónico o cóengo compostelán Lope Gómez de Marzoa, que de aí en adiante se chamará cóengo Lectoral de Decreto.

²³ Xosé Ramón Barreiro Fernández reproduce o documento íntegro(1998: 38-41).

²⁴ Como ben apunta Barreiro Fernández, “López Gómez de Marzoa ocupa un lugar privilexiado na historia de Galicia polo seu gran proxecto dun Estudio, primeira fase da nosa Universidade, polo seu empeño en superar tódalas dificultades que lle saíron ao paso, pola súa xenerosidade e tenacidade. leigo pertencente á mesocracia compostelá puxo os cementos, co apoio inestimable da Igrexa, á gran empresa de crear unha Universidade para Galicia”. (1998: 32).

A Universidade obtén a aprobación real de Fernando o Católico con data do 1 de setembro do 1509, confirmada no 1516 por Carlos I.

4.1.2. A fundación de Fonseca.

Alonso de Fonseca III é unha figura clave tanto na vida do Colexio que leva o seu nome coma na Universidade. nel e na súa fundación tratarán de apoiarse os colexiais para facer valer os seus dereitos e privilexios sobre a Universidade.

Fonseca III era fillo natural do Arcebispo Fonseca II e de dona María de Ulloa, señora de Cambados. Seu pai protexeuno e empurrouno de moi novo na carreira eclesiástica favorecéndoo con importantes prebendas, sen miramentos polos escándalos que puidesen espertar na sociedade da época. O feito máis espectacular foi que tras presentar a propia renuncia á mitra compostelá, nomea sucesor ao seu fillo, en outubro do 1507, saltándose así toda norma canónica. As súas influencias logran que sexa aceptado ante o Papa e na corte do Rei.

Fonseca III respondería ben á confianza depositada nel e á forte aposta que por el fixera seu pai. Home de valía excepcional, deu a Galicia grandes días de gloria. Soubo estar á altura do seu tempo abríndose con valentía ás ideas erasmistas que defendeu e distinguiu das protestantes fronte ás miras máis estreitas dos inquisidores.

Pero a contribución máis importante de Fonseca en Galicia foi a da reforma da Universidade e a construción do Colexio Santiago Alfeo, chamado de Fonseca.

Estando de Arcebispo en Santiago, Fonseca aloumiña a idea de erguer un gran colexio maior no que poidan estudar mozos con escasos recursos. Logra a cesión do Hospital vello sito na Acibecheira, onde están os xardíns de S. Martiño Pinario, que será elemento de transición entre o Estudio Vello da rúa Nova e o futuro Colexio Fonseca.

No 1524 Fonseca ocupa a sede toledana, pero non esquece nin abandona o proxecto empezado en Santiago.

Xa mortos os fundadores, no 1526, envía a Lope Sánchez de Ulloa xunto ao Papa Clemente VII para poder fundar un colexio para estudantes pobres no mesmo Estudio Vello ou preto del. En marzo do 1526 o Papa faculta ao Arcebispo mediante bula para que

poida levar adiante a súa fundación²⁵, satisfacendo así as súas peticións. Autorízalle a impartir ensino universitario creando as facultades de Artes, Teoloxía e ambos dereitos, nas que pode outorgar todos os graos académicos: Bacharel, Licenciado e Doutor e facúltao para redactar os novos estatutos. Queda tamén exento da xurisdicción do Ordinario, tal e como pedía. Esixe á súa vez o Pontífice que no Colexio debe haber unha capela cun altar onde poidan celebrar misa dous capeláns.

Pero Fonseca é moi consciente de que o fundamental para que o seu proxecto teña continuidade é poñer unha base económica duradeira na que poida sustentarse. E aquí entra en xogo a súa habelencia e dotes diplomáticas.

Fonseca levábase mal co seu sucesor na sede de Santiago, Juan de Tabera que lle reclamaba dez millóns de maravedís polos estragos que fixera seu pai nos castelos da mitra compostelá durante as guerras irmandiñas. A manobra que fai agora Fonseca é exemplar: acorda con Tabera poñer esa cantidade en mans do pontífice para que este os devolva e pasen ao colexio, poñendo así fin a unha vella liorta e curándose a vez en saúde fronte a posibles reclamacións testamentarias futuras. Incorporou tamén para o Colexio as escasas rendas do Estudio Vello aínda que as seguiu administrando en vida o seu profesor Pedro de Vitoria.

Vendo que os seus días se esgotaban, pero o edificio do novo Colexio non remataba, tomou precaucións testamentarias para que a obra se levase a termo. Lega dous millóns de maravedís para rematar o que faltaba da obra. Ordena que se elaboren os estatutos do Colexio e anualmente pase visita un membro do cabido compostelán. Encarga o control da obra a dúas persoas de máxima confianza: Lope Sánchez de Ulloa e Simón Rodríguez, que non descansarán ata vela rematada. Lope Sanchez de Ulloa morre no 1545, pouco antes de que finalizase a obra que si, en cambio, terá a sorte de ver Simón Rodríguez, que aínda vive no 1455, cinco anos despois de que os estudantes se trasladasen ao novo edificio.

a) As constitucións do Dr. Cuesta.

Un segundo momento clave na vida da Universidade compostelá constitúeno as constitucións do Dr. Cuesta do 1557. Como existía bastante desleixo respecto á vixilancia

²⁵ Reproducida íntegramente na obra de Barreiro Fernández, (1998: 60-68).

e cumprimento das cláusulas testamentarias do Arcebispo Fonseca, o Emperador Carlos I nomeou como Visitador rexio ao catedrático de Alcalá, o doutor Andrés Cuesta²⁶ co fin de que convocase aos patróns testamentarios da Universidade e tomase as medidas oportunas para poder cumprir dignamente as súa función docente e que de non acudir ninguén, que por si mesmo proverse o necesario, como así fixo. Cuesta preparou as seguintes medidas:

Que siga o ensino en Fonseca e se destine o Colexio de Santiago Alfeo para teólogos e artistas.

Concretase o número de vacantes para estudantes galegos por diocese.

As condicións para o ingreso son gozar de boa saúde física e ter boas costumes, así como insuficiencia económica probada.

Limitase o tempo de permanencia no colexio. oito anos para facer Artes e Teoloxía.

Réxime de clausura nocturna e ambiente de silencio diúrno, vestindo todos o mesmo uniforme.

O Colexio de S Xerome acollerá a 12 gramáticos, que se organizará a semellanza do Santiago Alfeo. O Colexio S. Clemente non dependía economicamente da Universidade e tiña estatutos propios.

A UNIVERSIDADE COMPOSTELA	
Facultades	Nº de cátedras
Gramática	Maiores, medianos, menores
Artes	Súmulas, Lóxica, Filosofía
Teoloxía	Teoloxía práctica e Sacramentos; Concilios e Escritura

²⁶ Andrés Cuesta é natural de Quintanarrava (Burgos). Estudiu Teoloxía en Alcalá, onde se doutorou e pouco despois foi catedrático e Rector. Foi cóengo de S. Xusto e Pastor e no 1558, bispo de León. Asistiu ao Concilio de Trento no que tivo un papel destacado.

O goberno da Universidade lévase a cabo a través dun Rector, un Vicerrector, dous consiliarios, un bedel, un visitador anual nomeado polo cabido e un mordomo encargado da facenda universitaria. Viría con frecuencia un visitador rexio .

A visita de Cuesta foi unha verdadeira reforma na que é preciso destacar a supresión da xunta de goberno formada polo Rector e tres consiliarios, pero de agora en adiante transfírese o poder ao claustro que será quen tome as decisións. Os estudantes quedan excluídos do goberno da Universidade.

A Universidade abandona o Estudio Vello, e pasa a Fonseca, que se converte en Colexio de Teoloxía. Dende agora farase unha visita-inspección trimestral ás cátedras. Tamén se fará unha convocatoria formal e por escrito aos claustros.

A visita de Cuesta supón a homologación da Universidade compostelá no plano normativo ás do resto de España.

b) A visita de D. Pedro Portocarrero.

Entre as constitucións de Cuesta e a visita de Portocarrero²⁷ pasaron preto de vinte anos, período no que acudiron algúns visitantes para fiscalizar a vida universitaria, pero xa se notaba a necesidade de facer unhas novas constitucións que as actualizasen. Portocarrero recibe o encargo de visitar a Universidade de Santiago por Real Provisión do rei Felipe II con data de 24 de decembro de 1576, na que lle concreta os puntos que debe inspeccionar, que practicamente abrangue a totalidade da actividade universitaria, sobre a que debe ir elaborando unha enquisa detallada apoiándose en persoas cualificadas e dignas de todo crédito. Tras analizar os resultados da enquisa, fanse unhas novas constitucións que serán aprobadas por Real Cédula do 6 de agosto do 1588. Estas constitucións estarían vixentes durante moito tempo. Están divididas en tres grandes partes nas que se ocupan: a) da Universidade; b) do Colexio Fonseca , e c) do Colexio S. Xerome.. Á universidade dedícalle 69 apartados nos que se ocupa da situación de facultades e cátedras para pasar a falar dos membros do claustro universitario: Arcebispo de Santiago, Conde de Monterrei (por ser testamentario de Fonseca), Rector e consiliarios, Visitador-Beneficiado do cabido,

²⁷ Portocarrero era un home de leis, dúas veces Rector da Universidade salmantina e Oidor da Chancelería de Valladolid.

cóengos Maxistral e Doutoral, catedráticos de Teoloxía e Canons, Rexentes de Artes e todos os doutores e mestres incorporados á Universidade. Tamén integran o claustro o Rector de Fonseca, Abade de S. Martiño, Prior de San Domingo, Gardián de S. Francisco e Comendador do mosteiro de Conxo.

O claustro detenta o máximo poder no orde académico, administrativo e económico tanto na Universidade coma nos colexios dependentes. Os claustros deben convocarse a través dunha cédula firmada polo Rector e ca que convocará o Bedel, cunha mínima antelación dun día. Tamén se refire á obriga de asistir e ao quórum necesario para que teñan validez os acordos.

Nas constitucións aparecen detalladas as facultades e os textos de cada cátedra. En gramática hai tres cursos nos que seguirán a Gramática de Nebrija. En Artes tamén hai tres cursos nos que se seguirá a Lóxica, Física e Ética de Aristóteles, aínda que os textos os sinalará anualmente o catedrático de Teoloxía. Na facultade de Teoloxía estudarase a obra de Tomé de Aquino. En Canons e Decreto seguiranse as Decretais de Gregorio IX.

Por agora ten lugar un importante conflito entre os xesuítas e a Universidade a conta da cátedra de Gramática da que viñan encargándose eles desinteresadamente dende os tempos fundacionais. O problema salta nun claustro celebrado o día 12 de novembro do 1588 no que se len as novas constitucións aprobadas por Real Cédula do 6.08.1588. Na constitución 6ª abórdase o problema do ensino da Gramática e non se di nada sobre os soldos. Iso desgusta aos xesuítas que a ensinaban e non recibían nada a cambio. As posturas xa tiñan cambiado dende que nun comezo asumiran ese compromiso. A mediación do Arcebispo no conflito consegue 300 ducados anuais como retribución para a Compañía. Pero a Universidade sempre se amosou remisa a abonar dita cantidade porque consideraba que os xesuítas por real orde debían impartir gratuitamente as clases de Gramática. Ante a negativa xesuítica a seguir impartíndoas graciosamente, a Universidade ten que dar as cátedras de Gramática ata que chega a solución co Deán D. Diego de Huarte que dona 4.000 ducados de prata cos que se van a pagar 600 ducados anuais á Compañía para que imparta Gramática no seu colexio (CABEZA DE LEON, S., 1945-7, t.II : 423 ss.). Concrétanse tamén outras condicións destinadas a impedir posíbeis competencias desleais cara a Universidade. Pese a todo, o conflito non acabaría ata a Pragmática Sanción de 1767, que expulsa aos xesuítas. A Universidade tan facerse cargo das cátedras e nomea a tres catedráticos: un de maiores, outro de medianos e un de menores, cun soldo de 2.000,

1.800 e 1.500 reais respectivamente. A partir dese momento, Gramática quedaría baixo a exclusiva dependencia da Universidade.

4.2.) A SITUACIÓN DA UNIVERSIDADE NO SÉCULO XVIII.

A Universidade española comeza o dezaioito sumida na rutina, permanecendo nunha especie de boqueo científico ata a reforma borbónica sen a penas excepcións.

Pero non se lle pode botar á Universidade española toda a culpa da decadencia da cultura española. Ela non é senón un froito máis dunha época na que o saber brilla pola súa carencia. Os que detentan o poder teñen moito que ver co atraso da ciencia e da cultura españolas do momento. Cando no século dezaseis a clase media tivo acceso ó poder e homes como Deza ou Jimenez de Cisneros potenciaron a libre investigación, entón a Universidade estivo á súa altura.

A comezos do dezaioito, o poder está en mans de nobres e eclesiásticos. O control que a Igrexa exerce sobre a Universidade foi funesto para o progreso da ciencia:

"La Iglesia católica en España, ncluso más que en otros países, ha sido tradicionalmente el gran enemigo del pensamiento filosófico innovador. El cultivo de la Teología ha representado en muchas ocasiones un verdadero monopolio y un grave obstáculo para el desarrollo de las ciencias, a las que se hacía callar mediante la prohibición de muchas obras filosóficas y su inclusión en el Índice de los libros prohibidos por la Iglesia" (RODRIGUEZ DOMINGUEZ, S., 1979: 17).

Hai unha certa opresión sobre a investigación científica, á que xa de por si nunca foi moi propensa España, que levará ó desalento e desleixo. A consecuencia será refugarse no pasado, na tradición que é menos problemática. En cambio, é moi arriscado embarcarse en aventuras novidosas no campo filosófico, artístico ou literario. Os sentinelas do Santo Oficio- co que non parece ter moito que ver a santidad- están sobradamente alertados ante calquera noticia que ula a novidade:

"Muy arriesgado fue, durante mucho tiempo, el intentar aventurar alguna noticia original, pues el omnipresente aparato de vigilancia de la Inquisición traía los

ánimos en continuo sobresalto y personas de diferentes clases se veían con frecuencia amenazadas de proceso, pues so pretexto de mantener la pureza de la fe, el Tribunal, conforme a su antigua organización, daba curso a las delaciones, hijas del falso celo y a veces nacidas también de envidia, de venganza y de otras viles pasiones" (RODRIGUEZ DOMINGUEZ, S.,1979: 18).

O atavismo da cultura española desta época atopa na necesidade de mantela propia integridade unha razón de ser.

A Universidade que debía ser modelo de investigación en tódolos campos do saber, en realidade estaba aletargada e máis ben reflectía a ignorancia na que estaba somerxida a sociedade. As causas son múltiples. Máis ca falar dunha causa hai que falar dunha situación na que se atopan ensamblados múltiples factores que contribuíron a tecela.

O profesorado estaba en xeral bastante mal pagado, aínda que había notables diferencias dunhas cátedras chamadas de entrada a outras de saída. Estas últimas estaban mellor pagadas. Tampouco se opositaba con carácter definitivo a unha cátedra. Unha vez que se lograba entrar, era preciso seguir ascendendo a outras cátedras mellor pagadas. A cátedra era un trampolín de salto cara outros postos máis apetecidos dentro ou fora do mundo universitario. Esa transitoriedade dos profesores influía negativamente no rendemento da disciplina: faltaba o afincamento na materia e os estímulos que recompensasen o esforzo diario:

"El cuadro lamentable de los catedráticos -afirma Álvarez Morales- queda aún más acentuado si se tiene en cuenta que nunca fue considerada la cátedra por aquellos que aspiraban a ella como una profesión estable, sino como un trampolín para ascender a más altos destinos. Tenía, pues, el valor de un mérito no sólo el ser catedrático, sino el ser opositor a cátedras, expresión que llegó casi a alcanzar consideración de título académico. Esto ocurría entre otras cosas por lo mezquinas que eran las dotaciones de los catedráticos, mal este que se agravó al decaer las rentas de las Universidades. Se llegó a la supresión de las cátedras para juntar varias rentas y a unir las cátedras a varias prebendas eclesiásticas, con lo que se solucionaba el problema económico de aquellas con las dotaciones de las prebendas"(ALVAREZ MORALES, A., 1971: 21).

En Santiago, igual ca no resto de España, estaban máis potenciadas as facultades de Teoloxía e Dereito, mentres as de Artes e Medicina eran as cinsentas da casa.

Tampouco tódalas cátedras eran iguais: había cátedras de propiedade e cátedras de rexencia. Estas últimas eran cuadrienais en Teoloxía e Canons, mentres en Artes só duraban tres anos. Tamén existían outras ligadas tradicionalmente ó Cabido catedralicio ou ás ordes relixiosas, que impartían gratuitamente.

Segundo as Constitucións da Universidade, o soldo dun catedrático de Teoloxía era de 144 ducados, con dereito a residencia no Colexio Maior Fonseca; de non optar por isto, abonábanselle 10 ducados máis. O soldo dun Mestre de Artes era de 100 ducados e con dereito a residir no Colexio S.Xerome; de non facelo, cobraba 40.000 maravedís. Os de Canons cobraban entre trinta e corenta mil maravedís. Os catedráticos de Medicina cobraban de 800 a 2.000 réas, as cátedras peor pagadas. Nas Constitucións non se fixou o soldo das cátedras de Medicina e Dereito; pero xa se fai nas Providencias Reais de Fernando VI de mediados de século (CABEZA DE LEON, S., 1945-47, t.II: 56).

A pouquidade de soldo quedaba paliada porque, si exceptuámola Facultade de Medicina -onde os eclesiásticos non podían ensinar por prohibición canónica-, o resto das facultades estaban copadas por eclesiásticos, que xa tiñan resolto o aloxamento e mantemento nas súas residencias e conventos. Os peor parados eran os manteístas quen tiñan que pagar do seu peto estes gastos ca escasa achega da cátedra. Isto orixinaría descontentos entre os catedráticos que irían en aumento na medida que os soldos se desfasaban ca suba da vida.

O tema non era exclusivo de Santiago e chegou a plantexarse dun xeito formal nos claustros de varias Universidades, conseguindo que o goberno o tomase en serio e se emitise o Regulamento de Salarios e Cátedras por unha Real Orde do 2 de xuño de 1778. Con iso dábase un importante paso adiante en materia retributiva do profesorado universitario.

Aínda que non se satisfacían plenamente as súas aspiracións, polo menos xa se toma conciencia do problema e da necesidade de ir subindo periodicamente os soldos en consonancia co aumento do custo da vida.

A mala remuneración dos docentes deu pé entón para xustifica-lo seu absentismo. Hai un informe, que recolle Aguilar Piñal e que o Cardeal de Sevilla remite ó Rei, onde se fai patente este vicio e sinala que hai cursos con catedráticos ausentes da cidade e o máis que fan e poñer un substituto, aínda que eles cobran o soldo. Aí están ata acadar unha cátedra maior onde repiten o mesmo vicio. Hai cátedras en Filosofía e Teoloxía nas que non se le dende tempo inmemorial (AGUILAR PIÑAL, F., 1969: 123).

A Universidade de Santiago tamén estivo contaxiada da preguiza absentista. Algúns deixaban a cátedra vacante polas S.Lucas para cobra-lo tercio que lles correspondía ás vacacións. Outras veces nomeaban un substituto co que repartían parte do soldo. A impuntualidade e inasistencia a clase revélase como unha constante preocupación nas inspeccións que pasan periodicamente os Visitadores.

A ausencia do profesorado conleva, como é lóxico, a do alumnado, de xeito que

"(...)si el joven de familia noble va a la Universidad, el juego y el galanteo, la equitación, la esgrima, la música, la danza, el francés y el cuidado de la persona lo tienen ocupado más que los cursos -tan imperfectos, por otra parte- de las Facultades formalistas y escolásticas" (SARRAILH, J., 1985: 123).

Os programas de estudos acurtábanse considerablemente e, nalgúns casos, nin se chegaban a explicar, quedando os alumnos en completo xaxún. Da complicidade mestre-alumno derivaba certa bonanza e manga ancha á hora dos aprobados finais. As verbas de Pérez Bayer ó respecto son dabondo elocuentes:

"Ibamos si uno u otro hasta seis u ocho días lo más a la hora de la Cátedra sólo a que nos viese el Catedrático, al cual hallábamos regularmente a la puerta del General en pie o sentado con otros catedráticos en conversación en los bancos más inmediatos a la entrada, o si hacía frío paseándose por el Claustro; luego que asomábamos nos decía: Dexense Vds. ver. Pasaban cuatro días: volvíamos: y repetía el catedrático lo mismo hasta que hacia la mitad de la Cuaresma nos firmaba la cédula que cada uno de nosotros se escribía. Y a esto se reducía la enseñanza..." (PEREZ BAYER, F.,1991: párrafo VII)²⁸.

O sistema de provisión de cátedras tampouco era moi ortodoxo. Nel intervían na maioría das universidades españolas non só as autoridades académicas senón tamén estudantes e protectores da Universidade. O sistema deu lugar a presións e subornos que acadaron o cume da desvergoña no caso dos colexiais que se repartían as prazas que saían a concurso na case totalidade. A isto bautizóuselle co nome de quenda colexial. Aínda que Salamanca levou a fama, sen embargo foron moitas as Universidades que o puxeron en práctica, entre elas Santiago. O Colexio de Fonseca era o máis importante dos cinco

²⁸ Cita recollida de SIMON REY, D.(1981: 29).

existentes na cidade e por elo, con axuda do S.Clemente controlaba as cátedras. Dános unha idea da súa prepotencia o número de cátedras que se asignaron os colexiais de Fonseca entre 1685 e 1748. Producíronse neste período 76 vacantes en Artes: 50 para Fonseca; 42 vacantes en Leis, 32 para Fonseca; e 44 en Canons das que acaprou 38.

A nivel xeral, tíñase producido unha inversión dos colexios maiores: estes que foran fundados para dar acubillo e axuda ós estudantes máis necesitados, convertéronse agora en residencias gratuítas de luxo dos fillos das familias nobres e ricas.

Si por casualidade caía nun colexio maior un estudante pobre, pronto tería que abandonar obrigado polo rubor producido polo luxo que se gastaban os colexiais.

Pero o poder da casta colexial non se circunscribe tan só a nivel da Universidade. Os seus amplos tentáculos chegan a todas partes: ocupan Sedes Episcopais, Auditorías, Audiencias, Chancelerías, Consellos, Fiscalías... Chegan a ter instancia xurídica propia: a Real Xunta de Colexios, con tribunal propio para xulgalos colexiais a vez que os exime tanto do foro real como do académico.

Ser colexial era un privilexio e unha garantía de acadar un posto destacado porque o colexial

"(...)desde el día de su admisión en el colegio se engríe y se figura ya con ínfulas de una Audiencia, Inquisición o Prelacia; y de hecho (si no es que muere en agraz) consigue una de estas plazas (...).No pueden ser ya curas ni jueces ordinarios, ni Abogados, pero han de ser precisamente Oidores, Consejeros, Obispos, siendo aquellos empleos el primero y más natural paso..."(PEREZ BAYER, F.,1991: 253).

Os colexiais galegos gozaban da mesma vida regalada e das mesmas prebendas ca o resto das Universidades:

"Ansiosos de saber -afirma Fraguas- y hasta de holgar en docta compañía, hubo siempre pretendientes a las colegiaturas, prebendas buscadas con afán por las castas de más o menos lustre y acomodo de Galicia, a las que el Colegio otorgaba larga y segura fianza de un claro y noble linaje. Son estos hombres, muchas veces altivos y orgullosos, los que informan toda la vida del Colegio, regido y gobernado por ellos mismos, con arreglo a las Constituciones y a las costumbres generales de todos los estudios"(FRAGUAS, A. 1958: 7).

Os colexiais que, por motivos de diversa índole, non se colocaban ó remata-los estudos podían permanecer no colexio (ó que chamaban agora "hospedaría") ata que saíra unha praza apetecible. Os gastos destes parasitos chegaron a endosarllos na súa totalidade á Universidade.

Outra razón non menos importante da decadencia universitaria é a ignorancia do profesorado. O testemuño da oposición a cátedra en Salamanca que nos deixa Torres y Villarroel é dabondo elocuente: tras facer o primeiro exame, o segundo xa non o fai porque

" (...)cuando yo entré a ser catedrático de V.S. no fui examinado porque no tenía entonces esta escuela sujeto alguno que estuviese instruido, porque entre los mas de sus profesores pasaban nuestras tablas y figuras por una especie de brujería y cabalismo" (TORRES Y VILLARROEL, D., 1971: 212).

Esta opinión está corroborada por unha cita que recolle Álvarez Morales de Pérez Bayer. A ignorancia do profesorado non se restrinxe só as matemáticas, senón que afecta tamén ó resto dos saberes:

"(...) había en Salamanca en mi tiempo(...) sobre maestros ociosos, y algunos de ellos desacreditados por ineptos... de suerte que ni un párrafo de lógica ni de jurisprudencia se dictaba en los Generales; y ni aspecto siquiera quedaba en Salamanca de Universidad o Estudios Públicos" (ALVAREZ MORALES, A., 1971: 21).

A ignorancia maxistral a que aludimos non é exclusiva de Salamanca, senón un mal xeral. Na Universidade practicábase un desprezo sistemático preferentemente cara as ciencias matemáticas e experimentais. Todo se polarizaba agora nas facultades de Teoloxía e Dereito:

"Todas las universidades antiguas fueron fundadas bajo la autoridad de los papas y en unos tiempos de ignorancia en que la Teología era la ciencia única que conducía a los hombres a las dignidades y a las rentas, y en que solamente los clérigos sabían algo porque sabían leer; y el que a esto añadía un poco de dialéctica sofística, un latín bárbaro y alguna filosofía aristotélica, con mucha petulancia y tenacidad en la disputa, pasaba por ser un prodigio en el saber, y se atrevía a defender cuestiones "de omni scibili". Así se adquiría entonces el nombre de sabio, y hubo algunos energúmenos de estos que pasaron por más que hombres...y si, como un fenómeno muy extraordinario, aparecía algún hombre aplicado a las ciencias naturales, enemigas

reales de la Teología escolástica, éste era inspirado por el diablo y tratado como un mago y hechicero"(SALAS Y CORTES, R, 1821, t.I :321)²⁹

4.2.1. A provisión de cátedras.

A provisión de cátedras estaba detallado nas Constitucións universitarias. Cando se producía unha vacante era necesario fixar edictos de convocatoria que tiñan un prazo de duración de cincuenta días e debían expoñerse ao público nas universidades maiores do país. Unha vez rematado o prazo dos edictos, empezábase o expediente de cátedra ca copia do edicto, testemuña do opositor ou opositores e logo viña a proba propiamente dita.

Para poder opositar a unha cátedra era preciso cumprir uns requisitos previos. En Artes había que ser Mestre e ter aprobados dous cursos de Teoloxía ou de Medicina. Nalgúns casos abondaba con ser Mestre en Artes. En Teoloxía había que ter o título de Bacharel ou o de Doutor. En Canons bastaba o título de Bacharel. Todos os catedráticos tiñan a obriga de facerse Mestres ou doutores na propia facultade nun prazo de catro meses tralo ingreso na cátedra. Iso foi o que se lle esixiu ao Dr. Neira ao pasar da Facultade de Medicina á cátedra de Física Experimental, que pertencía á Facultade de Artes.

A proba propiamente dita consistía no seguinte: O rector sinalaba unha data para fixar os puntos da proba pública. Cada día recibían puntos dous opositores. Abríase un determinado texto en cada facultade (en Artes, a Lóxica e Ética de Aristóteles; en Teoloxía, As Sentencias de Pedro Lombardo; en Canons, as Decretais) diante do Rector e tribunal por tres partes e en cada unha, o Rector sinalaba un texto. O opositor escollía un dos tres que debía expoñer durante unha hora publicamente. Despois desta proba, os outros opositores poríanlle dificultades e argumentaban diante do claustro. Con todo, dado o carácter temporal de moitas cátedras, era frecuente que o opositor se presentase á reelección. Neste caso, a oposición convertíase en mero trámite. Outro elemento distorsionador foron os colexias: as súas presións partidistas alteraron con frecuencia a normativa a favor dos seus candidatos.

As cátedras eran incompatibles co desempeño dun curato (ao que houbera que asistir), outra cátedra ou unha beca de colexial.

²⁹ Cita recollida de RODRIGUEZ DOMINGEZ, S. (1979: 17-8).

A xubilación dos catedráticos planteouse por primeira vez no 1689, cando o Mestre Fr. Xoán de Torres pide unha xubilación da súa cátedra de prima ao Consello de Castela, que lle responde favorablemente concedéndolle os dous tercios do salario. A partir de aí xeralízase ao resto dos catedráticos da Universidade.

4.2.2. Os actos académicos.

A actividade do estudante na Universidade empeza por un exame previo de ingreso no que se comprobaban os niveis culturais básicos para poder pasar á facultade de Artes, por onde comezaba a carreira universitaria. Era "conditio sine qua non" superar este exame para poder entrar na Universidade.

O curso empezaba o día 1 de outubro e remataba o 15 de agosto, cun mes e medio de vacacións. Pero ao longo do curso había moitos días de vacacións en todas as universidades; uns constaban nos estatutos e outros engadíanse graciosamente, por tratarse de festas académicas ou locais.

A xornada acostumaba a empezar ás oito da mañá durante o inverno e a partir das sete, dende Pascua ata final de curso.

Para pasar dun curso a outro era necesario contar coa cédula firmada polo catedrático, quen a veces facía probas para constatar se os alumnos levaban a materia ao día.

O método de ensino era puramente escolástico e a el estaban aferradas todas as universidades españolas da época. A penas había libros de texto, salvo algúns básicos xa citados. Os profesores limitábanse a ler os apuntes na clase, extraídos dalgún autor.

Pero a parte das clases, existían outras actividades de carácter formativo: son os actos académicos.

Existían uns actos propios de facultades menores (Gramática e Artes) que recibían o nome de **reparacións**, aínda que os artistas lles chamaban conclusións. Tiñan unha dobre finalidade: a) adestrar aos estudantes no manexo das armas dialécticas ; e b) o lucimento público da mesma Universidade en ocasións solemnes. Pero existía unha modalidade diaria e vespertina destas prácticas na que se repasaba o dado durante o día diante do Mestre, poñendo dificultades e argumentando. Os sábados existían as reparacións xerais nas que se

alternaban gramáticos e artistas, elixindo un representante por nivel ao que lle poñían obxeccións o resto da crase.

As conclusións dos artistas tiñan un alumno substantante (que defendía unha tese) e cinco argüentes (opositores). O substantante fixaba na porta da clase tres conclusións de acordo cos rexentes de Artes e que debía defender na tarde do sábado, baixo a presidencia dun catedrático de Teoloxía.

Os catedráticos de Teoloxía tiñan a obriga de defender catro actos maiores ao longo do curso, empezando polo máis moderno e rematando polo máis antigo. O 1º debía ter lugar entre as San Lucas e Nadal; o 2º, entre Nadal e Carnestolendas; o 3º por Coáresma, o 4º, de Pascua a Pentecostes. O acto duraba todo o día (3 horas á mañá e 3 pola tarde). Asistían 10 argüentes asalariados: Cóengo maxistral, Lector de Teoloxía, Rexentes de Artes, 1 representante por cada mosteiro de Compostela, e o resto completábase con Doutores en Teoloxía ou Mestres en Artes. A ausencia era sancionada. Acostumaba a asistir o Rector. O substantante era designado polos catedráticos de Teoloxía a quen lle levaba as conclusións con oito días de antelación para fixalas nas portas da Universidade e da Catedral tres días antes.

Na Facultade de Canons debían celebrar tres actos públicos por curso. Os responsables dos actos eran: o catedrático de Decreto, o Lector máis moderno e o que ía pola mañá. O prazo para os mesmos ía de Pascua ata o San Xoán e tamén duraba seis horas repartidas en mañá e tarde. Substantantes e argüentes alternábanse para que puidesen pasar todos os alumnos pola experiencia. Os catedráticos tiñan obriga de asistir, so pena de sanción económica. Os pasos a dar eran os mesmos que en Teoloxía. Ao actos asistía un presidente, dous catedráticos da Facultade e catro doutores máis. Podía asistir o Rector.

Outro tipo de acto eran as **repeticións**. Eran necesarias para obter a graduación. As repeticións consistían na defensa de determinadas conclusións durante hora e media e responder ás obxección que presentaban os contrincantes. O acto viña a ser como o primeiro exercicio de grao e por iso tiña certa solemnidade. Os asistentes ían vestidos de borla e bonete ou borla e capirote, baixo a presidencia do Decano e o padriño do graduando. O repetidor mostráballe 8 días antes o tema ao padriño para que puidese examinalo. Posteriormente imprimíase para entregarse aos demais asistentes. O tipo de proba tiña a mesma estrutura en todas as facultades. As diferencias estaban nas condicións previas requiridas e na solemnidade do acto. O grao era o culme dunha actividade

estudiantil e fonte de prestixio e privilexios. O encargado de conducir os graos en Santiago era o Provisor do Arcebispo. Inicialmente dábanse na capela de d. Lope, pero dende 1735 empezaron a darse na capela de Fonseca.

4.2.3. Graos académicos.

En todas as facultades existían tres graos: Bacharel, Licenciatura e Doutorado.

Grao de Bacharel.

Este era o título máis básico, pero permitía opositar a cátedras ou exercer a práctica médica ou xurídica. Para poder presentarse a este exame, os aspirantes de Artes debían ter cursados, cando menos, 2 anos e medio e un día na Facultade: un de Súmulas, un de Lóxica e un e medio de Filosofía.

Para obter o grao de Bacharel en Teoloxía era preciso ser Bacharel en Artes e xustificar unha asistencia de tres anos e medio, como aos cursos de Teoloxía. En Canons e Leis requiríanse cinco anos de estudio.

Pese á normativa, existían importantes fraudes en todas as facultades, debido a “suborno” dos catedráticos que a veces se prestaban a firmar cédulas de curso a cambio de diñeiro ou promesas. Noutros casos traíanse cédulas doutras universidades menores nas que nin sequera existía dita cátedra.

O exame de grao era público e estaba rodeado de certo cerimonial ao que existían xunto co catedrático examinador o Secretario, o Bedel e compañeiros de curso. O examinando, posto de pe ante o catedrático examinador vestido co traxe propio de cerimonial, expoñía o punto correspondente que, unha vez rematada a exposición, dirixíase ao catedrático para pedirlle o grao. Este, se o xulgaba merecedor, concedíallo cas seguintes palabras: “Auctoritate Pontifica et Regia, que in hac parte fungor concedo tibi Bachalaureatus graduum in nostra Facultate in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti”. A continuación, o graduado subía á cátedra para explicar simbolicamente un tema que as felicitacións dos concorrentes cortaban en seguida. O Secretario asentaba isto no Libro de Graos.

Grao de Licenciatura.

Este grao requiría un exame serio e complexo á vez que estaba rodeado dunha maior solemnidade cerimonial.

Para obter o título en Artes e Teoloxía requiríase o grao de Bacharel e ter acabados os cursos das respectivas facultades. En Canons ademais de ser Bacharel requiríanse catro anos de estudio e dous de lectorado. Esta última condición podía dispensarse.

O exame empezaba por unhas conclusións que tiña que defender o graduado. Debía presentarse ao padriño para que puidese dar o visto bo a fin de que se puidesen imprimir con tres días de antelación para ser repartidas entre os asistentes ao acto. O tribunal estaba formado polo padriño e o Decano da Facultade, dous Mestres ou Doutores en Teoloxía para Artes, e dous Doutores para Teoloxía, obrigados a argüír. En Dereito asistían os catro Doutores máis modernos. Todos os membros debían ir de borla e capirote ou con bonete e borla.

A defensa das conclusións duraba hora e media. Logo quedaba media hora para responder ás conclusións planteadas dende o tribunal. En Teoloxía requiríanse tamén unha repetición sobre Escritura e ademais unhas quodlibetales nas que o examinando contestaba diante do padriño e baixo a moderación dun catedrático a todo tipo de cuestións planteadas polos estudantes de Facultade. Se se superaba esta proba, o candidato podía entón propoñerse para o que propiamente constituía o exame de grao: Neste caso formábase unha comitiva nas escolas co Padriño ao fronte, os catro doutores máis xoves e graduando, con traxe e insignias académicas. Precedidos polo bedel ca maza da Universidade e o mestre de cerimonia, dirixíanse ás Casas Arcebispaís a buscalo Chanceler e dende alí trasladábanse ao Cabido, onde se propoñía para o grao. Entón o Chanceler e dous membros do tribunal picaban por tres sitios nos libros de Artes, de Teoloxía, Dereito ou Medicina.

Unha vez sinalados os puntos diante do Chanceler, tomábanlle xuramento ao estudante de incomunicación. Os artistas dispoñían de 24 horas e o resto, de 30 para preparar o exame, que tiña lugar na capela de graos, ao que asistía o Chanceler. Conducido o examinando á presenza do tribunal e tralas reverencias de rigor, o Chanceler sacaba o seu reloxo de area e dicía: “incipiatis pro primo in nomine Domini”. Concluída a hora de exposición, o Chanceler mandaba parar. Retirábase ao silencio o graduando, mentres o tribunal se repoñía con bebidas e cea, que ía a costa do graduando, quen non so tiña que depositar as propinas regulamentarias senón que tiña a obriga de engadir glosinas e

alimentos preceptuados constitucionalmente. Á cea ían convidados o Chanceler, Padriño e examinadores. A opípara cea tiña lugar onde se celebraba o exame á hora que sinalara o Chanceler. Xa rematado o exame era costume mandarlle ao Rector unha bandexa e bebidas. Mestres e doutores debían asistir a colación de graos se non querían ser sancionados.

Finalmente aínda debía acudir o graduando diante do tribunal para responder a unhas 20 preguntas e aos seus argumentos. Os examinadores tiñan que xurar diante do Chanceler non ter comunicado nada dos seus argumentos co graduando. Acostumaban a propoñer tres cuestións para Artes e Teoloxía, e catro para Canons e Leis, relacionadas co primeiro punto tratado. O examinando contestaba ao Padriño, quen aclaraba e matizaba ao afillado.

Rematado o exame, o tribunal retirábase a deliberar. Estaba presente o Secretario para dar fe da votación que se facía sobre un pucheiro ou bonete cunhas bolas que levaban un A (aprobado) ou R (reprobado). Ao día seguinte comunicábanlle ao examinado a nota: *Approbatus ab omnibus, nemine discrepante*, ou *exceptis duobus ou tribus*. En caso de reprobación, facíase cunha fórmula cortés. En caso de aprobar, debía prestar xuramento.

Doutoramento.

Con este grao coroábase a carreira universitaria, excepto en Artes que se chamaba Maxisterio. Levábase a cabo con grande solemnidade e dispendio económico a cargo do que se graduaba. Por esa razón non era accesible a todos.

Neste caso era o claustro quen sinalaba a data do doutoramento e comunicábalo ao Chanceler con 8 días de antelación.

Formábase unha comitiva composta polo Rector, o Padriño e graduando ao fronte, seguidos de todos os mestres e doutores da Universidade, a pe ou a cabalo, o mestre de cerimoniais ca súa vara de prata abrindo paso, o bedel ca maza diante do Rector. Desfilaban pola praza do hospital ata as casas arcebispaís onde ían a buscar o Chanceler, que se colocaba a carón do Rector na comitiva.

Durante o paseo soaban as musicas de chirimías, trompetas e atabais que alegraban as rúas santiaguesas. Chegados ao salón de claustros, o candidato permanecía de pe cara a entrada. Logo desenvolvía un discurso sobre unha cuestión que debía entregar 15 días antes ao Rector para poder preparar a súa arenga. Aos demais graduados entregábaselles o

mesmo día. Rematado o seu discurso, viñan os argumentos dos estudantes aos que acostumaba responder, aínda que non tiña obriga; e logo viñan os do Rector e demais mestres aos que tiña obriga de responder. Un estudante pronunciaba un discurso de felicitación e o doutorando solicitaba o grao, que o Chanceler concedía. O Padriño era o encargado de impoñerlle as insignias e distintivos da nova dignidade: impoñíalle o anelo no anular esquerdo polo que quedaba desposado ca sabedoría; entregáballe un libro, significando o dereito á interpretación; cubríalle a cabeza co barrete, significando o lauro do vencedor; a muceta, adorno da dignidade recibida; e remataba cunha aperta, como testemuña da ledicia do claustro.

Finalizaba o acto académico co xuramento de fe e voto de defender a Inmaculada Concepción. O Secretario repartía propinas entre os catedráticos.

O custo dos graos.

O custo dos graos estaba fixado polas constitucións da Universidade e eran cuantiosos. O importe debía depositarse con antelación á súa concesión, e dese fondo repartían despois os bedeis propinas aos asistentes. Recibían maior propina as autoridades máis importantes, como Chanceler, Decano, Padriño e tribunal. En menor cuantía recibían o Secretario, Bedel e Mestre de cerimonia. Tamén recibían propina os catedráticos asistentes. A iso era preciso engadir merendas, ceas e refrixerios. Os graos máis caros eran os de Canons e Leis, e os máis baratos, os de Artes. Se quen se graduaba era un colexial, familiar ou capelán, os custos reducíanse á metade; e se era un Lector, entón era gratuíto. Os prezos estancáranse e custaban o mesmo a mediados do XVII que a finais do XVIII. Por iso se decide estudar unha suba nun claustro do 1795 que acorda unha suba dun 50%; pero o concello protesta porque con esa suba so os ricos poderán acceder a eles. A Universidade xustifica a suba dicindo que hai que reducir a excesiva proliferación de graos e que quen non poida facer fronte aos gastos, mellor que se dedique á agricultura, artes ou armas.

4.2. 4. O goberno da Universidade.

O control e dirección da Universidade repartíase, ó menos teoricamente, entre varias persoas con funcións distintas. A máxima autoridade académica era inicialmente o Chanceler, que viña a ser unha especie de Delegado papal. Acostumaba ostentar este cargo un Bispo ou Dignidade catedralicia. Na Universidade de Santiago estivo ligado ó Provisor. As funcións que de feito desenrolou o Chanceler foron tan só protocolarias: presidencia de graos, festas solemnes e determinados actos académicos.

Quen de feito levou o peso da Universidade foi o Rector, pese ós vaivéns políticos que lle restaron ou concentraron poder, segundo as circunstancias, como veremos.

O Rector correspóndelle o goberno de todo o persoal da Universidade, dende o último criado ata o catedrático máis meritório. Na Universidade de Alcalá o Rector é a suprema e indiscutible autoridade que goza de total autonomía. O xoven Rector complutense

" (...)suele aprovechar su año de rectorado para graduarse de doctor -cosa prohibida en Salamanca-, por lo que el acto de su graduación degeneró en una mera fórmula. Reunidos todos los doctores y maestros el día señalado se le propone el primer argumento, y cuando el rector hace ademán de contestar, se arma gran bullicio y griterío entre los asistentes, entre quienes se encuentran hasta los criados del colegio. Todos gritan: -Ne fatiguetur tanta maiestas! - No se moleste o fatigue a tan gran majestad! Y -como observa Bayer- hasta los cocineros hacían gala de latín para salvar la dignidad de su rector" (PESET REIG, M e J.L., 1974: 53).

O Rector tiña xurisdicción política, civil e criminal sobre os membros dos colexios e Universidade. Elíxese por un ano. Para volver a ser reelixido, teñen que pasar ó menos dous.

En Santiago, o Rector non conta cos poderes de Alcalá. Aquí está supeditado ó claustro para poder sacar adiante os seus proxectos. A reforma de Ulloa vai a reforzar os seus poderes e independencia.

O Vicerrector asume as competencias do Rector en caso de substitución por ausencia.

O claustro tivo bastante poder no XVIII. As grandes e comprometidas decisións tomábanse colectivamente; entre elas, a elección de Rector e provisión de cátedras.

Para que un claustro teña validez, requírese a presenza do Rector ou Vicerrector e oito claustrais, que máis tarde se elevarán a trece. Os claustros celebrábanse habitualmente no Colexio Fonseca. Este feito orixinou conflitos. Cando se trataban asuntos que podían poñer en entredito os intereses colexiais, entón armaban alborotos co fin de conseguir suspendela reunión. Aguiar e Seixas tivo que cambia-lo lugar de claustros ó Hospital por mor dos constantes alborotos.

O cargo de Secretario da Universidade de Santiago ten unhas funcións que lle especifican as Constitucións. Diante del "pasen todos los autos y escrituras tocantes a la dicha Universidad, ansi de Claustros como de la Hacienda, de Cátedras y Colegiaturas de ambos colegios, Actos, Grados y todas las demás cosas que pasaran por el claustro" (CABEZA DE LEON, 1945: 201). Tiña un salario duns quince mil maravedís, ó que se engadían propinas e outros ingresos derivados de aranceis. Prestaba xuramento de cumprir fielmente co seu oficio, pois nel recaía unha forte responsabilidade.

A súa asistencia era preceptiva nas visitas que realizase o Rector e Decano, nas repeticións, nos graos, na visita ordinaria e no arqueo de caudais. Tomaba xuramento ós claustrais electores e ó Rector e consiliarios elixidos.

O Mordomo encargábase dos caudais da Universidade. Non tiña que ser eclesiástico. Tiña que ser persoa solvente. Previamente deixaba en depósito unha forte suma como garantía. A pesar das precaucións, cometéronse abusos. Por ese motivo creou Ulloa a figura do Contador, que ven a ser unha especie de interventor encargado de fiscaliza-las finanzas da Universidade.

Existían outros cargos de menor responsabilidade, como o de mestre de cerimonia, quen viña a se-lo xefe de protocolo e tiña como obriga asistir a tódolos actos oficiais; o de bedel, quen xa aparece nas Constitucións de Cuesta cas mesmas funcións que ten o da Universidade de Salamanca: multar, chamar a claustros, abri-la Universidade e mantela limpeza.

Tamén a Universidade dispoñía do servizo de médico -quen acostumaba a ser un catedrático da facultade de Medicina- e de avogados para resolver os frecuentes preitos a que tivo que facer fronte.

Existían tamén os chamados ministriles que era unha especie de grupo de musica que alegraba os actos solemnes cas súas trompetas, atabais e chirimías. Cando actuaban por algún determinado grao académico, os gastos corrían á conta do graduado.

Finalmente, hai unha figura que na Universidade santiaguesa tivo moita importancia: o Visitador. Trátase dun cargo excepcional que, a diferenza dos que dirixen a Universidade día a día, actúa en contadas ocasións ó longo do ano académico. É unha especie de inspector da Universidade.

Había dúas clases de visitantes: ordinarios e extraordinarios. Os ordinarios podían ser eclesiásticos -acostumaba ser un cóengo da Catedral- ou civís -podía ser un Letrado da Real Audiencia da Coruña. As visitas eran rutinarias. Facíanse anualmente para pasar revista ós problemas académicos e disciplinarios. O Visitador extraordinario, en cambio, nomeábase para asuntos máis complicados e xa traía poderes especiais. Ulloa é un claro exemplo do dito: nomeado no 1748, a súa visita convértese nunha reforma a fondo da Universidade.

4.2. 5. As Facultades Universitarias.

a) O ensino de gramática.

Na Universidade había dous tipos de Facultades: menores e maiores. Ademais destas ás que máis adiante nos referiremos- existían unha serie de cátedras ligadas a Universidade, posto que dependían do control universitario, pero non se consideraban nin facultade menor. Eran as cátedras de Gramática.

Foi o estudio da Gramática precisamente o que deu orixe á Universidade, pois o primeiro que funda Lope Gómez de Marzoa é un Colexio de Gramática, que dota dun catedrático e un repetidor. As posteriores achegas dos irmáns Muros enriquecerían considerablemente esta fundación: a partir de 1537 xa se contaba con tres cátedras correspondentes ós tres ciclos de ensino: Rudimentos ou Menores, Sintaxes ou Medios e Prosodia ou Maiores.

A xornada escolar dedicaba o mesmo número de horas ós tres niveis: dúas horas pola mañá e unha pola tarde. Completábase cunha hora de repaso que tamén podía substituírse con algún acto público relacionado coa cultura literaria.

Os menores estudiaban o máis elemental da Gramática: declinacións e conxugacións. Utilizaban como texto a Gramática de Nebrija. A vez ían aplicándose ó latín con traducións sinxelas de comedias de Terencio ou outros textos doados.

Os medios seguían as directrices anteriores, profundando na gramática e con traducións latinas gradualmente máis difíciles: Églogas ou Eneida de Virxilio, pola mañá; epístolas familiares de Cicerón, pola tarde. Tamén facían comentarios estilísticos.

Os maiores seguían o quinto libro de Nebrija. Pola mañá practicaban a métrica e estudiaban Retórica ademais de ler algo de Horacio ou Salustio: Pola tarde, traducían César, Suetonio ou De Officiis de Cicerón.

Dende moi cedo, os xesuítas encargáronse do ensino da gramática. Polo 1579, contando co apoio do Arcebispo Blanco, pretenden facerse co ensino de Gramática e dala no seu colexio. Pero o claustro non ve con bos ollos que se traslade o ensino de gramática da Universidade ó Colexio dos xesuítas. Iso suporía desmembrala Universidade e iría contra o espírito dos fundadores.

Este problema que enfronta a xesuítas e Universidade, xurde no preciso momento en que a Universidade está en período de reforma dos seus estatutos. Por esta causa atopábase agora en Madrid o Dr. Gómez en representación do claustro de Santiago para informar e a súa vez informarse das reformas.

Nun claustro celebrado o día 12 de novembro de 1588 lense as Novas Constitucións aprobadas por Felipe II (Real Cédula do 6.8.1588). A constitución 6ª fala do ensino de Gramática que se adxudica ós xesuítas pero sen recibir ningunha recompensa económica a cambio. Isto desgusta á orde, que se manifesta en contra. Nesta situación intervén o Arcebispo logrando que se lles retribúa con 300 ducados anuais. Dende 1593 a 1598 van a impartir gramática na Universidade. Pero esta foi sempre remisa a abonarlles ningún diñeiro a cambio, posto que a súa obriga era impartir gratuitamente as clases que con tanto empeño demandaron nun comezo. A insuficiente retribución económica traería consigo a negativa xesuítica a dar clases, polo que sería a propia Universidade quen tivese que impartilas de novo ata atopar unha solución. Esta chegaría ca doazón feita polo Deán Lope de Huarte que aporta á Universidade catro mil ducados de prata. Establécese entón unha concordia xesuítas-Universidade. En virtude do acordo, esta daralles 600 ducados anuais a cambio de impartir a gramática no seu colexio (CABEZA DE LEON, 1945, t.II,

423)³⁰. Fíxanse tamén outras condicións destinadas a impedir competencias desleais cara a Universidade.

O acordo acadado non significou a concordia definitiva. Os conflitos entre ambas partes seguiron debido as pretensións económicas dos xesuítas que a Universidade non estaba disposta a satisfacer (PEDRET CASADO, P.1944 : 237-47)³¹.

As cousas seguiron así ata a expulsión dos xesuítas: o dez de maio de 1767 chegaba á Universidade a Pragmática Sanción que os expulsaba. A Universidade ten que facerse cargo de tres cátedras de Gramática. Nomea tres catedráticos con soldos de 2.000 réas para o de Maiores, 1.800 para o de Medios e 1.500 para o de Menores. Dende entón, a Gramática xa non volvería a saír da Universidade.

b) A Facultade de Artes.

Artes era unha facultade menor, dado o seu carácter propedéutico cara as maiores. Estas eran as verdadeiramente importantes para facer carreira. Disto eran conscientes tanto alumnos coma profesores. Estes gozaban de maior consideración social e mellor remuneración nas facultades maiores. De aí o constante afán de ascenso por parte dos profesores:

"El tránsito de los profesores por las distintas cátedras y facultades constituía una peregrinación constante de oposiciones, hasta auparse en los lugares de mayor estima y dotación, con el riesgo inherente de la superficialidad en los conocimientos y falta de especialización en una materia determinada. Pero ello venía impuesto por la misma concepción del status social, ya que la universidad, destinada a la formación de los funcionarios públicos en la sociedad religiosa y política, debía atender, en la organización de su docencia, a la consecución de tres clases de bienes por las que se mueve el hombre: el bien eterno (Facultad de Teología); el bien temporal (Facultad de Leyes que, en Salamanca, tenía las modalidades eclesiástica o Canones y la secular o

³⁰ . Ibid. t.II, p. 423 ss.

³¹ Cfr. PEDRET CASADO, P.(1944): "Las cátedras de la Universidad de Santiago hasta el plan de estudios del 27.1.1772". Cuadernos de Estudios Gallegos, nº 1, p. 237-47

Derecho Civil); y el bien físico o corporal (Facultad de Medicina)" (RODRIGUEZ DOMINGUEZ, S., 1979: 19) ³².

O programa de Artes repartíase en tres anos. En primeiro ensinábanse Súlulas; en segundo, Lóxica e Física de Aristóteles; en terceiro, Metafísica, que abrangía Cosmoloxía, Psicoloxía e Ética.

Nesta facultade, os cregos regulares procuraban ter algunha cátedra co fin de poder defender nela as súas particulares teses de escola. En Santiago tiñana os xesuítas e dominicos dende 1697. Os franciscanos obtivérona no 1735.

No século XVII, nun intento por romper ca rutina aristotélica, xurde a preocupación por dotar unha cátedra de matemáticas, pero non se acadará ata mediados do XVIII ca reforma de Ulloa. Daquela dotárase a cátedra con 2.000 réas. Será nomeado primeiro catedrático D.Antonio Arias Teijeiro. A cátedra designárase co nome de Elementos de Aritmética, Álgebra e Xeometría. As clases dábanse a primeira hora da mañá e a primeira da tarde. Dela saírían senlleiras figuras que encherían de orgullo os séculos XVIII e XIX galegos.

c) A Facultade de Teoloxía.

Dúas eran as cátedras que a Universidade sostiña e controlaba nesta Facultade: Prima e Vésperas. Nelas dábanse a Summa e as explicacións do Lectoral de Escritura. Existía tamén a cátedra chamada "Canonjía Magistral Tridentina" que, aínda que se daba na Universidade, non dependía directamente dela, xa que era o Arcebispo quen sinalaba a materia que debía explicarse cada ano. Sobre ela non tiña xurisdicción a Universidade.

Existían tamén as cátedras das escolas das ordes relixiosas. Os xesuítas tiñan dúas cátedras: unha de teoloxía escolástica e outra de teoloxía moral. Predicaban o probabilismo moral e a doutrina suareziana e molinista na cuestión De Auxiliis. Os bieitos de S.Martín Pinarío conseguiron a súa polo 1674 gracias a fundación do tamén bieito Diego de Hevia,

³² Cfr.RODRIGUEZ DOMINGUEZ,S., o.c. p.19.

quen fora Bispo de México. Máis tarde tamén conseguirán cátedra propia os franciscanos para explica-lo escotismo.

As cátedras de Prima e Vésperas eran cuadrienais e estaban dotadas de 144 ducados anuais. Seguían a Summa de Sto. Tomé "ad pedem litterae".

Dende 1638 existiu unha cátedra de Teoloxía moral habitualmente impartida polos Penitenciarios da Catedral. Tivo problemas cos xesuítas que tamén a impartían no seu colexio. A Universidade consegue o boicot de tódalas ordes relixiosas, agás os agostiños, fronte ós xesuítas.

O estudio da teoloxía dexenerou con frecuencia en enfrontamentos estériles de escola ó marxe da realidade e preocupacións concretas, onde o que importaba era, en moitos casos, o propio éxito ou o prestixio da orde. Resume ben en poucas verbas Olavide a situación que entón atravesaba a Teoloxía en España:

"Fundada sobre los cimientos de la Filosofía aristotélica, casi nada tiene de la Revelación y Tradición, habiendo subrogado en su lugar las formas sustanciales y accidentales, y tratando por la mayor parte cuestiones inútiles y dudosas" ³³.

d) A Facultade de Dereito.

Dereito contaba con dúas ramas: o eclesiástico ou Canons e o Civil ou Leis. A facultade de Canons tiña as cátedras de Prima, Vésperas e Instituta, ás que se engadía outra prebendada pola Catedral: a de Decreto. O catedrático de Decreto, aínda que non recibía ningún tipo de remuneración por parte da Universidade, sen embargo tiña as mesmas obrigas e estaba sometido ó mesmo réxime disciplinario ca o resto dos catedráticos.

A facultade de Leis xurde no momento en que os xesuítas empezan a impartir Gramática no seu colexio. Con isto libérase unha cantidade de presuposto que permite crea-la nova facultade no 1648, en que é aprobada polo claustro. Ao ano seguinte chegaría a aprobación rexia.

A facultade de Leis de Santiago estaba bastante enquistada no estudio do Dereito Romano e pouco aberta ó estudio das leis do Reino, que tan necesarias eran na práctica.

³³ OLAVIDE,P., *Plan de estudios para la Universidad de Sevilla*, citada por Aguilar Piñal, (1969: 152).

Esta escisión entre teoría e práctica xurídica preténdese corrixir xa nunha Carta Orde do ano 1741 que recomenda que "en lugar del Derecho común se estableciese la lectura y explicación de las Leyes Reales, asignando cátedras en que precisamente se hubiese de dictar el Derecho Patrio, pues por él y no por el de los romanos deben sustanciarse y juzgarse los pleitos; y considerenado el Consejo la suma utilidad que produciría a la juventud aplicada al estudio de los cánones y leyes patrias pertenecientes a el título, materia o párrafo de la lectura diaria, tanto las concordantes, como las contrarias, modificativas o derogatorias, he resuelto ahora que los catedráticos y profesores en ambos derechos tengan ciudado de leer con el Derecho común las Leyes del Reino correspondientes a la materia que explicaren"³⁴.

e) A Facultade de Medicina.

Esta facultade creouse ó mesmo tempo ca de Leis. Nun comezo so ten dúas cátedras: Prima e Vésperas. Estaban pouco dotadas. Pero a fundación Hevia, tamén permitiu mellora-la Facultade ca creación dunha nova cátedra: a de Método.

Como esta facultade non figuraba nas Constitucións da Universidade, tivo que elabora-lo seu propio regulamento, o que fixo a imitación da Real Escola de San Carlos de Madrid, modelo a seguir polo resto das facultades médicas españolas.

No ano 1689 acomódase ó modelo salmantino. Existen entón catro cátedras: Prima, Vésperas, Método e Prognósticos. O ensino baseábase fundamentalmente nos Aforismos de Hipócrates e na obra de Galeno, con certo predominio do último.

f) Método de ensino universitario.

Os estudantes entraban na Universidade tras superar un exame de ingreso para comproba-lo nivel cultural que lles permitise acceder á facultade de Artes, onde comezaba a carreira universitaria.

³⁴ Vid.Libro de Claustros de la Universidad de Santiago, ano 1741, fol.225.

O curso empezaba o día 1 de outubro e non remataba ata o 15 de agosto. Aínda que ó longo do curso había varios días de festa. As oficiais marcadas nos estatutos engadíanse outras académicas e locais.

O método que se seguía era puramente escolástico en pleno século dezaioito. A el estaban aferradas tódalas universidades da época. A penas existían libros de texto (agás da Suma en Teoloxía, os Aforismos en Medicina, o Corpus Iuris en Dereito). Os profesores limitábanse a ler os apuntes extraídos dun determinado autor. Este método puramente especulativo e de dictado xa fora criticado polo P. Feijoo.

Como afirma Simón Rey, neste método "se emplea todo el tiempo en la controversia, disputa y agitación de nuestra escolástica, de lo que no se solía sacar otro fruto que aprender el arte de paralogizar, de estar prontos para defender contradictorias, demostrar la agudeza del ingenio. Era excesivo el afán por llegar a obtener conocimiento cierto sobre verdades que siempre permanecían en el misterio. Se consumía muchas veces el tiempo en el estudio de las materias sutiles, enteramente especulativas y abstractas, de muy poca utilidad para los alumnos" (SIMON REY, D., 1981: 81).

Ademais das clases existían actos académicos ó longo do curso nos que debían participa-los estudantes como requisito previo para acada-los graos. Neles tiñan a oportunidade de lucir a súa agudeza e capacidade dialéctica.

4.3. AS REFORMAS DA UNIVERSIDADE.

Polas múltiples razóns que xa quedan sinaladas na breve ollada panorámica precedente, a Universidade española estaba convertida no século XVIII nun instrumento inservible para o fin que fora creada. Un amplo sector de universitarios eran conscientes do problema e desexaban a renovación da institución cortando de raíz os vicios que a desvirtuaban. As constitucións e regulamentos universitarios eran bos no papel, pero na práctica facíase caso omiso deles.

Unha mostra destas inquedanzas renovadoras amósase, sobre todo, no sector manteísta universitario afastado do poder que acaparan os colexiais- que xa dende comezos de século manteñen xuntanzas co fin de reforma-lo ensino. Nun claustro do 24 de

novembro de 1734, na Universidade de Salamanca, o catedrático Flores dicía entón que "el desempeño de las cátedras era lamentable - decía en toda España que los catedráticos de Salamanca iban a pasearse a sus aulas - pues hoy se dice que la asistencia a las cátedras es atraso de la juventud" (SIMON REY, D., 1981: 175).

Santiago, pola súa parte, tampouco era alleo a estas preocupacións pola reforma do ensino. Como ben constata Barreiro Fernández (1972:44) ³⁵, xa polo 1720 a visita do Profesor de Leis D.Antonio Romeo deixa moi patentes os abusos de poder dos colexiais- principalmente os de Fonseca- e os excesivos gastos que lles ten que costea-la Universidade. No 1723, o avogado manteísta Domingo Andrés Fuciños, en representación dos profesores manteístas universitarios, eleva unha representación á Real Audiencia onde expón as discriminacións de que son obxecto por parte dos colexiais na provisión de cátedras, na elección de Rector e consiliarios. Para Fuciños, a raíz do mal está no excesivo número de votos de que dispón o colexio Fonseca no claustro, pois dun total de 47, Fonseca conta con 21 máis cinco de S.Clemente, co que se aseguraban sempre a maioría.

A solución ten que pasar por limita-lo número de votos dos colexiais e ordes relixiosas. Os manteístas, pola súa parte, buscan tamén aliados noutros sectores para facerlles fronte ós poderosos colexiais:

"Adviértase - afirma Barreiro- como hábilmente Fuciños no incluye al canónigo. Puede esto indicar que estaba entonces formándose la unión entre manteístas y capitulares, unión que aparece perfectamente lograda en 1747" (BARREIRO FERNANDEZ, X.R. 1972: 46).

Como consecuencia dos abusos constantes dos colexiais vaise formando un fronte contra eles que dará os seus froitos nas reformas que se aveciñan.

4.3. 1. Reforma pre-ilustrada santiaguesa: Ulloa e Sánchez Ferragudo.

A mediados de século o ambiente universitario galego xa estaba maduro para enceta-las reformas. Os colexiais xa chegaran lonxe dabondo. No ambiente respírase unha certa hostilidade e animadversión contra eles. Xa non se trata tan só dun pequeno grupo de

³⁵ Estamos a referirnos a un preciso e valioso estudio que sobre a reforma da Universidade galega ten feito o seu Catedrático BARREIRO FERNANDEZ, X.R.(1972): *La Ilustración en la Universidad de Santiago en el siglo XVIII*. Tesiña de licenciatura inédita, Universidade de Santiago, p.44 ss.

manteístas que protestan impotentes diante das institucións controladas por colegas ou amigos. Hai unha forte oposición que se foi aglutinando fronte á súa prepotencia. Este grupo vai a contar con dúas figuras intachables e decididos reformadores: Diego Xoán de Ulloa e Xoaquín Sánchez Ferragudo.

a) Breve semblanza dos reformadores.

1) Diego Xoán de Ulloa é natural de Noceda -concello de Monforte-. Estudiu Dereito en Bolonia. Viaxou por Italia e Francia. Foi proposto polo Papa Clemente XII para Mestrescuela da Catedral de Santiago no 1733, feito que denota as boas relacións que mantiña co Vaticano. No 1748 é nomeado polo Rei Visitador Real. As intencións non se reducen a cumprir co trámite rutinario dunha visita. O Rei tiña fundadas dúbidas do emprego que se facía dos recursos económicos da Universidade. Por iso se fixa en Diego Xoán de Ulloa "por la especial confianza -como literalmente se sinala na Carta Orde de nomeamento- y satisfacción que merecen a la real piedad su celo, integridad y conducta, concediéndole todas las facultades correspondientes a que tengan debido cumplimiento, por ser del agrado de S.M." ³⁶.

A visita de Ulloa supón unha ruptura na forma habitual en que periodicamente se cursaban este tipo de visitas á Universidade. O costume era que fose o Alcalde da Coruña o Visitador rexio. A ruptura desta tradición neste intre levanta sospeitas e temores na Universidade, que pronto se verían confirmados.

Ademais de reformador, Ulloa foi un gran impulsor do Barroco galego. El ergueu a Casa do Deán, mostra do seu exquisito gusto estético.

Na faceta literaria, colaborou co P.Flórez na *España Sagrada*, aportando datos sobre Galicia e Santiago.

Morreu no seu pobo de Noceda o 29 de novembro de 1764.

2) Antonio Xoaquín Sánchez Ferragudo. Amigo e colaborador de Ulloa. Foi cóengo Doutoral da Catedral. Autor dun escrito defendendo o voto a Santiago contra as

³⁶ Vid. Ordenes, mazo 18, nº2. Recollida en Cabeza de León (1945, t.I : 370).

pretensións de varias dioceses do Sur que pretendían librarse dos tributos que de vello viñan pagando á mitra santiaguesa, pola victoria de Clavijo sobre os mouros ³⁷.

Sánchez Ferragudo desempeñou varios anos o posto de Rector da Universidade, levando á práctica a reforma de Ulloa, quen preferiu perder protagonismo e permanecer en segundo plano vixiante. No 1771 pasa a titular da sede episcopal de Lleida.

b) Os campos sobre os que actúa a reforma universitaria.

A reforma que plantexa Ulloa en Santiago chega no preciso momento en que a Universidade contaba cun grupo suficientemente compacto e forte para facer fronte ós todopoderosos colexiais. O poder do colexio de Fonseca acadou ata altos cumes, fixo tan patente o dispendio na economía colexial e tan arbitraria a provisión de postos e cargos universitarios, que logrou por si solo o que parecía imposible: a unión contra el de grupos con intereses tan dispares como xesuítas, Cabido catedralicio e manteístas. Precisamente o principal fronte de reforma de Ulloa van a ser os colexiais, perturbadores e enturbiadores de toda a vida universitaria.

Ulloa é consciente que hai que corta-los males de raíz. Por iso, a reforma é nidiamente anticolexial. Conscientes os colexiais, arremeten contra el. Pero en Ulloa atopan a forna do seu zapato. E imparable. E lévase a cabo en tres frontes importantes: económico, xurídico-administrativo e académico (BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R., 1972 : 51-115).

A nivel económico Ulloa esixe un balance dos dez últimos anos e a presentación das facturas orixinais³⁸.

O responsable era o Mordomo ou Tesoureiro, persoa solvente elixida cada dous anos. O diñeiro da Universidade depositábase nunha arca á que tiñan acceso non só o Tesoureiro senón tamén o Rector e consiliarios. Iso orixinou frecuentemente descontrol e mesmo desfalcas.

Ulloa, que xa estaba avisado, revisa as partidas de ingresos e gastos dos dez últimos anos e nota irregularidades de vulto. Ante a petición de facturas orixinais, o

³⁷ . O escrito leva por título: "Manifiesto, respuesta y satisfacción jurídica a la queja dada por el Arzobispo de Granada sobre exacción y cobranza del voto de Santiago", Imp. Aguayo, Santiago, 1769.

³⁸ A.H.U.S., Libro de Claustros, agosto de 1748.

claustro responde con evasivas dicindo que gran parte delas se extraviaran, debido a que o anterior Secretario, defunto xa facía tres anos, era un tanto descoidado en colocalas no arquivo. Feito desculpable pola súa avanzada idade.

Pero isto non arreda ó Mestrescola, quen segue empeñado en comprobar o emprego dos recursos económicos da Universidade.

En febreiro de 1749, presenta Ulloa ó claustro universitario tras un detido exame e contraste de facturas, a patencia dun considerable desfalco. A Universidade, forzada polos feitos, procesa ó responsable directo, o Tesoureiro Honofre Salleres ³⁹.

Ulloa vai aproveita-la ocasión para emprender unha reforma en toda regra da facenda universitaria. Crea o cargo de Contador quen, de agora en adiante, levará o Libro de rexistro de todos os pagos efectuados, de títulos académicos, de escrituras, de propiedades da Universidade, arrendamentos, recadacións, Libro de Becerro, caderno de rendas, Libro de cargos e Libro de libranzas. Ca súa intervención controla a burocracia económica. Revisa as contas do Tesoureiro e réndelas ó claustro.

Como resultado da reforma económica, a facenda universitaria pasa dunha situación deficitaria a un superávit que lle permitirá a Ulloa pensar en erguer novos edificios universitarios.

No campo xurídico-administrativo a figura clave é o Rector. Teoricamente era a máxima autoridade. Pero na práctica viña a ser un home de palla dos colexiais. O carácter transitorio e fugaz do cargo -só era elixido por un ano- facía moi feble a súa posición.

Dende Ulloa, o cargo de Rector vai a ser por tres anos prorrogables. Agora é de feito a máxima autoridade a quen están supeditados tódolos membros da Universidade dende os catedráticos ata o último traballador. Sobre todos exerce xurisdicción civil e criminal.

Ulloa crea ademais unha figura nova: os Directores de estudio. Son catro profesores elixidos polo claustro por tres anos e que xunto co Rector, Secretario e Tesoureiro forman unha especie de miniclaustro quincenal onde tratan de resolver as urxencias e problemas cotiáns da vida universitaria.

As reunións de claustro recobran agora a necesaria serenidade e seriedade, restablecendo a disciplina e sancionando ós alborotadores.

³⁹ A.H.U.S., Libro de Claustros, 1749, p.259.

A nivel académico corta o absentismo de estudantes e de profesores, esixindo puntualidade na asistencia a cátedra. Para iso fai cumprir os bedes ca obriga de pasar por tódalas aulas e anota-las ausencias. Se pasado un cuarto de hora, segue ausente o catedrático, multaráselle cun día de haberes e, se é reincidente, perderá o seu posto.

Os estudantes tamén se lles esixe máis traballo e disciplina, tanto na aula coma na residencia. Botando man das Constitucións, corta as saídas nocturnas, clausurando as residencias a partir de certas horas prudentes e devolvendo así a tranquilidade á noite compostelá.

A reforma dos plans de estudos que se fai agora supón unha apertura á nova ciencia, as ciencias útiles, adiantándose así a Universidade galega ás reformas ilustradas do equipo de goberno de Carlos III. Crea cátedras científicas, como a de Matemáticas que incorpora ós estudos de Artes; e a de Anatomía e Cirurxía que se incorporan a Medicina

⁴⁰.

Tamén se preocupa por crear un Teatro anatómico e un Xardín botánico.

A nivel metodolóxico introduce as Academias: Teoloxía moral, Canons e Leis, Matemáticas e Anatomía e Cirurxía. Estaban dirixidas por un Prefecto todos os xoves. Rompían ca rutina das aulas e fomentaban a discusión dirixida. O seu nome trae á mente as academias e faladoiros ilustrados moi espallados por Europa e que empezaban por España.

Unha vez posta a reforma en marcha e cando esta empeza a dalos primeiros froitos, Ulloa retírase discretamente a segundo plano e pon ó fronte da Universidade ó seu incondicional amigo e colaborador, Xoaquín Sánchez Ferragudo. Falecido Ulloa no 1764, será el quen continúe como Rector ata 1771 en que é promovido-removido como Bispo de Lleida. Con isto québrase a unidade do grupo reformista durante anos aglutinado e as melloras que con tanto esforzo se introduciran, cean agora.

4.3.2. A reforma ilustrada de Carlos III na Universidade galega.

A reforma emprendida por Ulloa e Sánchez Ferragudo foi perdendo co tempo o vigor inicial que a caracterizou. Pero de todos xeitos, a Universidade santiaguesa xa tiña

⁴⁰ Respecto a esta cátedra dise no proxecto que "por la grande importancia, i necesidad de esta Cathedra de Cirugía i Anatomía, i de que el que la regenta sea el más capaz y diestro que pueda encontrarse en su Profesión" (Constituc. 67, nº 75). Cita recollida de BARREIRO FERNANDEZ, X.R., (1972 : 92).

recorrido un longo camiño respecto as reformas que se ían a plantexar no reinado de Carlos III. Os piares fundamentais do ensino universitario estaban remozados: os colexiais reducidos, a disciplina académica restablecida, algunhas cátedras de ciencias útiles creadas e as finanzas saneadas.

Pese a todo, a nostalxia do pasado e a volta ós vellos privilexios pedían unha maior fortaleza reformadora que só podía emanar do poder central.

Con Carlos III prodúcese un decidido afán de renovar e modernizar España. Toman o relevo do poder agora os ilustrados manteístas, representantes do espírito burgués puxante en toda Europa: Pérez Bayer é Preceptor de Infantes e logo será o reformador dos Colexios Maiores; Pedro Rodríguez Campomanes é Fiscal do Consello de Castela e conta con amplos poderes; O Marqués de Roda é nomeado Ministro de Gracia e Xustiza dende 1765, desbancando ós colexias dun posto que dende antano ocupaban e consideraban pouco menos ca propiedade. O Conde de Aranda e o Conde de Floridablanca tamén formarán parte do equipo gobernante.

Dende un comezo teñen que enfrontarse ós principais grupos refractarios á reforma: xesuítas e colexiais.

Os xesuítas tiñan gañado dabondo mala sona dentro da mesma Igrexa. As verbas do Bispo Beltrán son dabondo clarificadoras:

"Yo cada día me confirmo más en la persuasión de que llegó el tiempo que Dios tiene determinado derribar los dos más altos y soberbios cedros, jesuitas y colegiales mayores". E unhas liñas máis adiante segue: "Los jesuitas han venido al extremo, que pronosticó Melchor Cano, de persuadirse que toda la Iglesia reside en ellos y en los que siguen su doctrina. Los colegiales creen que no hay crianza ni sabiduría sino en los colegios, y que nada hay en ellos digno de reformarse...Ni unos ni otros tienen más remedio que la extinción, en los primeros absoluta, en los segundos respectiva"(PALACIO ATARD, V., 1964: XVIII)⁴¹.

Como é sabido, a Pragmática Sanción do 67 pon a este sector fora de xogo, ca súa expulsión.

Cos colexiais seguíase unha política diferente. Os seus excesos eran tan avultados que a simple denuncia deixábaos en evidencia e inermes dialecticamente. Todo cambiou

⁴¹ Cita recollida de Alvarez Morales, (1971: 58).

dende o momento que nos centros de poder entran persoas que se ocupan de averiguala verdade das denuncias -de aí a importancia que tivo a caída dos colexiais do Ministerio de Gracia e Xustiza- feitas contra eles. Todo se reduce a cortar los abusos: a quenda dos colexiais a cátedras -pasando a decisión final ó Consello de Castela- reconversión dos colexios ó espírito con que foron fundados ...

A reforma que agora se emprende non é improvisada nin ó marxe da opinión dos catedráticos da Universidade. Para iso encárgase a redacción de novos plans de estudos a dúas personalidades: a Olavide e Ceballos en Sevilla e Mayáns en Valencia.

Gregorio Mayáns estivo por Madrid no 1766 e recibe do Ministro Roda o encargo de redactar un plan de reforma do ensino universitario. Os poucos meses xa o ten concluído ("Idea del nuevo método que se puede practicar en las Universidades de España"). No plan abórdase unha reforma xeral das Universidades de España.

Pero las prisas iniciales suscitan ahora dudas. Campomanes no es partidario de un ataque directo y general. Eso llevaría a encontronazos con Roma y con los colegiales. El experimento de Olavide en Sevilla mediante reformas indirectas parece más viable (PESET REIG, M e J. L., 1974: 97-8).

Olavide procede dun xeito escalonado. En outono do 67 preséntase ó claustro universitario de Sevilla unha reforma cos seguintes puntos: 1) Separación do Colexio maior de Sta. María de Xesús da Universidade; 2) introducción da ciencia experimental; 3) introducción do Dereito patrio; 4) substitución de Avicena por Hipócrates; 5) instauración da Química e Botánica; 6) liberdade de elección de método.

Sobre estes puntos basease logo o plan que vai a redactar Olavide, aínda que o seu plan é máis complexo xa que aborda dun xeito máis extenso os problemas administrativos, económicos e académicos da Universidade. Podería sintetizarse nos seguintes puntos:

1) A función da educación é proporcionar bos servidores do Estado. E un servizo público e deber ser laica.

2) Hai que eliminar os malos espíritos presentes na Universidade: o espírito de partido ou escola polo que "se han hecho unos cuerpos tiranos de otros, han avasallado a

las Universidades, reduciéndolas a una vergonzosa esclavitud y adquiriendo cierta prepotencia que ha extinguido la libertad y emulación" ⁴².

O espírito de partido ao que alude refugouse nas escolas fomentando a guerra e desprezo entre os profesores, mesmo fora do ámbito académico. Pero o espírito "escolástico" é peor aínda, pois si aquel perverteu os ánimos, este perverteu o xuízo cunha lóxica enredada e capciosa, xa que

"(...)el espíritu escolástico es el destructor de los buenos estudios, el corruptor del gusto y con el son incompatibles las verdaderas ciencias y sólido conocimiento del hombre. Y por consiguiente, si el Consejo quiere que renazcan las Letras en España, es preciso que haga la guerra a sangre y fuego, que lo extermine de modo que no quede semilla de el, porque sin duda volverán a inficcionarnos, que en este mal ni caben temperamentos, ni pueden bastar paliativos; que es absolutamente indispensable desterrar de nuestras Universidades uno y otro espíritu, o abandonar el empeño de su reforma, porque ninguna otra puede ser suficiente" (AGUILAR PIÑAL, 1969: 229).

3) O Rector será elixido por un período de tres anos e non de un, como sucedía agora. Con el e ca mesma duración deben elixirse tamén tres consiliarios e un Promotor fiscal.

4) A Universidade debe orientarse á clase dirixente. Os pobres deben dedicarse ó traballo na industria ou agricultura.

5) Deben excluírse da Universidade aos clérigos: o bulicio estudiantil é incompatible ca vida que deben levar. Con iso acadarase a renovación científica da universidade e a renovación da disciplina monástica.

O plan Olavide está aprobado no 1769; pero tampouco se utiliza como modelo para impoñer ó resto das universidades. Pola contra, pídeselle a cada unha que elabore e remita á maior brevidade posible o propio plan de estudos para que a súa vez o Consello de Castela o revise e aprrobe. No 1771 xa o remesaran Salamanca, Alcalá e Valladolid; no 1774, Oviedo; no 1776, Granada; no 1772, Santiago.

⁴² . Cfr. AGUILAR PIÑAL, (1969:225). Pouco máis adiante di literalmente Olavide: "Parece que España es un cuerpo compuesto de muchos cuerpos pequeños, destacados y opuestos entre sí, que mutuamente se oprimen, desprecian y hacen una continua guerra. Cada provincia forma un cuerpo aparente, que solo se interesa en su propia conservación, aunque sea con perjuicio y desprecio de los demás. Cada comunidad religiosa, cada Colegio, cada gremio, se separa del resto de la nación, para reconcentrarse en sí mismo. De ahí viene que toda ella está dividida en porciones y cuerpos aislados, con fuero privativo, con régimen distinto, y hasta con traje diferente, siendo las resultas de esta segregación que el militar, el Letrado, el Colegiado, el Religioso, el Clérigo, sólo son lo que su profesión indica, pero jamás ciudadanos".

As reformas ilustradas que agora se pretenden levar a cabo en España, en Santiago xa contan co terreo abonado pola anterior reforma. A independencia da Universidade fronte ós colexios maiores, a introducción das ciencias útiles, a potenciación da figura do Rector e do claustro ...Todo isto xa estaba recollido na reforma santiaguesa de Ulloa e pon a Santiago en vantaxe con relación ó resto das universidades.

Galicia podía ser o modelo a potenciar polos reformadores ilustrados. Pero non foi así. Rompeuse a continuidade da reforma de Ulloa e de Carlos III.

No 1767 o claustro de Santiago recibiu unha consulta sobre a reforma dos plans de estudos. Na resposta que se da nótase unha tendencia ás ciencias prácticas. Pídese a creación dunha cátedra de Cirurxía práctica, separada da Anatomía; outra de Teoloxía moral; en Dereito, pídese o Dereito Patrio ou Real. Todo elo é un síntoma do peso que teñen no claustro os manteístas (BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R., 1972: 151 ss.).

A teor da consulta do 1767, Campomanes presenta ao Consello en abril do 1770 o novo plan de estudos para Santiago que ao dicir de Barreiro "es el plan más ambicioso que se proyectó para la Universidad"(BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R., 1972: 153).

Sabedor Campomanes da boa saúde económica de que gozaba a nosa Universidade, proxecta a renovación de materias e a creación de novas cátedras que pasan de 19 a 38.

En Artes dótese a xa creada cátedra de Matemáticas. Agora era obrigada para os estudantes de Medicina. Como libro de texto de Artesponse o do dominico francés Goudin, *Philosophia Thomistica*. Destila filosofía aristotélico escolástica. A nivel de Física aínda defende o xeocentrismo. Cabe destacar o feito de que a cátedra mellor dotada de Artes era Matemáticas.

En Canons, ca introducción da Historia eclesiástica de España e Historia dos concilios xerais de España, ábrese unha ventá ós canons españois fronte a excesiva romanización imperante. Con isto sintoniza tamén a Facultade de Leis co Dereito Público e Patrio en detrimento do romano.

Este mesmo ano sae a luz o Proxecto do Consello que non reforma practicamente nada o plan anterior de Campomanes. Quizais o máis destacable sexa en Artes a

substitución de Goudin polo avogado xansenista Piérre Leridant ⁴³ co fin de atacar todo resto de ideas xesuíticas.

Ningún dos dous proxectos citados chegou a poñerse en práctica.

No 1771 remésaselle á Universidade outro plan que a penas ofrece novidades respecto ós anteriores. Hai por certo un retroceso no campo do Dereito, ó volver ó Dereito romano no campo de Leis. Este plan chega a poñerse en marcha de forma experimental, aínda que con deficiencias de medios. Pero a Universidade tivo moitas dúbidas á hora de interpreta-lo plan. Acude ó Consello en busca de respostas, que supoñen tales modificacións do plan, que ben pode falarse dun novo plan de estudos.

A tónica xeral deste plan é un aumento do número de cursos das carreiras máis saturadas de alumnos. Ese é o caso de Teoloxía que pasa a oito cursos. O mesmo pasa con Canons que aínda que segue con cinco cursos, como antes, sen embargo esíxese previamente catro de Teoloxía e tres de Artes, ou ben catro de Teoloxía máis dous de Leis que á súa vez requiran como mínimo dous de Artes. A carreira ven a durar entre 9 e 12 anos, segundo se escolla.

Introdúcese a nova facultade de Cirurxía e Anatomía que se pretende separar de Medicina, convertendo a esta en máis teórica.

En Artes danse tres opcións: para teólogos, para médicos e para xuristas. Para médicos introdúcese no plan a Física Experimental, ademais da Matemática, que xa tiñan antes. Os xuristas, ademais de Súmulas e Lóxica, pónselles Filosofía moral, baseándose nas éticas de Aristóteles.

O plan definitivo é o de novembro de 1772. En Teoloxía non ten diferenza fundamental co anterior nin en cursos nin en libros de texto.

En Leis ponse o texto de Vinnio nas Institucións Cívís; o de Heyneccio, en Dixesto; Wecembecio en Código; Cironio, en Institutiones Canónicas; Amaya, en Dereito Público; A.Gómez, en Dereito Real.

En Canons ponse a Cironio en Institucións canónicas; Doujat, en Disciplina eclesiástica; Cabasucio, en Historia eclesiástica.

⁴³ Pierre Leridant naceu na Bretaña polo 1700. Avogado no Parlamento de París, foi un xansenista destacado na loita contra o poder da Curia romana. Na obra: *Examen de deux questions importantes sur le mariage* (1753) afirma que o poder civil pode anular certos matrimonios. Atacou a virxinidade de María na *Dissertation theologique et historique sur la conception de la Vierge* (1756). A obra filosófica que escribiu e que se puxo por texto é *Institutiones philosophicae* publicada no 1761 (Cfr. Sarrailh, (1985:148, nota 48).

En Medicina ponse o texto de Boerhaave, *Institucións médicas*; en Anatomía, o de Martínez⁴⁴.

En Cirurxía ponse a Martínez e Gorter (dous primeiros cursos de Anatomía e outros dous de Cirurxía).

En Artes pónense tres fórmulas: a) para teólogos: Filosofía clásica de Goudin; b) para médicos: Filosofía de Goudin, Matemáticas de Wolf e Física Experimental de Pourchot; c) para xuristas: Filosofía de Goudin e Moral de Aristóteles.

Neste plan hai, como ben sinala Barreiro Fernández, un considerable retroceso. Agora non se mencionan nin o Teatro anatómico nin o Xardín botánico (BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R., 1972: 153-75).

Este plan chegará a poñerse en práctica ca introducción de certos matices por parte do Consello de Castela no 1776.

Durante o reinado de Carlos IV (1788-1808) hai unha segunda xeración de ilustrados que vai impulsar as reformas iniciadas antes centrándose nas ciencias experimentais. Aí se encontran Neira, González Varela, Bazán de Mendoza, Pedro Antonio Sánchez, Camiña e Vega. Francisco de Neira consegue a cátedra de Física Experimental e loita en van por obter os instrumentos necesarios para ensinala. No 1796 oposita e gaña a cátedra de medicina Práctica no Hospital San Carlos de Madrid. Sustitúeno sucesivamente os Drs. Vega e Camiña. Este último estaba formado nos Estudos de S. Isidro de Madrid.

En Filosofía seguiase o texto de Goudin ata que unha real orde do 16 de abril de 1791 ordenaba que fora substituído polo de Jacquier, menos escolástico, que non tiña boa acollida entre os teólogos por introducilos nos novos filósofos. O intercambio de escritos entre conservadores partidarios da escolástica e reformistas decididos pola implantación dos novos saberes é constante. Neste contexto, fiel ao proxecto de Neira, González Varela escribe as súas obras de Lóxica e Metafísica que pretende seguir como libro de texto. No 1802 e 1803 envía ao Consello os textos de Lóxica e Metafísica para a súa aprobación argumentando que eran máis claros e metódicos que os de Jacquier e que resulta máis asequible un autor breve que un escuro e voluminoso. Sen agardar autorización, empeza a

⁴⁴ Sobre a obra de Martínez afirma Sarrailh que adquiriu moita sona polos eloxios vertidos por Feixoo sobre el, aínda que non estea a altura de medicina europea do momento, sen embargo reconece Sarrailh que “es justo rendir homenaje a la insistencia con que Mantín Martínez recomienda la experimentación y la observación, predica la utilidad de la disección, a la cual se entrega en el teatro anatómico del Hospital General de Madrid y combate el supersticioso respeto de los antiguos (SARRAILH, 1985: 421-22).

ensinar polos seus textos. Pero curiosamente unha denuncia de Bazán de Mendoza obrigao a seguir ensinando por Jacquier. O Consello encárgalle un informe ao claustro da Universidade no que se apoia a obra de González Varela, aínda que se lle poñen algunhas tachas:

” Habiéndose reconocido dicha Lógica y Metafísica y hecho cotejo de ellas con la del P. Jacquier, hallaron los doctores comisionados (...) que eran preferibles a éstas los del Dr. González, por faltar al dicho P. Jacquier el método, orden y concisión que se halla en la obra de aquel (...), además de algunas correcciones y adiciones que ofrece el Dr. González en su Lógica, debía poner al final de ella una cuestión tratada de forma silogística y método escolástico para que así los jóvenes se ejerciten en el modo de argüir”⁴⁵.

O plano de estudos da Universidade de 1806 supón un trunfo das ideas reformistas e o rechazo do texto de Jacquier polas razóns xa expostas con anterioridade. Acéptanse agora os textos de González Varela. Unha real orde de 5 de decembro de 1807 resolve que se ensine Lóxica e Metafísica na Universidade polos seus textos.

As reformas de Carlos III supuxeron a implantación de cátedras experimentais na Universidade de Santiago e ademais ao cortarlle as las aos colexiais permite o acceso da mesocracia, representada polo sector manteísta, ao poder político, xa que dispoñen de formación e titulacións académicas. A etapa de Carlos IV sigue esta mesma dirección reformista grazas a persoas como Neira, Camiña, González Varela, Bazán de Mendoza etc, que se esforzan por reformar as facultades de Artes, Medicina e Dereito , actualizando o saber experimental nas dúas primeiras, e o Dereito patrio e natural, na segunda. Ao marxe quedan agora Teoloxía e Cánones, que deben agardar a 1807 para a súa revisión.

En resume, a reforma da Universidade de Santiago cas loitas entre colexiais e manteistas foi obxecto de estudo dun traballo monográfico do Prof. Xosé Ramón Fernández Barreiro e leva por título , *La Ilustración en la Universidad de Santiago* (1972), citado na bibliografía. Hai unha loita de poder entre os colexias que se aferran a vellos

⁴⁵ Cita recollida en Gasalla Regueiro – Saavedra, P., “Debates renovadores. Do plano de estudos de 1772 ó de 1807” en Barreiro Fernández (Coord.) (1998), *Historia da Universidade de Santiago de Compostela*, Publicacións da USC.

dereitos e privilexios adquiridos e os manteístas que loitan por introducir as reformas universitarias. Nun primeiro momento lévase a cabo unha reforma polos cóengos Ulloa e Sánchez Ferragudo. Polo 1747, un sector do claustro universitario envialle unha representación ao Rei Fernando VI expoñéndolle os abusos por parte dos colexiais de Fonseca aos que considera responsables do atraso da Universidade. A resposta do monarca non se fai esperar e nomea visitador extraordinario a Ulloa que converte a visita nunha reforma en toda regra. A reacción dos colexiais de Fonseca chocou contra o muro da monarquía que apoiaba a Ulloa. El e o seu amigo Sánchez Ferragudo van a lograr con moita astucia reducir aos colexiais, impoñer a disciplina académica e sanear as finanzas universitarias. A súa reforma foi todo un éxito, aínda que non trunfase por igual en todos os campos. A nivel económico sanearon as finanzas universitarias logrando un importante superavit (2 millóns de reais) que foi vital para poder afrontar importantes obras máis tarde. No campo administrativo reforzou a autoridade da figura do rector. No aspecto académico tamén obtén importantes éxitos ca creación de cátedras científico-experimentais: Matemáticas, Cirurxía e Anatomía. Non logra, sen embargo sacar adiante os proxectos do Xardín botánico, Teatro anatómico, Academias e unha Biblioteca. Estas cátedras van a ser o xerme da futura escola científica que vai a florecer no último tercio de século. Sobre os colexiais tamén obtivo un éxito momentáneo debido ao coraxe e astucia para dominar a oligarquía nobiliaria. Pero Ulloa falece no 1764, e Sánchez Ferragudo continuará como Rector ata 1771 en que é promovido-removido como Bispo de Lleida. Deste xeito cortouse unha magnífica oportunidade reformista, xa que o novo monarca e o seu equipo de goberno teñen unha perspectiva diferente de reforma. Mentres Ulloa pensa na reforma dende unha universidade concreta e autónoma, Carlos III entendea como un elemento máis dentro do ámbito social e cultural do país.

Desaparecidos estes reformadores, crébase a unidade do claustro fronte aos colexiais e xurden dous grandes grupos rivais: capitulares e anticapitulares, xa que a figura do Rector ía unda a un membro do Cabido catedralicio. As ordes relixiosas tamén se escinden por escolas. Os colexiais tamén fluctúan. O grupo que seguía mantendo poder por votos eran os manteístas. Os motivos que inicialmente os enfrontan son de tipo político, control do poder – posto de Rector- pero moi pronto van a ser de tipo ideolóxico: escolásticos fronte a reformistas.

A diferenza doutras universidades españolas, Santiago dispoñía de fondos para adiantarse na aposta polos novos saberes ao resto. A tozudez do sector reaccionario soubo

desviar os aforros e dar largas aos intentos reformadores, que pese a todo irían entrando na Universidade a finais de século.

O pulo reformista de Carlos III xa conta cun traballo reformador previo, como queda sinalado. Pero iso non significaría facilidades para a reforma. Pola contra, o sector máis conservador do claustro pon todo tipo de atrancos para evitala, ou cando parece inevitable, retrasala. Pese a todo , as reformas vanse introducindo grazas á loita e tesón dun reducido grupo de profesores encabezado por D. Francisco de Neira - personaxe nunca dabondo recoñecido pola Universidade-, que será o xerme de de toda unha escola de científicos que dará figuras excepcionais, coñecidas alén das nosas fronteiras.

CAPITULO 5: O XURDIMENTO DAS INSTITUCIÓN ILUSTRADAS.

5.1. A ACADEMIA COMPOSTELANA.

A presenza das novas ideas que circulan por Europa e a inqueda por pórse ó día detéctanse en Galicia máis cedo que noutras áreas de España. Xa polos anos trinta fúndase por iniciativa de Pablo Mendoza de los Ríos a Academia Compostelán, inaugurada nunha casa da Moeda Vella de Santiago o día 28 de xaneiro de 1731. Alí acude a fidalguía manteísta máis inqueda pola nova forma de entende-lo home, o dereito, a historia, a moral e a relixión. Xúntanse periodicamente a debater, ler e criticar, observando os novos ventos que sopran na Europa.

5.2. A REAL ACADEMIA DE AGRICULTURA DO REINO DE GALIZA .

A Academia de Agricultura non parece que naza a iniciativa dos galegos nin do Marqués de Piedrabuena -o seu Presidente-, seu que este a promove , pero a iniciativa da Xunta de Comercio. Iso, ó menos, é o que revela a carta de Piedrabuena con data do 2.1.1764 dirixida a Luís de Alvarado, Presidente da Xunta de Comercio. Alí se di textualmente:

"Mui Sr.mío: De acuerdo de la Real Junta general de Comercio me previno V.s. en fecha de 19 de Junio del año pasado promoviere el establecimiento de una Academia de

Agricultura, a imitación de la formada recentemente en la ciudad de Lérida (esta línea aparece tachada, pero legible), a fin de instruir a los Labradores en el modo de adelantar; y mejorar sus labores, con experiencias hechas a su vista"⁴⁶.

Un grupo de facendados terratenentes galegos pónense ó fronte da Real Academia co fin de mellora-la producción agrícola. Son conscientes da súa decadencia. Están animados a estudia-los seus problemas; pero sen desexos de grandes reformas.

5.2.1. Finalidade.

O fin desta institución coinciden cos da mentalidade ilustrada e fisiócrata da época, preocupada de obter un mellor rendemento do campo. Para iso era preciso cambiala mentalidade campesiña. Pero iso non se podía acadar a traveso dunha cultura libresca, á que eran negados os labregos.

A Academia créase "a fin de instruír a los labradores -afirma o seu Presidente Julián Robiou, Marqués de Piedrabuena- en el modo de adelantar, y mejorar sus labores, con experiencias hechas a su vista" ⁴⁷.

Esta finalidade tamén a concretan os estatutos nos que se sinala que hai que : a) busca-las causas da decadencia da agricultura en Galicia; e b) procura-los remedios que permitan erguela. ⁴⁸

En definitiva trátase de obter boa produtividade a traveso de técnicas que se poidan impartir directamente ós agricultores.

⁴⁶ Vid. Cartas cruzadas entre el Marqués de Piedrabuena y D.Luis de Alvarado para el establecimiento de la Academia de Agricultura. AHRG, Leg.5, nº76.

⁴⁷ AHRG, Leg.5, nº 76/1.

⁴⁸ Cfr.Estatutos, íntegramente publicados no apéndice final.

5.2.2. Aprobación da Academia pola Xunta de Comercio.

O Marqués de Piedrabuena comunícalle a D. Luís de Alvarado , Presidente da Xunta de Comercio e Moeda, a traveso dunha carta con data de 9.1.1765 o plan e a constitución de "una Academia de Agricultura en esta Ciudad; que a influjos de la Real Junta ha promovido mi zelo, para que zeda en utilidad, y beneficio de todos los Labradores, y Naturales de este Reino, remitiendo Nomina de los Sugetos que devían formarla" ⁴⁹.

A Xunta de Comercio dalle a súa aprobación con data do 12.1.65. Ve con bos ollos o interese que amosa a Academia por mellora-la agricultura en Galicia.

A solemne inauguración lévase a cabo o día 20 de xaneiro de 1765:

"Deseando llevar a debido efecto el útil establecimiento de la Academia de Agricultura, que propuse a la Real Junta en fechas de 2, y 9, de este mes, consecuente a la aprobación que le ha merecido, y me comunica V.S. en carta de 12, se dará principio a este acto en el día de mañana, y con lo plausible del motivo manifestará a los vocales las ventajas que pueden prometerse, y han sido capaces de hacer felices otros Reynos, que no tienen las proporciones que este, a fin de que animados todos de un mismo obgeto, concurra cada uno con las noticias conducentes a conseguirlas" ⁵⁰.

Esta intención manifesta de levar a cabo a inauguración da Academia ten lugar na citada data, como días máis tarde lle comunica Piedrabuena a Alvarado, á vez que lle conta a boa acollida que tivo e a brillantez do acto inaugural ⁵¹.

Dáse neste momento fundacional un forte interese por parte da Xunta de Comercio e Moeda cara a Academia, como o pon de manifesto a inusual correspondencia en casos semellantes entre os dous presidentes. A isto hai que engadir un minucioso seguimento que

⁴⁹ Vid. AHRG, Mazo 5, nº 76. Esta carta aparece manipulada por outro amanuense, quen introduce certas modificacións na mesma, tachando a orixinal, que se reproduce aquí.

⁵⁰ Ibid. Mazo 5, 76/3.

⁵¹ Dita carta empeza así: "Mui Sr. mío: El 20 del corriente se dio principio al establecimiento de la Academia de Agricultura proyectada en esta Ciudad, cuyo acto mereció general aplauso, por las posibilidades que puede acarrear al Estado, y a la Nación, haviendose hecho demostrables con experiencias físicas en los quatro Discursos con que se solemnizó, según contiene la copia de acta que acompaña, por la cual reconocerá la Real Junta haverse precisado a los proferentes á entregar un trassumpto de ellos á la Academia, para los fines á que puedan convenir, y omito incluir a V.S. copia, para no reprovar el rubor que ha causado á la modestia de los intereses la providencia de la Academia; bien que si la Real Junta lo tiene por preciso, sabrán hacer mérito de la obediencia". AHRG. Mazo 5. nº 76/5.

se lle fai dende a Xunta á Academia, pedíndolle mesmo os catro discursos pronunciados o día da inauguración.

O 27 de maio de 1725 devólvenlle á Academia do Reino de Galicia os seus estatutos aprobados.

Nestes momentos de certa euforia, os académicos pídenlle á Xunta un imposto sobre a sal, de 16 maravedís por fanega, co que poder facer fronte ós gastos que se vaian orixinando dos traballos de mellora da agricultura.

A Xunta desestima dita petición argumentando que, ademais de ser moi gravoso para os agricultores, sería un atranco para o fomento da pesca en Galicia. Indícalles ós académicos que busquen outros medios de financiamento que non sexan gravosos para o pobo.

.5.2.3. Os membros da Academia de Agricultura.

Teoricamente, tal e como rezan os estatutos, calquera persoa independentemente da súa condición socioeconómica pode pertencer á Academia de Agricultura. Así o indica o apartado sexto dos estatutos: "Los individuos de la Academia podrán ser de todas las clases, y siempre que alguno aspire a entrar en ella, aviendo vacante, tocará a la Academia el admitirle..." Sin embargo a realidade non se correspondía ca letra, pois os académicos eran de extracción social media-alta, como xa queda sinalado.

O cargo de Presidente debía ser ocupado polo Intendente do Exército. Neste caso era o Marqués de Piedrabuena. O posto parece ter carácter vitalicio, pois non queda aberta ningunha porta para cambio ou remoción estatutaria. En ausencia ou enfermidade deberá ser substituído polo Comisario Ordenador.

Tampouco se especifican as súas funcións. Polas súas actuacións tiña carácter representativo diante doutras instancias, velaba polo cumprimento dos acordos acadados, capacidade de convocar xuntas, decisión na selección de propostas...

O Secretario tamén parece ser vitalicio. O primeiro Secretario foi Bernardino Lago, Auditor de Mariña, a quen pouco despois sucedeu Xosé Cornide.

O resto dos académicos divídense en tres grandes grupos: de *número*, *correspondentes* e *honorarios*. Os primeiros son os residentes na Coruña quen teñen a

obriga de acudir habitualmente as sesión. O límite é 24, incluído o Secretario, excluído o Presidente.

A asistencia continuada ás sesións non se lles pode esixir ós que non residen na Coruña; pero si poden manter unha labor importante no seu lugar de residencia informando e sendo informados pola Academia. Son os correspondentes, que suman un total de 29 espallados polas sete provincias, do seguinte xeito:

Santiago.....8

Betanzos.....4

Lugo.....5

Mondoñedo.....4

Ourense.....4

Tui4

TOTAL 29.

Unha terceira clase está formada polos académicos honorarios. Nun principio limitáronse a 10; pero logo corrixiuse isto nos estatutos, non poñendo máis límite ca o que pon a Academia, podendo ser elixida toda persoa que polos seus especiais méritos se xulgue digna de tal distinción.

5.2.4. Funcións dos académicos.

Os académicos numerarios teñen a obriga de reunirse tódolos domingos pola tarde, que é o momento en que todos poden dispor de tempo libre. As reunións facíanse na casa da Intendencia. Para que a xunta fose válida non era precisa a asistencia de tódolos membros, nin sequera da maioría. Bastaban catro vocais, Presidente e Secretario.

Eles podían tomar acordos en firme.

A estas xuntas tamén podían asistir os académicos correspondentes, de atoparse na Coruña. Pero estes estaban exonerados de asistir ás reunións. En cambio tiñan a obriga de remitir anualmente entre cinco a seis memorias á Academia sobre distintos asuntos relativos á provincia. Estas memorias debían conservarse orixinais na Academia e podían imprimirse, pero neste caso requirían a previa censura da Xunta de Comercio e Moeda.

A Academia centrouse na actividade agrícola. No ano 67 convocou os seguintes premios:

.Para prados artificiais: sería premiada a mellor herba.

.Para o mellor liño plantado nas ribeiras.

.Para o mellor liño plantado en secaño.

.Para quen logre a mellor herba de Raigrás ou Fromental en terra de secaño.

Encárgaselles ós académicos correspondentes que difundan a información polas sete provincias e que explican a finalidade dos premios, pois serán eles mesmos os que decidirán en cada unha das súas provincias.

Tamén se ocuparon dos montes comúns, do cultivo do millo, do liño e cáñamo, da utilización do torno de fiar, da repoboación forestal...

5.2.5. A Academia e a polémica dos montes comúns.

Os pensadores ilustrados pendentes de mellora-la Agricultura buscan o modo de face-la máis productiva. Para leva-lo a cabo pensan que é menester un mellor aproveitamento dos recursos de que dispón o campo. Levados deste afán de progreso, impulsan tentativas e plans de explotación de terras baldías ou de infrarrendemento. Céntranse, sobre todo, nos montes comúns, xa sexan de "vocería" -propiedade de señores laicos ou relixiosos, pero explotados por labregos que pagan unha renda compensatoria - ou propiamente comúns -que son propiedade do concello e que aproveitan tódolos veciños sen ter que satisfacer nada a cambio-.

Este problema vai a cobrar especial interese a partir a partir dunha consulta que formula por escrito a Academia de Agricultura a cada un dos seus membros centrándose en tres puntos:

a) propostas para unha mellora do cultivo dos montes;

b) cómo conseguir leva-las a cabo sen prexudicar nin os pastos nin o aproveitamento da leña;

c) forma de vence-las obxeccións existentes respecto á Ordenanza de montes comúns.

As respostas vanse producindo, pero non se da unha total unanimidade na solución. O Secretario da Academia, Xosé Cornide ⁵² e algúns outros pensan que a rendibilidade dos montes comúns, tal como están, é moi baixa. De feito só se aproveitan para o toxo ou pasto. O medio de aumenta-la súa rendibilidade sería dividi-los en pequenas parcelas que permitisen ós veciños unha mellor maneira de traballa-los e sacarlles proveito.

A maneira de levar isto práctica debe ser partindo das parroquias. En cada unha hai que formar unha Xunta composta polo "Párroco, el Maiordomo, y quatro vezinos por mitad de ambos estados, si los hubiese, sentándose en el orden siguiente: el Cura, Los Nobles sin distinción, el Maiordomo y los del estado general, y que ésta dependiese de la que se estableciese en cada capital"⁵³.

a) Oposición á partición.

O Capitán de Milicias José Antonio Somoza de Monsoriú e o ilustre xurista Francisco Somoza de Monsoriú son os dous principais representantes da tese contraria partición dos montes comúns.

José Antonio Somoza sinala que o mal funcionamento da Agricultura é unha das causas da emigración dos galegos a Portugal, Castela e Andalucía. Pero o mal non se

⁵² . O comenzo é nomeado Secretario da Academia de Agricultura D. Bernardino Lago, e Cornide, seu sustituto, como consta expresamente na carta do 9.1.1764 que o Marqués de Piedrabuena (Presidente da Academia) dirixe a Luis de Alvarado (da Xunta de Comercio e Moeda): "sin otra variación de la anteriormente que la de recaer el encargo de Secretario en D.Bernardino De Lago, Auditor de Marina, en lugar de D. Joseph Cornide, que le servir en ausencias, porque la mayor edad, estado y demás circunstancias de aquel, le hacen acreedor a toda predilección, pues sólo su poca salud, le había llevado a resistirse para no ser distinguido en cargo, pero he conseguido se resolviese hacia este servicio a la Patria". Máis tarde sería Cornide Secretario efectivo. (Cartas cruzadas entre el Marqués de Piedrabuena y D.Luis de Alvarado para el establecimiento de la Academia de Agricultura, AHRG, Papeles de Cornide, leg.5, núm. 76.

⁵³ Vid.CORNIDE, J., *Memoria sobre el cultivo de los montes comunes*, Papeles de Cornide, AHRG, leg.5, núm. 94.

soluciona eliminando os montes comúns que dan pasto ó gando e leña ós labregos. Solo deben ser transformados en terra de cultivo aqueles montes que non serven para proveito dos pobos:

"Desengañaos, ilustres Académicos, y creamos que solamente el fomento de los Labradores es el único arvitrio para aumentar las producciones y la extensión de nuestras tierras (...), determinarse que solo pueden reducirse a la cultura -si los hay- los Montes, que no sirven de utilidad alguna a los Pueblos inmediatos"⁵⁴.

Para Somoza, a cavadura dos montes leva ó abandono de boas terras e pastos. Iso traer como consecuencia a diminución dos produtos propios e a conseguinte necesidade de ter que importa-los de fora de Galicia.

"Desde el principio de este siglo se adelantaron tanto los Labradores en la cultura de los comunes, que ya me parece un exceso intolerable: conservábanse en las posesiones heredadas, porque sus Abuelos fixaron con prudente conocimiento de el País los límites de la Agricultura; pero ofuscándoles su ambición la sana Ydea, de que los verdaderos Labradores se acreditan mas con mejorar las tierras, que con la extensión de las labranzas, se dilataron tanto por los Montes, que decayeron las antiguas, y se daelantan poco las modernas: plantaron muchas viñas en lugares indevidos, y destruyeron sus mejores pastos: degeneraron por consecuencia los granos, y las ubas, imponiendo a los Caballeros poderosos la obligación gustosa, pero contraria a nuestros intereses de preferir las arinas, y los vinos extrangeros: minoraron los ganados, y subieron un excesivo precio nuestras carnes: perjuicios notables y dignos de toda consideración"⁵⁵.

As necesidades do agro - según el - están cubertas no fundamental xa que "no nos faltan en el día, según el método frugal de los Paysanos, suficientes frutos, para mentenernos: vendemos a los Portugueses muchísimas fanegas; y en años mui escasos se redimen algunas provincias de León; y de Castilla con los granos de Galicia: nuestras abas se encuentran continuamente en las Mazas de Rioseco, de Valladolid, y de la Corte"⁵⁶.

⁵⁴ Vid. SOMOZA DE MONSURIU, J.A., *Segundo Discurso de el Capitán de Milicias D. J.A. Somoza de Monsoriu*, en Papeles de Cornide, AHRG, mazo 5, núm. 86/2.

⁵⁵. Ibid.

⁵⁶ Ibid

Desaconsella ampliar as terras de cultivo e pídelles á Academia que recomende ós labregos manter os actuais límites das suas facendas ⁵⁷ A produción mellorara a base de abonos e traballo da terra:

"Ninguno de nosotros ignora, que, si el arado frecuenta sus visitas a la tierra, se multiplican los premios de el sudor: todos sabeis que brillan las producciones a proporción de los abonos; y que cuando se aumentan por un individuo las tierras laborables, se minora la cultura"⁵⁸.

Si ben pensa que a súa opinión é diametralmente oposta á dos restantes académicos, sen embargo acepta a limitación da súa visión e sométea ó xuízo dos demais co fin de unir solucións con que mellor contribuir ó ben publico.

"Pero si en la claridad, con que produge este Discurso, descubriese vuestra penetración algún defecto, acreditar n mi sencillez la Religión, y la conciencia: en estas dos balanzas he pesado un supuesto, que interesa generalmente al Reyno, sin que otro particular respeto moviese mis razones: no las considero absolutamente invencibles, porque conozco las limitadas facultades de mi corta inteligencia: vosotros que os adornais con talentos mas perspicaces , podreis determinar lo que conbenga al Público: despreciad sin embarazo mis ideas; pero las vuestras, ilustres Académicos, no se humillen a las materiales producciones ⁵⁹.

Francisco Somoza de Monsoriú engade ás razóns xa expostas un argumento xurídico: a repartición dos montes atenta contra o lexítimo dereito de propiedade:

"La ciudad de La Coruña, i otras en la consulta que se les hizo, siguieron el visto de los que impugnaron el discurso de la división, i libertad absoluta, porque contemplarían que los Labradores no reclamaban este beneficio; que era repartir la hacienda agena sin una leve demostración de dominio; que en unos pueblos perjudicaba el pasto, i cria de Ganados; que donde sobraban Montes no se necesitaba esta novedad peligrosa para el aumento de los miserables, i que el Reino tenía medios

⁵⁷ "Dirijase el elogioso empleo de nuestras importantes Asambleas a que los Labradores se contengan en los términos de sus Haciendas actuales". Ibid.

⁵⁸ 17. Ibid.

⁵⁹ 18. Ibid.

mas sencillos para mejorar su Agricultura" (SOMOZA DE MONSURIU, F., 1775: 160-1).

E máis adiante insiste na mesma razón:

"Para qué se intenta el repartimiento, i franqueza de estas tierras quitando a los Señores lo que es suyo? Se me dirá que para mejorar i adelantar la Agricultura. Pues yo respondo, que este remedio es perjudicial, i no preciso. La Agricultura en mi Nación ha de mejorarse por medios más sencillos, e interesantes"(SOMOZA DE MONSURIU, F., 1775: 167- 68).

Pero as teses dos Somoza non tiveron moita acollida nin o respaldo dos académicos que, en cambio, se pronunciaron maioritariamente na dirección defendida polo seu Secretario Xosé Cornide ⁶⁰.

b) Solución que presenta a Academia de Agricultura.

Tras recoller e ponderar as respostas s consultas feitas ós seus membros, a Academia de Agricultura acorda facer unha representación diante do Consello de Castela, expoñendo os pormenores e particularidades do problema dos montes en Galicia ⁶¹.

Sinalan os académicos que en Galicia sobran terras dedicadas ao pasto e leña. Esas dúas necesidades están cubertas dabondo. De todos xeitos, a lei establece unhas determinadas cotas de monte por veciño. Fixa por cada fogo uns 25 ferrados para pasto e 45 máis para satisfacer as necesidades de leña. Para iso, a Xunta do pobo pode autorizar a

⁶⁰ Cfr. Papeles de Cornide, AHRG.Mazo.5. Neste legaxo atópanse varias respostas dos académicos sobre o cultivo dos montes. No núm. 90: resposta de D.Manuel Antonio Avalor; no núm. 81: a carta- resposta de D.Carlos Lemaur datada en Betanzos a 16.3.1767; no núm. 84 está o Dictamen de D. Antonio Pedrosa Seijas y Maldonado sobre el cultivo de los montes, Coruña,22.3.67; no núm. 87 aparece a Memoria sobre el cultivo de los montes en Galicia y otros puntos, solicitada por la Academia de Agricultura de Galicia a sus miembros, Coruña, 29.3.67.

⁶¹ Na representación que fai o seu Presidente, o Marqués de Piedrabuena sinala claramente as intencións:"En este concepto, y en el de que no hay tierra inculta, que no pueda mejorar la industria, y el trabajo, se presenta la cuestión de los medios de lograrlo, haciéndola más fecunda. De los perjuicios generales, y particulares, que podrán causar estos mismos medios ;y como se podrá vencer; y esto es lo que me he propuesto representar a V.A. en quien la Alta providencia ha depositado la Suprema Potestad, y las luces de el acierto, para que en su vista, se sirva determinar lo que juzgase mas útil, y combeniente al bien universal de este Reyno, de que es tan digno Padre"(Copia de la Representación echa en 9 de Enero de 1768 al Consejo de Castilla por el Presidente de la Academia de Agricultura del Reyno de Galicia, Marqués de Piedrabuena, sobre la cultura de los montes abiertos de este Reyno. **Papeles de Cornide, núm. 97** .

utilización dos montes abertos das inmediacións. No caso de non existiren terras de concello suficientes, pódese botar man de montes abertos de dominio particular, satisfacéndolle anualmente ó seu dono a cantidade de renda acordada.

E tódalas freguesías existen porcións de montes incultos que podían ser máis útiles . E falta xente para cultivalos debidamente, pero a poboación rural tende a descender nos últimos anos, como se ve pola abandono de terra mansa e dalgúns montes de calidade. Non vale a obxección de que a xente emigra a Castela ou vai ó porto do Ferrol a traballar. Esa xente vaise non porque sobren no campo, senón pola pobreza en que viven. O traballo temporal permítelles redimir á súa volta as débedas que os aflixen.

Outra razón que ven en apoio da anterior é que nas freguesías non aumentaron os fogares, como tería de suceder no caso de medrar a poboación. Pola contra, algúns foron abandonados.

Tampouco serve como razón válida a escusa da emigración a Portugal. Alí acoden dúas clases de persoas: a) os labregos honrados que viven en zonas fronteirizas i están máis preto de Portugal ca de Castela, polo que acoden alí co fin de gañar un pouco de a costa de suor e privacións para axudarse nas súas dificultades; b) os que van por outros motivos ben distintos, os "viciosos, y delinquentes, que se expatrían, huyendo de la Justicia, y se entregan a una vil prostitución, que les arrastra toda la vida los cuales no vuelven por el temor del castigo, y juntos a los de las demás Provincias del continente, de iguales malas costumbres, y a los Desertores de la Tropa que buscan aquel mismo refugio, componen el crecido número , que vaga en el cidtado Reyno" ⁶².

As saídas migratorias dos galegos non son - ao parecer dos académicos- indicio de que sobren na súa terra. E xustamente a falta de mans o que impide o cultivo dos montes.

Para levalo a cabo ca escasa poboación, sería preciso deixar ermas terras fértiles e de probado rendemento, fronte a outras novas de peores condicións ⁶³.

Con todo non se lle ocultan Academia as dificultades principais que ofrece a división de montes: a) moitos labregos cobizosos de pastos para o gando, tentar n esaxerar a pouquidade de montes abertos da súa freguesía para poder obter máis; b) o aumento de terras pode ter o inconveniente de minguar os cultivos das terras feraces; c) unha vez cumpridas as asignacións de pastos, moitos dos donos dos montes abertos cercarán as súas

⁶² 23. Ibid.

⁶³ Ibid.

posesións para cultivalas e melloralas. Ademais, tampouco van a conformarse ca peor parte que queda despois de feito o reparto entre os veciños. Isto tráelles moitas pelexas. En moitos casos as disputas irán a rematar nos xuíces, o que multiplicado polas 3.836 freguesías con que conta Galicia pódenos dar unha idea do alongamento indefinido dos preitos; d) supón unha nada desprezable dificultade a mensura dos montes, onde hai terras de distintas calidades que deben terse en conta hora de clasifica-las; ao anterior é necesario engadir as dificultades que teñen os labregos pobres para poder cerca-los montes xa que "no pueden costear los gastos que les ha de causar el rompimiento de las porciones que se les aplique, cerrarlas, y cultivarlas, para sacar de ellas aprovechamiento, cuías expensas se han de continuar, y quien no tiene lo preciso para sustentarse, mal podrá hacerlas"⁶⁴.

A pesar de todo, sería inxusto non beneficiar a estes labregos co repartimento de terras.

Unha vez expostas as dificultades, pasa o Marqués de Piedrabuena a falar das utilidades e vantaxes da repartición dos montes e do modo en que debe levarse a cabo.

A construción dos estaleiros do Ferrol, o levantamento alí de fortificacións de artillería, de edificios militares e políticos realizouse cunha inxente tala de arbores, deixando ermos os bosques galegos. Pero esta perda para a agricultura i economía galega foi aproveitado, en cambio, por un curto número de comerciantes que se dedicaron a importar madeira de fora vendéndoa alí a prezos desorbitados. Todas esas zonas taladas non se repuxeron con repoboacións. Isto é unha primeira necesidade e motivo máis ca suficiente para aproveitar esas terras baleiras, con arbores que veñan a solucionar-lo futuro problema da madeira en Galicia.

Este cultivo debía facerse en tres puntos: en primeiro lugar, aproveitando para pasto as abas ou ladeiras dos montes que teñan mananciais ou illós; en segundo lugar, criando leña de toxo, necesaria para os abonos dos labregos; finalmente, plantando arbores para recupera-la madeira perdida.

Pero os montes non deben converterse en terra de cultivo porque detraerían das súas ocupacións ós labregos que cultivan terras útiles, pero levados da cobiza, irían ó monte.

A solución proposta non ofrece dificultade legal, xa que os donos dos montes abertos teñen dereito a percibir un quinto do seu froito, pero non poden poñerlle dificultade

⁶⁴ Ibid.

ó rompedor destes montes, pois nin sequera está obrigado a pedirlle licencia ó dono. Só de avisa-lo no tempo de colleita para que acuda a recoller a súa parte.

Os montes de concello (“conceviles”) non deben entregarse aos veciños que máis renda dean por eles, porque esa medida abre a porta á envexa e a que por capricho se prexudiquen mutuamente nas puxas. Deben repartirse pola Xunta de cada freguesía que ten de facer partes iguais e medir a todos ca mesma regra, considerando a cantidade e calidade da terra e deixando libre 1/4 para previsible crecemento do veciñanza. Unha vez feitas as porcións, deben sortearse publicamente diante da Xunta de labregos veciños

"(...)con autoridad de la persona que llevase la Comisión del Ministro, la presencia del Cura, Juez y Alcalde, y Mayordomo de la feligresía, y asistencia del escribano de número, si lo hubiese, y a su falta de otro real, para que pueda dar fe de el acto, el qual firmado de todos los que de estos supieren, devrá quedar original en el Registro del mismo Ministro, por quien se había de sacar un tanto legalizado, para colocar en el Archivo de la Ciudad, de cuja Provincia fuere la feligresía, costeándose en común sus derechos, y el Papel, por todos los vecinos labradores, y a cada uno en particular, el testimonio que pidiese de su repartimiento, para que le sirviese, en todo tiempo, de instrumento de pertenencia" ⁶⁵.

Debe considerarse tamén, a efecto de repartición de terras, como labregos aos carpinteiros, ferreiros, toneleiros e ós mestres de nenos.

Si algún labrego deixa por preguiza de traballar as terras asignadas, debe ser privado da súa cota e asignárselle a outro, segundo resolva o Intendente do Reino.

Os veciños poden acordar manter as terras asignadas en forma de coto redondo que cercan e traballan, aportando todos por igual; ou ben, pode cada veciño cerrar e traballar o seu anaco correspondente.

Ademais da obriga de pagar as rendas ós donos territoriais, deben plantar arbores nas marxes dos repartimentos, coma castaños, carballos, pinos e outras especies útiles e proveitosas.

Pide tamén Piedrabuena algunhas vantaxes para os labregos: que ningún propietario poida "pedir, ni reclamar ventaja, ni otro derecho alguno, por esta razón, más carga,

⁶⁵ Ibid.

gravamen, pensión, renta, ni servicio pecuniario ni personal, que por lo que corresponde a las haciendas propias que llevase en arriendo"⁶⁶.

A representación da Academia de Agricultura remata cunha consideración vantaxosa para a propiedade privada dos montes "porque surtiéndose promiscuamente de los Montes aviertos, ninguno es a cuidarlos, y todos por necesidad a destruirlos, o no darles tiempo a la producción, llegando a arrancar las raíces de los arbustos, y a falta de ellas, los mismos terrones, para hacer fuego y abonos, lo que no suceder después de que cada uno cuide de su Repartimiento, y afiance en el su Provisión"⁶⁷.

Anos máis tarde insistirán na mesma dirección o cóengo santiagués Sánchez Vaamonde mailo Secretario do Real Consulado da Coruña, Lucas Labrada. Ámbolos dous fano cun menor análise de datos, pero con maior convencemento de privatizar os montes comúns:

"Yo no hallo para ello otro medio mas sencillo y constante que la división de terrenos comunes, en donde hay actualmente o pueda haber robles, y el que la propiedad de ellos sea una cosa sagrada" (SANCHEZ VAAMONDE, P.A., 1973: 219-20).

Os montes comúns, polo feito de ser explotados colectivamente, son pouco rentables:

"Cuantos más comunes tiene un país, tanto menos partido saca de esta buena madre la tierra.Divididlos, y habreis creado tantos grupos de guardas como familias propietarias hubiereis formado. Los comunes pequeños pertenecientes a aldeas, se irán sucesivamente cercando: producirán doble yerba, doble tojo, dobles urces que antes; una parte de ellos se plantarán de roboles; otra se destinará a la agricultura, se aprovecharán las aguas perdidas y se regará cuando convenga"⁶⁸.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Na Memoria sobre los ganados de Galicia alude Sánchez existencia de normas reguladoras sobre a división dos montes comúns:"Aunque las providencias que están dadas para la división de los montes comunes que hay en este país son admirables, no obstante, se eluden por personas a quienes esta división no agrada. Aquellos que no la desean, por no tener que seguir un pleito, dejan de solicitarla.Es así que los terrenos incultos, y abiertos rinden mucho menos pastos que si se hallasen cerrados, a lo que se añade que entonces se aprovecharían las aguas que hoy se desperdician en ellos, formándose así prados" (*Memoria*

A división dos comúns incrementaría a poboación agraria e diminuírían os incendios forestais xa que "con su distribución -afirma Sánchez- se aminorarán considerablemente esas asombrosas quemas que se ven todos los años, o por culpa de los muchachos que pastorean el ganado menor, o por descuido de los que ponen fuego a las estivadas o rozas- Qué lastima!La leña que arde con este motivo, bastaría para surtir a las principales ciudades de este reino"⁶⁹.

No mesmo senso apuntan as verbas de Labrada cando di que

"(...)la división de estos terrenos, no sólo es importante para el aumento de la agricultura, sino también para la cría de ganados: y que la disminución de pastos es un efecto inevitable de la comunión de las tierras, establecida con la mira de acrecentarlos" (LUCAS LABRADA, J., 1971: 196-67).

Labrada distingue dúas clases de terreos baldíos:

1) Particulares, que a súa vez divide en tres grupos: a) Os que cultivados unha vez, teñen que permanecer un determinado número de anos a monte; b) os de tipo foral anexos a un lugar que non poden pecharse nin cultivarse; c) os que xa están divididos, pero de feito non se permite ós seus donos cercalos xa que, se ousan face-lo, quéimanllos froitos e rómpenllos valados ergueitos.

2) Comúns, sobre os que teñen os veciños o dereito de alindar o gando.

Considera o Labrada que "la manía de pretender que todos los baldíos que van mencionados se deban mantener así para el fomento de la cría es tan antigua como absurda e infundada" (LUCAS LABRADA, J., 1971: 197-98) ⁷⁰.

Luis Marcelino Pereira aporta na súa obra Reflexiones sobre la Ley Agraria razóns semellantes ás de Labrada no tocante ós montes comúns: gandería e agricultura teñan que compatibilizarse:

sobre los ganados de Galicia, considerados relativamente a la economía política, en La economía gallega ...(1973: 145).

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid.páxs.197-8.

"La cría de ganados debe andar unida con la Labranza, como lo manifiesta el Ilustísimo Señor Conde de Campomanes en su nota 63 sobre los Discursos de don Francisco Martínez de la Mata; y la que no lo está tiene más de perjudicial que de útil" (PEREIRA, L.M., 1788: 33).

A institución foi languidecendo co tempo. A falta de recursos impideulle levar adiantes os proxectos dunha cartilla agraria, a elaboración dun diccionario de agricultura e a fundación dun Banco agrícola.

Termina pechando as súas portas definitivamente o día 1 de novembro de 1774, sen chegar a cumprir sequer o décimo cabodano da súa fundación. Sería preciso esperar a que as Sociedades Económicas de Amigos do País tomasen o seu relevo.

5.3. REAL SOCIEDADE ECONÓMICA DE AMIGOS DO PAÍS DE SANTIAGO.

As Sociedades Económicas de Amigos do País xorden en España a imitación doutras sociedades semellantes europeas. O desexo de potenciar as "ciencias útiles" perfeccionando os oficios e, sobre todo, a agricultura vaise contaxiando dende o Norte ao Sur de Europa e callando en círculos e sociedades onde se xuntan xentes de toda condición, con tal de que teñan algo que aportar. Dublín, Londres, París e Berna van xalonando a Xeografía europea con estes novos centros de saber popular.

Estes círculos e faladoiros informais van enraizando en España ó son das novas ideas que veñen do Norte a través de libros que logran atravesar os controles inquisitoriais ou a través de persoas formadas no estranxeiro.

Estas faladoiros son o xermolo das futuras Sociedades Económicas. A primeira que da o paso é a de Azcoitia. No 1748 abandona a espontaneidade das discusións e traça todo un programa semanal de debate. Xabier de Munive, e Idiaquez de formación xesuítica e coñecedor dos ilustrados é o impulsor deste grupo vasco.

No ano 1763, Xabier de Munive, Conde de Peñaflorida pensa na conveniencia de darlle lexitimación a aquel grupo de contertulios de Azcoitia e redacta o "Proyecto o plan de Agricultura, Ciencias y Artes industriales, Industria y Comercio para Guipuzcua". Preséntao ás Xuntas xerais de Guipuzcua que o aproban. Logo plantexa o tema ó Ministro Grimaldi, obtendo oficialmente a aprobación da Sociedade Vasca de Amigos do País no 1764.

Estas Sociedades non só se preocupan de fomenta-la agricultura, gandería e dignifica-los oficios manuais senón que ademais crean hábitos tiles,

"(...)producen una comunicación de ideas, un espíritu de discusión, un entusiasmo científico a que no estaban acostumbrados los españoles. Los buenos principios se difunden; se buscan y se leen con avidez las obras útiles cuya existencia no se sospechaba siquiera; se escuchan memorias que dan a conocer al pueblo sus verdaderos intereses; se introducen métodos ignorados en las artes y oficios; se crean escuelas de dibujo, matemáticas, lenguas vivas y comercio: en fin, al impulso benéfico de estos cuerpos patrióticos, se desarrollan todos los elementos del bienestar, disipándose los errores que por tanto tiempo estaban retrasando en este país la marcha de la civilización" (GIL DE ZÁRATE, A., 1958, I : 44-5).

O equipo reformista que está agora no poder ve nas Sociedade Económica Vasca un modelo a seguir noutras partes de España e pretende exporta-lo a outras rexións para moderniza-las. No 1774 Campomanes manda unha circular as autoridades rexionais recomendando a creación destas sociedades, que empezan a espallarse por todo o país: no 1775 aparece a de Madrid, que servirá de modelo ó resto de España no 1776, Zaragoza; no 1777, Sevilla e Valencia; no 1780, Segovia; no 1781, Oviedo; no 1784, a de Santiago.

A circular de Campomanes uniforma tódalas sociedades:

"Este aire de familia -di Sarrailh- aparece en la constitución misma de las sociedades. En todas partes es lo mismo: unos pocos aristócratas "ilustrados", orgullosos de remedar la voluntad del Rey y de difundir las luces llevando a cabo en sus propiedades o en sus villas algunas mejoras agronómicas, industriales o escolares; prelados o sacerdotes que ven, en general, en el desarrollo de los métodos técnicos una manera de socorres a los desgraciados consiguiéndoles trabajo; burgueses ricos o modestos, empeñados en discutir las teorías económicas, de las cuales tienen algún

barniz, adquirido casi siempre al azar de sus lecturas en obras extranjeras; algunos "especialistas" de las ciencias nuevas, química, mineralogía y botánica; a veces, sobre todo en Madrid, algunos "filósofos" cuya voz es escuchada con deferencia, porque es tan generosa y convencida como prudente en caso necesario; y por último, natuarlamente, simples comparsas, cuyo ardor se apaga tan de prisa como la vanidad que los arrastraba al comienzo. Sea como fuere, se puede afirmar que la parte principal de la minoría selecta española figura entre los "Amigos del País" (SARRAILH, J., 1985: 257).

5.3.1. Fundación da Sociedade Económica de Santiago.

En sintonía co espírito ilustrado da época, potenciado dende o goberno central, unha elite de intelectuais , nutrida predominantemente de cóengos cultos e de universitarios, fundan a Sociedade Económica.

O fronte do grupo está Páramo e Somoza, Rector da Universidade; Pedro Antonio Sánchez Vaamonde, Cóengo Racioneiro da Catedral, Xuíz eclesiástico e Catedrático da Universidade; Luis Marcelino Pereira, Catedrático da Universidade; os irmáns Bieito e Antonio Gil Lemos. Todos eles presentan ó Consello de Castela o día 13 de decembro de 1783 a petición formal de establecer en Santiago a Sociedad Económica del Reino de Galicia.

Como tamén Lugo presentara unha petición da mesma índole, foi preciso cambiar as pretensións e nome da santiaguesa, xa que de prosperar a petición inicial, esgotaría calquera ulterior posibilidade de fundar outra Sociedade Económica en Galicia. Por iso o Consello circunscribe o nome a Santiago e chámase Sociedade Económica de Amigos del País de Santiago.

O 22 de decembro de 1783 o Consello de Castela ordénalle ó Concello santiagués que facilite un local nas Casas consistoriais onde a acabada de crear Sociedade Económica poida reunirse en horas que non interrompa a actividade do Concello. A súa vez tamén lles comunica ós peticionarios que deben reformalos estatutos que se lles devolven e adaptalos ós da Económica matritense:

"Y vista por mi Consejo esta Representación, y Estatutos que le acompañan, acordó en Decreto de veinte i dos del propio mes de Diciembre de mil setecientos

ochenta y tres, se diese orden al Alcalde Mayor, y Ayuntamiento de la Ciudad de Santiago, como se executó en veite y quatro del mismo, para que en sus Casas Consistoriales facilitasen una Pieza suficiente donde los referidos D. Antonio Páramo y Somoza, y demás vecinos celosos, y honrados de aquel Pueblo, pudiesen tener las Juntas (...), disponiendo que fuesen en horas compatibles con las del Ayuntamiento, para que no se embarazasen ni interrumpiesen unos y otros Actos”⁷¹.

O Concello, en vez de acatar a orde do Consello de Castela, parece empeñado en poñer atrancos aos asociados, dando largas ao asunto. Empeza comisionando un capitular co fin de que averigüe os fondos de tódalas cofradías erixidas no pobo para non facerse garante da nova fundación á lixeira. Sinala, ademais, que na cidade non cae ben esta fundación, pois non se ve que poida traer progreso para as artes, comercio ou agricultura. Pese a todo, está disposto a axudar, pero antes é preciso reunirse ambas partes co fin de chegar a acordos sobre o lugar que debe ter e horario para actividades.

Diante da negativa do Concello, os fundadores acoden de novo ó Consello de Castela, quen con data do 24.1.1784 lles envía o seguinte comunicado: "Por los individuos alistados de la Sociedad Económica de Amigos del País que se va a es tablecer en esta Ciudad se ha pasado al Consejo la contestación que dio V.S.a sus comisionados con motivo de solicitar se les franquee una pieza en las Casas de ese Ayuntamiento para celebrar sus Juntas y en su inteligencia y de lo que V.S. manifiesta en su representación de cinco del corriente, me manda este Supremo Tribunal decirles que por dicha contestación ha notado lo inconducente de la instrucción que intentan tomar en un asunto de cuyas resultas, aunque fuesen las que indican, que no es de esperar, no han de ser responsables, y que sólo les toca en consecuencia de la Orden que se les comunicó en 24 de Diciembre del año último, facilitar la pieza en las Casas Consistoriales, previniendo a V.S. quiere el Consejo que esta sea la misma en que se celebran los Ayuntamientos, respecto a que estas y las Juntas de la Sociedad deben ser a horas compatibles, ya que lo mismo se ha hecho en esta Corte y en las demás partes donde se hallan establecidos iguales cuerpos. Y que si los individuos de ese Ayuntamiento quieren tomar las noticias y luces que pide este, pueden facilitar lograrlas alistándose por socios y coadyuvar y promover tan loable pensamiento,

⁷¹ Véxase o proemio dos Estatutos da Real Sociedad De Amigos del País de Santiago. De feito, xa aparecen publicados na obra de Fernández Casanova, C., *La Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago en el s. XIX*, Coruña 1981, páx. 219 ss. Sen embargo omítese a introducción, onde se sinalan os obxectivos e directrices da Real Sociedade Económica; e tamén se omite a lista dos socios fundacionais. Por esta razón xulgamos de interés poñelos íntegramente como apéndice.

para que no se verifiquen como temen, las mismas resultas que con el ejemplar que citan de La Coruña, en que acreditarán su verdadero celo patriótico" ⁷².

O Concello ten que acceder ás xustas peticións da Económica, que inicia alí a súa andadura. O día 15 de febreiro de 1784 ten lugar no Concello a primeira sesión presidida por Antonio Páramo e Somoza, quen pronuncia o discurso de apertura.

A Sociedade redacta os novos estatutos que serán aprobados por Real Cédula do 23 de setembro de 1784. Os seus ideais reflíctense no escudo: a éxida de Minerva cubrindo un arado, un torno de fiar e unha rede de pesca, ca seguinte inscrición: “Hac tutante vigeant”.

No 1785, Páramo e Somoza é nomeado Bispo de Lugo, sucedéndolle na sé a Armañá, tendo que abandonar a presidencia da Real Sociedade, onde lle sucede o Arcebispo Malvar e Pinto. Pouco tempo duraría o seu pontificado, pois na acta de xaneiro de 1787 xa consta a condolencia da Sociedade pola morte de quen fora fundador e protector. A ela dooulle a colección particular de minerais.

5.3.2. Membros da Real Sociedade Económica.

Na Real Cédula de 1787 aparece unida ós estatutos a lista dos membros da Sociedade. Fórmana un total de 404 socios ós que xa hai que sumar, no curto tempo que leva funcionando, dezasete falecidos.

O seguinte cadro danos idea da extracción social dos seus membros:

⁷² Vid. Memoria Anual da Real Sociedade Económica de Santiago, anos 1982-83, p.6 ss.

Status social Número t %

Nobreza	30	7,24
Altos militares	9	2,22
Alto clero (Arcebispos,Bispos)	8	1,93
Avogados,Médicos,Arquitectos	18	4,34
Cóengos	48	11,59
Altos Funcionarios	64	15,45
Oficiais militares	19	4,58
Catedráticos Universidade	17	4,10
Abades e frades	61	14,73
Funcionarios Administración	25	6,03
Oficios	29	7,00
Sen profesión	76	18,35
TOTAL	404	

Na Económica de Santiago non apareceu ningunha muller, aínda que nos estatutos non existe ningunha cláusula excluinte. De feito, a Sociedade madrileña admitiu algunha e a Sociedade Económica de Amigos do País de Lugo contou entre os seus membros cunha dona, María Reguera de Mondragón. De feito a Ilustración supuxo unha apertura ó mundo da muller, eliminando vellos prexuízos e abríndolle portas onde ata agora lle estaba vedada a entrada.

Tampouco están pechadas as portas da Económica ás clases humildes, como amosa o cadro anterior. Sen embargo está nas mans das clases altas. Os oficios só representan un 7%, son parte da comparsa.

Non se limita o número de socios estatutariamente. Agrúpanse en *catro categorías: numerarios, correspondientes, agregados e honorarios*. As tres primeiras clases levan o peso do traballo. Así os numerarios son persoas residentes en Santiago que teñen a obriga de asistir a tódalas xuntas, que son unha vez por semana.

Para acadar unha maior eficacia, a Económica repartiu a súa actividade en tres tipos de comisións: agricultura, oficios e industria. Os numerarios deben adscribirse a algún destes grupos no que colaborarán.

Os membros que viven fora de Santiago e non poden asistir asiduamente ás xuntas, chámanse correspondentes (si residen en Galicia) ou agregados (si residen fora de Galicia). A obriga dos correspondentes é cooperar ca Económica con memorias ou experimentos que se lles encomenden na súa área de influxo. Comunicaranse ca Sociedade a través do Secretario, a quen remitirán as memorias.

Os socios honorarios son persoeiros cun certo carácter excepcional, xa que non poden colaborar coma o resto. En cambio, exercen un certo mecenazgo, axuda e protección cara a Sociedade Económica.

A todos se lles pide a defensa dos productos españois, non facendo ostensión en ningún caso de xéneros ou prendas de orixe extranxeiro,"dando siempre la preferencia aún en caso de alguna inferioridad, a los de fábrica española" ⁷³.

Os socios deben contribuír cun dobrón de ouro por ano. Estes ingresos constituirán un fondo que procurará invertirse anualmente nos proxectos e plans que se aproben en xunta. Este pequeno caudal incrementarase con apotacións particulares de persoas ou de institucións filantrópicas interesadas na mellora social.

5.3.3. O equipo de goberno da Real Sociedade.

O grupo de socios que gobernan a Sociedade reciben o nome de Oficiais: Director, Secretario, Censor, Contador, Tesoureiro e Arquiveiro. Este último cargo non se crea ó comezo, pero xa se deixan abertas as portas a el nos estatutos, para que cando a acumulación de papeis e libros o requiran, xa poida nomearse sen máis.

Tódolos carregos serán elexidos periódicamente, agás o de Secretario que será perpetuo. Ningún cargo será remunerado, polo que esixen non só competencia debida senón tamén dispoñer de tempo libre dabondo.

O cargo de máxima autoridade e responsabilidade é o de Director. Esixe moita dedicación, polo que non pode ser calquera. Os estatutos indican que o Director debe estar"libre de preocupaciones vulgares".O candidato ó posto debe reunir afabilidade, prudencia e laboriosidade, coñecedor de idiomas e debidamente instruído. Durante o XVIII

⁷³ Vid. Estatutos, título III, 13.

estivo ocupado por persoas de relevancia e prestixio: Páramo e Somoza, Malvar e Pinto e Sánchez Vaamonde son algúns exemplos.

As función do Director son presidir tódalas xuntas ordinarias e extraordinarias, gardando o protocolo e orde debido nas mesmas, sendo a principal animador da institución.

Como di Fernández Casanova,

”(...) el director forma parte de una élite, constituida por criterios de antigüedad y desempeño de oficios. Por las prerrogativas que la reglamentación les otorga, los socios más antiguos y los oficiales ejercen el control de la elección de cargos.

Como consecuencia de este planteamiento se puede caracterizar al director bajo tres puntos de vista:

1º) Desde el punto de vista organizativo es el guardador del ordenamiento establecido.

2º) El ejercicio de las prerrogativas de autoridad, tiende a mantener las directrices de al actuación que prevé la nor-mativa, y a vigilar todas aquellas tendencias que vayan sur-giendo en el normal desenvolvimiento de la Corporación.

3º) Forman parte de una élite configurada por privilegios que permiten un control de la evolución del grupo”(FERNÁNDEZ CASANOVA, M. C.,1981, 32).

O cargo de Censor ten como misión vixiar que se cumpren as normas dos estatutos e os acordos das xuntas. Todo discurso ou memoria que se lea publicamente nunha xunta ten que pasar previamente polo censor,

”(...) el cual hallando alguna falta de modestia, ó algún reparo frívolo, ó afectado, lo participará al Director para que éste haga enmendar el defecto y no permita de otro modo su lectura. Pero guardarán sobre esto el más profundo secreto, de manera que no llegue a saberse de corrección alguna que se hiciera por su orden”⁷⁴.

Tamén exerce un control e censura sobre o que figura nas actas do Secretario e facendo como de interventor a nivel de Tesourería.

⁷⁴ Vid. Estatutos, título V, 10.

O Secretario é o xefe de toda a parte burocrática da Sociedade. En consonancia ca súa misión, esíxeselle para poder optar ó cargo que teña un coñecemento de linguas clásicas, sobre todo do latín, dalgunha lingua moderna e tamén que teña bo estilo redactando.

O Secretario é quen leva a diario toda unha serie de tarefas rutinarias, pero que sen elas non podería ir adiante a Sociedade Económica. Vai a estar en constante relación co Director e Censor e co resto dos cargos, pois el é o gardián do selo da Sociedade Económica. Podemos dicir que reúne tres tipos de funcións:

Unha función notarial de dar fe a traveso das actas de canto se acorda nas xuntas; recollelos informes e memorias que se presentan a través da Secretaría, arquivándoas e ordenándoas. El é tamén quen expide tódalas certificacións, dende a de socio a calquera outra.

A función de historiar a sociedade, ca elaboración da memoria anual onde debe constar todo o que se realizou ao longo do ano.

Unha función de certo control económico que comparte co Censor, Contador e Tesoureiro, xa que non se pode facer ningún libramento sen a súa sinatura.

O control das finanzas recae dun xeito directo sobre dúas persoas: Contador e Tesoureiro. O Contador leva a contabilidade da Sociedade cun libro de entradas de fondos e outro no que ten que anotar tódalas saídas de libramentos. Debe presentar anualmente un balance que logo se incluírá na memoria que se presenta na xunta da Sociedade.

O Tesoureiro encárgase dos fondos. Por iso se indica nos estatutos que "Deberá recaer este Empleo precisamente en socios de la confianza de la Sociedad"⁷⁵.

Sobre este responsable de fianzas establécense toda unha serie de medidas cautelares para evitar calquera uso indebido de fondos. Así calquera libramento debe levar tres firmas ademais da súa - a do Director, Secretario e Contador-, debendo quedarse co correspondente recibo. Noutro caso a Sociedade non se fai responsable.

O Tesoureiro debe render contas mensualmente. Anualmente presentará o balance económico que terá de ser cotexado en Contaduría cos libros de entradas e saídas. Cos remanentes farase un fondo para atender ás necesidades da Económica.

⁷⁵ . Vid.Estatutos, título XI,1.

A Económica fixo honor ó seu nome exercendo unha meticulosa vixilancia sobre a base da súa subsistencia: a economía e recursos. De feito, non hai constancia de ningunha malversación de caudais no XVIII por mal uso dos responsábeis das finanzas.

5.3.4. Actividades da Real Sociedade Económica no XVIII.

As actividades que desenrolan as Sociedades económicas españolas é moi semellante por estar toas cortadas polo mesmo patrón, aínda que poidan existir matices locais. Esta actividade concéntrase en torno a tres grandes campos: agricultura, e industria e comercio.

No campo agrícola plantéxase xa nas primeiras xuntanzas a utilización dos montes comúns -que xa fora obxecto de discusión na Academia de Agricultura, como queda ditounha memoria presentada por Cornide.

A plantación de arbores tamén preocupa ós ilustrados pola carestía que viña sufrindo Galicia como consecuencia da esquilma que supuxo para as fragas e bosques galegos a tala que se fixo nelas con motivo da construción do estaleiros do Ferrol. Por isto se fomentan agora as plantación nos montes ermos, a carón dos camiños e estradas ou en lindeiros que non serven para outra cousa.

Pero o que máis vai a potenciar a Económica vai a ser a plantación de liño e cáñamo. Isto preocupa constantemente dende o comezo. Nestes dous cultivos ponse especial empeño, porque creen os ilustrados que ca extensión do seu cultivo pódese xerar unha industria de lenzos e cordelería que melloren tanto a economía agrícola como o fomento da industria. O mesmo Cornide dirixe no ano 1788 unha carta á Económica co fin de elevar logo unha representación diante do Rei consultándolle sobre os seguintes puntos:

1. Cal é o estado do cultivo do liño na terras do Deza, Camba e Tabeiros.
2. Se cabe aumentar o número de fanegas anuais e que se necesita para iso.
3. Qué medios deben utilizarse para deter a introducción de liño estranxeiro e parar a produción do mourisco.
4. Se hai pobos dispostos a cultiva-lo liño baixo as formalidades que dicte a prudencia para garantir o seu reintegro, ben entendido que o Consulado estaría disposto a repartir gratis algunhas fanegas.

5. Cal é a semente máis conveniente para Galicia: a do Norte, a de Portugal, a do Orbigo ou a de Saldaña.

Finalmente pregunta si pode ser útil estender escolas de fiado ao torno polas vilas e pobos.

A Real Sociedade propugna a potenciación do liño do país que se aclimata ben e é de boa calidade. Deben desterrarse os outros de inferior rendemento.

A Real Sociedade en cooperación co Consulado da Coruña chegou a distribuír gran cantidade de semente de liño, para o que utilizou os párrocos que se encargaron de distribuílo polas parroquias.

A menor escala que o liño tamén se introduciu o cáñamo. O Rei mandou, a instancias da Real Sociedade, un labrador práctico das veigas de Granada para instruír sobre o terreos ós labregos galegos cómo cultivar e preparar posteriormente esta planta.

Tamén se fomenta agora o cultivo das moreiras e das eirugas da seda que nalgunhas zonas de Galicia chegan a ter certa importancia.

Ocupouse tamén de darlle saída comercial ós nosos productos, sobre todo, ó viño do Ribeiro, que se corrompe nas bodegas nos anos de boa colleita por non poderse vender a tempo. Vese a necesidade urxente dunhas boas vías de comunicación terrestres e fluviais. Sen iso non pode prosperar Galicia.

Os novos cultivos, as novas técnicas, a extensión e mellora de oficios útiles requiren un aprendizaxe. Pero os labregos son analfabetos na maioría dos casos. Reproducen os modelos de cultivo da terra aprendido por tradición. Non se lles pode pedir que lean nin tratar de darlles un aprendizaxe teórico. Polo momento só asimilarían un aprendizaxe práctico, dado in situ, que poidan velo. Conscientes disto, os nosos ilustrados van ataca-lo problema nunha dobre dimensión: fomentando a instrucción básica creando escolas de primeiras letras onde se supere o mal endémico do analfabetismo, aprendendo a ler e escribir; fomentando ademais o aprendizaxe de oficios, a través de escolas que se crean con este fin.

A Económica de Santiago fundou no 1784 escolas patrióticas de primeiras letras en Santiago, Tui e Ourense. Funda tamén neste mesmo ano as escolas de Debuxo, Fiados, Lencería e de Aritmética e Xeometría. No 1786 funda a Escola de Trenzaría.

Na xunta de xaneiro do 1787, a Sociedade Económica fala da intención de fundar un Seminario para a nobreza galega, onde se ensinen as primeiras letras, Gramática,

Ortografía, Gramática latina, Retórica, Poética, Lóxica, Matemáticas e Física Experimental⁷⁶.

Así mesmo, a Sociedade Económica fala de introducir o ensino de Arquitectura cun calendario de clase de dous días por semana ó longo do ano académico.

No 1788 a Sociedade Económica afronta a empresa de instalar unha fábrica de mantelería en Santiago. Convoca un premio de tres mil réas para quen estea disposto a facela. Anticipa tres mil réas a un comerciante que se ofrece e presenta un proxecto, pero logo fracasa perdendo a Sociedade Económica a cantidade arriscada.

A partir deste ano, a Sociedade Económica empeza a languidecer e decaer. Pero o problema non é exclusivo de Santiago, senón que parece unha especie de xarampón que afecta ás Económicas do resto de España, como testemuña a circular do 14 de xullo de 1786 en que Carlos III mandaba que se investigasen as causas de que non prosperasen as Sociedades Económicas.

A Económica de Santiago é moi consciente do seu problema, como se reflicte na xunta de comezos do 1788:

"El espacio que ha mediado desde que la Sociedad ha dado al público su última cuenta de sus tareas, no se puede negar que ha sido un tiempo de enfermedad y decadencia. Sin embargo no toda enfermedad es señal de muerte inevitable y quiza la extinción de este cuerpo tantas veces anunciada no está tan cercana como a algunos parece..." E máis adiante segue: "es de esperar se desvanezcan todos los estorbos que la malignidad y el interés particular acostumbra a poner a los hombres celosos: que se apague este espíritu de indolencia de que parece estar presionada la nación. En fin, que dejen de ser ridículos los nombres de socio y de la Sociedad y que procuren merecerse con todo esmero"⁷⁷.

A partir desta data a Sociedade Económica santiaguesa vai entrar nun período de letargo do que non volverá a espertar ata que pasen as fortes convulsións da guerra contra os franceses, aló polo ano 1813 aproximadamente.

A Sociedade Económica acolleu no se seo personaxes de excepcional valía e, nalgúns casos, polémicos, coma o Dr. D. Francisco de Neira, Catedrático de Física

⁷⁶ Cfr.Libro de Actas, xunta do 20.1.1787.

⁷⁷ Vid.Libro de Actas, xunta do 1.1.1788.

Experimental; ou Bazán de Mendoza, Catedrático de Dereito. A guerra contra os franceses provocou en Galicia fortes enfrontamentos. Algúns ilustrados foron afrancesados, mentres outros se repregaron a posicións menos comprometidas. Trala caída dos franceses, a vinganza da reacción non se fixo esperar: persecucións, destituicións da Cátedra dalgúns ilustrados, eliminación dos títulos universitarios borrar de tódolos libros da Universidade onde figure o seu nome, desterros...

A Inquisición que fora suprimida temporalmente cos franceses, volve de novo con máis forza e furga nos arquivos da Sociedade Económica de Amigos do País e censura a mesma biblioteca do Consulado da Coruña que fora doada polo Cóengo Sánchez Vaamonde ⁷⁸.

5.4. REAL SOCIEDADE DE AMIGOS DO PAIS DE LUGO...

Foi fundada polo Bispo lugués de orixe catalán, Armañá con anterioridade á santiaguesa. A ela pertenceu o senlleiro cóengo, xurista e filósofo Xoán Francisco de Castro. Desenvolveu un tipo de actividade semellante á de Santiago; pero contaba con menos recursos económicos, polo que a súa incidencia social foi reducida.

Desgraciadamente non se conservan documentos nin actas do século XVIII. A escasa documentación existente atópase no Arquivo histórico provincial de Lugo. Nel consérvase un documento manuscrito do século XIX, quizais destinado a publicación, que resume a vida da Sociedade Económica en tres etapas: a) a que vai dende a fundación ata 1834; b) outra que abarca de 1834 a 1841; e c) que abarca a partir de 1841.

Lugo adiantouse a Santiago solicitando a autorización real para a Sociedade Económica o 29 de novembro do 1783, sen embargo a autorización viría máis tarde, o día 17 de marzo do 1785. A de Santiago autorízase o 23 de setembro do 1784 mentres Lugo ten que esperar pola aprobación ata o 17 de marzo do ano seguinte.

⁷⁸ Cfr. BARREIRO, B., "Archivo de la Inquisición de Galicia. Apuntes sobre bibliografía prohibida desde 1800-1819" en *La Ilustración Gallega y Asturiana*, t.III.p.8, nota 1.

A Sociedade ten inicialmente unha vida algo lánguida, xa que o seu principal impulsor, o Bispo Armañá, abandona Lugo rumbo ó Arcebispado de Tarragona, coincidindo precisamente ca aprobación oficial da mesma, en marzo do 1785.

A Sociedade Económica de Lugo está formada por membros do Cabido catedralicio e funcionarios da Administración do Estado, botándose en falta fidalgos, comerciantes e outros oficios. No grupo directivo estaban:

Director: D. Francisco Armañá, Bispo.

Censor: Lcdo. D. Antonio de Lence, Chantre.

Secretario: D. Benito María de Prado; Regidor.

Tesorero: D. Juan Antonio Morado, Administrador de Correos.

Vicedirector: Lcdo. D. Luis de Angostina, Deán.

Vicecensor: Lcdo. D. Josef Turnes, Magistral.

Vicesecretario: D. Josef Baamonde, Regidor.

Vicecontador: Lcdo. D. Juan Díaz da Vila, Procurador Síndico.

O Dr. D. Juan Francisco de Castro aparece na lista de socios sen ocupar ningún cargo polo momento (DOPICO, F., 1978: 58).⁷⁹

Na Sociedade Económica estaban postas moitas expectativas, tendo en conta que nela había persoas merecedoras de toda confianza, como é o caso de Francisco de Castro:

“ Nada en verdade tiña de particular que así sucedera contando Lugo entón entre os seus fillos homes tan ilustres como os señores D. Juan Francisco de Castro, Prebendado da Sta Igrexa Catedral e Arcediago de Dozón; D. Antonio Lence, Dignidade de Chantre da mesma igrexa; ós que moi especialmente se debeu a organización dunha sociedade que ten por obxecto a felicidade do pobo, como dicía o mencionado Sr. Bispo e sendo Fiscal do Supremo Consello de Castela o ilustre Conde de Campomanes, a quen se debeu a fundación de tan benéficas asociacións, sendo un dos fundadores da de Madrid”⁸⁰.

A Sociedade Económica amosa dende os comezos a preocupación pola educación, sobre todo, polo ensino das primeiras letras mediante a creación de escolas populares e

⁷⁹ Nesta mesma páxina, acabada de citar, na nota 53, figura a lista completa dos membros da Sociedade Económica luguesa.

⁸⁰ Arquivo Histórico Provincial de Lugo (AHPL) mazo 867 (750) parágrafo 4.

pola condición dos máis desfavorecidos socialmente. Con ese fin diríxese ó Consello de Castela no 1788 solicitando autorización para que o fondo pío benéfico da Catedral se aplique para erixir escolas de nenos e nenas e dotar o único hospital existente:

“En materia de Educación solo hay fundada una Escuela de primeiras letras con un corto estipendio para el Maestro de doce niños, y sin el socorro de los R. Obispos, como lo hace el actual, sin embargo de la tenuidad de sus rentas respectivamente a las grandes urgencias de un tan dilatado Obispado quedaría la juventud pobre, sin esta primera, y tan necesaria educación. Lo propio sucedería a las Niñas, en las que es superior el riesgo sin el socorro de los R. Obispos, Dignidades y Canónigos[...], se hace irremediable que gran parte de esta Juventud de ambos sexos quede sin educación cristiana, inepta, e imposibilitada para las artes, y oficios útiles y necesarios en la Sociedad. En quanto a enfermos es cosa lastimosa ver hombres y mujeres cadavéricas por las calles sin social refugio, tanto de los naturales de la ciudad, como de cercanías. Hay cierto un Hospital de frailes en S. Juan de Dios, pero tan pobre que sus rentas no exceden de quinientos a seiscientos ducados”⁸¹.

A cita destaca pois unha dobre preocupación: a) polo ensino das primeiras letras, especialmente preocupante no caso das nenas, polo especial risco que supón para elas a falta de educación xa que elas son mestras nas súas familias; e b) a outra é de tipo humanitario: “homes e mulleres cadavéricas” que recorren as rúas sen ter a onde acudir para atopar refuxio. Probablemente se refira a épocas de fame nas que a xente do campo e vagabundos acudían ás cidades en busca da axuda que non podían atopar na aldea.

Os socios da Económica procuraron mellorar as posibilidades agrícolas instruindo ó campesiñado e, sobre todo ás mulleres, no cultivo do liño, no seu fiado co torno e tamén na cría de gusanos de seda e na industria derivada, no cultivo do mel, o cáñamo e o millo. O Bispo Armañá tivo unha gran preocupación pola agricultura que, como o resto dos ilustrados, pensaba que era a base da prosperidade do país. Móstrase así mesmo partidario de eliminar a importación de artigos de luxo, sobre todo relativos a vestido e adornos, e substituílos por telas propias, vestindo cada un modestamente segundo a súa condición. Nesas ideas viron algúns tendencias de orientación xansenista. De feito o xansenismo tivo boa prensa dentro dos ilustrados, integrando nas súas filas a ilustres prelados españois. Lugo contará con dous bispos defensores do xansenismo: Francisco Izquierdo e Tavira,

⁸¹ AHN, Consellos, mazo 2.274, nº 42, doc. 3 marzo do 1788, 10.01.1792 e 20.01.192. Cita recollida en Dopico, F., (1978: 61).

quen a mediados de século sae en defensor do cardeal Noris, e Francisco de Armañá e Font, defensor do xansenismo e inimigo dos xesuítas.⁸²

A Sociedade Económica non dispuxo de sede propia, dependendo do Concello que debía cederlle locais onde ter as xuntanzas. Quizabes isto dificultou o seu funcionamento dende un comezo. Pese a todo Francisco de Castro presenta unha memoria –que non se conserva– na que traza un programa de actividades a realizar:

“Nunha das sesións inmediatas (á de constitución) o Sr. D. Xoán Francisco de Castro presentou unha luminosa memoria facendo ver as vantaxes qu ó país proporcionaría a nacente Sociedade, indicando as tarefas ás que con preferencia tiña que dedicarse, os medios cos que podía contar, as dificultades que había que superar e ata os procedementos prácticos que sen perda do momento deberían adoptarse para mellorar a Agricultura e as artes”⁸³.

Hai tamén no seo da Sociedade unha preocupación pola repoboación forestal e cuidado dos montes. En abril do 1784 propóñenlle ó Concello plantar arbores arredor da muralla. Solicitan tamén do Consello de Castela a autorización para plantar diferentes clases de arbores nos montes, e así,

“o 28 de abril de 1786 o censor da Sociedade, Sr. Lence, presentouse tamén no seo da Corporación municipal a dar conta da resolución do Real e Supremo Consello de Castela, na que dito superior tribunal en vista das representación da referida sociedade a autorizaba para a sembra de landras, piñóns e outras sementes a propósito nos montes de Labio, S. Matías, Torón, Rei, Segade, Gándara de Piñeiro..., todos inmediatos á cidade, tendo que proceder de acordo co Concello, e esta Corporación convencida da inmensa utilidade que ó distrito reportaría unha medida tan meditada e de tal transcendencia nomeou sen perda de momento dous individuos do seu seo, para que xunto cos que nomease a Sociedade, cumprira todo o que a superioridade dispoñía,

⁸² Durante case todo o século XVIII as ideas xansenistas foron toleradas polos inquisidores, igual que outras ilustradas referidas ás novas ciencias que pretendían introducirse na Universidade. Sen embargo, a a partir do 1789 xorde certo medo a que se contaxie o “mito revolucionario” e á vez quese fai toda unha apoloxética a favor do antigo réxime, intensifícanse os controis ideolóxicos por parte do Santo Oficio, centrándose preferentemente en dous campos: O xansenismo e a propaganda a favor da Revolución francesa. Baixo acusación xansenista son agora procesados D.Xacobe María de Parga e Puga, alumno da Universidade de Santiago e logo secretario do Bispo de Mondoñedo e, a un proceso máis ruidoso foi sometido postumamente o bieito de San Martiño Pinario de Santiago, que detalla X.R.Barreiro Fernández (1997:149) e no que o Santo Oficio sae tosquiado.

⁸³ AHPL, mazo, 867, citado tamén en Fernández Fraga, (1992: 301).

delegando en ditos Sres Comisionados cantas facultades residían no Concello e recomendandolle moi especialmente o celo e actividade no desempeño de tan importante encargo” (FERNÁNDEZ FRAGA, J.D.,1992: 301-2)⁸⁴

Sen embargo tales medidas non se levaron adiante debido, como apunta Fernández Fraga, ás oposicións dos veciños que aproveitaban os montes e as dificultades que supoñía manter vivas unhas plantas novas moi apetitosas á voracidade dos rebaños que se mantiñan nos montes. A proposta non parecía moi realista, por pouco conectada cos labregos interesados. Máis tarde eses montes iríanse privantizando, pasando a mans dos seus usuarios.

Tamén procuraron erguer fábricas. Francisco de Castro puxo a andar unha de ladrillo e tella no barrio do Paxaro, que deu posibilidade de traballo a moitos pobres.

Estasbleceronse premios, como era habitual nestas sociedades, para axudar e potenciar os novos oficios e estimular o ensino.

Na Sociedade Económica de Lugo sobresaie a voz dunha muller ilustrada, Dª María Reguera de Mondragón, autora dun metodo pedagóxico innovador, quen aínda que non formou parte da dita sociedade, sen embargo permitiusele intervir nela lendo un discurso. Mágoa que de todo este período so queden referencias indirectas e se perdesen tanta documentación.

Cabe destacar un informe dun dos seus membros, ao Deputado Xeral de Galicia, Vázquez del Viso quen tamén reivindica a navegabilidade do río Miño. Sinala que este río debe facerse navegable ata Lugo. Ten dous obstáculos que poden superarse: un perto de Ribadavia onde hai unha angostura ó caer o río sobor duns peñascos, pero que poden desfacerse con barrenos; e outro en Tui, onde o río ten pouco fondo ó ser moi ancho, pero iso tamén ten solución con novos canles. A navegabilidade suporía unha mellora para a agricultura e industria galega. O viño do Ribeiro podería exportarse mesmo a América⁸⁵.

Ca Revolución Francesa, estas sociedades recibiron un duro golpe e trala retirada dos franceses, empezan as persecucións e vinganzas contra os ilustrados. Pese ós posteriores intentos de revitalizar estas Sociedades, a de Lugo non permaneceu de todo inactiva.

⁸⁴ Ibid. Páx. 301-2.

⁸⁵ DIAZ ANDION, (1945)' Lugo a través del s.XVIII', en *Boletín de la Comisión de Monumentos Históricos y artísticos de Lugo*, t.II, nº 13.

A sociedade Económica de Lugo non deu moitos sinais de vida nin polo 1813 nin durante o trienio liberal:

“ A pesar del Decreto de las Cortes del 8 de junio de 1813 promoviendo la creación de estas Sociedades en los pueblos en los que no existen y ejercitando el celo de las ya establecidas, no consta que la de Lugo diese señales de vida, debido, sin duda, a los partidos que se formaran, destructivos de la buena armonía y correspondencia que debe haber entre unos mismos compatriotas y que al mismo tiempo embarazaban el curso de las buenas ideas y adelantos, como decía el buen Carlos III en la citada cédula del 14 de julio de 1786”⁸⁶. En la Escuela se dan los títulos de pilotín, piloto segundo y piloto primero, para los que se exigen distintos niveles de conocimientos. Para eso establece el Real Consulado exámenes periódicos con tribunales mixtos en los que participan profesores de la Escuela y pilotos de la marina” (MEIJIDE PARDO, A. (1963).

O Consulado de mar foi para a Coruña un sustituto dunha Real Sociedade Económica, ca ventaxa de que mentras aquelas circunscribían o seu ámbito de acción á provincia onde estaban, o Consulado rebasa eses límites.

A partir do 1834 iníciase unha segunda etapa con participación do clero, funcionarios e propietarios na Sociedade e ca aparente intención de restaurar os vellos ideais, pero cunha importante carga política. Persisten as preocupacións educativas que se reflicten na creación dunha cátedra de Matemáticas, tratando así de recuperar os vellos ideais científicos ilustrados.

5.5. O REAL CONSULADO DE A CORUÑA.

Os monarcas ilustrados españois e os seus gabinetes non regatearon esforzo para revitalizar a economía e cultura do país. Ademáis de crear as Sociedades de Amigos do País, fixeron tamén de restauradores de vellas institucións reconvertíndoas para os seus fins. Os consulados que se crean durante a Ilustración son, como sinala García Cortés

⁸⁶ AHPL, mazo, 867.

(2003: 230) o resultado da actualización desas institucións comerciais que destacaron a finais da Idade Media en Italia e noutros países marítimos europeos. Ese é o caso dos vellos Consulados de mar, de orixe medieval -como o de Valencia e Barcelona, en España- que agora, tras séculos de inactividade, son remozados e reactivados. Incrementáanse no Mediterráneo nas cidades de: Sevilla, Málaga, Mallorca, Alicante .No Atlántico en Santander, Coruña, Santa Cruz de Tenerife...

A importancia da súa actividade ponse de manifesto no famoso *Livre del Consulat del Mar*, de obrigada referencia no Dereito mercantil. Durante os séculos XV ao XVII os consulados sofren certo parón na súa actividade ao ser substituídos por outras institución de carácter estatal creadas explicitamente para organizar o comercio de Indias. Carlos III recupera estes consulados e actualízalos dándolles novas atribucións.

O Consulado de A Coruña crease por unha Real Cédula do 29 de novembro de 1785. O monarca Carlos III crea consulados de mar co fin de fomentar o comercio exterior. Como sinala Otero Pedrayo:

"Dous anos dinantes -29.11.1785- fúndase o Consulado da Coruña por influencia de Cornide. Collía os lindeiros do Arcebispado de Santiago. O seu primeiro prioro e conselleiros facendados foron o Conde de Amarante e o Marqués de Almeiras e Cornide que era Señor de Maariz; conselleiros de comerciantes D.Bieito de Agar e D.Pedro de Mendinueta e Segretario durante medio século D.Lucas Labrada. Asesoraba o gran xurista D.Bernaldo Herbella" (OTERO PEDRAYO, 1969: 142.).

A principios de século o comercio está monopolizado por Cádiz e Sevilla. Como sinala Sánchez Rodríguez de Castro (1992:51) nunha obra ben documentada, dende mediados do XVIII esta actividade vai abríndose a outros portos. En outubro do 1765 ábrese o comercio ás colonias con nove portos, entre os que está A Coruña. Con data do 12 de outubro de 1778 Carlos III promulga o Regulamento de “Comercio Libre de España a Indias” que supón unha liberalización do comercio cas colonias e onde di no artigo 53

“(...)que en todos los puertos habilitados de España donde no hubiese Consulados de comercio, se formen ahora con arreglo a las leyes de Castilla e Indias, encargo y cometo privativamente a mis ministros de Estado, Indias y Hacienda el formal establecimiento de estos Cuerpos Nacionales, para que protexidos eficazmente de mi Real Autoridad y auxiliados de las Sociedades Económicas de sus respectivas

provincias, se dediquen a fomentar la Agricultura y Fábricas de ellas y también a extender por quantos medios sean posibles la navegación aos meus dominios de América” (SANCHEZ RODRÍGUEZ DE CASTRO, Mª C.,1992: 51).

Ná Cédula real de creación do Consulado do ano 1785 xa se indican as finalidades do mesmo: fomentar o comercio e tráfico marítimo cas colonias e, unido a iso, fomentar as industrias relacionadas con el así como estender a educación e a cultura, ideas moi presentes no grupo ilustrado dirixente encabezado por Jovellanos e Campomanes.

Por prescripción real, os dirixentes do Consulado deben ser facendados, comerciantes e mercadores con certo nivel económico avecindados na Coruña. Alista nas súas filas o reducido grupo da “oligarquía comercial” coruñesa entre a que se atopan os Hijosa, Agar Bustillo, Díez Tavanera ou Fernández de la Barca, así mesmo algúns títulos nobiliarios e minorías ilustradas xa citadas que nalgúns casos tamén aparecen noutras institucións ilustradas (como Consul Jove, Cornide ou Somoza de Monsoriu).

O grupo directivo está formado por un Prior, dous Cónsules, ademais dun Secretario Escribán, un Contador, un Tesoureiro, un Xuíz de alzadas, un Asesor, dous porteiros e un garda de almacén. Logo estaban os conselleiros que sumaban oito en total e estaban repartidos por gremios, do seguinte xeito: 2 para comerciantes, 2 para mercaderes, 2 para facendados, 1 para navieros e 1 para fabricantes.

O mandato do Prior e Cónsules será bienal, e o resto dos cargos serán perpetuos. Haberá dúas xuntas xerais, unha ao comezo e outra a fin de ano. As xuntas ordinarias terán lugar dúas veces por mes para tratar os asuntos ordinarios e de goberno.

Chama a atención o artigo XXII no que se convida á burguesía e nobreza coruñesas a reconverterse a actividades industriais e comerciais:

“Será facultativo y muy propio de todos los Caballeros y demas persoas ilustres, naturales o connaturalizados para estes Reynos y los de Indias, avecindados en el distrito del Consulado , con caudal y demas cualidades prevenidas, matricularse en cualquiera de sus clases, sin perjuicio de goce, prerrogativas, y exenciones correspondientes a su estado noble, antes bien me será muy grato, y les servirá de mérito particular la aplicación persoal a la Agricultura, Comercio, Fábricas y Navegación”(1992: 55-56).

O monarca trata así de implicar a nobreza e convertelos e persoas útiles e productivas, que contribúan a mellorar a cultura, o comercio e industria do país.

Os consulados non so tratan de formar bos pilotos capaces de moverse con facilidade polos mares, senón tamén incrementar intercambio de produtos cas colonias e converterse en focos de promoción cultural, compartindo certos ideais cas Sociedades Económicas que se estenden ao longo do país. A cidade da Coruña non andaba moi sobrada en medios de instrucción. Contaba tan so con seis escolas aprobadas de primeiras letras cuns mestres escasamente formados e mal pagados. En relación ao ensino secundario, hai unha cátedra de Latinidade fundada no 1749 e rexentada polos xesuítas ata a súa expulsión, momento no que pasa a mans dos agostiños. Ensínase gramática, Latín e filosofía escolástica, como preparación a Universidade.

O Consulado da Coruña ten unha evidente preocupación pola formación técnica e profesional, creando con ese fin as Escolas de Náutica, Debuxo e Comercio; pero tamén se preocupará pola actividade económica, comercio, industria e navegación e mesmo da agricultura procurando a mellora dos cultivos agrícolas. Interesouse polo cultivo do liño e do cáñamo importando semente de fora, ensaiou o cultivo do verme de seda e plantación de moreiras, repoboación con árbores, creou premios agrícolas, divulgou memorias etc. Poren a súa actividade non se cinxiu so ao ámbito marítimo senón tamén, participando da mentalidade fisiócrata, tentou introducir innovacións no agro.

¿Como se financia o Real Consulado de A Coruña? A principal fonte de financiación procede do “dereito de avarías” que é un imposto que pagan todos os produtos que entran polo porto de A Coruña e polos que están baixo a súa xurisdicción. Inicialmente era un 0,5 % do valor do produto, pedro que nalgúns momentos chegou a alcanzar o 1% a causa das guerras. A remates do século XVIII apreciase unha importante caída do comercio a causa da guerra contra os ingleses, que se incrementa a partir de 1802, ano en que se trasladan a Ferrol os correos marítimos.

5.5.1. A Escola de Náutica.

Carlos III e o seu equipo de goberno teñen un especial interese por favorecer as ciencias e por esa causa tratan de crear centros onde se impartan. Foi Jovellanos quen máis

se ocupou directamente de solucionar este problema a través do Plan de Instrucción Pública no que se ocupa de fomentar as ciencias prácticas mediante a creación de centros de formación de físicos, mecánicos, astrónomos, matemáticos e outros profesionais necesarios para o progreso da sociedade.

O Real Consulado da Coruña crea as escolas de Náutica, Debuxo e Comercio. A Escola de Náutica créase no 1790, adoptando o plan do brigadier Winthuyssen, aprobado por R.O. de febreiro de 1790.

Esta Escola ten como precedente unha academia privada que dirixía o mestre Garrido, piloto xubilado da Armada. O plan de estudos constaba de tres niveis ou salas nas que se empezaba pola Aritmética e Cosmografía (Xeografía e Astronomía); seguía o segundo curso con Xeometría, Trigonometría, problemas prácticos de Astronomía e clases prácticas para aprender a manexar o instrumental náutico; na 3ª sala aprendíase a levantar planos, elaborar cartas de navegación, manobras e derrotas dos “buques”, etc.

En xuño de 1790 pasa unha visita-inspección o brigadier Francisco Xavier Winthuyssen para examinar de preto o plano de estudos e as condicións da futura Escola de Náutica da Coruña. Por mandato do goberno tiña encomendada a misión de unificar todos os planos de estudio das escolas de Náutica de España en horarios, regulamentos, libros de texto e método. Solucionado este problema, ao pouco tempo ven aprobada oficialmente dita Escola, por unha R.O. do 21 de xuño de 1790 e outras dúas do 25 de agosto e do 22 de decembro o mesmo ano que veñen a reforzar a primeira.

a) Planos de estudio de Náutica.

A Escola de Náutica atense agora a normativa de Winthuyssen que aparece de forma expresa na súa “Instrucción” e no “Método de Estudios”⁸⁷. O novo plan concretase en dous cursos: a) Curso inicial no que se ensinan Matemáticas, Xeometría e Trigonometría, seguindo o texto de Rovira Fernández, F.J., *Compendio de Matemáticas* (1781), que era o que se seguía no Colexio de San Telmo. Tamén se utilizou a obra de

⁸⁷ Concreta Mª Carmen Sánchez Rodríguez (1992: 140, nota 54) o contido destas obras. A Instrucción constaba de 10 artigos que viñan a ser o corpo normativo polo que debían rexirse estas escolas; e o Método concréntanse como debían ser os exames, o instrumental que debía existir nas escolas e propón unha carta de exame ou modelo para acadar o título correspondente.

Antonio Gabriel Fernández, *Compendio de Arithmetica inferior, Geometría elemental, especulativa y práctica, forma de levantar y lavar planos*, Málaga, 1788, que tamén serviu de texto no citado colexio; b) O segundo curso centrouse no estudio da Astronomía e Cosmografía. Utilizábase como texto que seguía o mestre os cadernos manuscritos de Winthuyssen que contiña un amplo elenco de problemas resoltos sobre estas materias. Explicábase Xeografía polos dous tomos do *Tratado de Navegación* de Mendoza de los Ríos (1787). En navegación utilizouse a obra de Jorge Juan, "Compendio de Navegación para uso de los cavalleros Guardias-Marinas", Cádiz, 1757, que comprende oito sección onde explica de forma sinxela e práctica os problemas de navegación. A parte práctica levarase a cabo seguindo a obra de Zuloaga, *Tratado instructivo y práctico de maniobras navales para el uso de los Cavalleros Guardias- Marinas*, Cádiz, 1766. Na obra que constaba de 2 volumes, había toda unha serie de consellos prácticos para as manobras navais. A partir de 1805, o mestre Villamil trata de modernizar os estudos de náutica e propón a substitución da obra de Fernández pola de Ciscar, *Curso elemental de Estudios de Marina*, Madrid, 1803 (4 vols), que da primacía ás Matemáticas – ocupan os dous primeiros volumes-. Os outros dous volumes tratan da Cosmografía e Pilotaxe. A reforma do 1811 supón un reforzo das matemáticas, introducindo o cálculo infinitesimal e a Xeometría analítica. Ponse como texto a obra de Benito Bails, *Los principios de Matemáticas*, que ven a ser unha síntese doutra obra máis ampla do mesmo autor, *Elementos de Matemáticas*, 10 vols.

O método que se utilizaba combinaba a preparación científico-técnica coa práctica. O 2º curso estudiábase navegación pola obra de Jorge Juan quen sinalaba que debía estudiarse “por el método de hallar la longitud en el mar por las distancias lunares, según las reglas trigonométricas y comparación de relojes, y también hallar la latitud á cualquier hora del día, antes o después del paso del sol por el meridiano, y al mismo tiempo que las estrellas lo verifiquen, todo según el manuscrito adjunto...”⁸⁸. No mesmo método tamén se sinala que os alumnos deben levantar planos usando o teodólito, grafómetro, prancheta, agulla, cadea e corredeira. As clases de debuxo tamén se orientan ao aprendizaxe práctico mediante formación de planos de montes, terras e arquitectura civil e militar.

A mesma Escola debe estar emprazada xunto ao mar para que os alumnos poidan ver as manobras dos barcos así como a de fondeado e izado da áncora e outras operacións.

⁸⁸ Cita recollida en Sánchez Rodríguez (1992: 156).

As escolas de náutica deben dispor tamén dunha serie de instrumentos para levar a cabo as súas prácticas, como material de debuxo, material para levantar planos, como pranchetas, grafómetros, teodólitos; cadenillas para medición. Tamén se utilizaban instrumentos de medición de ángulos, como o sextante, cuadrante ou a ballestilla. Permitían calcular a altura do sol e calcular a latitude con pouco marxe de erro. Para a navegación usábase o compás montada sobre a rosa dos ventos e a agulla acimutal que posibilitaba a observación do acimut astral. Tamén existía un navío xiratorio para prácticas de manobra, e unha corredeira para medir a velocidade do barco⁸⁹.

Na Escola danse os títulos de pilotín, piloto segundo e piloto primeiro, para ós que se esixen distintos niveis de coñecementos. Para iso establece o Real Consulado exames periódicos con tribunais mixtos nos que participan profesores da Escola e pilotos da mariña (MEIJIDE PARDO, A. (1963).

O Consulado de mar foi para a Coruña un sustituto dunha Real Sociedade Económica, ca ventaxa de que mentras aquelas circunscribían o seu ámbito de acción á provincia onde estaban, o Consulado rebasa eses límites

5.5.2. A Escola de debuxo.

O Consulado da Coruña pretende crear dende moi cedo unha escola de debuxo orientada aos artesáns para formalos nas súas técnicas, como é o caso de canteiros, orfebres, ebanistas ou estampadores de tecidos.

Probablemente o que máis empuxou ao Consulado a fundar a Escola de debuxo foi a presión de dúas fábricas de estampado que estaban preto da Coruña. Galicia era deficitaria neste xénero de industria debido a unha política proteccionista que exercían os Borbóns que restrinxía a importación de tecidos de fora. Por ese motivo imporíase fomentar a industria do estampado aquí. Póñense en marcha dúas fábricas de estampados: unha en Telva, dirixida polo francés José Codercq Pérez, e outra en Sigrás, dirixida polo

⁸⁹ Todo isto está documentado con gráficos na citada obra de Rodríguez Sánchez.

suízo Bret e o francés Luís Vitry. Ambos tratan de conseguir bos técnicos para as súas industrias.

O día 15 de xuño de 1787, o Consulado confecciona un plan de estudos para a creación dunha escola de debuxo, tratando de esquivar así a demanda que lle facía a Sociedade Económica de Santiago que pretendía que aquel pagase a dotación dun mestre de debuxo na Escola que xa existía en Santiago, que contaba cun regulamento e uns modelos que lle facilitara o pintor Gregorio Ferro, de orixe galego, do concello de Boqueixón. O Consulado trata de facer valer as súas razóns ante o monarca, pero son máis fortes as influencias que exerce a Sociedade Económica santiaguesa e iso impide levar a bo término os anxeios consulares. A Escola de Debuxo non se conseguirá ata 1812, xa superada a etapa ilustrada. Coincidindo coa ampliación da Escola de Náutica solicítase da Rexencia a creación da Escola de “Dibujo científico para los Artistas del Pueblo”. O Consulado dispoñía de locais e materiais para o aprendizaxe de do debuxo. Contratan para profesor de dita escola a Andrés Paz, que antes fora mestre da Escola de Náutica, da que agora depende esta escola. Pero a falta de preparación pronto faría fracasar a súa labor de ensinante, que ocasionaría o seu cese no 1813. Sucédelle Zuloaga ata 1814 en que sae a praza a concurso e gáña o mestre Gianzo, quen acredita ter sólidos coñecementos de debuxo. El presentou os planos da planta e de alzada dos fornos de fundición de Sargadelos e tamén o plano dunha colexiata ante o tribunal examinador.

A Escola recupera a sona e impulso inicial e alí acoden adolescentes de 11 a 13 anos para formarse en profesións que teñen demanda, como carpintería, ebanistería, cantería etc. Os estampados xa teñen pouco obxecto porque para as fábricas antes citadas, a Escola chegou tarde. A falta dos técnicos que demandaban, pero sobre todo, a falta de maquinaria moderna de fiado e tecido de algodón obrigoulles a importar os produtos de Inglaterra e Francia e iso encarecía o produto final, facendo así inviable a súa continuidade. Pese a todo a Escola de debuxo serviu de gran utilidade para a cidade da Coruña á que dotou de técnicos ben instruídos.

5.5.3. A Escola de comercio.

Campomanes no *Discurso sobre la Educación popular* fala da necesidade de crear escolas de comercio nos principais portos de España para instruír comerciantes. De feito, as Sociedades Económicas xa se viñan interesando por este asunto dende o comezo e mantiñan discusións e debates sobre economía e comercio. Pero son os consulados pola súa situación estratéxica para o comercio aos que lles incumbe de xeito preferente formar comerciantes instruídos. Eles ocúpanse de difundir eses coñecementos e fornecen as súas bibliotecas de economistas fisiócratas e mercantilistas co fin de facilitar aos seus membros e aos comerciantes uns coñecementos actualizados nesta materia novedosa.

O Consulado da Coruña interesase xa a finais do ano 1786 de crear unha Escola de comercio, presionado polos comerciantes da cidade.

O Consulado contratou ao mestre lisboeta Bernardo Antonio Patrone Calderón ao que lle facilita un lugar de aluguer na rúa da Franja e posteriormente no propio Consulado para que ensine “Aritmética, giro y combinación de cambios y recambios de Europa, escripturación de libros en partida doble y sencilla con la más aderente a la profesión que solicita la jubentud”.

Os comerciantes non pararon de presionar para lograr a aprobación oficial da Escola de comercio. No ano 1792, corenta e nove comerciantes dirixen un escrito ao Consulado, que recolle Mª Carme Sánchez Rodríguez (1992: 224) no que o instan a que de novo se dirixan ao Rei para dote economicamente a un mestre da Escola de comercio. Haberá que esperar ata 1797 para que o monarca acceda ás súas peticións.

Foi precisamente a escasa dotación económica a que impediu dedicarse a tempo completo ao Mestre Patrone que xunto ca súa mala saúde foron empeorando o ensino de comercio ata tal punto que un mestre inicialmente ben acollido e mesmo eloxiado polo Consulado, termina censurado e cesado no 1805.

Na Escola de comercio aprendíanlle aos alumnos Aritmética e outros coñecementos de contabilidade útiles para os comerciantes mozos da cidade, fillos e parentes de tendeiros que pretendían mellorar a súa situación e a forma de levar os negocios.

No 1790 o Consulado dicta unhas normas que debían aprenderse na Escola de comercio e debían aplicarse nos establecementos e tendas da cidade:

“Todo Comerciante, Mercader, Empleante, Cargador y Tratante por mayor tenga a lo menos cinco libros de cuentas: Un borrador, diario, o manual; un Libro mayor; otro para asiento de Cargazones, o Facturas; un Copiador de Cartas de Correspondencia; y otro de Copiador de Letras de Cambio”⁹⁰.

A Escola de comercio, erixida por iniciativa privada e apoiada e dotada polo Consulado, limitouse a dar unhas clases prácticas para os comerciantes, pero sen chegar a dar economía política, como sucedía noutras institucións similares de consulados de España. Foi preciso agardar a que pasase a Guerra da Independencia para puidese establecerse na Coruña unha cátedra de Economía Civil e Política.

5.5.4. A Biblioteca do Real Consulado.

Sánchez propuxera ao claustro universitario de Santiago un plan de premios para promocionar os mellores alumnos, pero ante o fracaso desa tentativa, decide fundar unha biblioteca pública no Consulado de A Coruña, orientando cara o novo proxecto os fondos inicialmente destinados aos premios da Universidade: setenta e cinco mil pesetas en vales de Facenda (GARCÍA CORTÉS, 2003: 234-35). O Consulado na xunta de goberno do 29 de abril de 1803 da luz verde ao proxecto do cóengo Sánchez e adxudícalle un lugar adecuado para instalar dita biblioteca. Apróbase por unha real orde do 2 de xuño do 1803.

Sánchez procurou fixar coidadosamente nos documentos fundacionais todos os detalles do seu funcionamento, medios e organización, que concreta en cincuenta e dúas constitucións⁹¹. Instala na segunda planta do Consulado o mobiliario adecuado feito por encarga súa, aporta a súa propia biblioteca que García Cortés cifra nuns 4.500 (García Cortés, 2003:239), merca outros libros especializados no estranxeiro. Tamén se adquirirá a biblioteca de Cornide por 19.000 réas, que se descontan de débeda que deixara co Consulado. Sen embargo, a falta de fondos fíxolle perder algunha ocasión importante de

⁹⁰ Método de libros de comercio, fábricas y compañías; y algunas circunstancias que deben observar las personas que las establezcan, o que pongan casa, lonja, tienda, o almacén de mercaderías construyan o compren embarcaciones de más de cien toneladas. Santiago, Imprenta Ignacio Aguayo, 1790. Cita recollida en Sánchez Rodríguez (1992: 228).

⁹¹ *Fundación y Constituciones de la Biblioteca pública de este Real Consulado establecida en la Casa Consular*, por el Dr. D. Pedro Antonio Sánchez, Canónigo que ha sido de la Santa Iglesia de Santiago: La cual se abrió para servicio del Público en el día 15 de Agosto del año de 1806.

adquirir libros, como os ofrecidos polo gobernador en maio do 1807; mentres noutros momentos logra culminar boas operacións de compra, como a adquisición da arquitectura hidráulica de Belidor ou a biblioteca do Fiscal do Reino, Núñez de Andrade.

Sánchez deixaba un fondo de máis de 80.000 reais para a Biblioteca consular, podendo ampliarse á súa morte ca súa herdanza. Tamén deixaba atado o cargo de bibliotecario que debía recaer nalgún descendente dos dous irmáns, como se veu cumprindo ata a agora. O bibliotecario principal debía reunir na súa persoa as seguintes condicións: ter cando menos o grao de Bacharel, dominar o francés e descender dun dos irmáns de Sánchez. O primeiro bibliotecario foi o licenciado José Boado Sánchez, fillo de súa irmá Raimunda, como consta no codicilo notarial redactado a véspera da súa morte.

Dende a morte do cóengo Sánchez veuse cumprindo con este requisito, recaendo o cargo de bibliotecario nos descendentes directos dos dous irmáns que o sobreviviron, ben nos de Tomás Antonio, herdeiro do pazo de Santalla e vínculos paternos, ou ben nos de María Raimunda, herdeira consorte do pazo de Liñeiro. Nalgunha ocasión houbo litixios por este motivo.

A Biblioteca inaugúrase o 15 de Agosto do 1806 con toda a solemnidade que tal evento requiría. Curiosamente Sánchez non asiste aos actos porque a súa saúde xa estaba moi deteriorada –morrería mes e medio despois- ao que hai que unir a súa humildade que daba poucas concesións á vaidade.

O Consulado mantivo a biblioteca e correspondeu á xenerosidade depositada por Sánchez, administrando os seus bens e facéndose cargo dos soldos tanto do bibliotecario como dos seus auxiliares.

Conclusións.

Dado o absentismo da clase dirixente, que se exila na Corte –como xa se dixo antes-, colle o relevo no XVIII a chamada clase medianeira –por intermediar entre nobreza e colonos-. Na segunda metade do XVIII xurde unha reducida élite entre esa nobreza fidalga, membros do clero capitular, algúns militares e comenrciantes que, conscientes da situación de atraso pola que pasa Galiza, organízanse para levar a cabo reformas consontes

ca política borbónica que arranquen ao país do estado de postración no que se atopa. Os tres grandes focos dinamizadores e reformistas concéntranse nas cidades de A Coruña, Lugo e Santiago. Na Coruña fúndase a Real Academia de Agricultura do Reino de Galiza, presidida polo Marqués de Piedrabuena e na que interveñen moi activamente Xosé Cornide, Somoza de Monsoriu e Lucas Labrada (o seu Secretario). Xa avanzado o século vai a fundar na cidade D. Antonio Sánchez Vaamonde o Real Consulado de Mar. En Lugo e Santiago fúndanse as Sociedades Económicas de Amigos do País, dirixidas polo clero capitular.

Tanto a Real Academia de Agricultura coomo as Sociedades Económicas teñen unha mentalidade marcadamente fisiocrática, que en menor grao afecta tamén ao Consulado de Mar de A Coruña. Galiza é un pobo eminentemente agrícola e o cultivo da terra xunto cas industrias extractivas son a súa principal fonte de riqueza. Por esa razón, tanto os académicos como os membros das Sociedades Económicas céntranse nas reformas agrícolas, facendo estudos e redactando memorias para renovar o sistema productivo, extendendo o cultivo do liño, así como a pequena industria doméstica de fiado e tecido do mesmo, o cultivo do gusano de seda e a prantación de moreiras para a súa alimentación, a oturación de montes para estender os cultivos etc. Hai un verdadeiro interese en mellorar a agricultura porque dese xeito melloran as condición de vida dos campesinos incidindo así nun inzo demográfico que á súa vez dará máis brazos para o traballo, establecendose así una dependencia no binomio crecemento económico e incremento demográfico.

Sen embargo, a súa preocupación no é exclusivamente agrícola. Tamén se interesan pola industria, como a contiución se verá. O consulado de Mar de A Coruña, que tamén se ocupa da agricultura, céntrase, en cambio, no comercio. Supón un impofrtante avance nas Matemáticas e no Debuxo, fundamentais para formar un bo piloto. Contou con bos matemáticos, que mesmo superaban aos da Universidade ata que chegou á mesma Xosé Rodríguez. Tamén se creó a Escola de comercio co fin de formar técnicos que traxinasen con productos en ultramar.

TERCEIRA PARTE:
AS IDEAS ILUSTRADAS

CAPÍTULO 6: ECONOMÍA E IDEAS REFORMISTAS ILUSTRADAS.

Sobre a economía ilustrada elaboráronse dende os anos setenta magníficos estudos que protagonizaron Fausto Dopico, Xosé Manuel Beiras, Xoán Lopez Facal, dende o campo da economía, ou Fernández Barreiro, Ramón Villares ou o mesmo Meijide Pardo dende o da historia, como casos significativos, pero non únicos. A presenza das ideas fisiocráticas e liberais queda dabondo patente en economistas como Pedro Antonio Sánchez, Lucas Labrada ou no mesmo Francisco de Castro. Foron eses ideais fisiocráticos os que orientaron aos membros da Real Academia de Agricultura da Coruña e aos membros das Sociedades Económicas de Amigos do País de Santiago e de Lugo para dirixir os seus esforzos de cara a lograr unha maior rendabilidade da agricultura, ampliando as superficies de cultivo mediante a roturación de montes, facendo estudos experimentais sobre as mesmas terras, introducindo o liño e ensinando novas técnicas de branqueado e fiado etc. Pero este capítulo tenta presentar a situación de economía galega centrada no agro, no mar e na industria, á vez que se expoñen as ideas ilustradas sobre os problemas e dificultades que nese momento se plantean en ditos sectores. Os estudos feitos por economistas e historiadores mostran con abundantes datos estadísticos a evolución da economía e das clases sociais á vez que unha forte preocupación reformista pola minoría ilustrada. Preténdese con este enfoque mostrar os problemas á vez que a oportunidade das solucións orixinadas nas novas ideas que aplican remedios prácticos e innovadores. O estudo desenvólvese en catro grandes sectores: agricultura, pesca, industria e comercio; tamén se inclúe aquí un problema fundamental para o desenvolvemento económico: as vías de comunicación ca meseta cuxa reivindicación chega aos nosos días e que foron un obstáculo decisivo no desenvolvemento de Galiza, xa foron así interpretadas polas mentes dos nosos ilustrados.

6.1. A SITUACIÓN DA AGRICULTURA.

6. 1.1. O réxime foral.

O condicionante fundamental da economía agraria galega do século XVIII é o réxime foral que ven arrastrando dende o século XIII, cando menos. Este réxime dará lugar a enfrontamentos e polémicas na época que nos ocupa.

¿Qué se entende por foro? Segundo Ramón Villares, o foro é

"(...)un tipo de contrato esencialmente agrario, de longa duración, eventualmente perpetuo, polo que unha persoa ou institución cede a outra o uso e proveito dunha cousa ou ben a troques do cumprimento de diversas condicións previamente estipuladas. De resultas desta figura contractual establececese un dominio directo (o concedente), un dominio útil (o concesionario) e unha relación mutua que tende a se definir coma enfitéutica" (VILLARES PAZ, 1982: 143-4).

Este contrato entre concedente e concesionario supón moitas vicisitudes ó longo dos anos; pero en liñas xerais sométese ás seguintes condicións:

1) **Pro concedente**: a) ceder efectivamente o ben ou cousa, b) percibir a renda establecida, c) recuperar a cousa cedida no caso de enaxenación ou cando remate o tempo do contrato (tanteo, retracto, reversion), d) percibir un tanto, variable, no caso de transmisión do ben cedido (laudemio).

2) **Pro concesionario** : a) coidar e mellorar a cousa cedida, b) pagar a renda acordada, c) dar razón ó cedente dos cambios de titularidade , d) entregar ó concedente, rematada a cesión, a cousa ou ben, logo que este pague as melloras que houbese (VILLARES PAZ,1982:144).

Nun comezo o foro ten unha duración ilimitada ou perpetua. Pero a comezos do XIV esa perpetuidade vai a transformarse en temporalidade concreta. A duración do foro ha ser de "tres voces" ou xeracións. A causa deste cambio hai que buscala na necesidade que atopan os donos das terras e, sobre todo, a Igrexa que era a principal propietaria, de controlar as súas posesións.

No século XVII vai estreitarse aínda mais a duración e xa se sinala que o contrato ten unha vixencia pola vida de tres reis mais vintenove anos ou mesmo pola vida de tres papas -como propoñen algúns mosteiros-. Isto permitiría contar mais doadamente que co sistema de xeneracions que resultaban imprecisas á hora de concretar o seu remate.

No século XVI, trala desfeita dos Irmandiños, a nobreza galega afastase das vilas cara a Corte de Castela. Con isto vai a producirse un fenómeno bastante frecuente: que os donos das terras nin siquiera coñecen as súas posesións. Van confiar a súa administración a persoas que estean preto delas e lles ofrecen certa confianza: cregos, xuíces, funcionarios locais, escudeiros, escribans, dando así orixe e razón de ser a fidalguía intermediaria ou medianeira.

Para termos unha idea mais precisa da cantidade de bens que a fidalguía administrou, hai que ter en conta que a case totalidade das terras cultivadas estaban sometidas ao réxime foral: as nove decimas partes -segundo algúns cálculos- ou as catro quintas -segundo outros. En calquera caso, a gran maioría do chan cultivable era foral; mais da metade desas terras eran de dominio eclesiástico: mosteiros e cabidos (un 52 %); a outra parte pertencía a nobreza laica; e derradeiramente queda un anaco insignificante, libre de dominio inminente, en mans de campesiños con dominio pleno.

Os fidalgos -que controlaban na práctica a riqueza agraria- amparados pola lonxania da nobreza propietaria, estipularían a súa vez novos contratos con condicións particulares. Deste xeito, a mesma terra pode aparecer varias veces subforada, se ben é certo que na maior parte dos casos eran os propios campesiños quen facían estes subforos. Nesta complexa urdime -onde moitas veces o labrego que traballa a terra descoñece ao seu dono- quen sae gañando é o fidalgo intermediario que arrepaña con maiores beneficios co propio amo.

Os campesiños pagaban as rendas en especie que acostumaba a estipularse nun tercio dos produtos do campo. Pero co viño a renda era maior: debían paga-la metade da colleita. Noutros casos chegouse a conmutar por unha cantidade fixa de diñeiro.

6.1.2. Renovación dos foros.

A temporalidade que adquiriron os foros levounos inexorablemente a fixar un prazo no que rematasen. A mediados do XVIII expiraba o tempo do contrato, co que os foros debían quedar dispoñibles para os seus propietarios a fin de que poidesen dispoñer libremente deles. Esta situación non só ameazaba á xa de por si miserable economía dos campesiños senón que tamen afectaba á clase que máis se beneficiaba da situación: a fidalguía. Así o amosa a seguinte táboa presentada polos mosteiros (DOPICO, 1978: 209).

T A B O A I

" Resumen de la renta que se paga por todos los foros, de que hace relación cada uno de los Monasterios, que al margen se expresan: explicando lo que recibe el Monasterio por todos ellos; y últimamente se declara lo que después de pagada la renta queda libre a los Foreros".

Mosteiros	Total da renda reás maravedís	Percibe o mosteiro reás maravedís	Queda libre ós foreiros reás maravedís
Santiago	70.159 8	8.299 8	61.860
Lourenzá	92.116 4	3.175 11	88.400
Poio	11.875	1.857	10.018
Lérez	10.650	2.646	8.004
S.Estebo	16.763 2	3.759 1	13.004
Monforte	7.516 22	1.238 11	6.278 28
Samos	30.088	5.671	24.417
Celanova	65.359 26	6.036 18	59.320 8
TOTAL	304.527 28	33.222 15	271.302 2

Entablouse unha forte polémica por mor dos despoxos. A fidalguía, aparentando defender os intereses dos campesiños, ponse do seu lado para así defenderse a si mesma.

Entre as alegacións que fai a fidalguía en contra do despoxo é notoria a seguinte:

"Sobre ser insolemnes, no expresan todos los Foros que gozan, sino algunos. En qué estará el mysterio de que vengan esas relaciones diminutas? Sea lo que quiera; es de creer, que no será por descuido. Determinan esas Relaciones, no sólo lo que los Monasterios llevan por el Canos de sus foros, sí también lo que por pensión de Sub-Foros reciben los Foristas. Lo primero, no es extraño; porque podrán referirse a sus Libros: Pero lo segundo, cómo lo saben? a qué se refieren? en qué lo fundan? Ellos mismos dicen que se comete el exceso, mediante pactos y condiciones ocultas. Si lo saben; cómo lo toleran? y si lo ignoran; cómo lo aseguran?"(DOPICO, 1978: 208-9).

Nesta polémica, Juan Francisco de Castro intervén do lado dos labregos sinalando a inxusticia que supón para eles o despoxo:

"Ajustado el contrato, principia el colono a quebrantar, y arrancar peñascos, quemar y cortar zarzales, y malezas, mover la tierra a duro golpe de hierro, sin que acaso en algunos años todo este trabajo le facilite alguna comodidad, fuera de la pensión anual que debe pagar (...).Planta viñas y arboledas, dispone verdes prados, hace huertos; y entre estos trabajos, paga con su vida el indefectible tributo a la humanidad. Sucede el nieto, no tanto a gozar de los descansos, que le procuraron su padre y abuelo, como a continuar las mismas fatigas; y lo mismo hace el viznieto (si es que las voces del Fuero lo comprehenden), adelantando, y perfeccionando el trabajo de sus ascendientes.

De modo que yá lo que antes era un áspero terreno (...), ya parece un terreno ameno, y capaz de dar fruto (...) ya cubierto e algunas viñas: y rodeado de hermosas, y verdes praderas...En este estado muere el cultivo Emphyteuta. El Señor del terreno verdadero, ó aparente, que lo ve a sus ojos tan florido, ignorando, o no cuidando lo que antes era, y del sudor, y sangre que lo puso en el presente estado, forma intención de apropiárselo, para hacer alguna granja, casa de campo, de recreo ó cosa semejante: o poco satisfecho con una pensión, que le parece tenue, pretende la correspondiente al actual estado: o quiere entre estos pretextos introducir algún nuevo colono de su devoción (CASTRO, J.F., 1765, t.I.:194-5)

Queda moi claro qué intereses defende Juan Francisco de Castro. Sin embargo os fidalgos non tiveron reparo en utilizar as súas citas para defender os seus propios intereses nos alegatos que fixeron diante do Consello de Castela⁹²

⁹² Os avogados dos fidalgos apoiándose nas citas de Juan Francisco de Castro afirman:"...sus pobres Naturales hicieron fecundo el suelo; y es bien claro que, sin el tesón de aquéllos, y de los que les han sucedido en romper, y cultivar la tierra, no serían Poderosos los que hoy lo son; quizá no habría

Pola banda contraria aparecen os propietarios da terras: nobles e mosteiros, quen reclaman a desaparición de intermediarios para poder favorecer así os que traballan a terra⁹³. Poñen como exemplo o Mosteiro de Poio, onde son os propios veciños quen traballan as suas terras, cunha relación directa entre dono e traballador, dando isto exemplares resultados⁹⁴. Isto conleva a eliminación da fidalguía por innecesaria.

A polémica parálizase por unha Real Provisión de Carlos III do 11 de maio de 1763, na que ordena suspender todo tramitación por despoxo na Audiencia de Galicia ou noutros tribunais mentres non estudie debidamente o asunto o Consello de Castela. Con isto dábase así a razón fidalguía. Anos máis tarde, polo 1785, outra Real Provisión ven a

Monasterios; o no serían tantos, tan sumptuosos, y de comunidades tan crecidas. Reconozcan a lo menos, que no serían tantas sus rentas, ni la opulencia en que viven. Dexen pues, que respiren siquiera esos Pobres, a quienes deben el ser Ricos". Máis adiante sinalan: "Sólo los Pobres sufren esa plaga!... Contra estos solamente se fabricó el cuchillo del Despojo en el taller de la impiedad, y de la codicia. Como no pueden resistirse; se les lanza, y atropella luego. Padece por descontado la Agricultura :Y cada día se va haciendo más sensible, e intolerable la falta de esos Vecinos. Por eso clama la Diputación de el Reyno; la Nación en Junta formal, presidida de su Gefe. No se quejan por sí los que la representan; sino por el Común de los Naturales, por todo el Reyno, en virtud de sus Poderes. No son los que claman los principales Foristas, Caciques o Ricos avarientos, según los titula la modestia Religiosa en sus Escritos; sino todo el Pueblo de Galicia; convencido y representado en los Ayuntamientos de Ciudades, sin excluir la Metrópoli de la Provincia. Los Pobres son el objeto del recurso: solo ellos sufren los estragos de el Despojo, porque no saben, ni pueden resistirlo. Los Poderosos, las Gentes de letras, los que tienen públicos cargos, o brillantes conexiones con el Mundo, son exemplos de esta plaga:Y si alguno es rara vez atacado ; también sabe defenderse, y rechazar el enemigo" (La natural razón:por el Reyno de Galicia, contra los Monasterios de el Orden de San Benito y San Bernardo, del mismo Reyno: y contra el Marqués de Astorga, Conde de Altamira etc en el expediente remitido de orden de su magestad a Consulta del Consejo pleno con audiencia de los Señores Fiscales: sobre abolir el despojo, y establecer la renovación de los Foros, o Emphyteusis de aquel Reyno, como único medio de reparar su ruina, en AHN, Consejos, leg. 2918, p.4 e 6 , cita recollida en Dopico, F.(1978) p.208, nota 9.

⁹³ Os mosteiros e nobles opóñense ás intencións da fidalguía: "la pretensión del Reyno de Galicia , es opuesta, no sólo al Derecho de Gentes, sino es a lo que dicta la razón natural: y aunque los que solicitan el establecimiento de esta Ley inicua, e injusta, tomándose el nombre de Reyno, y Principado, la quieren apoyar con el bien común de aquellos naturales; la verdad es, que su miseria, desnudez, e infelicidad la causan los que porfian con esta pretensión, tantas veces despreciada, queriendo perpetuar su despotismo, para tener esclavizados a aquellos pobres naturales. (Manifiesto legal, en que persuaden el Conde de Altamira y la Religión de San Benito, que la pretensión que tienen introducida algunos poderosos de Galicia, con el nombre de Reyno, sobre La precisa renovación de los Foros, es injusta , y contra todo Derecho, y que sería el motivo de tener avasallados a los pobres naturales de aquel Reyno; por lo cual se debe repeler, con imposición de perpetuo silencio, para que en ningún tiempo la vuelvan a introducir (AHN, Consejos, Leg.2918; recollida de Dopico, (1978) p.210, nota 10).

⁹⁴ ."Es público y notorio... que el Monasterio de S. Juan de Poyo... en ningún tiempo ha dado sus tierras a otros, que a los mismos Vecinos, y Naturales del Lugar del Poyo: de este modo, que los reciben inmediatamente del Monasterio, sin que medie otro Forero ocioso, que los veje, y moleste, teniendo las Tierras de este Lugar por unas pensiones muy moderadas, con lo que se ha conseguido, que se haga una pensión de ochocientos Vecinos, que no los tiene ninguna de las Ciudades de Galicia, a excepción de la de Santiago; y no sólo se ha conseguido el aumento de este Vecindario, sino es que todos ellos se mantienen con la decencia correspondiente, sin que haya exemplar de que ninguno haya salido a trabajar fuera del Lugar, porque en ninguna parte encuentran la conveniencia que logran por la suma benignidad con que los trata el Monasterio".(AHN, Consejos, Leg.2918; recollida de Dopico, (1978) p.213-14, nota 19).

disipar toda ameaza verbo da temporalidade dos foros ó impedila Real Audiencia do Reino de Galicia admitir a trámite calquer demanda por despoxo.

¿Por qué gañan esta batalla os fidalgos? O absentismo da nobreza galega permítelle ós fidalgos ocupar os postos claves na administración galega. Iso explica o apoio xurídico das institucións de xusticia -como a Real Audiencia- diante do Consello de Castela. Si a eso engadimos a súa afección polos pleitos nos que gastaban considerables cantidades de diñeiro e que lles posibilitaban o coñecemento e mesmo a amizade de moitos xuristas relevantes. Todo contribúe a seu favor.

Nesa última circunstancia tamén coinciden os mosteiros. Non hai máis ca reparar nos seus libros de contas para decatarse que unha boa cantidade de ingresos anuais van a parar as arcas da xusticia por mor de pleitos ⁹⁵

Con todo é necesario pensar nalgún motivo mais forte. Cando se da resposta ás inquedanzas dos campesiños e fidalgos con inusual rapidez na mencionada Provisión e a seu favor, está a seguirse unha coherencia ca política ilustrada que executa a Coroa que pensa na posibilidade dunha reforma eclesiástica. Pénsese que entre os once mil lugares que ten Galicia, a Coroa só conta cuns trescentos cincuenta e dous, mentres a Igrexa e señores se reparten o resto da tarta. Ademais os ilustrados pensaban que a reforma do campo podía vir de man da fidalguía. Moitos ilustrados galegos son fidalgos.

"Con la suspensión de los deshaucios -medida muy en la línea regalista del momento- venía pues a congelarse parcialmente la presión hasta entonces ejercida de manera incontrastada por los grandes propietarios, ya fuesen estos las órdenes monásticas, que amenazaban con levantar una Monarquía eclesiástica en territorio gallego, ya los señores laicos, abusivamente constituidos en representantes exclusivos del Reino de Galicia. El favor de las altas esferas hacia el proceso de renovación social parece poderse deducir de ese fallo de la cuestión foral que beneficiaba en primer lugar a los hacendados rurales de fortuna reciente, intermediarios entre los grandes propietarios originarios y los labradores, y auténticos protagonistas de una transformación en toda regla. Y, por otra parte, se inauguraba, en ese mismo punto y

⁹⁵ Sobre este capítulo de gastos di Sarmiento que é "tan común a toda Religión, tan continuado, tan subido, y tan enorme, que si se sumasen las partidas de gastos, en pleitos que constan de los libros de algunos Monasterios, resultaría suficiente suma para comprar dos veces de nuevo las mismas posesiones, o derechos que se les quisieren disputar". Sarmiento, *Manifiesto del recibo de rentas de los mosnaterios de la Religión de San Benito y en qué se emplean* (Madrid 1743 , p.121), recollida en Fausto Dopico, (1978: 229).

hora, una políticas de protección al estado llano, único productivo, la tercera y más útil clase del Reino, que son los pobres labradores, para evitar que, estrechados entre los foreros, viniesen a quedar a merced de los unos o de los otros"(SAURIN DE LA IGLESIA, 1983: 13).

A fidalguía logra con esta victoria manter o seu status de clase rendista e o labrego segue a conservar o dominio útil da terra. Así continuarán as cousas ata o ano 1836 no que se da unha lexislación desamortizadora a nivel de todo o estado.

6.1.3. Renovacion de cultivos.

Outra das maneiras de mellorar a agricultura está para os ilustrados na necesidade de experimentación con novas plantas e con novos métodos de traballo. Interesaronse, sobre todo, polo liño, cáñamo e seda.

a) O liño.

A Sociedade Económica de Santiago adicou esforzo e recursos para lavar adiante unha produción de liño que fora rentable en Galicia, onde xa existían algunhas variedades que se cultivaban. Tras un detido estudio chega a recomendar a potenciación do liño do país que xa está adaptado a este clima. Os liños vidos de fora deben erradicarse.

A Económica pide o seu apoio ó Consulado da Coruña, quen non se amosa moi conforme ca Económica, xa que a importación de semente de fora -manifesta o Consulado a través do seu Secretario- , sobre todo do Norte de Europa, mellora a calidade do liño que se pretende cultivar e rentabilizar.

Fixose unha comisión mista para estudar e arbitrar os medios necesarios para incrementar e melloralo cultivo do liño. Solicítase e obtense o apoio real. Entón establécese un plan de repartimento de sementes polas parroquias. Para isto logran a cooperación dos párrocos para levar a cabo unha eficaz e rápida distribución.

Pola sua parte, a Económica preocúpase de ensinar e difundilas novas técnicas de fiado de liño.⁹⁶.

⁹⁶ Cfr. Acta de Sesiones de la Real Sociedad Económica de Santiago de 1.1.1788, Caixa 1, Sig.5.

Tamén se estudia o método de blanqueado de liños no que lle dan moita importancia á calidade das augas dos ríos, xa que os compoñentes químicos inflúen na blancura dos lenzos:

"Hablando de los método de blanquear asegura que en las inmediaciones de Padrón y Caldas, cuyo ramo de lienzos hace como unos once o trece millones de reales al año, es en donde mas se aproximan a la perfección, ya por su temple y buenas aguas, o ya por el uso de las lejías; que ni Neda, lugar de las mas preciosas aguas del país para el efecto, siguen en la mayor parte el método de Padrón, y en Allariz, partido cuyo comercio de lienzos es bastante considerable, se acercan mucho a él" (LUCAS LABRADA, J., 1971: 226).

6.2. A PESCA.

Un amplo sector da poboación galega vive da pesca. Os mariñeiros fan dela a súa profesión e o seu modo de vida. Pero hai outro grupo máis temporeiro que saca dela bos beneficios, son troiteiros e pescadores de río. Para uns o mar é a base e sustento da economía familiar, mentres para outros é un complemento dos escasos ingresos que a agricultura, á que prioritariamente se dedican, lles proporciona. En calquera caso, esta actividade é unha fonte de recursos abundantes, envexable polas xentes que viven no interior, carentes moitas veces dos recursos básicos para sobrevivir.

6.2.1. A pesca marítima.

Os pobos do litoral galego que viñan practicando de vello métodos artesanais de pesca, sufriron un forte sobresalto cando a mediados do séc. XVIII chegaron algúns foráneos ás nosas costas con novas ideas e novos métodos que revolucionaban as formas tradicionais de pescar. Estamos a falar dos chamados “fomentadores cataláns”. Na segunda metade do XVIII prodúcese unha vaga migratoria de cataláns a Galicia (entre quince e vinte mil, segundo as estatísticas) atraídos pola riqueza pesqueira. Por esa razón van

asentarse nas rías galegas, chegando a enriquecerse en poucos anos, conseguindo erguer un emporio pesqueiro.

Tendo en conta os estudos feitos en detalle por Meijide Pardo, podemos distinguir dúas etapas no proceso de penetración catalana en Galicia: a) unha primeira fase de asentamento; e b) unha segunda de consolidación (MEIJIDE PARDO, 1968: 291).

A primeira etapa, que abrangue dende mediados do século ata o ano 1775, é conflictiva. Nestes primeiros anos teñen que afrontar toda unha chea de obstáculos postos polos nativos. Son vistos con receo e hostilidade porque veñen a ser uns competidores desleais e sen escrúpulos, dispostos a arrepañar co principal medio de vida dos galegos. Os mesmos ilustrados galegos faranse cargo do problema e atacarán aos cataláns nos seus escritos: “ El remedio buscado al daño – di Somoza de Monsoriu- no destruye el inconveniente porque en unos pueblos pesca de ambas naciones la primera que llega al sitio; en otros alternativamente, i por días, sin ejercicio los gallegos pobres, mirando desde sus casas caminar para el bolsillo de los extraños lo que debiera ser mayorazgo de sus familias: Cataluña quedará poderosa; pero Galicia mui miserable” (SOMOZA DE MONSORIU, 1775: 70). O mesmo Somoza máis adiante declara abertamente a hostilidade cara os cataláns porque “el catalán que pesca en Galicia, i subsiste arraigado en Cataluña es un vasallo útil a la Corona, pero no equivale este beneficio al daño que ocasiona al gallego” (SOMOZA DE MONSORIU, 1775: 89).

As artes de pesca que empregaban os cataláns – como a famosa xávega- son máis eficaces que as tradicionais galegas porque recollen maiores cantidades de peixe. A xávega é unha rede varredeira que, segundo a describe Cornide ten 240 brazas de longo, 16 de ancho e unha boca de 40. As primeiras mallas son de 2 cuartas; as segundas, de cuarta e media; as terceiras, de media, e as cuartas, de menos. Enzoufase con alcatrán, polo que arrastra todo xénero de peixe e a mesma cría que se atopa no lodo. Abaixo leva chumbo, e a de arriba, cortizas, co que barre todo canto atopa. (CORNNIDE SAAVEDRA, 1774: 18-20).

En contra da xávega maniféstase tamén Somoza porque ese instrumento de progreso elimina postos de traballo : “Estos mismos hombres con sus instrumentos impiden la ocupación que otros muchos, porque no necesita de sus brazos el uso de la xávega: Una parte del interés que debía la dicha del Reino, se pasa a la Nación opositora:

El Gallego cuando pudiera hacer la salazón, i el comercio por si mismo, vende el género en fresco al catalán que se lo compra , contentándose solo con el bien que mira: o yo me alucino demasiado con tan grave punto, o no tengo instrucciones para discernirlo”(SOMOZA DE MONSURIU, 1775: 87).

A intervención de varias institucións galegas e a moi cualificada de Cornide en Madrid levaría á prohibición momentánea do uso da xávega nas rías galegas (R.O. do 30.09.1772) . Sen embargo este preito terminaría dirimíndose a favor dos cataláns e permitíndolles definitivamente o seu uso.

Unha vez superadas as dificultades iniciais, os cataláns consolidarán a súa posición dominante nas rías galegas chegando a conseguir un forte despegue industrial cas fábricas de salgadura e ca actividade comercial exportadora. As causas de que os cataláns se impuxesen están en que “ los llamados fomentadores catalanes -dueños de mayores recursos, sistema empresarial, técnica innovadora y espíritu de iniciativa que el pescador nativo- contribuyeron decisivamente a promover una extraordinaria prosperidad en los pueblos marítimos en que se asentaron . Así coadyuvaron a transformar a Galicia en la primera base de pesca salada, con la consiguiente y positiva proyección para la economía española” (MEIJIDE PARDO, A., 1968: 290).

A sardiña constitúe agora o principal atractivo dos cataláns, pois como ben di Cornide, a costa galega cas súas dezaioito rías son “la dehesa en que desova, se cría y apasta casi toda la sardina de Europa. Su benéfica situación entre los 42 y 44 grados de latitud boreal, la exime de los rigurosos fríos del Norte, y de los ardientes calores del Mediodía; el abundante limo , que las lluvias del mediodía arrastran de las campiñas de este Reyno, les forma un delicioso pasto; y la mezcla de las aguas dulces con las saladas una habitación agradable” (CORNIDE SAAVEDRA, 1774: 9).

Os cataláns proletarizan así aos nativos faltos de iniciativa, de imaxinación e recursos propios para poñerse a altura que esixen os tempos, deixando escorrer das súas mans a mellor oportunidade de enriquecerse: a industria pesqueira. Porque non souberon ou porque non puideron, os galegos quedaron apedados desta oportunidade histórica, collendo a iniciativa os cataláns que se converten en amos da situación dirixíndoos e explotándoos. Os beneficios que estes obteñen en moitos casos van a parar a Cataluña. Eles que non desperdiciaban oportunidade, traballaban na pesca da sardiña de agosto a xaneiro e

o resto do ano, trasfegaban con viños a augardentes, pagando nalgúns casos os salarios dos obreiros con estes productos que traían de Cataluña nos barcos en viaxe de tornavolta. Alí descargaban sardiña de Galicia e províanse de viños e augardentes cataláns que logo vendían aquí⁹⁷.

Aso longo das rías galegas vaise debuxando todo un rosario de fábricas ocupadas na industria da pesca: de Ribadeo a Tui vanse prodigando as industrias pesqueiras, erguidas e dirixidas case en exclusiva por cataláns.

Na ría do Ferrol ten lugar agora a construcións dos estaleiros da Graña. Esta industria absorbe durante moitos anos grande cantidade de materias primas e man de obra, non só da bisbarra ferrolá senón tamén dunha ampla zona de Galicia. Concéntrase aquí un grande esforzo por erguer uns estaleiros que incorporan as máis avanzadas técnicas na construción de buques que espertan a envexa e un certo receo non sempre disimulado doutros países europeos. Quizais estea aquí a causa de que o groso da industria pesqueira se desvía cara as Rías Baixas.

Sen embargo esta magna obra non supuxo un parón total nin a desaparición da actividade pesqueira nos pobos veciños, como Ares, Redes, Sedes, Mugardos e outros. A periodicidade que tiveron as quendas de cooperación nos estaleiros da Graña permitiron a pervivencia da pequena economía doméstica dos homes do campo e do mar – e mesmo certo reforzo cos sobrantes do salario da industria ferrolá-. pese a indubidable mingua que a industria supuxo na actividade pesqueira, esta mantívose a flote e incrementouse co decorrer do século na medida que diminuíu a actividade da construción naval. Un exemplo do que se ven expoñendo, témolo en Mugardos, nas portas da ría do Ferrol. Esta pequena vila mariñeira, a penas conta con 140 veciños a mediados de século, pero a remates do mesmo, triplica a súa poboación, o número de barcas, de mariñeiros e de capturas obtidas. Unidos ao progreso da vila aparecen apelidos cataláns, como Badía, Baldriz, Calvert, Fábregas, Fuster, Gassó, Martí, Pascual etc., todos eles ligados ao comercio e á industria de salgado (MEIJIDE PARDO, 1984: 7-38). O polbo –que venden

⁹⁷ A isto se refire Cornide con certo rancor cando afirma que “esos hombre especuladores, cuyas operaciones dirige solo el interés ; y derramándose en varias colonias de pescadores y traficantes por la costa, ocupan hasta la más pequeña ensenada: emprenden la ruina de su pesca: trastornan el comercio de sus naturales , dexándolos en una situación precaria: abusan de la sencillez de los incautos pescadores , empeñándolos en contratos que causan su ruina, y anticiéndoles en vinos y aguardientes el valor de su futuro trabajo, vivían sus costumbres y fomentan su ociosidad” (CORNIDE SAAVEDRA, 1774: 60).

nos mercados galegos- e a sardiña collida con traíña van a ser os verdadeiros eixes económicos desta vila.

Pero onde máis vai a notarse o pulo industrial pesqueiro é nas Rías Baixas, especialmente na de Arousa e Vigo. Das 400 fábricas espalladas polo litoral galego, Arousa ten 20.

O porto das Rías Baixas que logra un maior despegue económico e demográfico é Vigo. A comezos de século era un pobo pequeno e pobre. Como sinala Meijide Pardo, “Vigo ofrecía por entón un status de vida económica de visible languidez, pues casi los dos tercios eran moradores pobres y arruinados, lo que explica las continuas peticiones del Concejo a la Corona en súplica de exención o alivio de tributos” (MEIJIDE PARDO, 1968: 288)⁹⁸. Pode darnos unha idea do seu crecemento o aumento progresivo do número de pescadores censados, que a principios de século son 52, pero a mediados xa son 350 , e a remates, xa conta con tres cofradías de pescadores (S. Sacramento, S. Nome de Xesús e Nosa Señora) , o que supón un forte incremento do censo.

A principal causa do crecemento de Vigo hai que buscala na presenza masiva de cataláns no que ata agora se chamaba “Barrio do Areal”, que dende este momento empeza a coñecerse como “Barrio dos cataláns”. Nel aséntanse as principais fábricas de salgado, principal motor do crecemento vigués. O Areal vai a ser o lugar de traballo e de residencia destes emprendedores cataláns e dende aquí vai dirixirse e producirse unha forte actividade pesqueira, industrial, comercial e portuaria onde se cimentarán os alicerces dos que será o gran Vigo dos nosos días.

A case totalidade da actividade do Vigo dezaoitescos ten que ver ca pesca e, dentro desta, ca sardiña, principalmente, pois aínda que se traballan outras especies, sen embargo é esta o pilar da industria pesqueira. A sardiña non so serve para a alimentación senón tamén para outros usos:

“Es la sardina útil para el alimento del hombre ; útil para el alumbrado y otros artefactos, para los que es necesario la grasa que se extrae de ella; y útil finalmente, para

⁹⁸ Vid. MEIJIDE PARDO, A., Contribución de los catalanes al desarrollo de la industria pesquera, o.c. p. 288.

desterrar de España el comercio pasivo de los pescados que nos introducen del extranjero..”⁹⁹.

A mediados de século Vigo ten certo peso como porto pesqueiro. Se o comparamos con outros veciños, no 1754 temos os seguintes datos:

	Nº Barcos	Mareantes
Cangas	73	518
Outros (a)	55	302
Vigo	34	355
Outros (b)	40	231
Redondela	36	205
Outros (c)		
Baiona	9	142
Outros (d)	24	57
A Guarda	33	137
Outros (e)	4	--
Tirán	5	16
Outros (f)	9	72

Aldán, Ardán, Bueu, Cela, Coyro, Darbo, Hyo, Sto. Tomé de Piñeiro.

Bouzas, Coruxo, Chapela, S. Miguel de Oia, Teis, Santiago de Vigo.

Arcade, Cobras, Xusto, Ponte S. Paio, Souto.

Panxón, Priegue, Ramallosa.

Camposancos.

Domaio, Meira, Moaña.

No ano 1758 Vigo conta con 199 mariñeiros e 14 barcos; Coruxo, con 53 e 20 respectivamente; Bouzas, con 48 e 8; Santiago de Vigo, 24 e 4; A Chapela, con 19 e 2. En total suman, 323 mareantes e 48 barcos.

⁹⁹ Vid. AHN, Estado, Mazo 3012 (2) (recollido en Mejjide Pardo, Aspectos de la vida económica de Vigo, o.c. p. 301).

No ano 1772, Vigo ten 286 mareantes e 18 barcos; Coruxo, 83 e 28; Santiago de Vigo, 47 e 7; Bouzas, 44 e 6; Chapela, 15 e 4. Suman un total de 474 mareantes e 53 barcos.

No 1775 comparando o número de barcos e volume de sardiña pescada temos:

Poboación	Barcos	Milleiros sardiñas.
Cangas	80	60.000
Redondela	27	30.000
Panxón	25	20.000
Vigo	21	12.000

Mentres outras vilas medran en barcos e capturas, o curioso é que Vigo descende neste momento. A explicación hai que buscala no incremento da actividade da industria salgadeira que ocupa bo número de man de obra restándolla ao mar.

A industria salgadeira estimulou a pesca da sardiña e incrementou en toda Galicia o número de pescadores e medios dedicados a esta empresa. A estatística de milleiros de capturas que recolle Cornide reflicte o panorama galego no último tercio do século:

Poboación	Milleiros capt.	Poboación	Milleiros capt.
Coruña	80.000	Cangas	60.000
Ares-Redes	80.000	Corcubión-Fisterra	60.000
Combarro-Campelo	70.000	Muros	40.000
Sada	40.000	Camariñas-Muxía	30.000
Mugardos	30.000	Pontedeume	30.000
Redondela	30.000	Pobra do Caramiñal	28.000
Marín	27.000	Ribeira	25.000
Viveiro	24.000	Outros	322.000

Total Galicia 972.000 (CORNIDE SAAVEDRA, 1774: 151-152).

O destino de toda esta cantidade de sardiña é as fábricas de salgadura, na meirande parte. Outra parte expórtase a mercados do interior ou a países estranxeiros. Só unha pequena parte se destina ao consumo en fresco. Como exemplo pode abondarnos o da ría

de Vigo a finais do XVIII onde dos 140.000 milleiros de sardiña, tan só unhas 10.000 se destinan ao consumo directo, pasando o resto a fábricas de salgadura. Aquí aproveitase a sardiña para o posterior consumo humano e a súa graxa destinase a usos industriais. É curiosa a comparación que fai Fausto Dopico ao comparar o diferente rendemento do método catalán e galego de salgadura, referido a cen milleiros de sardiñas, en reais de vellón:

Método catalán		Método galego.	
Coste da sardiña	1.200	1.200	
Sal	425	425	
Gastos de salgado	100	150	
Transporte	300	300	
Total custo	2.025	2.075	
Venda sardiña	2.000	2.500	
Venda graxa	1.100	500	
Total ingresos	3.100	3.000	
Ganancia líquida	1.075	925	(DOPICO, F., 1978: 158)

6.2.2. A pesca fluvial: O baixo Miño.

A pesca no baixo Miño tivo unha nada desprezable importancia. Pola súa foz soben gran cantidade de peixes e especies nobres que recorren légoas río arriba ata que atopan algún obstáculo que lles empece continuar a súa viaxe. A abundancia e o aprecio que merecen as súas carnes foron unha importante fonte de ingresos para os ribeiregos de Tui, Currás, Camposancos ou Tomiño. Entre as especies más valoradas cabe destacar:

O salmón que empeza a subir polos ríos en xaneiro pero non debe pescarse ata marzo ou maio. Así o aconsella o dito popular: “o percebe e o salmón, en maio están en sazón”.

A lamprea que a levan nas súas augas os ríos da Limia , Lárez e Mero: Sen embargo os dous ríos que rivalizan en sona de boas lampreas son o Ulla e o pai Miño, coas vilas de Padrón e Tui para sazonalas.

O sábalo tamén chega preto de Ourense e Ribas de Sil.

Sollas, linguados, anguías e outras especies de menos valor pululan polas augas do Miño.

Dos ingresos que proporciona esta pesca fluvial danos idea o censo de Ensenada de mediados de século onde sinala o número de barcos e os beneficios que con eles obteñen: os de S. Salvador de Sobrade tiñan 5 barcos cos que obtiñan 500 reais anuais; en Sta. María de Tomiño, obtiñan uns 400 reais; Camposancos contaba con 5 barcos dedicados a sábalo, salmón e lamprea, e cada un obtén uns 400 reais por tempada.

Esta clase de pesca nobre e selecta véndese polos mercados locais e pobos onde se atopan bos mercadores, sendo a vila de Tui a principal consumidora (MEIJIDE PARDO, 1987: 317-29).

Finalmente hai que sinalar que a industria e o comercio da pesca converteuse no último tercio de XVIII na empresa máis rendible a curto e medio prazo. Quen mellor souberon aproveitar a ocasión foron, sen dúbida, os cataláns, que acoden a Galicia por centos. A súa constancia e tenacidade lograron vencer o receo inicial co que foron acollidos polos nativos. Con eles empezou unha forte actividade co conseguinte despegue do sector industrial pesqueiro , principalmente nas Rías Baixas. Aí están os firmes alicerces da que logo será unha das dúas máis fortes cidades galegas. Non sería xusto xulgar aos cataláns polos excesos e abusos que cometeron ca poboación galega sen ter en conta os beneficios e riqueza que crearon. Contaban con materia prima e man de obra barata, pero o risco e o espírito emprendedor puxérono eles. Os cataláns supoñen unha visión moderna da economía e industria fronte a unha fidalguía galega que descansaba cos seus privilexios e rendas e se mostrou incapaz de afrontar o reto da modernidade.

6.3. A INDUSTRIA.

España sofre no dezaioito un forte atraso respecto a Europa na implantación da revolución industrial, do maquinismo. Isto aínda é máis patente en Galicia e, sobre todo, na

Galicia interior. Sen embargo os Borbóns, particularmente o gran Carlos III, van a tratar de conectar España ó tren de progreso europeo. Este esforzo de renovación vai a ser notorio a partir de mediados do século co fomento da industria. En Galicia vai a ser especialmente manifesto nas zonas do litoral. A facilidade de comunicación que brinda o mar nunha Galicia incomunicada -ou ó menos tan pouco comunicada por terra- vai favorecer non só a industria pesqueira senón tamén todo tipo de industria.

6. 3.1. Estaleiros do Ferrol.

Ca monarquía borbónica prantéxase a necesidade de construír unha mariña de guerra -que entón era case inexistente, capaz de poder facer fronte con suficientes medios a un hipotético -e non tan hipotético, como logo se encargaron de demostrar os feitos- ataque inimigo.

Patiño i Ensenada son os que van a recibilo encargo e a responsabilidade de levar adiante esta magna empresa. A misión non é nada doada, xa que dende o comezo xurde a polémica. Fronte as pretensións de Ferrol puxarán moi forte os vascos que reclaman para sí os novos estaleiros que se queren construír. Presentan como alternativa S. Sebastián e Bilbao. Pero mesmo en Galicia tamén xorden rivalidades: Vigo e Pontevedra tamén tratan de levarlos .

A pesar das presións, os responsables políticos souberon sobrepoñerse e aterse tan só a razóns de índole económica, política i estratéxica para escoller o lugar de ubicación máis apto para os estaleiros, que non foi outro ca Ferrol.

A decisión non gustou ós vascos quen se queixan da decisión por boca de Larramendi: "sacar los astilleros de Guipúzcoa -di el-, ha sido sacarlos de su nativo centro, donde y en sus cercanías han estado siempre, donde hay herrerías para fundir el hierro, para tirar y labrar todas las piezas, grandes y pequeñas, de navíos de todo porte"¹⁰⁰.

Pero Ferrol ofrecía mellores condicións a xuízo dos responsables de tomar a decisión. Este porto do Noroeste contaba con suficiente calado, estaba ben resgardado ante un eventual ataque inimigo - como puideron experimentar os ingleses que polo 1800

¹⁰⁰ LARRAMENDI, *Chorografía o descripción de la muy noble y muy leal provincia de Guipúzcoa*, Barcelona, 1882, pp.74-5. Cita recollida de Meijide Pardo, (1961: 10).

desembarcaron na praia de Doniños ca intención de atacalo, sen poder logralo- e ao mesmo tempo permite unha gran mobilidade da escuadra no Atlántico.

Todo isto pesou dabondo nos políticos de Felipe V quen no 1726 ordenan o comezo das obras na Graña. Anos máis tarde, no 1740, trasládanse ó fondo da ría. E no 1750 Ferrol recibe o espaldarazo da monarquía ó ser designada capital do Departamento Marítimo do Norte.

Como consecuencia da construción dos estaleiros, prodúcese unha gran actividade na zona. Aquí concéntranse técnicos españois e foráneos, numerosos traballadores non especializados e gran cantidade de materiais. A mediados de século traballan na obra máis de 15.000 homes. Alí chegan entón moitas toneladas de material: ferro de Bilbao, madeira de Riga, carbón de Asturias, brea e alcatrán americanos, amén doutras cantidades que se poden extraer de Galicia -como é o caso da madeira-.

Pero os estaleiros non só dan traballo e pan ós que alí directamente ocupan senón tamén a outros que atopan neles saída ós seus produtos. Xeran así unha industria auxiliar nas comarcas limítrofes que transforman materiais necesarios para os navíos, como liño, cáñamo, enxarcia e cordoería, cobre, chumbo, etc.

Nalgúns momentos escaseou a man do obra, polo que se fixo necesaria a intervención do goberno para recrútala. Santiago, Coruña e Betanzos soportaron o maior peso de man de obra. A mediados de século -momento de maior actividade dos estaleiros-, Ensenada, tras consultar cas autoridade locais, decreta quendas de tres meses para que os traballadores do campo poidan atender as súas colleitas e cultiva-las terras. Na construción de navíos entran tódalas mans masculinas útiles, agás os que teñen moitos fillos que coidar ou os que cultivan a propia terra e non poden deixala.

Vagabundos, mendigos, delincuentes comúns, xitanos, mouros, arxelinos capturados en barcos piratas, todos son levados a traballar. Mesmo os nenos expósitos que vagan por Galicia adiante malvivindo son empregados alí, dende os doce anos, en tarefas de limpeza.

Como consecuencia, os pobos recuperan a seguridade e tranquilidade, ao quedar limpos de maleantes.

O xornal que reciben os obreiros navais é superior ó do campo. Cobran entón uns tres reais e medio, mentres no campo so pagan dous.

Ferrol aumenta considerablemente a súa poboación, pasando de 1.500 habitantes a comezos de século a 30.000 no 1778. A liña demográfica ascendente vai

parella ó crecemento dos estaleiros. A etapa dourada da construción naval dáse entre 1753 e 1778. Durante este período, como sinala Meijide Pardo (1961: 18), constrúense uns 45 navíos de liña: 11, co enxeñeiro Rooth (1753-55); 2, con Howell; e 32, con Gautier (1770-78).

Ademais dos estaleiros, Ferrol conta cun forte continxente militar: presenza constante de varios navíos de guerra na ría e un elevado número de soldados en terra. A causa son os fundados temores a un ataque inglés por sorpresa. Gran Bretaña mantén o afán de desquite contra España pola firma do Tratado de Versalles, de unión familiar con Francia. Por este motivo ten constantemente no punto de mira ó Ferrol porque sabe que alí están a fabricarse os máis modernos barcos de guerra, capaces de rivalizar coa súa armada. Consciente o goberno español do receo inglés e temeroso dun ataque ó máis álxido punto da construción naval, mantén a Ferrol fortemente armado con naves de guerra e cun importante continxente de tropas en terra -entre sete e dez mil soldados- ao mando do Mariscal Martín Álvarez de Soutomaior.

Este crecemento súbito da poboación ferrolá pola multitudinaria presenza de militares e obreiros non foi acompañada dunha parella adaptación de estruturas, ocasionando a veces fortes problemas cos abastecementos ou subidas artificiais de prezos.

As derrotas que sufriu a nosa escuadra fronte a inglesa crearon desánimo e desmoralización. Como consecuencia, a construción de buques sufriu un forte parón. A finais de século, a penas se constrúe. No 1798 bótase o último navío de liña. O que outrora fora un estaleiro espiado e temido polos inimigos de España, víase agora abandonado e sen ningún interese especial.

6. 3.2. A industria de Sargadelos: Raimundo Ibáñez.

Sargadelos vai indisolublemente unido á memoria do seu creador: Antonio Raimundo Ibáñez, Marqués de Sargadelos.

Raimundo Ibañez é un personaxe de orixe moi humilde ¹⁰¹ e que vai encumbrarse polos propios méritos e tesón. Válese da astucia para gañar os primeiros cartos que lle permitan entrar no mundo dos negocios. É amigo de Céster e coñecedor dos seus plans de levar adiante unha industria que a temperá morte lle impedirá.

Ibañez, tendo moi en conta a existencia de ferrerías dende vello e de mineral de ferro e leña, intenta inicialmente fundar unha ferrería e martinete.

Este intento non era novo. De feito, antes ca el, xa o intentaran sen éxito Xosé Quiroga Armesto e Lucas Somoza e Saavedra, ós que se lles denegou o permiso baixo o pretexto de que cas ferrerías pretendidas destruíase a riqueza forestal da bisbarra. Tras destas razóns aparentes escondíanse en realidade os intereses caciquís que non admitían competencia. Estas mesmas se oporían a Céster e con máis motivo a Ibáñez.

Coñecedor da situación, Ibáñez desafia o poder caciquil e instala unha fábrica moderna na zona. Gracias a forte influencia que a nivel do goberno central tiña Ibáñez puido romper o estreito cerco dos caciques de Mondoñedo.

As reaccións non se fixeron esperar: clero e fidalgos decláranlle unha guerra sen tregua, manipulando ó pobo e utilizándoo como forza de choque.

Os fidalgos impugnan a concesión do permiso a traveso do Deputado por Galicia, D. Antonio Aguiar, conseguindo a súa anulación. Ibáñez recorre con data do 15.12.1788 atribuíndo á envexa e conxura dos ricos da comarca toda a orixe da liorta e non ó pretendido prexuízo que causa ós montes a recollida de leña, pois iso non é prexudicial:

¹⁰¹ . ANTONIO RAIMUNDO IBÁÑEZ nace o día 10 de outubro de 1749 en Ferreirelós-Oscos, Partido de Castropol (Asturias). Fillo dun humilde escribano, Sebastián Ibáñez Llano y Valdés e de María Antonia Caetana Alvarez de Castrillón. Os dezaioito anos aparece en Ribadeo como criado da familia Gaimarán. Compaxinaba o traballo cos estudos. Pronto gaña a confianza desta familia que o nomea administrador. Con este motivo ten que ir a cobrar as rendas da casa a Cádiz que sumaban uns doce mil pesos. Pero en vez de regresar co diñeiro, invérteo nunha partida de aceite que transporta en barcos pequenos, con forte risco de perdelo todo. Pero a fortuna estivo do seu lado e saeulle ben a operación. Véndeo por Ribadeo e comarca gañando o cen por cen. Devolveulle o importe das rendas ós seus amos e independízase. Cásase con Xosefa Prada da que terá dez fillos. Durante algún tempo segue traficando con maíz que merca nas Rías Baixas e vende en Ribadeo; tamén leva sardiñas a vender a Cataluña e trae viños e augardentes cataláns que vende aquí. Importa liño do Báltico para Galicia. Logo entra no comercio exterior con Inglaterra, Francia, Suecia, Terranova e Centroamérica. Todo isto proporciónalle unha gran fortuna.

Polo 1784 asociase con Andrés García e fundan unha compañía adicada ás ferrerías, destacando unha en Muras (Lugo). Dalles moitos beneficios. No 1795 liquidase a sociedade quedando con ela o seu socio.

O 15 de febreiro de 1788 lograba Ibáñez o permiso dos veciños da Rúa para poder instalar alí unha fábrica de ferro. Pero os poderes fácticos locais non estaban dispostos a aceptar a intromisión e pronto o farán saber.

"Si establecidas las Fábricas baxo el plan de economía y circunstancias propuestas, hecho el plantío ofrecido (...) los montes se aumentarían cada día considerablemente, y el público se surtiría de dos géneros de que carece. El uno del hierro que trae de Vizcaya, y el otro de las ollas, de que no tenemos ninguna Fábrica, sufriendo por esos defectos un comercio ruinoso" ¹⁰².

A fábrica sería beneficiosa -segundo Ibáñez- tanto para a parroquia da Rúa, onde se instala, coma para as limítrofes, xa que a industria suporía un aumento do vecindario, das casas de labranza e das terras de cultivo. E, sobre todo, beneficiaría ao Ferrol, pois proporcionaríalle bo material aos seus estaleiros "de donde" se puidera surtir en todos los casos, principalmente en la urgencia de una guerra, de clavazones, anclotes, azero, barrenas, y otras herrajes que le son indispensables" ¹⁰³.

Unha Real Cédula do 5.2.1791 poñía fin a este enfrontamento concedéndolle a Ibáñez licencia para construír "herrerías, con sus martinetes y una fábrica de potes u ollas de hierro, a imitación de las que vienen de Burdeos".

No 1796 consegue Ibáñez un contrato con Facenda para fabricar material de guerra para o exército. Por este motivo obtén tamén a presenza permanente dun retén militar ca escusa de defendela fábrica dun posible ataque inglés. Sen embargo esta finalidade inicial que motivara a presenza de tropas na fábrica pronto se desviará cara outros intereses particulares do Ibáñez encamiñados reforza-la súa autoridade na zona.

A cara e cruz de Ibáñez.

Ibáñez segue a ser aínda hoxe en día unha figura polémica que encende os máis eloxiosos xuízos duns ou as máis duras críticas doutros. Pero nin as merecidas críticas deben ocultar a indiscutible valía do empresario máis lúcido e práctico que tivo a Galicia do dezaioito nin a afervorada adhesión debe velar os abusos i excesos que cometeu. A fábrica de Sargadelos contou dende o comezo ca incondicional oposición da fidalguía da

¹⁰² Vid.IBANÉZ, A. R., Alegato sobre la denegación del establecimiento de una fábrica de hierro y otra de ollas en los montes de la Rúa, provincia de Mondoñedo. Rivadeo, 15. 12.1788.

¹⁰³ Ibáñez dalle cabo así ó seu alegato:"Suplica a V.M.rendidamente se digne, por un efecto de su Real benevolencia, condescender a que su proyecto de Fábricas en caso necesario se instruya, aclare y averigue exactamente por los medios manifiestos, u otros que sean del Real agrado de V.M. haciendo espedir a este fin las providencias y ordenanzas oportunas para que se verifique con imparcialidad, rectitud e integridad. Rivadeo, Diciembre, 5 de 1788. A.L.R.P. de V.M.". Ibid, p.13.

comarca -autoridades locais, civís e militares, cóengos de Mondoñedo etc.- pero con certa aceptación da clase humilde que ve nela un medio de mellorar a súa condición de vida. Pero o influxo dos seus amos faranlles cambiar de opinión. Entre as causas que levan á fidalguía a opoñerse cabe destacar as seguintes:

a) A presenza dun Ibáñez emprendedor e arriscado, cunha fábrica apoiada dende o poder central -Ibáñez era amigo de Godoy- . A victoria de Ibáñez fire o sentimento dos caciques locais que se ven relegados pola presenza dunha nova intrusa na bisbarra que eles controlaban de vello.

b) A comarca de Ribadeo ten unha economía baseada na pesca, no comercio e na agricultura. Os recursos da maioría dos traballadores son cativos. A entrada en funcionamento da fábrica supón a absorción duns dous centos obreiros fixos máis outros que cooperan eventualmente. Esta absorción de man de obra supón un certo desequilibrio no mercado de traballo da zona.

c) A cantidade de obreiros da fábrica fai aumenta-lo consumo, o que leva a unha subida dos prezos nunha área onde a oferta xa de por si era escasa:

"Lo primero que salta a la vista es el desarreglo económico que supone su presencia en la comarca, con las necesidades de abastecimiento de una considerable población obrera como la allí concentrada. Si muchos propietarios se beneficiaban de tales circunstancias para colocar ventajosamente sus productos agrícolas, otros no dudaban en declarar que las fábricas les "heran y a los demás Hacendados insufribles porque todos los bastimentos que, les eran precisos como carneros, gallinas, manteca y otros los tenían antes a precios equitativos, y el dueño de las fábricas y fabricantes lo pagaban mucho mas, de manera que ya no se podía llegar a aquellos surtidos" (SAURIN DE LA IGLESIA, 1983: 150).

Todo isto apunta as consecuencias negativas para o sector privilexiado da comarca. En cambio supón unha mellora de salarios fronte aos do campo: na fábrica un obreiro gañaba once pesos ó mes, o que é realmente moi alto na comarca. Por iso os labregos acudían nun principio moi contentos ó traballo, como consta na representación feita ó Rei polo Deputado Xeral do Reino:

"Antes que Ibáñez obtuviese privilegio alguna o abusase de el, pagaba todos los trabajos, y demás cosas como cualquier otro particular sin usar de extorsiones,

todos se hallaban contentos con dicho establecimiento, y nunca le faltaron quantos carros y obreros quería para todas las faenas de su fábrica sin necesidad de repartimientos ni apremios porque de todas partes le acudían los jornaleros movidos de su propio interés a ganar los proporcionales jornales que les pagaba" ¹⁰⁴.

Pero a marcaxe e hostigamento da fidalguía á fábrica fai que Ibáñez se poña á defensiva e vaia respondendo con crecente autoritarismo ós ataques que lle lanzan, sobre todo dende 1791 en que se lle concede licencia para fabricar armas para ó exército e o título de Fábrica Real, cas correspondentes prerrogativas:

"En 1791, tras madurar un ambicioso proyecto de industrialización de la comarca -influido por el pensamiento industrial de la época -Ibáñez levantó en Sargadelos sobre el río Xunco, que represó y canalizó para su aprovechamiento energético, una moderna siderurgia que obtenía, por primera vez en España, arrabio en Altos Hornos, es decir, primera fundición de hierro colado en proceso continuo"

(DIAZ PARDO, 1977: 10).

E pouco máis adiante continúa:

"Las Ordenanzas de 5 de febrero de 1791 autorizan a Ibáñez a instalar una fábrica de ollas de hierro, llamadas vulgarmente potes, pero Sargadelos fundía y terminaba otros productos y desde sus comienzos, en que había puesto al frente de la fábrica a un fundidor de artillería, el capitán Francisco Rister, y durante la guerra de la Independencia se sabe con certeza que Sargadelos había contribuido a la causa española cargando 40 buques con material de guerra.

Desde 1794, y por un período de 42 años, la Fábricas de Sargadelos trabajarán para el Estado, produciendo material bélico, y en 1798 pasarán a gozar de fuero militar. Todavía pueden verse hoy lo que se conoce por "cuarteles", donde se alojaba el personal militarizado. A los establecimientos de Sargadelos empezó a distinguírseles como Reales Fábricas. La entrada del Pazo de Ibáñez, en Sargadelos, está presidida por las armas de España. Ibáñez es promovido a General Inspector del cuerpo de

¹⁰⁴ Vid. *Representación del Substituto del Diputado General del Reino de Galicia en ausencia del Propietario a S.M.*, Madrid 31 de Diciembre de 1798. AMC, Juntas del Reino principiadas en el año 1800 y concluidas en el de 1801. Tomo 27.

artillería. Su buena marcha era notoria y el Estado propuso a Ibáñez, sin éxito, la compra de sus establecimientos" (DIAZ PARDO, 1977: 10-19).

Ibáñez, home de talante liberal -coñecedor da obra de Turgot e de A.Smith- sen embargo cae na trampa do autoritarismo a onde querían levalos os seus inimigos para facerlle gaña-la xenreira do pobo.

Paradoxalmente, mentres en Madrid medra o seu prestixio, en Galicia vai mingando día a día, por unha serie de razóns entre as que cabe sinalar as seguintes:

a) Arbitrariedade e baixos xornais. Se nun comezo o alto xornal era o principal aliciente para que os labregos acudisen a traballar, logo chega a reducirse tanto que ninguén quere ir porque nin sequera cubre os gastos básicos:

"Dio principio al uso de ellas (falcultades) por un repartimiento obligatorio de hacer los acarreos de la vena, leña, carbón y más efectos necesarios a su fábrica vajo de unos precios arbitrarios que señaló,tan distantes de la justicia del honorario que a cada uno se le debe por su trabajo que no solo no correspondían con lo penoso de las fatigas, ganado y carros que estropeaban por unos caminos sumamente quebrados, y pantanosos sino aun lo que es mas no sufragaban para la manutención de las personas que empleaban con los carros" ¹⁰⁵.

Os soldos, ademais de ser baixos e arbitrarios, moitas veces páganse tarde, noutros casos, nin sequera se pagan. De xeito que, nos peores tempos, eran mesmo aldraxados en Sargadelos os aldeáns que acudían alí a reclama-lo seu soldo atrasado:

"El retrasar estas pagas -di o Sustituto do Deputado Xeral- las de los acarreos y jornalems, y hacerlas de tal manera que rara vez eran sin denuestos e ynsultos llegando su osadía al Extremo muchas veces de maltratarlos, con Bofetadas y Palos y todo género de Golpes" ¹⁰⁶

b) Obriga de acudir ós carrexos. Todo labrego tiña obriga de acudir cando menos dúas veces por mes cun carro, dúas xuntas de bois e dúas persoas. Cada vez que ía, tiña

¹⁰⁵ Vid. Representación del Sustituto del Diputado General, citada.

¹⁰⁶ Ibid.

que traballar de dous a tres días, andase ou non ocupado na súa casa con tarefas de semente ou colleita.

E estraño o cambio de actitude de Ibáñez. Mentres outrora falara de necesidade de respectar as épocas de semente e colleita ¹⁰⁷ dos labregos; agora, en cambio, utiliza a coacción sen "atención a los tiempos críticos de sus labranzas, siembras y recolecciones de frutos que les obligaba a abandonar vaxo apremios militares de cárcel" ¹⁰⁸.

c) Autoritarismo. Nas queixas que se transmiten a través do Substituto do Deputado Xeral do Reino de Galicia deixase constancia do abuso de autoridade que Ibáñez emprega co pobo. Isto faise especialmente notorio a partir das prerrogativas que conleva o título de Real Fábrica. O testemuño dos seus adversarios así o deixa ó descuberto:

"Es assumpto; Señor que haviendose dignado V.M. conceder a Don Antonio Raimundo Ibáñez Real facultad, y permiso para establecer un Martinete en la parroquia de Sargadelos que adelantó luego con un horno a la sombra de dicha licencia y a la de suponer dicho Martinete y horno Fábrica Real abusando del Poder y manejo que les facilitaban sus facultades procuró estender las prerrogativas de dicha facultad a un punto a que no pudiera raiar el Dueño mas absoluto de las vidas y haciendas de aquellos naturales y por unos medios tan duros, y violentos que parece no conspiraban sino al momentáneo exterminio de ellos" ¹⁰⁹.

Por ser Real Fábrica dispoñía dun cepo onde atar e pechar durante horas , como castigo, ós traballadores rebeldes. Pero el "se supuso autorizado por el Gobierno para condenar a trabajos forzados sin estipendio a veces y todas sin el debido de justicia para

¹⁰⁷ . "Combengo en que no hay razón para obligar a los Labradores a los acarretos, transporte y demás trabajos de las fábricas en tiempos de siembra y recolección de frutos pero si en todas las demás estaciones del año por el estipendio en que se ajusten buenamente o por valuación judicial. Todo empresario paga mas de lo que debe, porque este perjuicio es muy pequeño en comparación del que puede seguirse de la omisión y atraso de sus operaciones: el error público y la ignorancia miran al principio como un gravamen contra el pueblo semejante privilegio -Qué obcecación! es otro manantial de riqueza en favor de la gente plebeya" (*Representación de D. Antonio Raymundo Ibáñez al Administrador General de Rentas Provinciales*, Ribadeo, 14.10.1792. AHRG, Junta de Armamento y Defensa. Caixa 34-E 17). Cita recollida de Saurín de la Iglesia, 1983: 152, nota 461.

¹⁰⁸ Vid. Representación del Sustituto del Diputado General del Reino de Galicia, xa citada.

¹⁰⁹ Ibid.

apoderarse de sus frutos y pertenencias siempre que los necesitase o por antojo para imposición de multas y todo género de apremios para uso de canal, y prisiones" ¹¹⁰.

d) Atropelos no uso da leña dos montes. Non só se aproveita da leña dos montes comunais á que tiñan dereito tódolos veciños colindantes, senón que ademais ousaba entrar nos de propiedade privada:

"Reduciéndose la concesión que se le hizo en punto a leñas al uso de la del monte común o Fraga llamada de Rua extendió sus tales al resto de los demás Comunes y aun a los de los Particulares sin consentimiento ni Licencias de sus Dueños" ¹¹¹.

O Deputado Xeral fala tamén de "atentados de Ibáñez contra la propiedad", "apoderarse de las propiedades de los vasallos de V.M. ..." Todos estos abusos derivando endurecemento da autoridade de Ibáñez que, sen dúbida, os seus inimigos se encargan de difundir e hiperbolizar co fin de envelenar máis o ambiente en contra del.

Villar Checa fala del como "un hombre duro, apartado del trato de la gente humilde y esto, que sus paisanos no perdonarían, fue la causa de su muerte violenta" (VILLAR CHECA, E., 1970: 28).

Os veciños de Sargadelos mostraron en varias ocasións o seu descontento contra Ibáñez. Pero a máis forte, sen dúbida, foi o día 30.4.1798: convocados polos dous monteiros maiores de comarca- como para dar caza a feras salvaxes- van baixando polo monte da Rañadoira entre catro a seis mil persoas. Corre o viño e augardente pagado polos convocantes. Logo díselles que a cacería hai que facela en Sargadelos, alí está a fera ca que é preciso acabar. A cabeza de Ibáñez vale agora 200 pesos ¹¹². Alí se dirixe o populacho con fouces, paos, forquitas e outros apeiros de labranza. Arrasan e queiman a fábrica. Ibáñez puido escapar da furia gracias ó seu veloz cabalo.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² " De parte de todo el Valle de Oro se avisan a los de Burela para que estén prevenidos y se mantengan amotinados contra todos los que son Dependientes de la Fábrica y en defecto quando haiga la junta general de toda la Provincia daremos contra ellos hasta quitarles la vida, pues con aviso de infinitos particulares travajaremos en la segunda unión, y levante, y este no tendrá efecto contra las regalías de nuestro Soberano, pero si el Judío de Ibáñez queremos que muera con cuantos sean de su vando; con el tiempo se verá lo que sucederá. Se dan docientos pesos al que mate a Ibáñez" Este é un pasquín que aparece na Igrexa de Burela o día 15 de maiode 1798. Cita recollida en Saurín de la Iglesia, R.M (1983), *Reforma y reacción en la Galicia del siglo XVIII*, Artes Gráficas de La Voz de Galicia, A Coruña, pp.158-59.

Tras destes feitos ábrese unha investigación que en realidade non aclara nada. Pero Ibáñez, lonxe de arredarse tórnase positivo e procura aproveitar a situación a seu favor, conseguindo fondos do goberno para reconstruíla fábrica.

En vez de acovardarse i encollerse nesta situación, aínda irá a maiores empresas. No 1804, aproveitando o caolín que hai na zona, decídese a poñer en marcha unha fábrica de louza modelo Bristol, asegurada por R.Cédula de 29.11 1806 ca posesión en exclusiva dos caolíns.

Tiña en proxecto facer unha fábrica de vidro e pensaba tamén na instalación dunha de tecidos, tal como xa planeara antes o seu amigo Céster. Pero os acontecementos precipitáronse . No 1809 Ribadeo, que estaba tomado polos franceses que crearan alí unha Xunta na que participaba Ibáñez -polo que foi tildado de afrancesado, a pesar de traballar para a artillería española- foi tomado por soldados asturianos e galegos ó mando do capitán Worster, cometendo todo tipo de excesos. Diante dos acontecementos, Ibáñez trata de fuxir do seu pazo de Ribadeo, pero é detido nas "Cuatro calles" por un pelotón de soldados e vilmente asasinado nas Veigas de Dampiñor, cebándose nel a cega vinganza do populacho. Co seu asasinato escribe Ribadeo unha das máis mouras páxinas da historia de Galicia e tronza a esperanza de dar un brinco de séculos que nos situase na industria moderna e nos alonxase do pasado. Os seus asasinos equivocáronse de obxectivo.

6. 3. 3. Outras industrias do ferro.

Ademais de Sargadelos existiron na Galicia do XVIII outras industrias menores do ferro: as ferrerías. Lucas Labrada (1971: 143) enumera algunhas na provincia de Lugo: nos Ancares - val do Rao-, no coto de Seara, no de Bisuña, no Caurel (hai 7 ferrerías con 26 operarios que producen uns 1130 quintais de ferro por ano), en Triacastela, na freguesía de S.Xoán de Furco, en S.Xoán e S.Cristovo de Louzana (por Samos) etc. O que nos da unha idea da extensión que tiña a industria do ferro na provincia de Lugo.

Na provincia da Coruña temos Neda cunha fábrica de laminados de cobre moi ligada ós estaleiros de Ferrol pola súa produción.

6.3.4. Fábricas de fiados e tecidos.

Existe outro tipo de industria lixeira onde se inclúen ademais dos fiados e tecidos, a louza, os curtidos e a mesma industria conserveira- xa tratada ao falar da pesca-.

A industria de fiados e tecidos estivo bastante espallada pola xeografía galega debido ó cultivo do liño que dende antano se facía. Os teares domésticos abundan nos fogares rurais galegos na última metade do dezaioito. Os ilustrados galegos potenciaron esta industria artesanal estendéndoa e perfeccionándoa, con novas técnicas e novos productos.

A industria de tecidos do dezaioito ten un exemplar precedente no sec. XVII en Sada, no complexo fundado polos holandeses Adrián de Roo e Francisco Kiel. Chega a ter unha enorme puxanza, sendo a máis importante de España. Adrián Roo é asasinado e con el desaparece unha industria prometedora, competitiva e capaz de poñer en apuros , no seu ramo, á inglesa. O complexo de Sada queda así: a fábrica de panos desaparece; a de lenzos, vai á Coruña; a de enxarcia, a Ferrol.

A mediados do dezaioito volve a rexurdir a industria dos lenzos co catalán Iglesias e o francés Lagoanere. Eles introducen pro primeira vez en Galicia unha fábrica de lenzos pintados, en Cecebre, polo 1772. Pero os artigos tiveron pouca aceptación, polo que se ven obrigados a pechar polo 1778 (MEIJIDE PARDO, 1976)¹¹³.

Prodúcense outros dous intentos máis na Coruña: nun deles, en Palavea, volve de novo Iglesias a probar sorte, pero a falta de saída bota por terra o seu intento. O mesmo lle pasou ó vallisoletano Hijosa, que tamén tivo que pechar.

En Pontevedra, os irmáns Lees fundan fábricas de tecidos en casas abandonadas polos xesuítas.

Pero acaso o proxecto máis ambicioso se lle deba ó aragonés Xaquín Céster. Por unha Real Provisión de 1774 consegue autorización para instalar fábricas de lenzos en Galicia ¹¹⁴. O proxecto de Céster trata de levar á práctica os ideais ilustrados da monarquía

¹¹³ Cfr. MEIJIDE PARDO, A., *Negociante franceses de La Coruña precapitalista. M. de Lagoanere y Cia.* Revista del Instituto "José Cornide" de Estudios Coruñeses, 12, 1976.

¹¹⁴ A Real Provisión do 17.8.1774 di así: " Y a este fin os nombramos a vos el referido Don Joaquín Céster por Director General de dichas fábricas, o Casas de enseñanza, con el goce de treinta mil reales anuales, por el término de tres años, sin perjuicio de prorrogaros, según corresponda la conducta que tuviereis, y mérito que hiciereis, residiendo en vos única, y privadamente toda la autoridad, y confianza necesaria para el establecimiento de las reglas, y economía, ajustes y distribuciones de Hilazas, Fábrica de Prensas, Tornos, Telares y Telarillos de Cintas, y quanto conduzca a extender, y arraigar sólidamente dichas Fabricas"(Real Provisión a los Señores del Consejo a consulta con Su Magestad , por la cual se nombra a D.Joaquín Céster por Director de las Escuelas, o Casas de Enseñanza, mandadas establecer en el Reyno

e conta co apoio de Campomanes: trátase de industrializar non só creando fábricas, senón tamén escolas de aprendizaxe de oficios, a escola-fábrica onde se dan ambas cousas: un aprendizaxe práctico que ó mesmo tempo é rendible.

Este proxecto de escola-fábrica trata de incorporar ó mundo do traballo a xente marxinada, coma nenos expósitos, vagabundos, mendigos..., co fin de facelos productivos e útiles á sociedade.

Este proxecto foi de feito respaldado pola Coroa cuns cincuenta mil pesos que saírían dun imposto sobre o viño: dous maravedís por azumbre ¹¹⁵.

Galicia ofrecía entón unhas condicións moi favorables: xa existía aquí unha tradición familiar nas pequenas industrias domésticas de fiar e tece-lo liño. A isto hai que engadi-la abundancia de expósitos e mendigos que malviven pedindo esmola e que poden converterse nuns traballadores honrados e disciplinados gañando un xornal.

¿En qué consiste o proxecto de Céster? Xaquín Céster trata de crear tres fábricas-escolas en Galicia e Asturias. Ubicárianse unha en Santiago -no Hospicio-, outra en Ribadeo -para a que se crearía un novo edificio- e a terceira en Oviedo - nun edificio novo tamén-. Inicialmente trataríase de que as campesiñas aprendan o novo arte de fiar ó torno e deixen a roca. Na fábrica recibirían aprendizaxe que logo porían en practica nas súas casas. Así sacarían maior rendemento ó tempo que empregan en fiar con roca.

A primeira fábrica-escola instálase en Ribadeo a comezos de 1775; pero pouco duraría a súa actividade, pois a morte de Cester ocorría o 26 de outubro de 1776 e con ela quedaba tronzado o seu proxecto.

Pero o curto espacio de tempo que durou o experimento foi suficiente para velas intencións da fidalguía da zona. A Xunta do Reino de Galicia, portavoz dos fidalgos

de Galicia, y Principado de Asturias, de lienzos imitados de los que vienen de Westfalia, y otras partes, llamados comunmente Crehuelas, Brabantes, o Coletas, y también todo Género de Cintería de Hilo, fina, y ordinaria, con la Instrucción que se le entregó para su dirección y gobierno, Imprenta Pedro Marín, Madrid 1775,p x.5.).

¹¹⁵ "... hemos venido igualmente a mandar se libre, con la calidad de reintegro en las ocasiones que sean necesarias cinquenta mil pesos, con la circunstancia de que deis cuenta de su distribución en la Contaduría General de Propios, y Arbitrios, en la forma que permita la naturaleza de esta confianza, y se os indicara por Instrucción Separada del nuestro Consejo; y atendiendo a la falta de Propios, que queda insinuada, hemos resuelto también se imponga el arbitrio de dos maravedís en azumbre de Vino, que se consume en dicho Reyno de Galicia, y Principado de Asturias, por el tiempo necesario, a reembolsar los suplementos, administrándose con separación de ambas Provincias, para que cada una disfrute el beneficio de su arbitrio, de cuyo productor ha de salir vuestra consignación de treinta mil reales anuales, y demás gastos, y salarios que fuesen necesarios" .Ibid.

protestou diante da Coroa polos prexuízos que ocasiona a fábrica ó país. Nunha representación dirixida ó Rei oponse á concesión de Céster alegando varios motivos: a) O longo de toda Galicia existen arraigados costumes de práctica de fiado e tecido na que a xente inverte o seu vagar; pero a presenza da fábrica ven a rompelos:

"El Reyno de Galicia, Señor, es en todos sus Pueblos una fábrica continuada de Lienzos, cuia utilidad pública, se quenta por uno de los principales ramos de sus riquezas: logran los Naturales, este beneficio trabajando en los ratos oziosos , que les permiten las fatigas de el Campo, donde las mismas mugeres pastoriano los ganados ylan al propio tiempo con la rueca, y el uso, de modo que sin las novedades de telares, fábricas y tornos consiguen trabajar sus Haziendas, cuidar sus Reses y adelantan para la subsistencia de sus Casas con los Ylados, y Texidos un Lucro, y un Apoio el mas considerable"¹¹⁶.

b) As fábricas van en contra da agricultura, xa que se fan a costa dos traballadores do campo e, aínda que a riqueza sexa pouca é segura; pero as fábricas só ofrecen un futuro incerto:

"... dejarán sus casas muchos vasallos útiles en perjuicio de la Agricultura buscando un empleo menos penoso, se arruinarán los telares comunes, y vendrá a perderse una riqueza segura por una utilidad contingente" ¹¹⁷.

Curiosamente un home progresista e ilustrado como o cóengo Sánchez Vaamonde amósase un tanto remiso a estas fábricas porque extraen man de obra do campo en prexuízo da agricultura :

“ Por otra parte,la fábricas alguna vez dañan la agricultura, porque ocupan brazos necesarios para ella. Así la historia culpa a algunos ministros por haberlas favorecido a expensas de los campos” (SÁNCHEZ VAAMONDE, 1973:119).

c) A innovación que supón o torno no fiado non ten a calidade nin a consistencia do fio feito ca man e cuspe da fiadora: "Les enseñó la experiencia,que sólo el metodo del

¹¹⁶ Vid. Representación del Reino de Galicia a S.M. contra el proyecto de Céster, Archivo Municipal de A Coruña (AMC), Xunta do Reino de Galicia, 1775, tomo 22 (Representación a S.M. del 3.10.1775).

¹¹⁷ Ibid.

Ylo, y texer que adoptan hes acomodado a las circunstancias del territorio, y que ni el lino de el País es proporcionado para el torno, ni este saca el Ylo con la finura, y consistencia de la rueca donde la saliba contribue a la delicadez, y seguridad del texido, por cuia causa en otras Nazines se Ylan también a uso los Ylos finos" ¹¹⁸.

d) Métodos violentos utilizados por Céster para obligar aos agricultores a acudir ao trabado da fábrica: apremio e prisión para os que non estean dispostos a abandonar os traballos do campo:

"no buscando prezisamente los ynfelices para la fatiga acredita que la práctica de sus nuevas fábricas no producirá en lo futuro las utilidades que exagera sino los perxuicios que la Nazione teme principalmente viendo que por Apremio y pprisión se les obliga a concurrir al trabajo de las máquinas,y artificios que tiene dispuesto su Industria " ¹¹⁹.

e) O imposto do viño é impopular xa de por si, pero engadido ás causas anteriores, faise odioso porque "será mui graboso a los Naturales quienes a no mediar el precepto de su Amado Soberano, sentirán precisamente la paga de un Arbitrio que aunque temporal, y limitado podía ser perpetuo" ¹²⁰.

De feito, fidalgos e facendados negáronse a pagar o imposto ao non declararen ou falsearen os datos das súas colleitas de viño. Así, o peso deste imposto remata recaendo sobre os que pretendía favorecer.

f) O mesmo proletariado campesiño tampouco coopera moito fuxindo das casas polo temor a ser collidos polos homes de Céster que os levaban a traballar.

No fondo a poboación sofre dun certo escepticismo e desconfianza nas reformas ilustradas:

"El desinterés, la falta de colaboración cuando no la enemiga declarada de los estamentos privilegiados hacia todo cambio que pudiese mejorar la situación del estado llano se vislumbra claramente en todo ello..El espíritu de la ilustración no había calado

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Ibid.

hondo en donde el egosismo de casta tenía su asiento" (SAURIN DE LA IGLESIA, 1983: 118).

Pese o fracaso deste proxecto, algo positivo quedou del: o contacto comercial aberto cos mares do Norte de onde se importará liño de mellor calidade que o do país. Isto abriralle os ollos a algúns intermediarios que van obter substanciosos beneficios deste comercio. A sombra duns reformadores preocupados altruistamente do benestar social van a engordar fortunas ocupadas tan só do seu interese particular.

Os novos ricos, á vez que medran economicamente, tamén o fan politicamente, copando determinados postos de influxo na administración e concellos. A intención ilustrada de incrementar o poder popular queda desvirtuada e baleira de contido.

A mentalidade ilustrada do goberno central choca así ca clase dirixente galega máis atraída polos seus intereses:

"En una palabra:en este momento el dirigismo estatal trasluce su insuficiencia mientras ya los ánimos se muestran más que propicios al libre juego de la iniciativa individual. Era inevitable que, rebasando el espíritu y las miras de los primeros ilustrados,el liberalismo triunfante se encargara de asentar da ahora en adelante lo ineluctable del interés particular como fuente de progreso" (SAURIN DE LA IGLESIA, 1983: 132-3).

6. 3. 5. As industrias da confección.

Esta clase de industria estaba estendida polas principais cidades e vilas galegas, sen embargo a súa produción era irrelevante:

"La manufactura galaica incluía, a fines de siglo, a poco más de veinte obradores, que elaboraban anualmente 26.640 sombreros, por un valor global de 33.400 reales, cuando la producción nacional rendía 35 millones de reales, con más de 3.000 talleres censados y casi 750.000 unidades confeccionadas. Con un efectivo laboral, que apenas rebasó los 200 operarios, la producción gallega adoleció, de 1750 a 1800, de muy mediocre capacidad a causa de su ultra deficiente estructura interna y aparato técnico"(MEIJIDE PARDO, A. 1968 B: 476).

As fábricas de sombreiros estaban en mans francesas, italianas, portuguesas e catalanas. A máis importante en Galicia é a de Coruña da que era dono Barrié d'Abadie. A remates de século ten unha gran produtividade, facendo diminuír a importación de sombreiros.

Outras fábricas de confección menos importantes espállanse polas cidades e vilas de Santiago, Pontevedra, Tui, Vigo, Ourense, Cambados...

6. 3. 6. Fábricas de louza.

Estas fábricas atópanse a remates do XVIII unha en Buño, dúas en Mondoñedo e unha en Tui. Na de Buño , como di Meijide Pardo (MEIJIDE PARDO, 1986: 33-57), traballan 70 veciños. A de Tui, aos sete anos da súa posta en marcha xa ten problemas de vendas. En Mondoñedo, una ten unha produción de 13.000 pezas por ano e outra ten unha produción de moi baixa calidade.

Polo 1799 aparece aquí a primeira fábrica de louza fina, en Dorneda -preto da Coruña-, dirixida polo inglés Thomas Price. Fabrica louza tipo Talavera. No 1810 asociouse co francés Figuierey. No 1812, xa mortos os seus impulsores, a industria está paralizada: a guerra de Independencia, a competencia de Sargadelos que é forte, todo iso unido a problemas hereditarios levou á súa desaparición.

6. 3. 7. As fábricas de curtidos.

Os curtidos utilizaban unha materia prima moi abundante no campo galego: a pel dos animais que logo curtía con casca de carballo.

Este oficio socialmente mal visto tivo un bo avogado no Cóengo Sánchez Vaamonde que acadou o seu recoñecemento social.

Esta industria permaneceu no seu estado primitivo, sen modernizarse nin poñerse ó día, quedando estancada respecto a outras áreas europeas. O Cóengo Sánchez só lle preocupaba que os campesiños puidesen cultivala, estando ó alcance de todos, sendo así un pequeno complemento da súa cativa economía (GONZALEZ LÓPEZ, 1977: 445).

Santiago contaba con catro fábricas polo barrio do Carme e por Figueiras; Betanzos traballaba peles importadas pola Coruña; en Ourense tamén había fábricas na mesma cidade, aínda que o centro máis importante da provincia de Ourense atopábase en Allariz. Existían outras en Pontevedra, Carril, nas cercanías de Vigo, en Lugo i en Mondoñedo.

6. 3. 8. Outras industrias.

Existiron ademais outras industrias menores, como fábricas de botóns, peites e pasamanería -ca ilustración póñense de moda os adornos nos traxes e medias de seda -que logo se exportan-. Tamén hai outras relacionadas ca alimentación, como fábricas de fariña, de biscoitos etc., espalladas por cidades e vilas.

Industria da enxarcia e cordoería.

A fábrica da enxarcia e cordoería establécea na Coruña no ano 1768 o catalán Marzal y Serret, tendo en conta a demanda que destes artigos precisaban tanto os estaleiros ferroláns como o porto da Coruña aberto ó tráfico cas Indias.

A fábrica empeza con dez operarios, pero a forte demanda do produto faille medrar, de xeito que quince anos máis tarde conta xa con cen obreiros.

A materia prima que utilizaba era o cáñamo, que non lle abundaba o de Galicia, tendo que importalo de Aragón e Rusia.

Marzal morre no 1810 e pasa a dirixila empresa o seu fillo Pedro. Pero no 1823 os cen mil fillos de S.Luís sitiaron A Coruña e incendiaron a fábrica.

A pesar de tódolos esforzos que se fixeron na industria galega, case todos por estranxeiros ou xente procedente doutras rexións de España, sen embargo Galicia seguía mergullada no atraso respecto a outras rexións da Península:

" A desemejanza del avance experimentado en otras áreas de España - sinala Meijide-, el atraso industrial de Galicia era todavía bien visible al concluir el s.XVIII. Su censo de operarios fabriles, unos 11.284 en 1799, apenas equivalía a uno por cada cien habitantes" (MEIJIDE PARDO, 1981: 85-211).

6.4. O COMERCIO.

O comercio galego esta en relación moi directa ca actividade productiva e consumista. A Galicia do dezaioito é dabondo deficitaria, polo que se ve obrigada a importar grandes cantidades de certos artigos, como poden selo trigo ou aceite, pasando por outros que teñen finalidade industrial, como o liño ou o cáñamo ata outros de mero luxo e adorno, como porcelanas, mantelaría, obxectos de prata etc.

Dadas as dificultades de comunicación que ten Galicia por terra, a vía marítima é a mais expeditiva. De aí que o comercio se reflicta na actividade portuaria.

6. 4. 1. A importación.

¿Qué importa Galicia? Para facernos unha idea dos principais produtos que agora chegan, é menester fixarnos nos produtos que se desembarcan nos principais portos galegos.

Os produtos que chegan ó porto da Coruña a remates de século, reflíctense na seguinte táboa:

No porto da Coruña entre os anos 1793-97 entran os seguintes produtos:

a) Productos alimenticios: trigo, arroz, cebada, azucre, aceite, bacallao, café, cacao, froitas, viños, augardente, sal. b) Outros produtos: cal, cáñamo, carbón, madeira, lenzo, lona, sombreiros, coiro, peles, alcatrán, brea, liño, tabaco e outras mercancías varias (DOPICO, 1978: 159).

A especulación cos grans e aceites proporcionará fortes beneficios a algúns avisados comerciantes e permitiralles montar posteriores industrias. Ese é o caso do valisoletano Hijosa afincado en Galicia, quen cas ganancias obtidas co comercio de grans construíu unha fábrica de salgadura en Ribeira e outra en Porto do Son e, posteriormente, a Compañía de Seguros Marítimos. O Marqués de Sargadelos, pola súa parte, tamén obtén os primeiros caudais da venda dunha partida de aceite mercada en Andalucía.

Por Ribadeo, entre outros productos, entran o liño do Báltico que a instancias das Sociedades Económicas vai a cultivarse nas parroquias galegas, utilizando en moitos casos ós mesmos párrocos como canle de distribución de sementes e de instrucción sobre o seu cultivo.

Maior intensidade ten o porto do Ferrol por onde entran gran cantidade de barcos estranxeiros para abastecer a unha cidade en expansión.

Por Vigo abastécese o Sur de Galicia. Por alí entran o liño báltico destinado na súa maior parte a Ourense e tamén o liño ruso, holandés ou portugués. Entran tamén o bacallao de Terranova, os grans e aceite de Andalucía. Aquí chegan tamén os abundantes viños, augardentes e licores cataláns que traen os barcos no viaxe de tornavolta.

Outro artigo que ten gran importancia na industria da sardiña é o sal. Impórtase de Portugal -sobre todo Setúbal- e Andalucía. Só Vigo necesita unhas 15.000 fanegas por ano. Cando as dificultades de entendemento político con Portugal dificultan ou impiden a súa importación, iso repercute de xeito inmediato na industria salgadeira.

6. 4. 2. As exportacións.

Dende mediados de século, Galicia viña exportando viños e augardentes a Inglaterra. En Vigo recalaban os barcos británicos para proverse deles. Pero a guerra con Inglaterra enturbou as relacións e cortouse o comercio do viño, tendo que desviarse o excedente ó consumo interno, sobre todo a Ferrol que conta agora cun considerable número de obreiros empregados nas obras do arsenal.

A Portugal expórtase gando. A cabana galega ten un censo a remates de século de medio millón de cabezas, destacando as bovinas. Cada ano Portugal recibe preto dunhas 50.000 reses de vacún. Os portugueses apreciaban moito a carne de vacún galega. Galiza importa grandes cantidades de sal para o salgado(RIVAS GARCIA, 2003: 122). Cando había dificultades para atravesala fronteira, entón facíase a traveso dos montes ourensáns que lindan con Portugal, pola chamada "raia seca ourensá". Por aquí intensificábase o

tránsito por estar pouco vixiada e porque os mesmos gardas e xustizas locais colaboraban moitas veces facendo a "vista gorda". Este camiño excepcional termina por converterse en habitual, con especial intensidade cando as autoridades aduaneiras poñen atrancos ó tránsito.

Pero o sector que máis volume exporta e maiores ingresos obtén é o pesqueiro. Dos portos do Oeste galego saen barcos con varias e cobizadas especies: polbo, ollomol, ostras, bois, centolas e, sobre todo, sardiña, na que se concentra o maior volume exportador. Sobre a importancia que adquire agora a exportación da sardiña en Arousa danos cumprida información Meijide Pardo en varias estatísticas que miden o volume de sardiña embarcada en Vilaxoán (MEIJIDE PARDO, 1973: 43 e 46).

Vigo, pola súa parte, vai adquirindo cada vez máis importancia, debido a pesca e á súa salgadura, chegando a rivalizar en importancia a remates de século cos grandes portos da Coruña e do Ferrol. A actividade industrial dos cataláns xogou un papel decisivo na súa expansión.

Antes de 1773, data da conflictividade hispano-lusa, Vigo abastecía de sardiña a Portugal, exportando ó país veciño entre 40.000 e 150.000 milleiros, que supoñen uns ingresos duns catro millóns de reais anuais. As dificultades de entendemento obstaculizan o comercio e obrigan a desviar o produto a outras zonas. Hai estudos estatísticos que mostran o volume de sardiña exportada en Vigo a remates de século (MEIJIDE PARDO, 1980: 347).

Galicia e, Vigo en concreto, exporta moita sardiña a Cataluña que posteriormente é reexportada por outros cataláns ó Sueste francés e Italia, obtendo substanciosas ganancias como intermediarios. Os portos galegos tiveron unha gran oportunidade cando Carlos III rompe o monopolio comercial de Indias e todos poden comerciar con América. A finais de século saen barcos ara Arxentina, Uruguai, Veracruz etc. cargados con sombreiros, lenzos de liño galego, encaixes, mantelerías, louzas, mobles, potes de ferro etc. A pesar de todo, isto non supuxo o empuxe desexable para a economía, debido a pouquitude de produción, xa que non contabamos cunha agricultura nin industrias dabondo competitivas. Esta falla

da competitividade é para Sánchez Vaamonde a causa de que outras nacións se enriquezan:

"Si, no obstante esta carga tan pesada, el Estado de que hablamos no se halla en decadencia, sé la balanza del comercio con las demás naciones no se inclina contra él, esta contribución tan exorbitante no tendrá peores consecuencias. Pero sé el comercio que la nación hace con los extranjeros, es casé todo pasivo, sé la mayor parte de las telas o de los frutos que consume los recibe de ellos, será tanto mayor el mal cuantos los brazos de estos ociosos, empleados en las artes ù en la agricultura, servirían para curar el mal de que adolece. En un tal país , pues, la ociosidad de estos hombres será causa de que a su costa se enriquezcan las naciones vecinas industriales ù que, introduciendo en él los géneros de industria ù de agricultura, extraigan la masa de dinero que debería necesariamente circular para que fuese manteniendo en el grado de vigor correspondiente" (SANCHEZ VAAMONDE, P.A., 1973: 64).

6.5. AS VIAS DE COMUNICACION.

6. 5. 1. Vías terrestres.

As dificultades de comunicación de Galicia co resto de Península derivan da súa particular configuración orográfica de altas montañas e ríos estreitos que fan dela un recuncho inaccesible.

Durante a etapa da monarquía borbónica, tócase en serio o problema das comunicacións terrestres de España que distaban moito en cantidade e calidade doutros países europeos avanzados. Así o recoñece Sarmiento no 1757:

"No se pueden leer los viages de los extranjeros que han peregrinado por España, sin avergonzarse ó irritarse por lo que dicen de nosotros" (SARMIENTO, Fr.M., (1957: 13).

Fernando VI a través do seu Ministro Ensenada elaborou un plan de estradas no que entraba Galicia. Pero a política centralista borbónica tamén se reflexa no trazado das estradas: fanse estradas radiais que comunican a periferia co centro, pero queda en segundo

termo a comunicación horizontal, de provincias, vilas e pobos entre si. Por este motivo a principal arteria de comunicación con Galicia sería a estrada Coruña-Madrid.

As obras desta estrada empezan no ano 1749, dirixidas polo enxeñeiro francés Carlos Lemour, traído expresamente polo Marqués de Ensenada. Ían con moita lentitude debido a que os presupostos eran baixos e esgotáronse axiña. Por iso, no ano 1763 tan só contaba cunha légoa feita dende a Coruña. O imposto sobre da sal que se cobraba ós galegos destinábase a outras carreteiras de fora de Galicia. De feito entre 1761 a 1785 recadáronse por este concepto máis de dez millóns de reais de vellón (GONZALEZ LOPEZ, E., 1977: 467).

Ca entrada de Floridablanca no goberno reciben un novo impulso as comunicacións terrestres. A Xunta do Reino de Galicia presiona a Floridablanca para accelera-la construción da carreteira empezada. A finais de século xa estaría practicamente rematada. Pero iso non abundaba para comunicar Galicia, do que xa eran conscientes os ilustrados galegos:

"Una provincia, por la mayor parte montuosa, cual es Galicia, con los peores caminos transversales que se pueden imaginar, mal puede adelantar sin ellos la cultura de las tierras, ni dar salida a sus productos. Tampoco puede ponderarse bastante el beneficio que le debe resultar de que se hagan transitables para todo género de acarretos" (LUCAS LABRADA, J., 1971: 153).

O desenvolvemento económico dun país vai ligado ás boas comunicacións. Isto tiñaño claro o cóengo Sánchez Vaamonde, quen persoalmente se preocupa de estrada Santiago Norte-Coruña, que estaría rematada a comezos do XIX.

Quedaba unha gran parte de Galicia sen comunicarse con Madrid. Era preciso facer unha saída a traveso de Zamora. Este é o chamado "camino carretero" ou "camino de ruedas" de Ourense a Benavente, pasando por Sanabria. En Ourense ten derivacións a Santiago, Pontevedra e Vigo. Estes concellos, xunto co de Tui, uníronse no 1786 para elevar unha representación ó goberno a traveso do Deputado Xeral do Reino, D.Vicente Vázquez del Viso, pedindo a construción deste camiño; pero polo momento non se logra o propósito a pesar do forte impulso suporía para os produtos e industria galega.

Esta carreteira -como sinala Meijide Pardo (MEIJIDE PARDO, A., 1980: 299) - supoñía:

a) Dar saída ás abondosas colleitas de viño do Ribeiro. No ano 1790 exportábanse unhas 6.000 pipas a traveso do porto de Vigo. Co camiño calcúlase que rebasarán as 20.000 (dende 1760 desaparecen os ingleses como mercadores do viño e sácanos todo da outra ribeira do Douro).

b) Intensificación da venda de pesca salgada en Castela e no interior.

c) Maior fluxo dos cereais casteláns para abastecer Galicia, sen ter que traelos de fora polos portos, que chegan antes que de Castela.

d) Vigo sería o gran porto exportador do Norte, fronte a Cádiz. Suporía un forte incremento de produción industrial empregando moita man de obra que se ve arroxada á emigración.

Pero a guerra e os avatares políticos impediron ós ilustrados galegos ver cumprido os seu soño, tendo que pospoñelo para ó século vindeiro.

Outra importante ruta foi a "xacobeas" ou "camiño francés", que polo Norte nos conectaba a Europa. Xa viña de vello a preocupación dos bispos santiagueses e dalgunhas ordes relixiosas por manter limpo i expedito o camiño. Tampouco o esquecen os Bispos santiagueses desta época. O Bispo Raxoi, home que deixou en Santiago unha obra cos gustos da época, preocupouse tamén das comunicacións de Galicia i emprendeu as obras da carreteira de Santiago a Pontevedra, pasando por Valga, co fin de continuar a Tui. Pero a morte impediríalle ve-lo termo da empresa. O seu sucesor Malvar e Pinto continuaría e remataría a súa obra.

6. 5. 2. Vías fluviais: a navegación do Miño.

Para compensa-la falta de vías terrestres, os ilustrados galegos propugnan a necesidade de facer navegable o Miño, como saída para a zona Sudoeste de Galicia, principalmente.

"'Quién será capaz -di Sánchez Vaamonde- de calcular los inmensos bienes que esta obra, acaso no muy difícil, traerá al Reino de Galicia? Entre ellos sería uno el que los vinos del Avia, del Miño, y aún de otros valles, fuesen conducidos por agua hasta el mar, transportados a América y a los países extranjeros" (SANCHEZ VAAMONDE, P.A., 1858 :139).

Neste mesmo senso se manifestan Vereá e Aguiar¹²¹ e Suárez Freire (SUAREZ FREIRE, J., 1813: 13), quen falan da conveniencia de facer navegable o Miño.

A falta de vías de comunicación repercute moi negativamente nos que se adican ó cultivo do viño do ribeiro en Galicia, nas ribeiras do Avia e do Miño, que producen excelentes caldos. Se a escasez é mala nesta comarca, a abundancia aínda é peor, por ter que malvende-lo producto a baixo precio e en curto tempo, ó non ter saída:

"Esta falta de estrucción hace que los naturales del Ribeiro miren con igual horror la abundancia que al escasez de la cosecha. Un año muy abundante es para ellos el más cruel azote. No habiendo hallado hasta ahora el medio de conservar los vinos para el estío, ni aún a favor de las bodegas subterráneas en un terreno que está cruzado de venas minerales, se ven precisados a venderlos a cualquier precio antes que llegue este tiempo. Los compradores que son por lo común los mismos arrieros, los burlan, los desprecian y los insultan, mientras que ellos para lograr su venta tienen que prestarse a mil condescendencias hacia esa gente grosera e insolente. Pero todo esto no basta. Llegado el mes de Julio, ven perder en sus bodegas el vino que no han podido despachar: ya el cosechero está arruinado, y se imposibilitó para los gastos del cultivo del siguiente año" (SANCHEZ VAAMONDE, P.A., 1858: 177).

A saída do viño do Ribeiro é a comercialización rápida noutros puntos:

"Una empresa, por medio de la cual se consiguiese conducir por agua los vinos del Ribeiro hasta el mar, haría necesariamente mudar este doloroso aspecto. Estos vinos, llevados a muy poca costa a todos los puntos y a los pueblos más numerosos del reino, podrán ser vendidos allí a precios cómodos" (SANCHEZ VAAMONDE, P.A., 1858: 178).

De feito, noutras épocas, o río Miño xa foi navegable. Relata Estrabón que o Miño era navegable ata ó Reino de León. aínda que é unha empresa custosa, pensa Sánchez Vaamonde que pode facerse de novo navegable. Iso facilitaría moito as cousas: os viños do Ribeiro poderían distribuírse por río e por mar a outros puntos de Galicia e fora dela.

¹²¹ Colección de escritos que figuran na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago baixo o nome de Miscelánea 6-6 (manuscritos). Aquí figura un manuscrito sin título de Vereá e Aguiar de 1837, de onde se recolle a cita.

Zonas de Galicia que están a consumir viño de baixa calidade, poderían contar cun bo viño e adicar as súas terras ó cultivo de grans e millo, nos que Galicia é deficitaria.

Pero a saída do Ribeiro non é a única causa que pide a navegabilidade do Miño. Dela beneficiaríanse o resto dos produtos galegos comercializables, establecéndose unha maior fluidez comercial co resto de España.

A navegación do Miño traería as seguintes consecuencias segundo Sánchez Vaamonde:

a) Superación da dificultade que supón cruzar os montes que hai dentro da mesma Galicia e que son un serio obstáculo no tempo de fame para que poidan chegar aquí os grans a tempo.

b) Diminución das bestas de carga, aforrándose herba e cebada que poderán, en cambio, empregarse na cría de gando.

c) O viño do Ribeiro podería exportarse ó Reino Unido, vello cliente perdido polas dificultades derivadas do transporte a través dos sinuosos camiños e un posterior almacenamento nos portos, que terminaban deteriorando a súa calidade ou orixinando a súa total perda. A recuperación deste antigo comercio permitiría mesmo amplía-la produción do produto.

d) Aforro de transporte terrestre que podería substituírse polo marítimo, gañándose en rapidez.

Sánchez é consciente das dificultades e custos que supón levar adiante a navegación do Miño, pero tamén foron fortes as do Douro, e fíxose.

A obra debe levarse a cabo por empresarios particulares axudados tanto do goberno español como do portugués e podendo logo resarcirse dos gastos cun imposto de tránsito durante trinta ou corenta anos.

Como conclusión podemos anotar o xuízo que lle merece o tema a un economista galego actual:

"...la idea tenía un claro sentido económico: abrir un acceso fluvial al corazón de Galicia interior, no sólo para una más fácil comercialización del vino, sino para el transporte de madera, la provisión y tráfico de artículos de consumo-lienzos, granos etc.- y la promoción de cultivos demasiado distantes hasta entonces de sus mercados potenciales y sin embargo adecuados a la aptitud de las tierras orensanas. En cualquier caso, el proyecto durmió en el papel. Lo mismo que las razonables sugerencias de

Labrada sobre la red viaria interior, a pesar de las agudas consideraciones argüidas en favor de su función promotora de una modernización y apertura al mercado de la agricultura tradicional autárquica. Galicia no era sólo un finisterre geográfico; lo era también político" (BEIRAS TORRADO, X.M., 1973: 26).

Conclusións:

Este dous capítulos van moi unidos entre si porque as novas institucións ilustradas teñen unha clara orientación cara a mellora da produtividade, cara un saber práctico e utilitario. Por esa causa concluimos botando man de datos precedentes.

A monarquía borbónica potencia novas institucións, ao marxe das oficiais, que lle sirvan de canle para estender os novos saberes e as novas técnicas. Academia de Agricultura, Sociedades Económicas e Consulado da Coruña son os principais fochos de renovación, como se dixo. As Memorias que se presentan por encargo dos socios son en moitos casos monografías analíticas e detalladas que buscan solucións técnicas sobre tipos de terras, sementes e cultivos máis apropiados, sobre minas, hidráulica, artes de pesca etc. Todo iso mostra a dimensión práctica, experimental e mesmo utilitaria do saber dos ilustrados galegos. Sen embargo, o fallo dos ilustrados galegos está en que non abonda con atopar melloras técnicas. É necesario facer que a sociedade as poña en práctica. Fixéronse ensaios, trouxéronse técnicos e expertos de fora para ensinar aos nativos sobre o terreo, pero todo iso non chegou a callar suficientemente para renovar definitivamente a poboación, que ante o menor cambio, volveu aos hábitos e métodos tradicionais.

No problema agrario atopan dous tipos de estorbos que impiden o seu desenvolvemento:

a) Problemas de tipo xurídico que se mostran nas relacións do traballador e propietario das terras, así como nos morgados. Sigue manténdose o vello esquema foral que teoricamente debía durar “tres voces”, pero que se alongou por moito máis tempo. As solucións que se propoñen son de dous tipos: abolicionismo ou reformismo dos foros. aínda que ven os inconvenientes do sistema foral, sen embargo cunha mentalidade non exenta de residuos platónicos argumentan que é preciso manter os foros pola utilidade social da nobreza, que garante a supervivencia da sociedade. Os morgados é outro dos estorbos que impide o progreso que contrasta coa demanda de terras de cultivo por parte dos labregos.

b) Problemas relativos a métodos ou técnicas de cultivo así como ao que se cultiva. Ven necesario renovar cultivos e introducir novos cultivos e novas técnicas que fagan máis rendibles as terras. Importan sementes de fora que melloran a calidade (liño e cáñamo) e supoñen un alivio para a deprimida economía familiar.

Na pesca combaten aos cataláns porque rompen cos métodos tradicionais e industrializan o sector. Arramplan ca riqueza de Galiza cara a Cataluña. Os feitos terminarán desmentindo isto. A industria da sardiña enriquecería as rías galegas.

Finalmente, outro dos problemas seculares que abordan os ilustrados é o das vías de comunicación. Son moi conscientes da necesidade de romper o illamento de Galiza e comunicala por terra ca meseta e dar saída por vía fluvial ao mar facilitando así a exportación dos viños galegos que se corrompían con facilidade polos calores do verán debido á baixa graduación. A mediados de século, o enxeñeiro Carlos Lemaury traía os plans do camiño real de A Coruña a Madrid, que serían perfeccionados por medicións máis precisas de Fontán, e que non se completarían ata comezos do XIX.

CAPÍTULO 7: A CIENCIA ILUSTRADA.

7. 1. AS MATEMÁTICAS E XEODESIA.

No século XVIII e, sobre todo, nas súas postrimerías volve a rexurdi-la vella teima renacentista de entender o cosmos dende as Matemáticas, de amosar un mundo matematizado. Este afán vai traducirse nun desexo de obter maior precisión e rigor á hora de abordar determinados temas cuantificables, como o da lonxitude-latitude, o tempo ou a cartografía .Todo isto xa fora abordado dende a antigüidade. A temática non é nova. O que si resulta novedoso é a maneira de enfocala. Así dende o descubrimento do reloxo mecánico prodúcese un cambio radical na concepción do tempo: pásase dunha concepción cualitativa a outra cuantitativa. Antes falábase do tempo solar: mañá, tarde e noite. Co reloxo van a precisarse minutos e segundos. Esta cuantificación do tempo é vital para a modernidade: mídese a produtividade dos obreiros nas fábricas e prímase os que producen máis en menor tempo; inventase o cine que permite comprimir en poucas horas séculos de historia. Non se entenderían os avances dos dous últimos séculos sen este cambio de mentalidade respecto ao tempo.

Co espacio sucede algo parecido. Os descubrimentos de novos mundos supuxeron a ampliación de horizontes e a eliminación de misterios artificiais fundamentados na ignorancia e fantasía humanas. Pero á súa vez foron un reto para o saber humano: vese que son necesarias novas ciencias e novas técnicas.

A razón ilustrada sigue esta liña que ven do Renacemento. A cuantificación do tempo xa quedou solucionada co reloxo mecánico; pero non sucede así ca cuantificación do espacio. Este é o reto que van afrontar os ilustrados: a busca da precisión xeográfica xa sexa marítima ou terrestre. A empresa vai a concentrar grandes esforzos co fin de atopar fórmulas que colmen esta aspiración. A confección de cartas e rutas de navegación, de

mapas con distancias fixas van a absorber as enerxías de moitos homes de ciencia, sobre todo, dos matemáticos.

Todos estes esforzos van a callar na aparición e posterior consolidación dunha nova ciencia: a Xeodesia, preocupada de mostrarnos unha terra medida e talonada baseándose na triangulación, nivelación e astronomía como medios. Esta ciencia xa aparece a mediados do XVII cos traballos de Picard, Snellius e Cassini. O Parlamento e Coroa inglesa van a darlle un empuxe polo 1713 ó convocar premios en metálico que estimulasen a perfeccionar os métodos científicos de medición.

Hai que atribuír tamén como mérito ós ilustrados o traballo en prol da unificación de medidas, aínda que uns países tardan máis que outros en adoptalas.

Sarmiento, dende a súa cela aberta ó mundo, vai dedicar bastantes páxinas a este tema. Xa entrado o século XIX será o gran matemático galego Xosé Rodríguez González quen tome o relevo na Xeodesia, participando activamente en comisións internacionais de medición, aínda que, lamentablemente, escribindo pouco sobre este asunto.

O problema do Norte magnético.

Sarmiento afirma que en toda pedra imán hai dous polos:un que mira ó Norte e outro ó mediodía. A explicación que da deste fenómeno é que o imán incorpora os seus efluvios cos que saen do polo terrestre:

"Vease en esto porque el Imán mira al Polo de la Tierra y no del Mundo. En realidad ni a uno ni a otro mira por su Naturaleza. Solo incorpora sus efluvios con los que salen del Polo terrestre"(SARMIENTO, 1762: f-482 vta.).

Para explica-lo caso acude a un exemplo práctico: se colocamos unha cana oca por ambos lados suxeita a un pao ou bastón de xeito que poida xirar libremente sobre el e a introducimos nun río, a cana xirará inicialmente ata quedar marcando unha dirección en consonancia ca corrente do río:

"Así no se debe decir que el Imán une al Polo terrestre sino que el Río o torrente de efluvios magneticos cuando llega a la Aguja magnetica la obliga a enderezarse y a que se coloque en la Linea de direccion del torrente en el ultimo trozo de su carrera, sin connexion con el Polo. Imaginese un Río, que haga muchos rodeos

recodos o Meandros en su Carrera, y que venga mudando de direcciones, si en el ultimo trozo de su Carrera se coloca el Baston con la taravilla de la Caña, esta no se dirigirá al origen primitivo del Rio, sino al punto inmediato en donde el Rio toma distinta direccion acia la Caña, sin conexion con las otras direcciones, que tiene acia su origen primitivo"(SARMIENTO, 1762: f-483 vta).

Se colocásemos a cana no río Manzanares á altura de Mingas Calientes -afirma Sarmiento-, non tomaría a dirección do Noroeste senón a do poñente, debido ás inflexións do curso do río. Algo moi semellante acontece ca agulla magnética, onde os efluvios magnéticos pódena facer declinar segundo a situación xeográfica. Non hai coincidencia entre o Norte xeográfico e o Norte magnético. Prodúcese unha certa declinación que lle chama virtude declinatríz que impide a coincidencia entre os dous nortes. Pero tampouco se mantén a mesma horizontalidade da agulla: hai unha inclinación cara o horizonte en busca do Polo, chamada virtude declinatríz. Hoxe en día chamámoslles inclinación e declinación sen mais. Tras sinalar as dificultades que ten o manexo do compás, Sarmiento entra de cheo no complicado problema da lonxitude e latitude.

A lonxitude

Utiliza o exemplo dun barril de escabeche cos seus listón de madeira e arcos metálicos como símil do que é a Terra cos seus meridianos e paralelos. Divídea en 24 arcos de meridiano separados 15 graos entre si. Isto representa unha hora en tempo; de xeito que dous puntos que distan 15 graos, nun amence unha hora antes que no outro¹²².

Esta visión dos meridianos coincide ca explicación que da a Xeografía actual dos fusos horarios, aínda que Sarmiento non parece decidido polo copernicanismo. Sen embargo as pezas encaixan para explicar os días e noites tanto dende o xeocentrismo como dende o heliocentrismo.

A latitude non presenta moitos problemas, dende o momento que hai unha liña claramente delimitadora que divide a Terra en dous hemisferios. A dificultade está na

¹²² "Imáginese pues que todo el globo terraqueo está marcado en Duelas, y Arcos, y que no hay en todo el sitio alguno ó lugar que no esté en donde una Duela se cruce con su Arco. El Número de Arcos y de Duelas podrá ser *ad libitum*. Es el caso que las Duelas sean 24 de 15 en 15 grados por razón de las 24 horas o meridianos" (Sarmiento, 1762, f.484).

latitude onde a dificultade empeza por poñerse de acordo as nacións en sinalar un meridiano do que partir.

Fisterra como meridiano cero.

Unido ó poder político vai o orgullo científico. Iso explica o afán de protagonismo á hora de bautizar os descubrimentos dunha ou doutra índole. Iso produce un certo escepticismo no frade bieito para aunar vontades respecto á fixación do meridiano cero:

"No dudo que hay muchas tablas de Dirección, Inclinación y Declinación de la Aguja Magnetica. Lo peor es que sean muchas, no siendo totalmente conformes. Y quanto mas serian Pan para hoy y hambre para mañana, pues como se muden los tiempos mudanse las Voluntades de la Aguja Magnetica. Son tantos, tan varios tan inconstantes, y digamoslo asi, tan alocados esos caprichos que siempre, sera perder el tiempo quererlos reducir a un Sistema constante que pueda servir de algo para saber la longitud"(SARMIENTO, 1762: f.488 vta).

O meridiano cero debía situarse no cabo de Fisterra. De feito, xa na antigüidade, os gregos puxeron Fisterra como fin e como punto de partida. Eratóstenes e despois Ptolomeo así o facían. Ptolomeo chámalle "Nerium Promontorium", onde se atopaban as famosas "Aras Sestianas", relacionadas co culto ó Sol.

No século XVIII Fisterra perdeu o seu significado etimolóxico de ocase. Sen embargo, aí atópase o marco que separa o vello mundo do novo. Esa razón ten peso dabondo para que sexa "el primer Meridiano de España y del Mundo, debe ser desde hoy el que pasa por el mismo Cabo de Finisterre, el qual se abanza al Occidente algunas millas mas que el Cabo Touriñán"(SARMIENTO, 1762: f. 501 vta).

Fisterra é coñecido por tódolos navegantes. A súa situación estratéxica é privilexiada, pois está situado entre as rías de Camariñas e Corcubión, facilmente comunicadas por terra.

O cabo de Fisterra debía ser obxecto dun grandioso proxecto científico: un gran centro de investigación e observación. Nel debe erguerse un observatorio astronómico construído a partir do establecemento da meridiana.

¿Cómo establece-la meridiana? A resposta de Sarmiento é un método sinxelo, que nos trae a memoria o usado por Tales para medir a altura das pirámides de Exipto: consiste en cravar unha estaca a chumbo a mediodía, de xeito que non se incline a un lado nin a outro. A liña proxectada polo sol e a estaca é a meridiana. A esta liña deben adaptarse as paredes do observatorio. Neste centro deben realizarse investigacións astronómicas, hidrográficas e magnetolóxicas. O instrumento básico de observación é un telescopio estratexicamente situado para levar a cabo non só as ditas investigacións senón tamén para controlar o tráfico de barcos que pasan pola zona, podendo ser así de gran utilidade para a Armada.

Finalmente este proxecto quedaría culminado con un gran faro que nas noites escuras oriente os navegantes e os arredos das perigosas costas do Noroeste galego.

Esta empresa é custosa dabondo -non o dubida o monxe bieito- ; pero o principal atranco non deriva tanto do diñeiro canto da ignorancia e mesmo mala fe de moitos "y siempre será así, mentres, que el Ignorante, y mofados Vulgo estubiere en la iniqua posesión, y de mala fe mirar como Astrologos y fanaticos a los que con algun Instrumento Astronomico miran al Cielo"(SARMIENTO, 1762: f.510).

Pero este problema ten solución dando prestixio á Astronomía, como sucede noutros países de Europa, ou como ten sucedido xa en España nos tempos do Rei Sabio, cando os sabios gozaban do apoio e favor real e acadaron éxitos neste campo do saber.

De acadase un acordo entre os pobos para fixar o meridiano cero, teríase dado un gran paso adiante. Sen embargo tan só estaríamos no punto de partida do complexo problema da latitude.

Sarmiento é consciente que aínda non se atopou unha solución definitiva para que un barco en alta mar poida saber con precisión a súa latitude. Por iso, acudindo á súa basta erudición sintetiza nunha linguaxe sinxela e asequible a todos os principais métodos que daquela se daban para aproximar a lonxitude:

a) A dirección do vento. Se non hai tempestade nin ventos furacanados, o vento vai xirando mainiño ó longo do día recorrendo as direccións da Rosa dos ventos. Deste xeito, un navío en alta mar pode saber en que momento do día ou da noite se atopa, se non ten outras referencias, fíxándose no punto por onde o vento o bate:

"Si entonces navega pacificamente un Navío al Occidente, le dará el viento oriental en popa por la mañana. Al mediodía al Sur; en el Borde izquierdo, ó de

Babord...Y a Medianoche en el Borde diestro De estribord".(SARMIENTO, 1762: f.525 vta.).

b) Altura do Sol e da Lúa serven para darnos idea do tempo durante o día e noite respectivamente. Existen ademais determinadas plantas que van xirando co sol, como os xirasoles e a Ninpha exipcia, que permiten saber a posición do Sol mesmo si este está tapado.

c) A obra de Huygens, *Horologium Oscilatorium*, significa o descubrimento do péndulo composto, que permite medir con maior precisión o tempo. Este instrumento é moi útil para deseñar mapas xeográficos.

d) Utilización do podómetro. O podómetro é un instrumento cunhas rodas pequenas suxeito ós riles ou ás ligas dos calcetíns do camiñante de xeito que van xirando ditas rodas a cada paso que da. Iso permite coñecer a distancia percorrida durante unha xornada ou unha simple camiñada.

Nos barcos pódese usar unha especie de pequeno muíño de vento que ó xirar vai enrolando un cordel marcado que indica a distancia dende o punto de partida.

e) A media aritmética da distancia que é capaz de recorrer un navío en circunstancias climatolóxicas diversas, como durante unha tormenta, con fortes ventos, con mar brava e maina...A partir do que avanza en cada caso, establécese unha media matemática que ten por finalidade aproximar a lonxitude sabendo o tempo que o navío leva na mar.

f) Táboas Laxodrómicas de Fournier. Nesas prolixas táboas explícase o número de légoas que se andan polos 32 rumbos, tendo en conta a altura do Polo. A liña laxodrómica é a que describe un navío cando navega en forma sesgada e vai cortando os paralelos e meridianos en ángulo agudo. A liña ortodrómica, en cambio, dáse cando navega a unha distancia constante dun meridiano ou paralelo e córtalos sempre en ángulo recto.

g) Método Wiston e Ditton. Consiste en apostar varios navíos en alta mar a grandes intervalos (preto dunhas dúas centas légoas, para facérmolos unha idea). O experimento consiste en disparar a media noite -cando pode verse mellor o fogo do canón- un gran canonazo. Tendo en conta a diferenza de tempo que media entre o resplandor que se ve no ceo e o que tarda o son, pode calcularse a distancia. Este método serve para ir xalonando o mar, o que non impide que sexa igualmente aplicable en terra.

Partindo deste experimento en Fisterra, podíanse ir formando mapas :

"Quién desde que disparando verticalmente una pieza de Artillería en lo más alto del cabo de Finisterre no se podrían formar mapas de todos los sitios del mar, costas y Tierras desde donde se vea el fuego de la Pieza y se oiga su trueno?"(SARMIENTO, 1762: f.537).

A cartografía.

Para elaborar mapas precisos é necesario coñecer as distancias itinerarias dun lugar a outro. Para coñecer a distancia lineal entre dous puntos é moi útil a observación dun eclipse de lúa:vendo a diferenza de tempo en que se produce o eclipse entre os dous puntos pódese calcular a distancia. Unha hora de diferenza supón 15 graos de lonxitude. Para ter mapas precisos é menester seguir o método dos antigos: ir medindo lugares e sinalar os con precisión. Exipcios, fenicios e cartaxineses fixeron mapas e cartas hidrográficas. Os romanos elaboraron as famosa "Táboas Pentingerianas", onde figuraban os lugares, ríos, itinerarios e distancias en millas dun lugar a outro. Seguramente esas táboas están fundadas sobre o Itinerario de Antonino -afirma Sarmiento-. De feito, os romanos foron marcando tódolos lugares da Península con pedras miliarias. Mágoa que esas pedras fosen desaparecendo xunto cos camiños que conducían a elas!

Unificación de medidas .

Para poder medir o tempo dun xeito uniforme e preciso foi necesario o descubrimento do isocronismo do péndulo. Con iso vese a proporcionalidade do número de oscilacións e a lonxitude do mesmo. A distancia con respecto ós polos fai variar as oscilacións do péndulo. Escribe Sarmiento:

" Mr. de la Condomine, Académico, que pasó a Quito, y cuyas obras tengo, Dice, que el Péndulo que vibrase a Minutos Segundos tendría de largo 3 pies, y 8 líneas y Media de la Pantomera de París y en París. Hácese cargo de que la longitud de los Péndulos, se alarga, o se acorta, cuanto mas se le acerca a la Línea Equinocial y Nivel del Mar; el Péndulo que hubiese de vibrar Minutos Segundos, ha de tener de largo 3 pies y un poco mas de 7 Líneas de la Pantomera de Paris" (SARMIENTO, 1762: f.550).

Considera que usando a mesma lonxitude de péndulo, poderían medirse distancias tendo en conta a maior ou menor oscilación con relación ó Ecuador e Polos."Pero esa práctica sería mui especulativa" (SARMIENTO, 1762: f.550 vta.).

Propón Sarmiento que se adopte en España o Pe horario como medida en cantidades continuas (equivale a 628 mm. aproximadamente) e ademais que moitos artigos de venta "tubieren una parte proporcional de dicho Pie Horario"(SARMIENTO, 1762: f.551).

Como unidade de tempo non discute e valía do Péndulo. Pero ademais engade outro método fácil de medilo tempo: unha especie de reloxo natural asequible a calquera persoa sana , sen necesidade de dispor dun reloxo de péndulo.Trátase de comparar o número de pulsacións da arteria co número de oscilacións do péndulo durante un minuto ou un cuarto de hora. Con isto terá unha medida natural do tempo dabondo precisa.

Na Rosa dos ventos explica a maneira de ir medindo e facendo un mapa preciso a base da Trigonometría.

Sabendo a distancia dun punto, trátase logo de ir completando a de outros. O punto central da Rosa estaría en Madrid. Coñecémola distancia lineal de Madrid ó punto B. Entón é menester vela latitude dese punto respecto á vertical (ou paralelo de Madrid) e a lonxitude respecto ó seu meridiano. Logo xa resulta doado comparalas co paralelo e meridiano correspondente.Unha vez que xa temos isto, podemos seguir facendo o mesmo co punto Z e logo a raíz cadrada do cadrado da suma das diferencias das dúas lonxitudes danos a distancia de B a Z.

Despois de todo, Sarmiento amósase escéptico hora de levar isto práctica:

"Supongamos que uno se pierde del todo, o en el camino o en el Rumbo de la Navegación, como he de saber quanto dista el sitio de donde salió o el sitio a donde iba?Aquí está todo el Misterio de la Longitud.Y para salir de la Incertidumbre se han discurrido muchos arbitrios, que he propuesto los mas de los cuales son falaces" (SARMIENTO,1762:f.568).

A solución que propón Sarmiento é a seguinte:

Coñecemos os ángulos e lados do triángulo ABC. Estamos nun lugar X e tratamos de chegar a C. Entón pola regra de tres resólvese o problema, pois BC e ZX son latitudes proporcionais.

AX é a distancia dende o punto de saída ó lugar onde se atopa XC: distancia ó termo da ruta.

Para pescudar a lonxitude AZ procédese así: BC é a ZX como AB é a ZA. Si AB é a Equinocial ou Ecuador, a latitude é absoluta; e si é o paralelo, hai que reducila. O mesmo se fai con AZ respecto ó Meridiano.

Tanto o problema da lonxitude como o da latitude teñen para Sarmiento moitas deficiencias e imprecisións aínda. A esa altura de século "no hay que fiarse en Mapas, ni en Derroteros ni aun en los Globos terrestres que hoy existen para resolver el Problema de la Longitud; pues todas sus distancias son falsas, ó por excesivas, ó por diminutas" (SARMIENTO, 1762:610).

A conclusión que tira Sarmiento é que é mester renovalos mapas, derrotas e globos terrestres:

"Este ha sido, es y será, que es preciso fundar y fundir de nuevo Nuevos Mapas, Derroteros y Globos Terrestres antes de proponer premios, para el que hallare Methodo de averiguar la Longitud verdadera, ó la más aproximada con la Diferencia de treinta millas de distancia mas ó menos, como se propone en las clausulas del Premio de 20 mil Libras Esterlinas. Y todo viene a coincidir con mi Primitiva, y repetida Paradoxa, que para saber las Longitudes, que se deseen, es indispensable saber antes las verdaderas Longitudes, que hoy existen, indicándolas a Pasos, Pies, y Dedos con una medida mui conocida en todo el mundo" (SARMIENTO, 1762:611).

7.1.1. O matemático do Bermés: Xosé Rodríguez González.

Cando o P.Sarmiento escribía verbo da Xeodesia, aínda non chegara ó mundo o chamado a ser o meirande xeodesta galego e iniciador dunha florecente escola de matemáticos galegos, Xosé Rodríguez González.

a) Breve semblanza

Xosé Rodríguez González nace no Bernés (Pontevedra) o día 25 de outubro de 1770, no seo dunha humilde familia. Foi bautizado por D. Xosé Mato e Castro e era fillo de Ambrosio Rodríguez e Francisca González (ALLER ULLOA, 1929: 3-69). Estudia as primeiras letras na vila de Monforte. Máis tarde gaña unha beca que lle permite estudar Artes en Santiago no Colexio de S.Xerome, obtendo o título de Bacharel en Artes tres anos despois. Fai logo a carreira de Teoloxía, obtendo o grao de Bacharel no 1795 e a licenciatura no 1798. Entre 1798-99 exerce como substituto da Cátedra de Matemáticas. A súa paixón non son os Libros sagrados senón as ciencias para as que tivo a sorte de poder contar con dous grandes mestres durante os estudos de Artes: o Catedrático de Física Experimental, Francisco de Neira; e o de Matemáticas, Luís Marcelino Pereira á vez que lía con interese as obras de Euler e Newton.

Xustamente, ao rematar os seus estudos, queda vacante a cátedra de Matemáticas porque o seu titular, Luís Marcelino Pereira é nomeado Xuíz da Sala do Crime en Valladolid. Fronte ás pretensións do claustral Dr. Pecul, a Universidade opta por darlle temporalmente a praza ó xoven matemático Xosé Rodríguez. No preito posterior que sostivo Pecul pola praza, honra á Universidade a defensa que levou a cabo en prol deste matemático brillante, pero sen experiencia. O tempo demostrou o seu acerto.

No 1800 sae a cátedra a concurso. Os coñecementos que demostra posuír Rodríguez non deixan posibilidade de opción entre os candidatos. E tal a súa competencia na materia que os membros do tribunal examinador recoñecen a superioridade do opositor dando "lugar a que los profesores del Departamento del Ferrol, que se habían llamado para jueces de este concurso, quedasen sorprendidos con los conocimientos de Rodríguez, y dijese que más bien ellos podían ser sus discípulos"(ALLER ULLOA, 1929: 9).

Pero as inquedanzas do xoven catedrático non lle permitirían acougar moito tempo tranquilo en Galicia. No 1803 a Universidade accedía á súa pretensión de ampliar estudos en París. Alí tampouco pasan inadvertidas as dotes do noso matemático.

O vinteseis de marzo de 1791, a Asemblea Nacional francesa elixiu como medida a dezmilésima parte dun cuadrante de meridiano. Era preciso realizar medidas. Nese mesmo ano créanse cinco comisións de traballo. En España xa se viña preparando unha comisión científica dende 1788 a cargo do Capitán de Fragata José Mendoza y Ríos (Sevilla, 1763-

Brighton, 1816)¹²³, valorado como matemático en Europa. Xa participara xunto co Tenente de navío José González e con Antonio Valdés nunha comisión científica francesa para realizar medidas do arco de meridiano, interrompidas polas guerras hispano-francesas. No 1805 o Bureau de Laplace retoma o problema e solicita de Napoleón autorización para realizar ditas medicións en España. Encárgaselle a operación a Jean Baptiste Biot, amigo de Laplace, e a François Arago, secretario do Observatorio de París. Chegan a España no 1806. A Armada pon á súa disposición un barco baixo o mando do capitán Antonio Vacaro. Tamén hai participación española: “Como científicos españoles encargados de cooperar en las operaciones son designados el omnipresente José Chaix¹²⁴, cuyas relaciones con Delambre parecen excelentes, y un profesor español de Matemáticas, estudiante en París y amigo de Biot, José Rodríguez Gonzalez, una de las glorias de la ciencia española de principios del siglo XIX y futuro director del Observatorio de Madrid” (TEN, A., 1989: 117).

Polo tanto, o Goberno francés nomea a Xosé Rodríguez no 1806 Comisario de operacións de medida do Arco de meridiano, cos famosos xeodestas Biot, Arago e Chair. Trátase de medir o arco de meridiano entre Dunkerque, Barcelona e Formentera. Pero a guerra hispano-francesa complicou os traballos científicos. Arago caeu prisioneiro en Mallorca e Rodríguez axudoulle a fuxir do cárcere.

No 1808, a Xunta Central destínoa a Cádiz para que puxese en orde os datos do seu traballo e fose preparando un mapa de España máis preciso que o que se manexaba naquel momento. Tamén lle encomenda estudar a unificación de pesas e medidas.

Un ano máis tarde vai comisionado a Inglaterra para examinar os establecementos científicos ingleses, con especial interese aqueles que teñen que ver ca Astronomía, Navegación e Cartografía. Durante a súa estancia en Londres, ten a oportunidade de presentar unha comunicación que o acredita internacionalmente como gran xeodesta.

¹²³ Este mariño e astrónomo foi autor dun *Tratado de navegación* (1787) e dunha *Colección de Tablas náuticas* (1807), eloxiadas por Delambre.

¹²⁴ José Chaix ou Chais (morre en Játiva no 1811) é autor de *Instituciones del cálculo diferencial e integral* (Madrid, 1801).

b) Rodríguez e a Xeodesia.

A comunicación a que acabamos de aludir leva por título: *Observations on the measurement of three degrees of the Meridian , conducted in England by Lieutenant Colonel William Mudge* . By D.Joseph Rodríguez. London 1812.

Os traballos do equipo franco-español foron publicados máis tarde en : Biot, J. B, e Arago, F. (1821), *Recueil d'observations geodesiques, astronomiques et physiques, executées par ordre du Bureau de Longitudes en Espagne, en France, en Anglaterre et en Ecosse*, Paris. Delambre fixo unha traducción da obra de Rodríguez ao francés que apareceu reproducida en *Connaissance des Tempes*. O seu discípulo Ramón María Aller verteuna ao castelán e publicouna no Seminario de Estudos Galegos.

Neste escrito censura e corrixe certos erros de medición do Tenente Coronel Mudge quen, como el mesmo di, utilizara instrumentos da mais perfecta construción feitos para ese fin polo famoso Ramsden. Sen embargo as consecuencias derivadas dos seus datos e medicións levan a un erro importante : que a Terra é máis avultada nos Polos ca no Ecuador onde sería achatada. As medicións que fai Rodríguez confirman as previsións de Newton e Huygens que afirmaban o contrario de Mudge, que a Terra é achatada nos polos. As correccións que fai Rodríguez teñen suma importancia en Xeodesia e amosan unha inusual agudeza e perspicacia, xa que utilizando cálculos anteriores demostra a forma elíptica dos meridianos terrestres.

c) O significado da súa obra.

A obra que deixou Xosé Rodríguez foi moi escasa. A parte da citada comunicación á Royal Society, parece que compuxo cos científicos antes mencionados, *Memoria sobre la meridiana de España* , ilocalizada, e tamén algúns almanaques astronómicos; pero non se coñece ningunha outra produción, como testemuña o astrónomo e matemático Ramón María Aller:

"Si exceptuamos los almanaques(...) y la comunicación a la Real Sociedad de Londres, todas las posibilidades están a favor de que no hay obras impresas del Astrónomo del Bermés. Tampoco he hallado ninguno de tales almanaques y, a la verdad, quiza no se pierda mucho en ello; pero la comunicación aludida basta por si

sola para cimentar en algo más que en meras referencias, el indudable mérito de su autor"(ALLER ULLOA, 1929: 43).

d) Outros aspectos científicos

Reclamado pola Universidade de Santiago para que cumpra cas súas obrigas da cátedra, volta a ela por xuño de 1814, tendo que irse de novo no 1814. Esta vez vai mandado polo Rei a Alemaña co fin de que se informe dos seus establecementos científicos e se perfeccione en Ciencias Naturais e Mineraloxía.

En Alemaña entra en contacto co minerólogo Abraham Gottlob Werner. No 1817 mándalle á Universidade santiaguesa un informe de cómo funcionan na Universidade de Gotinga os gabinetes de Física e Química, Historia Natural, Fisioloxía e Botánica. Tamén fala do Teatro anatómico e do Xardín botánico.

Aproveita o seu paso por París para enviar á Universidade o laboratorio de Física Experimental, que ó fin chegaba, aínda que con décadas de retraso con relación as peticións que sobre el fixera Francisco de Neira no século pasado. En París impartiu clases de Astronomía no Ateneo da Ciencia.

Tamén entrou en contacto e fixo amizade co fundador da Cristalografía, René-Just Haüy, quen o agasallou cunha colección de 1024 exemplares, modelos representativos de todas as derivacións dos tipos cristalográficos. A colección pasaría, unha vez morto Rodríguez, ó seu amigo e herdeiro o farmacéutico Suárez Freire. Este á súa vez venderíalla á Universidade pola insignificante cantidade de catro mil reais.

e) Director do Observatorio de Madrid.

A sona do matemático do Bernés era meirande fora de España ca dentro. Isto explica a proposta que lle fai o Emperador Alexandro de Rusia: nomealo Director do Depósito Xeográfico de Rusia. Sen embargo, acepta o posto moito máis humilde de servicio a súa patria como Director do Observatorio Astronómico de Madrid, dependente do Museo de Ciencias Naturais. Alí permaneceu só o ano 1819; posteriores responsabilidades políticas impediríanlle continuar a súa labor científica.

No 1820 foi nomeado Deputado por Galicia, xurando a Constitución no 1821. Foi un defensor dos ideais constitucionais. Dende o ano 21 ven arrastrando un constipado de que non se cura ben. No 1823 retírase ao Escorial para restablecerse. Por mor de revoltas políticas tivo que exiliarse en Portugal no 1824, retornando algúns meses máis tarde. Nunha carta do 21.08.1824 escribe dende Oporto que ten “bastante debilidad y ningunas ganas de escribir ni de hablar de cosas públicas”(ALLER ULLOA, 1929: 41). Ese mesmo ano, vendo próxima a súa fin, volta a Galicia, onde morre o día 30 de setembro de 1824 ás 7,30 da mañá.

A súa faceta científica non se extinguiría con el: o matemático e xeodesta Domingo Fontán, seu sucesor, o farmacéutico e amigo Suárez Freire, o Xeólogo Casiano del Prado, o naturalista e economista Ramón de la Sogra, o astrónomo e matemático Ramón María Aller, entre outros, souberon manter e incrementar o seu legado científico ata os nosos días.

7.1.2. Domingo Fontán Rodríguez (Porta do Conde, Pontevedra, 1788-Cuntis, 1866) .

Educouse inicialmente na súa parroquia de Portas e despois pasou a Noia onde recibiu clases dalgún mestre francés exiliado. Estudiu na Universidade de Santiago Filosofía, Teoloxía e Leis. Nos cursos iniciais foi alumno de Xosé Rodríguez durante dous cursos con quen mantería unha prolongada amizade e relación científica. No 1818 gaña por oposición a cátedra de Matemáticas, vacante tralo nomeamento de Rodríguez como Director do Observatorio Astronómico de Madrid.

A gran achega científica de Fontán foi a *Carta Xeométrica* de Galiza na que traballou dende 1818 ao 1834. É consciente da necesidade de triangular Galiza para facer un mapa preciso que facilite os trazados dos camiños cara a Castela, vella teima dos ilustrados galegos que querían sacar o país do illamento secular. Fontán pon mans á obra para a que conta con colaboradores fieis e entusiastas. Inspírase nos procedementos que xa utilizara o mariño Jorge Juan para levantar un mapa inconcluso de España e, principalmente, no método do astrónomo británico John Flamsted. E por descartado, é bo

coñecedor dos procedementos utilizados polo seu mestre e amigo Xosé Rodríguez na medición do arco de meridiano entre Dunkerque e Ibiza.

Como instrumental bota man de elementos cos que contaba o gabinete de Física da Universidade, traído de París por Rodríguez González. Resúltanlle de gran utilidade os teodólitos de Gambey e de Troughon, unha copia precisa do metro conservado en París, un sextante de peto, e unha prancheta que modifica para facela máis cómoda e precisa.

O punto de partida do seu traballo empeza pola localización precisa da torre do reloxo da catedral de Santiago: lonxitude, latitude e acimut. Outro elemento necesario é a medición precisa dunha base, que neste caso leva a cabo medindo a pola carretera de Santiago á Coruña, a distancia de Formarís á Sionlla: 2.991 metros. Polo 1823 remata o levantamento do plano da Galiza occidental, as provincias de A Coruña e Pontevedra. Nese mesmo ano empeza a medir a parte oriental, meténdose tamén en zonas das provincias limítrofes. A medición da base faina neste caso na estrada de Lugo a Madrid, na zona do Corgo, onde mide a referencia-base de 4.989 metros.

Rematada a obra, preséntalle á Raíña rexente María Cristina o exemplar da mesma que se conserva no Instituto Xeográfico Nacional. As dificultades para imprimir dito mapa obrigaron a trasladar a París a obra que non foi impresa ata 1845, levantado a escala de cenmilésimo (1: 100.000), que entón era novedosa en Europa, como tamén é importante a decisión de adoptar o metro como medida unificadora, prescindindo doutras medidas de tipo localista que podían dar lugar a confusións. So para medir a altura sobre o nivel do mar utiliza a vara castelá. No resto dos casos utiliza o metro que sería adoptado oficialmente como única medida a partir do 1849.

A Carta Xeométrica representa durante moitos anos o mellor exemplo de cartografía e serviría de referencia para cartografar outras zonas de España. Pero ademais desta gran obra, tamén levou a cabo outros mapas zonais de Galiza, como o das rías de A Coruña, Betanzos e Ferrol ou a de Arousa.

Tanto na súa labor científica como política seguiu os pasos do seu mestre Xosé Rodríguez. Como el tamén foi nomeado Director do Observatorio Astronómico de Madrid e elixido varias veces Deputado a Cortes polas provincias de Lugo e Pontevedra. E como el tamén foi represaliado en varias ocasións polos vaivéns da política. É un ilustrado que se identifica cos ideais do Rexurdimento. Morreu nos baños de Cuntis o 26 de outubro de

1866 e foi soterrado en Santiago de Compostela, repousando as súas cinzas en San Domingos de Bonaval.

7.1.3. Saturnino Montojo Díaz (O Ferrol, 1796- San Fernando, Cádiz, 1856).

Foi gardamarina e formouse durante catro anos en Madrid alcanzando os graos de alférez de fragata e o de alférez de navío, anos máis tarde. A súa condición de mariño levouno a participar en diversas misións bélicas nas colonias españolas.

No aspecto científico foi chamado para a comisión da Carta Xeográfica de España. Polo 1826 pasou a traballar no Observatorio Astronómico de San Fernando do que sería director. Traduce o *Tratado de Astronomía* de Herschel, de que recibe os parabéns e rectifica a posición de moitas estrelas contidas no catálogo da Sociedade Astronómica de Londres. Os resultados do seu traballo publicáronse en 1842 nas memorias da Sociedade. En 1851 publicou un artigo na *Revista de los Progresos de las Ciencias Exactas, Físicas y Naturales* no que tenta divulgar para os afeccionados á Astronomía a forma de calcular a lonxitude dun lugar do planeta mediante a observación das ocultacións das estrelas pola Lúa. Fixo unha táboa do ano 1851 na que se detallan días e horas nas que determinadas estrelas estrían ocultas pola Lúa. Polo 1855 foi comisionado para viaxar por Europa e poñerse ao día nos adiantos científicos relativos á mariña e de volta a España púxose a redactar un informe que non chegou a rematar porque a morte llo impediu.

7. 2. A MEDICINA.

A medicina ilustrada é debedora da ciencia xa que as súas achegas permítenlle aquela progresos na exploración e estudio do corpo humano. Pero a medicina ilustrada leva un importante retraso con relación a outros saberes. Mentres ilustradas, como Voltaire ou Rousseau coinciden con mentalidades barrocas como Boerhaave, que entón se atopaba en pleno auge (morre no 1738) ou Hoffmann (morre no 1742). Se isto acontece en Europa, en

España e Galiza aínda se agudiza. Aquí introdúcese o texto de Boerhaave como novidade nos planos de estudos de Carlos III. Pero as pestes e o conseguinte aumento da mortalidade aguilloarán aos profesionais da medicina a investigar e poñer remedio a estes males á vez que xurde unha maior conciencia social da enfermidade. A iso vai unida unha formación máis rigorosa e , sobre todo, práctica nas facultades, que acrecentará o prestixio dos médicos, outrora branco da sátira e ironía de literatos como Molière ou Quevedo.

Xurde unha maior preocupación polo coñecemento empírico e exploración do corpo humano que se traducirá na introducción de clases prácticas na formación universitaria. Van a destacar agora as cátedras experimentais de Anatomía e Cirurxía, que se crean e potencian dende o poder central.

7.2.1. Anatomía.

En Anatomía hai un importante incremento de investigadores en toda Europa: J. Battista Morgagni, Cheselden, Douglas J. Hunter, Winslow, etc. Estúdase o corpo humano por parcelas (LAÍN ENTRALGO, 1954: 230): Osteoloxía, onde destacan Cheselden e Monro; Anatomía do aparato dixestivo, con Morgani, Hunter e Douglas; Aparato respiratorio e fonador, con Morgagni; Aparato xenital, no que destacan os estudos de Hunter (útero) e Douglas (ligamento uterosacro); sistema nervioso, con Cotugno que descubre o líquido cefalorraquídeo, Vicq d'Azyr, o fascículo mamilotalámico, e Mondini, as arterias do cerebro; órganos dos sentidos cos que se fan diversas prácticas anatómicas.

A investigación anatómica ilustrada trata de conseguir as seguintes finalidades:

Acadar unha exposición anatómica sistemática. Agora aparece o tratado de anatomía de Winslow, *Exposition anatomique de la structure du corps humain* no que mostra o corpo como un complexo arquitectónico formado de varios sistemas.

Elaboración dunha anatomía topográfica e cirúrxica que posibilite unhas normas inequívocas para a intervención do cirurxián.

Chegar a unha nova visión da anatomía xeral. As vellas partes do organismo son substituídas por tecidos empiricamente estudados. Empeza agora a anatomía comparada:

Malacarne estudia comparativamente a anatomía do cerebro e do cerebelo. Pieter Camper idea o ángulo facial como signo da capacidade intelectual das especies e do ser humano.

En fisioloxía tamén se producen grandes avances grazas aos traballos de Albrecht von Haller e de Lazaro Spallanzani. Para Haller a anatomía é a ciencia do movente vivo, impulsado pola forza vital radicada na estrutura orgánica das fibras nas que se da o movemento. El abordou o problema da vida por vía experimental, chegando a catro importantes conclusións: a) No organismo hai partes que non responden a estímulos externos, pero reaccionan ante ácidos, contraéndose mesmo post mortem; b) Hai partes que son sensibles, pero perden a sensibilidade se cortan os nervios que van a elas; c) hai partes irritables que responden con movemento diante de estímulos externos; d) finalmente, hai outras partes que están dotadas de irritabilidade e sensibilidade, como os músculos do corazón, intestinos, útero, xenitais etc. Polo tanto, a sensibilidade é propiedade do nervio, e a irritabilidade, do músculo.

Spallanzani é autor de *Saggio di osservazioni microscopiche relative al sistema della generazione de signori Needham e Buffon* (1767). Na obra combate a xeración espontánea de Needham, corrixindo o seu experimento e renovando a vella tese de *omne vivum ex vivo*.

Tamén se descobre agora a dixestión química e a importancia que teñen as glándulas da parede estomacal.

A nivel da circulación sanguínea vese que o sangue entra nas arterias durante a sístole e expúlsase na diástole. Tamén se logra ver a forma lenticular dos hematíes e distínguense os leucocitos. Descóbreanse os linfocitos e a forma aplastada dos glóbulos vermellos. Atribúese a coagulación á “linfa coagulable”.

Lavoissier explica a respiración como un proceso de oxidación : o osíxeno oxida o carbono e hidróxeno producindo anhídrido carbónico.

Explícase o acto reflexo como froito da estimulación nerviosa. Cun segmento de medula poden producirse actos reflexos.

A botella de Leyden e as máquinas electrostáticas permiten experimentar a estimulación eléctrica nos seres vivos con efectos beneficiosos para combater algunha patoloxía, como a parálise.

Segundo Laín Entralgo poden distinguirse as seguintes actitudes á visión científica do corpo humano:

Mecanicismo materialista: O corpo humano é unha máquina que, a diferenza do animal está dotada de pensamento. A causa está en que ten un cerebro mellor que o dos animais. É a teoría de La Mettrie e Holbach.

Mecanicismo cartesiano: O corpo é unha máquina que interacciona con outra entidade de natureza distinta (res cogitans) a través da glándula pineal.

Vitalismo reactivo: O corpo ten capacidade de reacción ante estímulos externos. A alma é algo distinto.

Vitalismo espontáneo: A forza vital do corpo humano é capaz de producir novas formas biolóxicas actuando sobre a materia inorgánica. A ese forza súmase a alma racional humana.

Empirismo experimental: O corpo é un campo de experimentación. O investigador debe pregarse ao que se atopa.

Empirismo contemplativo: O corpo é tal como se ofrece á mirada do investigador. Dende esa base cabe xeralizar algúns conceptos morfolóxicos.

7.2.2. A cirurxía.

Na primeira metade do XVIII o cirurxián arrastra un desprestixio social debido a que en moitos casos eran meros auxiliares médicos sen a penas formación. Co progreso das artes mecánicas e manuais empeza tamén este oficio a cobrar sona. Xa non se trata dun mero barbeiro ou sangrador senón dun especialista preparado en anatomía, fisioloxía e patoloxía.. Irán agromando academias e facultades de cirurxía por toda Europa. En Francia crease a Academia de Cirurxía (1731) ; en Inglaterra destacan Cheselden e Hunter como cirurxiáns; en Italia, Scarpa adquire gran sona cas operacións de hernia e de catarata.

As intervencións do cirurxián regúlanse dende a anatomía e a fisiopatoloxía. Danse importantes progresos na cura de hemorraxias, infeccións e shock traumático. Mellora a técnica de amputación de membros evitando mortes por gangrena.

A obstetricia tamén avanza ao empezar a usar o fórceps de forma metódica. Tamén se practica a cesárea a veces de forma abusiva.

Reformismo médico de Carlos III.

Os Borbóns dan actualidade ás prácticas médicas traendo a España destacados anatomistas, como Kell, mestre de Manuel de Porras e de Martín Martínez; Cervi, fundador da Academia de Medicina de Sevilla, Beaumont, Jacobe, etc.

Carlos III impulsa a medicina práctica nas facultades médicas, logrando impoñer dous textos nas cátedras prácticas: a) o de Boerhaave nas Institucións médicas, e b) e o de Martín Martínez para Anatomía.

Boerhaave foi profesor na Universidade de Leyden onde acadou sona pola súa obra, *Institutiones medicae in usus animae exercitationis domesticos digestae* (1708), que abrangue os principios de anatomía, fisioloxía, hixiene e terapéutica. Desterra o galenismo das universidades.

Nas Institutiones nótase o influxo cartesiano. O home é un composto de corpo e alma. O corpo consta de cinco substancias: terra, sal, óleo, spiritus e auga. As tres primeiras configuran o sólido, e as outras dúas, o líquido. As partes sólidas están estruturadas por dous elementos: vasos (tubos cheos de humor) e fibras (filamentos macizos dotados de forza vital).

A concepción da saúde boerhaaviana é pragmática: capacidade para o bo exercicio da actividade; mentres que a enfermidade é a privación desa finalidade corporal.

No que respecta a alma, o médico nada pode facer, aínda que non debe descoidar a dimensión mental do home. Por esa causa distingue dous tipos de síntomas que van a estar presentes na patoloxía ilustrada: a) os que proceden do corpo (que se chamarán obxectivos); e b) os que teñen a súa orixe no espírito (subxectivos).

Boerhaave establece o *canon patográfico*:

Presentación do enfermo.

Antecedentes remotos da enfermidade.

Comezo da enfermidade e curso inicial.

Estado do enfermo cando o médico o ve por primeira vez.

Tentativa de diagnóstico.

Curso da enfermidade.

Termo do proceso morboso.

Necropsia do cadáver.

Explicación do cadro sintomático e da morte, á vista das achegas da autopsia (LAÍN ENTRALGO, 1954, t I: 235).

Na terapéutica sinala Boerhaave catro indicacións fundamentais: a) *indicatio vitalis*, dieta e medicamentos encamiñados a conservar a vida; b) *praeservatoria*, supresión das causas de enfermidade, a través de correctivos, evacuantes, antídotos ou cirurxía; c) *curatoria*, combater a enfermidade empregando medios líquidos e sólidos; e d) *curatio palliativa*, alixeirar o sufrimento.

En España tamén hai agora un importante desenvolvemento da Anatomía, debido aos médicos estranxeiros que trae Felipe V, como Florencio Kell , mestre de manuel de Porras e de Martín Martínez, Blas Beaumont, Cervi (fundador da Academia de medicina de Sevilla), Jacobe etc.

Outro autor importante español é Martín Martínez (1684-1736), autor de *Noches anatómicas* e de *Anatomía completa del hombre* (1728). Seguindo a cita de Usandizaga que reproduce Laín Entralgo, foi un médico cunha sólida formación científica, veu os límites da medicina do seu tempo e sinalou o camiño a seguir, pero “no llegó a realizar la obra que debía esperarse de este conjunto de circunstancias, seguramente por haber desprecidado el trabajo modesto y perseverante en cualquier tema concreto bien limitado” (LAÍN ENTRALGO, 1954: 281). Tamén se amosa crítico con el Sarrailh quen afirma que a súa sona débese principalmente aos eloxios que sobre el verteu o P. Feixoo, pero non está a altura da medicina europea, sen embargo, “es justo rendir homenaje a la insistencia con que Martín Martínez recomienda la experimentación y la observación, predica la utilidad de la disección, a la cual se entrega en el teatro anatómico del Hospital General de Madrid y combate el supersticioso respeto de los antiguos”(SARRAILH, 1985: 421-22).

Tamén destaca en España o médico catalán Virgili, formado en Montpellier e en París e exerce a medicina nos hospitais da Armada, moi avanzados por causa das guerras. Proxecta fundar un Colexio de cirurxía para médicos da Armada, que logra no 1748 ca creación do Real Colexio de Cirurxía de Cádiz onde exerce durante unha década ata ser nomeado cirurxián da Real Cámara. Rematará como director do Colexio de Cirurxía de Barcelona, onde exercían médicos militares.

Vendo a grande utilidade dos colexios anteriores, encárgalle a coroa ao cirurxián catalán Gimbernat (1734-1816) a fundación doutro en Madrid. El e Mariano Rivas,

cirurxián de Cádiz, encárganse da tarefa, pero antes marchan a Edimburgo, Londres e Holanda para assimilar os últimos avances na materia. De volta organizan o Real Colexio de Cirurxía de S. Carlos que abre as súas portas o 1 de outubro de 1787, baixo a dirección de Gimbernat. No 1799 fusionase co Real Colexio de Medicina Práctica que xa funcionaba dende 1795 no Hospital Xeral. O Real Colexio de Cirurxía tivo unha gran importancia no ensino da medicina práctica. En obstetricia, os alumnos asistían ás parturentas na Casa dos Desamparados. Elaboraron figuras de cera de tamaño natural que representan as distintas posicións do feto. Aquí está o xermolo da futura Facultade de medicina madrileña.

7.2.3. Cirurxía e anatomía na Universidade santiaguesa.

A Universidade santiaguesa empeza cedo a reforma da medicina práctica xa que Diego Juan de Ulloa a mediados do XVIII inclúea no seu proxecto reformista creando a cátedra de Cirurxía e Anatomía, dotada con 1500 reais de soldo. O catedrático contraía a obriga de facer catro prácticas de anatomía por curso. O primeiro catedrático foi médico militar: Pedro Gómez de Bedoya. A remates de século (1799) creouse en Santiago o Real Colexio de Cirurxía médica, que non so se ocupa da cirurxía senón tamén dos saberes experimentais, como a química, as ciencias naturais ou a botánica. O seu principal impulsor foi Eusebio Bueno Martínez (1774-1814).

a) Pedro Gómez de Bedoya y Paredes.

Datos biográficos.

Non se coñece a data nin o lugar de nacemento deste ilustre catedrático santiagués. Sábese que estudiou medicina na Universidade de Alcalá de Henares e que na vida militar adquiriu o grao de Tenente de Artillería. Polo 1740 exercía como médico en Madrid onde publica, Exame crítico de la sangría artificial. Pese á súa xuventude ocupou cargos de prestixio, como médico do Hospital Xeral, médico de Cámara, Examinador do Protomedicato, fundador, secretario e director da Academia médica Nuestra Señora de la Esperanza, fundada no 1743.

¿Por qué acepta entón virse a ensinar medicina a Santiago? Parece que se trata de motivos de saúde. O clima do Norte vaille mellor.

Descoñécese a data da súa morte. Consta que deixou un fillo en Santiago, chamado Bernardo, que foi empregado da Biblioteca universitaria e destituído no 1809 por afrancesado, marchando quizais co exército francés. Aquí tamén pode estar a causa da desaparición de moitos papeis persoais de Bedoya.

Medicina práctica.

No *Examen crítico da sangría artificial* móstrase Bedoya seguidor de Boerhaave sinalando que as bases da medicina son a experiencia e as matemáticas. A obra levantou certa polémica ao ser atacada polo médico de Cámara Miguel Rodríguez nun escrito titulado, *Medicina palpable*. Retrucoulle Bedoya con outro escrito titulado, *El médico desengañado y consejero de la verdad en el tribunal de la experiencia*, Madrid, 1743. Na citada obra reafirmase no dito inicialmente e que de novo repetirá na *Historia universal de las fuentes minerales de España*¹²⁵.

A sólida formación de Bedoya obtida non só na Universidade de Alcalá senón tamén en Francia e Italia así como a confianza que lle merecía ao Rei o seu valedor Diego Juan de Ulloa son os motivos que explican a creación dunha cátedra experimental e a presenza deste insigne catedrático en Santiago.

Bedoya presenta de entrada dúas esixencias ao claustro: a) dar as clases en castelán e non en latín, como era costume, b) usar traxe militar e non o talar. En ambos casos obtén unha resposta afirmativa.

Pero o pulo inicial reformista que traía Bedoya vese neutralizado por unha abrumadora maioría de claustrais opostos á calquera reforma. Ese ambiente irao minando e os azos reformistas terminarán por esmorecer. Polo 1767 fala da pouquitude do soldo e escúsase de non cumprir cas catro prácticas anatómicas preceptivas. Ese mesmo feito será corroborado nun informe feito por Francisco de Neira 20 anos máis tarde cando fala da necesidade de ter que levar os alumnos á súa casa para ensinalles anatomía.

A hidroterapia.

¹²⁵ Di literalmente: “A la medicina no la inventó el discurso ni la disputa, sólo la experiencia le puso en planta y adelantó sus progresos”. E unhas liñas máis adiante reforza a anterior afirmación acudindo á autoridade de Hipócrates: “ (...) lo que hay de cierto en la medicina es sólo lo que ha dado de si la experiencia” en Gómez de Bedoya y Paredes, P. (1764), *Historia universal de las fuentes minerales de España*, Santiago, Impr. Ignacio Aguayo, t. I, p. 6. A obra ía constar de 6 tomos dos que so publica 2, que abarcan da letra A ata o F, onde describe unhas 200 fontes.

Na *Historia universal de las fuentes minerales de España* conecta Bedoya ca mentalidade da época que ve na natureza o medio principal para obter remedios curativos. Dende esta perspectiva naturista hai que entender a hidroterapia bedoyana. El móstrase contrario aos medicamentos, sobre todo, ca excesiva fe que se ten sobre o seu poder curativo. Acode ao dito por Plinio de que os medicamentos compostos son froito da avaricia dos boticarios. El é un médico naturista e partidario de curar polas substancias extraídas das plantas e non acudir á botica, por principio. Critica aos médicos que receitan medicamentos por rutina, sen que se paren a analizar os seus compoñentes que poden resultar prexudiciais para determinados enfermos.

Tamén describe as distintas fontes minerais falando das propiedades da auga e das aplicacións terapéuticas así como da situación das mesmas.

b) Fernando de Oxea.

Breve semblanza.

Natural de Santiago, aínda que se descoñece a data do seu nacemento. Consta que polo 1743 pide un certificado de asistencia á cátedra de Artes. Estudia Teoloxía e máis tarde Medicina, que remata no 1756. Foi discípulo de Gómez de Bedoya de quen recibiu unha formación práctica. Pero iso non lle empece contradicir un diagnóstico do mestre nun escrito titulado *Discurso aplogético* e publicado no 1766.

Exerceu en distintos lugares a medicina. En primeiro lugar foi profesor de Vésperas na Facultade de medicina de Santiago polo 1763. Pouco despois está de médico no Hospital San Antonio de Betanzos, e tamén do Hospital do Buen Suceso de A Coruña, membro da Real Academia medico matritense, Xuíz examinador da Subdelegación do Real Protomedicato de A Coruña.

Obras.

(1766), *Discurso apologético*, Santiago.

(1777), *Disertación médica de la simplicidad y sencillez con que se debe ejercer la medicina*, Santiago.

(1778), *Justa repulsa de una grosera calumnia y descortés precipitado juicio que hizo y manifestó D. José Ortega de Tamayo y Padilla, médico en la Corte, que lo fue de*

varios partidos en un discurso médico que dio a luz a la prensa en este año de 1778, Santiago.

Pensamento.

Oxea avoga por mostrarse inimigo de todo dogmatismo médico, pero as súas achegas á medicina son cativas. Tal é o xuízo que del fai Baltar para quen a súa obra é reveladora “del lamentable estado de la medicina en aquella época o, mejor dicho, de los gravísimos defectos de la mayor parte de quienes la ejercían. Si es cierto que podía encontrarse un corto número de figuras destacadas o aún geniales, había multitud de personalidades mediocres, que para disimular su escasez de conocimientos, recorrían a una fraseología desbordante de expresiones enfáticas, pedantescas, embrolladas e incoherentes que ocultaban su ignorancia y su confusionismo conceptual” (BALTAR DOMÍNGUEZ, 1961: LXII).

7. 3. A FÍSICA EXPERIMENTAL.

A Física experimental viña defendendose dende a primeira metade do XVIII en faladoiros e academias, fora do ámbito académico. Unha excepción a isto é a Universidade de Valencia, con J.B. Corachán á cabeza, onde se ensina o cartesianismo, a filosofía corpusculista e están presentes as ideas de Boyle (SAAVEDRA-SOBRADO, 2004: 43).

No plan de estudos do 1772 , consensuado entre Goberno e Claustro da Universidade de Santiago, recoméndase que a Física Experimental sexa cursada obrigatoriamente en Artes por todos aqueles que vaian a estudar medicina. O claustro pide entón a creación dunha cátedra de Física Experimental; pero ao estar dita cátedra en Artes é impartida por clérigos escolásticos que seguían no seu ensino *Os Físicos* de Aristóteles, co que a nova ciencia nada tiña de novedosa nin de experimental. O sector máis tradicional axiña se decatou de que unha Física explicada por científicos de seguido desacreditaría a física tradicional aristotélica, que consideraban como soporte fundamental da Teoloxía (Barreiro Fernández, 1997: 147). Todos os avances que se deran na física dende o Renacemento exporíanse ca finalidade de criticalos, se non se omitían, se máis. As

resistencia á vella Física maniféstanse por primeira vez, como afirma o Prof. Barreiro, nunhas conclusións que defende o Bacharel Manuel Losada e que se fan públicas no *Memorial Literario de Madrid*. Afirmar literalmente o Bacharel: “ Hoxe en día é preciso confesar que ensina máis un alambique, unha eolipila, unha máquina pneumática, unha máquina eléctrica [...] que os dez predicables lóxicos, as especies intencionais e as diferencias específicas dos nosos antigos mestres de Filosofía”.

Presidía as conclusións D.Francisco Cónsul Jove, que poucos días despois sacaría á luz un libro titulado *Ensayo sobre la hidráulica* (1788), cun Discurso preliminar no que defende a entrada das ciencias experimentais na Universidade e onde lamenta que a Física Experimental estea impartida por teólogos escolásticos. A consecuencia disto, o dominico Simón Rey –que impartía entón dita asignatura na Universidade- e Jacobo Blanco denuncian ao Santo Oficio, que somete a exame a obra de Cónsul e atópaa sospeitosa de copernicanismo ca conseguinte retirada da circulación.

Coñecedor do que pasaba o Consello de Castela manda que a cátedra de Física Experimental sexa ocupada por un profesor que teña formación experimental. E nese momento son os médicos quen na Universidade poden acreditar ese tipo de coñecementos. Por agora o Dr. Francisco de Neira catedrático de Institucións médicas atópase en París e dirixe unha carta ao claustro solicitando diñeiro par mercar os instrumentos de Física por un valor de 1.000 reais.

FRANCISCO DE NEIRA.

Biografía. É natural de S. Miguel de Orbazai, unha aldea achegada a Lugo onde veu ao mundo no 1754 probablemente, aínda que non se coñece con exactitude a data porque o libro de rexistro de bautizos deses anos, simplemente desapareceu . Tampouco queda ningún resto na parroquia da casa onde naceu. Estudiu filosofía escolástica con Fr. Antonio Conde no Seminario de Lugo. No 1773 comeza os estudos na Universidade de Santiago. O 16 de decembro de 1773 solicita do Rector a conmutación do curso de terceiro de filosofía pola asignatura de matemáticas e a concesión de matrícula en Física Experimental, asignaturas que formaban parte do plan preparatorio para a carreira de medicina, segundo o plano de 1772. O vicerrector D. Miguel Montes Piñeiro accede a dita petición e Neira obtén o título de Bacharel en Artes o 16 de maio do 1774, tras superar o

exame dos Mestres Anxel Patiño, Xoaquín González Patiño e os mercedarios Xacinto Angueira e Domingo Martínez (PEDRET CASADO, 1947: 84-85).

Tres anos máis tarde, xa feitos os cursos de Institucións médicas, faise Bacharel en medicina, rematando medicina en maio do 1781. Entre os anos 1779-80 fixo dous cursos de práctica médica no Hospital da Armada do Ferrol. De volta a Santiago solicita entón do Rector e do Claustro da Universidade a admisión a oposición da cátedra de Vésperas da Facultade de medicina. Gaña dita praza e é nomeado oficialmente catedrático o 16 de novembro de 1781. No 1783 solicita permiso para ir a París a perfeccionar os estudos médicos ¹²⁶. Máis tarde irá tamén a Londres e Edimburgo. Nestes anos aniña nel o interese e preocupación polo novo saber experimental. O catro de setembro do 1787 envíalle unha carta ao claustro solicitándolle 1.000 reais para mercar “máquinas e instrumentos necesarios para la enseñanza de la Física Experimental”¹²⁷. A resposta do claustro universitario consiste en darlle largas ao asunto, trasladando ao Rector a responsabilidade da decisión, que non chegará. De feito esta operación non se levará a cabo ata comezos do XIX con Xosé Rodríguez.

O día 29 de xullo do 1788 solicita da Universidade o paso á cátedra de Física Experimental (RIVAS GARCIA, 2001:209 ss.), na Facultade de Artes, para o que el estivera preparándose no estranxeiro durante catro anos “ *a donde (...)sin perdonar a la fatiga, diligencia ni gasto alguno, oyó a los profesores más acreditados, manejó todo género de máquinas, hizo prácticamente las disecciones anatómicas, operaciones quirúrgicas, experimentos y elaboraciones químicas, logrando que la real piedad de V.M. (...) se sirviese honrarle los dos últimos años con la pensión de ocho mil reales anuales*” ¹²⁸. Da consulta feita ao claustro dende o Consello de Castela sae unha resposta que respalda a pretensión de Neira, aínda que con so un voto de diferenza. O Real Consello de Castela noméao catedrático de Física Experimental o 23 de outubro do 1789, solicitándolle un plan preciso da súa asignatura, demanda que Neira non tarda en atender.

¹²⁶ No Libro de claustros de Universidade de Santiago con data do 21.01.1789 menciónase a representación que neira fixera no 1783 ao Rei solicitando dito permiso. Aí consta tamén que nesa data contaba 29 anos, o que significaría que Neira debeu nacer no 1754. Pero tendo en conta que a carta data do 15 de xaneiro do 1883, Neira debeu cumprir os anos nos primeiros días de xaneiro.

¹²⁷ Vid. Libro de Claustros da USC, tomo 136, p. 20.

¹²⁸ Véxase Gasalla Regueiro e Pegerto Savedra, (1998), “Tempos de reformas. A Universidade na centuria da Ilustración” en Barreiro Fernández, X.R. (Coord.), *Historia da Universidade de Santiago de Compostela*, USC, Santiago, pp.402ss.

O plano de Francisco de Neira sobre a Física Experimental.

De Neira non temos constancia de que escribise ningunha obra. O seu pensamento innovador cóstanos polo proxecto que presenta ao claustro no 1790 (BARREIRO FERNÁNDEZ, 1998: 403-405) sobre a Física experimental no que cabe destacar os seguintes puntos:

Que a única física que cabe é a experimental e polo tanto, debe suprimirse a física aristotélica”*como inútil e mesmo prexudicial ao adiantamento das ciencias experimentais*”.

No primeiro ano de Artes deben ensinárselle as matemáticas para poder descubrir así o que é un raciocinio recto e aprender a ler o que está escrito en ciencias naturais. Logo deben darse aos alumnos os preceptos da Lóxica “*omitindo aquelas cuestións que baixo o pretexto de utilizar o entendemento se lles fai gastar inutilmente tanto tempo, imprimíndolles un hábito terco que lles caracteriza despois no estudio doutras ciencias e que é oposto a toda boa educación*”. No segundo ano deben estudar Física Experimental para dedicar o terceiro curso á metafísica.

Para estudar a Física Experimental son necesarios os instrumentos do gabinete de Sigaud-Le Fond. A Universidade ten caudais suficientes para mercar este gabinete que costa 72.000 reais.

Propón que cada profesor escriba a asignatura que imparte na súa cátedra, o que significa unha vantaxe tanto para el –explica as súas ideas-, como para os alumnos.

Pero Neira é consciente da necesidade de suprimir a física aristotélica e que unicamente se ensine a nova física porque se esta so se ensina aos dous ou tres estudantes de medicina que anualmente acoden á cátedra, non compensaría investir tanto nos novos instrumentos nin podería estar moi animado o catedrático a impartila.

O Consello de Castela non aceptou a supresión da física aristotélica, pero ordenoulle á Universidade que a Física Experimental se ensine segundo os planos de S. Isidro de Madrid e que se dote á cátedra das máquinas e instrumentos necesarios para poder impartir un ensino moderno.

Con data do 18.06.1791 presentase un informe ao claustro (é presentado por González Varela, que acababa de gañar a cátedra de filosofía) no que se sinala que Francisco de Neira non pode exercer como catedrático en Artes por carecer do título que o acredite como Mestre en Artes, requisito imprescindible, segundo as constitucións

universitarias¹²⁹. Por esa razón dáselle a Neira un prazo de catro meses para poder graduarse.

Ante esa situación, Neira acode ao Consello de Castela pedindo dúas cousas: a) que a cátedra de Física Experimental pase a Medicina, b) que ninguén poida ser catedrático de Física Experimental se non estudiou en universidades ou escolas dotadas de medios experimentais e que como consecuencia, tampouco poidan ser xuíces en concursos a esta asignatura nin teólogos nin filósofos aristotélicos, preferindo en todo caso aos profesores de medicina.

O dictame do Consello refuga a primeira petición, pero si acepta a segunda. Neira ponse a traballar e prepara nun tempo record os exames para conseguir o grao de licenciado en Artes e pouco despois o de mestre ou doutor no 1794, dando así cumprimento aos preceptos universitarios.

As batallas entre o reducido grupo encabezado por Neira e os aristotélicos aínda seguiu porque aos teólogos parecíalles fundamental a física aristotélica para explicar a teoloxía tomista. Ata o mesmo texto do P. Jacquier que se impuxo por orde do Consello de Castela en substitución de Goudin lle parecía demasiado avanzado.

No 1796 Neira opositou á cátedra de Clínica do Real Colexio de Medicina Práctica de Madrid, perdendo con el a Universidade galega unha excelente oportunidade de remozarse actualizando o saber experimental presente no resto de Europa. Tres anos máis tarde volvería para renovar os estudos de medicina xuntando medicina teórica ca cirurxía no Hospital Real.

OUTROS ASPECTOS DAS CIENCIAS EXPERIMENTAIS.

En Galiza faise agora un esforzo por parte dos grupos ilustrados por poñerse ao día nos saberes experimentais. Nos estudos e memorias que se presentan na Academia de Agricultura como nas Sociedades de Amigos do País hai unha preocupación por mellorar as condicións productivas de Galiza, como xa se sinalou no estudio destas institucións. Os

¹²⁹ Esta obriga estaba determinada pola constitución 14. Neira argüía que “... la física experimental tiene una íntima conexión con la medicina, y nadie ha trabajado más en los adelantamientos de esta ciencia que los médicos”; pero a Universidade non opinaba o mesmo e dicía que “...un catedrático filósofo práctico, que por medio de repetidos experimentos procura desenvolver aquellos axiomas que dejaron estampados de muchos siglos a esta parte los más cálebres Filósofos de la antigüedad...” (Barreiro Fernández, 1998: 406, nota 18).

estudios céntranse en introducir melloras técnicas que permitan aumentar a rendibilidade do chan. Na agricultura introdúcense novos cultivos. Co liño obtéñense importantes resultados e iso leva a estudar a mellora das técnicas de branqueado. Tamén hai unha preocupación pola reforestación. Hai que ter en conta que os estaleiros do Ferrol consumiron enormes cantidades de madeira para os buques da Armada e iso supuxo a tala de importantes áreas de bosque e fragas galegas. A repoboación tamén preocupa aos ilustrados.

A Galiza tamén chegan agora técnicos estranxeiros, coma o enxeñeiro Lemaury, o técnico siderúrxico Richter, o matemático e náutico Vimercatti e apelidos como Besnaux, Montaigut, Peison ou Delacroix, que veñen contratados para importantes obras civís ou militares, pero a súa actividade termina estendéndose a outras áreas achegadas nas que deixan patente a súa pegada.

Conclusiones:

Tres son en definitiva as clases de ciencias que se expoñen neste capítulo: Matemáticas, Medicina e Física Experimental. Xosé Rodríguez é a gran figura que vai adquirir sona internacional ao participar na comisión de medida de arco de meridiano formada polos mellores matemáticos do momento. El vai a ser o punto de partida dunha prestixiosa escola que continuará Domingo Fontán, que seguirá os seus pasos, e outros científicos.

En Medicina destacan Gómez de Bedoya e F. Oxea. O primeiro, formado en Alcalá, Francia e Italia, é catedrático de Anatomía ca obriga de impartir cando menos catro prácticas de Anatomía, que terminará por non facer. É importante un estudio que fai sobre a hidroterapia analizando as fontes minerais de España.

No apartado da Física Experimental expónse a polémica do Dr. Francisco de Neira pola cátedra de Física Experimental. Foi unha loita difícil en contra da mentalidade escolástica que reinaba en Artes. Mágoa que non escribise nada sobre esta materia entón novidosa. Só queda constancia dos planos que fai sobre o ensino da Física Experimental e que se expón no apéndice. Probablemente foi Neira o primeiro que aglutina un grupo de científicos e reformistas que van a seguir dando a batalla unha vez que desapareza de Santiago por gañar unha cátedra no Hospital San Carlos.

CAPÍTULO 8: A EDUCACIÓN ILUSTRADA.

O debate sobre a educación e os métodos educativos foi longo e importante no XVIII. Adquire gran interese porque se ve que a educación é o medio de asegurar o trunfo das novas ideas.

As teorías educativas móvense entre dous eixes fundamentais: natureza e política. Os que lle dan predominio á natureza, a herdanza biolóxica acentuarán a importancia destes factores, facendo depender deles tanto aos individuos como as sociedades. Outros, en cambio resaltan a idea de que nacemos iguais, cunha mente en branco, e polo tanto, a educación fai ao individuo. Xurde entón un idealismo educativo que confía no enorme poder da educación para facer individuos. Aquí entra tamén a política que debe elaborar as leis das que depende unha boa ou mala educación.

Baixo os ilustrados a educación deixa de ser un problema exclusivamente privado a pasa a converterse en cuestión de Estado. A educación é tamén o centro de preocupación dos intelectuais da época, sobre a que escriben personalidades tan relevantes como Chalotais (*Ensaio de educación nacional e plan de estudos para a mocidade*, 1763); Helvetius (*Sobre o home, as súas facultades intelectuais e a súa educación*, 1772); Condorcet (*Informe e proxecto de Decreto sobre a organización xeral da instrucción pública*, 1792); Lepeletier (*Plan de educación nacional*, 1793). Pero a obra que sen dúbida máis deu que falar foi a de Rousseau, *O Emilio*, publicada no 1760. Tamén é significativa a obra que escribiu Rollin no primeiro tercio do século, *Tratado de Estudios* (1726-28) onde expón as liñas educativas dunha pedagogía católica de sabor xansenista, que tivo boa acollida en España onde se traduciu no 1755. Esta obra tamén influíu no portugués Verney, gran reformador da educación no país veciño.

Xa a remates do XVII Locke publica *Pensamentos sobre a educación*, 1693. Nesta obra formula un proxecto educativo para un mozo aristócrata británico. Parte da afirmación da dignidade humana na educación e porén da necesidade de erradicar o castigo físico porque os educandos que actúan por medo ao castigo, en canto se van libres do mesmo e fora de vixilancia, van a facer todo o contrario do que habitualmente practican diante dos que os educan baixo coacción, converténdose así este tipo de castigo en algo non so

inhumano senón tamén inútil. Os alumnos deben aprender por persuasión e en contacto cas cousas, evitando excesos memorísticos xa que de pouco sirve aprender esquemas que non se entenden. A educación non trata so de facer eruditos e de adquirir bos modais senón de facer, sobre todo, seres humanos: “Admito que ler, escribir e a cultura son necesarios – di Locke- pero que non sexan o máis importante. Imaxino que consideraredes unha necidade estimar máis a un erudito que a un home sensato e virtuoso” (*Pensamentos*, 147).

A educación debe tratar de integrar ao individuo en sociedade, pero facendo del unha persoa autónoma e capaz de xulgar por si mesmo os costumes e as formas de interpretar a realidade. Para lograr iso é necesario facer persoas axuizadas que desenvolvan a súa razón apoiándose á súa vez na experiencia.

O modelo educativo de Locke é liberal e pensa máis nunha educación privada levada a cabo por preceptores que so uns poucos poden permitirse pagar que nunha educación pública da que el parece entenderse e da que si se ocupará a Ilustración.

O Emilio de Rousseau, medio novela, medio obra doutrinal, arranca do estado edénico da natureza e fai responsable á sociedade da corrupción humana: “Todo é perfecto cando sae das mans de Deus, pero todo dexenera nas mans do home”. Así encabeza a obra que entón se considerou a Biblia da educación. A educación debe partir da natureza dos nenos que é preciso coñecer: “Aprendede a coñecer os vossos alumnos”, sinala. É imposible levar adiante unha educación dun rapaz sen ter en conta o seu desenvolvemento psicolóxico. O suxeito convertese no centro da educación, imprimindo deste xeito un xiro copernicano na mesma que aínda condiciona a pedagogía actual.

O ser humano é bo por natureza (mito do bo salvaxe) e esta referencia hai que tela en conta na evolución dos nenos, evitando os vicios procedentes dos civilizados. Os nenos e mozos deben aprender en contacto ca natureza e ca axuda da propia razón.

Pero educar non pode significar volver ao estado de natureza e crear unha burbulla protectora na que quedan illados os suxeitos. Pese aos vicios e inconvenientes da sociedade, o ser humano non pode vivir illado senón que precisa integrarse nela. Por esa razón, a educación ten que posibilitar esa apertura aos demais evitando actitudes pechadas e egoístas. Pero esta actitude non se contradí cunha mentalidade crítica, capaz de analizar os vicios e defectos da época e a decidida vontade de renovar e transformar a sociedade. Edúcase para a sociedade. A educación ven así a confluír na política.

Condorcet significa a defensa dunha educación pública e aconfesional; pero como ben sinala Antón Costa, en Condorcet “a instrucción cobra maior importancia que a

educación, que se ve relegada a un asunto máis particular, e para esta instrucción e o seu primeiro nivel –o dos nenos durante catro cursos-, Condorcet chega a describir as didácticas das diferentes materias a ensinar” (Costa Rico, 2004: 381).

Kant recolle no *Tratado de Pedagogía* os ideais ilustrados educativos, dando preferencia á educación sobre a instrucción e combinando os elementos teóricos e prácticos no proceso educativo. O educando ha de recoller contidos nos arquivos do pasado pero, sobre todo, debe ser quen de orientarse cara o futuro. El da unha importancia preferente á formación moral e integral do ser humano que o sitúa máis alén dos intereses concretos e inmediatos dun suxeito. A tarefa educativa debe caracterizarse por ter unha proxección universal encamiñada a formar cidadáns conscientes do seu destino no seo da sociedade.

Os ideais educativos dos ilustrados son en realidade os da nova clase burguesa que agora se vai impondo con forza. Ela cambia a forma en que se viña entendendo o traballo. Na sociedade precapitalista o traballo era artesanal e había unha fachenda gremial que se identificaba ca obra ben feita. Pero ca burguesía desaparecen os gremios e xurde unha nova mentalidade que separa o traballo da man de obra, conducindo inexorablemente a unha maior racionalización e cuantificación do proceso productivo que vai a levar ao taylorismo e fordismo do século XX. O novo sistema económico – exposto por A. Smith- require man de obra productiva e rendible. E do mesmo xeito que se cuantifica o rendemento dunha máquina tendo en conta a cantidade e calidade das pezas fabricadas nun espazo de tempo, así sucede tamén cos traballadores que se avalían en función de parámetros productivos, desligados totalmente das súas circunstancias persoais. A idea do “home máquina” que se iniciou no racionalismo e se perfecciona no pensamento ilustrado adquire plena validez dentro da visión liberal da economía, que a adapta ao sistema productivo e desliga os traballadores de calquera consideración moral.

Pero a man de obra do capitalismo precisa instrucción dende unha cultura tipográfica que permite asimilar coñecementos puntuais dun xeito rápido. De aí o interese que ten a nova clase dirixente por lograr unha alfabetización da sociedade, sobre todo, das clases traballadoras das que máis se beneficia nas súas fábricas e industrias. Iso explica o feito de que a educación se converta agora nun problema de Estado.

8.1. EDUCACIÓN PRIMARIA.

Durante o século dezaioito e principalmente na segunda metade, os índices de alfabetización medran dun xeito chamativo en Europa. Como reseña Antón Costa, a alfabetización media “pasou no conxunto de Francia do 29 % do 1690 ao 47 % de 1790, e a das mulleres do 14 % ao 27 %. En Inglaterra, o promedio masculino duplicouse , do 30 % de 1642 ao 60 % de fins do século XVIII. No conxunto de Europa noroccidental, a alfabetización urbana – a partir da sinatura- podía ser moi elevada: o 92 % dos homes, e o 74 % das mulleres do centro de Londres a mediados do século, e o 85 % e o 64 % para a poboación de Amsterdam en 1780. Normandía contaba cara a 1780 cunha alfabetización media do 80 % ; mesmo na Prusia occidental a proporción de campesiños -homes- que sabían asinar co seu nome acrecentouse notoriamente do 10 %de 1725 ao 25 % de 1765 e o 40 % de 1800”(Costa Rico, 2004: 383).

España e Galiza tampouco son alleas a este fenómeno educativo. Aínda que a primeira metade de século reflicte unha España moi atrasada respecto aos países avanzados de Europa, cunha economía deprimida, unha clase agrícola sumida na pobreza e na ignorancia, na segunda metade a sociedade colle novos azos co reformismo borbónico de Fernando VI e, sobre todo, de Carlos III, que tratarán de queimar etapas e de situar España a nivel europeo, empresa pouco doada polo peso do atraso secular que se viña arrastrando así como pola oposición dos grupos privilexiados que temían perder o seu poder.

Ata agora a educación estivo en mans privadas, preferentemente nas da Igrexa. Unha poderosa e tupida rede de escolas que os xesuítas foron estendendo por toda Europa dominou o panorama educativo dende mediados do XVI ata a súa expulsión no 1767. O control do ensino non universitario era indiscutible na Europa e na España católicas. Pero como xa queda dito, os ilustrados españois do último tercio do século toman conciencia da magnitude do problema e das repercusións que ten na economía e na sociedade e convérteno en problema de Estado:

“Hasta el siglo XVIII, la autoridad civil dejó en manos de la eclesiástica la educación de la juventud, como parte integrante de su mester apostólico, más preocupado de formar buenos cristianos que buenos ciudadanos. Más aún; la mentalidad de nuestros abuelos daba por sentado que lo segundo era consecuencia inexcusable de lo primero. Esta cómoda posición ideológica permitía un buen ahorro al

Estado, que nunca se preocupó de subvencionar la enseñanza como servicio público [...]. Hay que tener muy presente esta realidad económica para entender en sus justos términos el problema pedagógico de España” (AGUILAR PIÑAL, 1984, sen paxinar).

Precisamente o equipo de goberno de Carlos III vai a centrar as reformas educativas en tres grandes eixes: uniformidade de contidos e dedicación, renovación metodolóxica e secularización do ensino que agora se pretende controlar en exclusiva dende o Estado.

Dende mediados do XVIII vai a producirse todo un conxunto de medidas lexislativas encamiñadas a renovar o ensino e adaptalo aos novos tempos. Así trala expulsión dos xesuítas no 1767 o rei Carlos III erradica o latín dos centros de ensino por unha Real Cédula de 1768 por considerar que carecía de sentido perpetuar unha lingua morta na que se investían moitas enerxías que se precisaban para outros saberes útiles e necesarios.

Polo ano 1771 fíxanse as condicións para poder acceder ao posto de mestre de ensino primario. Esíxese limpeza de sangue e boa conducta cívica, moral e relixiosa, debidamente acreditadas, como requisito previo para participar nun exame de coñecementos onde se avaliaba a caligrafía, lectura e matemáticas. Unha Real Provisión de 1780 recoñecía os estatutos do Colexio Académico da Nobre Arte de Primeiras Letras. A partir de agora este será o centro onde se examinarán os futuros mestres e de onde van a xurdir os primeiros inspectores de Educación primaria, chamados entón visitadores.

O pedagogo Juan Rubio ensaia agora en San Ildefonso un novo método de escritura que prescinde do número excesivo de tipos caligráficos e ensina o xeito de chegar a dominar con facilidade a boa escritura.

No 1789 crease a primeira Escola Normal, a de San Isidro, en Madrid. Un ano máis tarde lexislase sobre o ensino de nenos e nenas. Por agora tamén se crean en Madrid as Escolas Reais que serven de modelo para o resto de España.

Con Godoy apróbase o primeiro Regulamento Xeral de Escolas que xa concreta os contidos, métodos, horarios escolares e tempo de vacacións.

É significativo a reprodución do Censo de Godoy de 1797 , que fai Antón Costa (2004: 410) para constatar o número de alumnos e alumnas escolarizados nesta época:

CENSO DE 1797			
	NENOS	NENAS	TOTAL
Nº DE ESCOLAS	8.704	2.303	11.007
Nº DE MESTRES	8.962	2.575	11.537
Nº ALUMNOS	304.613	88.513	393.126
Nº DE COLEXIOS	99	50	149
Nº DE PROFESORES COL	216	217	433
ALUMNADO	4.505	2.745	7.250

O nivel formativo dos mestres era moi deficitario e iso revertía negativamente na aprendizaxe. A isto había que engadir outras deficiencias, como as condicións míseras dos locais de ensino, a desorganización, o soldo reducido dos mestres que non lles abondaba para vivir e tiñan que completalo con outros traballos en detrimento das horas de clase. En aldeas e pequenas vilas estas dificultades mesmo se incrementaban, tendo que exercer de mestres o crego ou un profesor de pago que ademais de ensinar as primeiras letras preparaban tamén para acceder ás Escolas de Gramática. Os libros de texto foron escasos ata finais de século que se incrementaron algo.

En Galiza dáse agora unha crecente preocupación pola alfabetización debido as necesidades dunha sociedade en proceso de cambio. Nesta etapa “acentuouse o afán polos saberes novos e pola alfabetización conectada a códigos escritos. As novas actividades mercantís e comerciais, a máis xeneralizada presenza de rexistros notariais, e a necesidade crecida de fixar por escrito as diversas actividades administrativas dos concellos e das outras institucións, foron impoñendo paulatinamente a conveniencia de coñecer as letras e os números, de saber asinar, e de adquirir certas competencias profesionais, que cada vez

máis se foron ligando á transmisión do coñecemento escrito e aos libros” (Costa Rico, 2004: 476).

Dende a segunda metade do século XVIII nótase un importante incremento da alfabetización do país. Cregos e escribáns son todos asinantes dende comezos de século. No resto da poboación tamén se nota un incremento de asinantes, sobre todo, nas cidades costeiras. No interior, en cambio, o ritmo é moito máis lento, non acadando nin sequera o 50 % de asinantes a remates de século. A acción alfabetizadora levouse a cabo grazas a acción de clérigos – veces so minoristas-, que instruían aos propios familiares e máis tarde aos fregueses utilizando cartillas da doutrina cristiá. Tamén favoreceron esta acción os notarios e escribáns e os chamados mestres de avezar que pactaban o ensino a cambio dalgún tipo de remuneración pola súa labor.

Ao marxe deste ensino privado ou particular tamén existían clases en conventos mosteiros, seminarios e casas parroquiais onde á vez que se impartía a doutrina cristiá tamén se ensinaban as primeiras letras, o cálculo e a escritura. Houbo outra clase de escolas dependentes de fundacións ou padroados que doaban os medios necesarios para que se cumprisen periodicamente certas obrigas relixiosas (celebración de misas ou novenarios) e se impartise docencia. Estas fundacións cubrían os gastos de mobiliario, materiais e salario do mestre/a. A esas escolas concorrían libremente todos os nenos e nenas que quixeran en horario de mañá e tarde ata o sábado a mediodía.

¿Cal era o estatuto de mestre? A situación do mestre era precaria e as súas esixencias tampouco podían ser moi rigorosas. A fundación de Sistallo-Cospeito (Lugo) que se crea no 1749 xa se adapta máis ao espírito ilustrado e á lexislación que empeza a emitirse dende Madrid. O mestre debe ser persoa cristiá, de talento, con boas costumes e contar cas licencias correspondentes. Os niveis de preparación dos mestres tampouco eran homoxéneos. Polo xeral, tiñan maior preparación os das cidades que os de vilas e aldeas.

En Santiago existían dúas escolas (nenos e nenas) da Casa da Misericordia, outra para orfas creada polo arcebispo Sanclemente e unha para nenas pobres que dependía das relixiosas da Ensinanza.

Dende mediados de século aumentou espectacularmente o número de escolas en Galiza, pasando de dúas centas a seis centas corenta e cinco ao final, acadándose unha taxa de escolarización dun 10,17 % fronte ao 23,72 % da media española. Como se nota, a desproporción é moi elevada.

8.2. A EDUCACIÓN DE ORFOS E EXPÓSITOS.

Durante o século XVIII e principalmente na segunda metade prodúcese un certo cambio na sensibilidade social cara a educación dos nenos que se traduce en feitos. Pero a preocupación pola educación da infancia non pode ser a mesma entre nobres e crases acomodadas que contaban con medios para levala a cabo, que entre as crases humildes das aldeas e vilas que en moitos casos carecen do necesario para vivir. Nestes casos a educación era todo un luxo que non podían costear e por iso dende moi cedo empregan os nenos en traballos no campo ou alugándoos como criados doutras familias máis acomodadas. Nalgúns casos quedan orfos moi cedo e abandonados á súa sorte. A eles hai que unir os nenos expósitos. Todos eles no seu conxunto forman un grupo social desprotexido e desamparado ao que as autoridades políticas e relixiosas tratan de dar unha formación cristián que logo se ve implementada cunha alfabetización e formación en oficios para convertelos máis tarde en persoas productivas para a sociedade, como pretenden os ideais ilustrados.

O Hospital Real de Santiago de Compostela contou dende o século XVI cun centro de acollida no seu seo para estes nenos. Os avatares da economía do XVIII debido as fames e pestes tamén afectou ás xa de pero si limitadas condicións de vida destes nenos, chegando a producirse protestas que posibilitaron certas melloras na súa atención.

8.3. O ENSINO MEDIO: ESCOLAS DE GRAMÁTICA.

O ensino medio tiña unha dobre finalidade: facilitar o acceso ao ensino superior ou dar unha saída de tipo técnico-profesional.

As cátedras de Gramática nas que se impartía dito ensino estaban copadas na práctica polos xesuítas que teñen colexios na maioría das cidades importantes. No momento da expulsión contaban con 72 en España. Ensinaban fundamentalmente gramática e ortografía seguindo a Gramática da Real Academia da Lingua, latín e grego.

No tocante ao latín, traducían os clásicos, como Julio César, Ovidio, Cicerón, Quintiliano, Apuleyo, Horacio ou Virgilio. Ca Ilustración potenciase o ensino do grego, pero non se fai ningunha reforma substantiva neste tramo de ensino. Por esa razón o ensino medio foi obxecto de crítica por seguir con vellos métodos memorísticos e de aprendizaxe mecánico e pouco comprensivo. Ca expulsión da Compañía ocupan o baleiro outras ordes relixiosas, como bieitos, escolapios e agostiños. So os escolapios fixeron algún esforzo por renovar os métodos. Polo demais todo se mantivo na mesma liña que tiñan os xesuítas, que en Galiza contaban con colexios en Monterrei, Santiago, Ourense, Pontevedra, A Coruña e Monforte de Lemos. O Colexio de Monterrei foi creado no 1556, en vida do fundador da orde.

8.4. O ENSINO TÉCNICO.

O incremento do comercio cas colonias trouxo consigo a necesidade de formar técnicos capaces de fomentalo e crear riqueza no país de orixe. Os gobernos ilustrados de España optan entón por crear novas escolas e institucións en vez de perderse en longas batallas cas universidades que seguían apegadas á escolástica. Nestas escolas de novas creación impártese debuxo, matemáticas, física, química, astronomía, economía política, guiándose por criterios utilitaristas.

O primeiro caso no que se implanta este tipo de saber é no “Laboratorium Chemicum” do Seminario de Vergara no que se potencian as matemáticas, física, química e metalurxia. Sen embargo, isto non tivo a resposta que se agardaba porque, como indica Fernández Fraga, “La necesidad de la renuncia, aunque nunca plenamente reconocida, a una formación humanística significativa por parte de aquellos alumnos que desde tempranas edades y por sus condicionamientos personales se inclinan a una formación para el trabajo, la misma necesidad de esta renuncia para los que se especializan en carreras científicas y tecnológicas fue tema largamente planteado y debatido desde el siglo XVIII” (FERNÁNDEZ FRAGA, 1992: 83). Pese a importancia que estes saberes tiñan en Francia, es España aínda non se sentía atracción por eles. Iso explica a deserción do alumnado destes saberes.

Os ilustrados tratan de cubrir a lagoa científico técnica que ven padecendo o país a traveso da creación de Sociedades Económicas, Reais Consulados e Academias onde se imparten matemáticas e ciencias experimentais. Ligadas a estas institucións créanse as coñecidas como escolas patrióticas onde se ensinan as novas ciencias orientadas a industria téxtil, como debuxo técnico ou química, e matemáticas, trigonometría, astronomía etc., orientadas á náutica.

8.5. A EDUCACIÓN DA MULLER.

Hai que agardar ata a metade do XVIII para que se note en Galiza algún cambio no modelo tradicional da educación feminina. O modelo que se viña arrastrando de atrás consistía en educar mulleres que puidesen desempeñar ben os labores domésticos e soubesen educar aos seus fillos nos primeiros anos. Por iso recibían unha educación práctica orientada ao aprendizaxe desas tarefas, e unha educación moral e relixiosa que as fixese fieis esposas e transmitisen os valores relixiosos aos seus fillos. A importancia da educación da muller radica neses dous eixes: facer un fogar feliz e conducir os primeiros pasos da súa prole. Neste contexto xa se entende que o cultivo das artes e das letras é un mero postizo sen utilidade algunha. Do arraigada que está esta mentalidade na sociedade pode verse no discurso que presenta ante a Matritense Amar y Borbón, unha das abandeiradas dos dereitos á educación e igualdade da muller:

“La educación de las mujeres se considera regularmente como materia de poca entidad. El Estado, los padres, y , lo que es más, hasta las mismas mujeres miran con indiferencia el aprender esto o aquello, o no aprender nada. ¿Quién podrá señalar la causa de este descuido tan universal? Porque decir que la fomentan los hombres para mantenerlas en la ignorancia y dominar así más libremente, es un pensamiento muy vulgar, y que está fácilmente desvanecido, si se repara que en todos los tiempos ha habido varios sabios que han escrito en elogio del ingenio de las mujeres y han formado catálogos de las más insignes en todas las materias. Y a decir verdad, ¿Qué

provecho les resulta a aquellos de la ignorancia de éstas? Porque si se trata de casarse, mala armonía podrá haber entre un hombre instruido y una mujer necia”¹³⁰.

As excepcións que se dan a esta mentalidade dominante son escasas e en todo caso acontecen so nalgúns pazos e casas nobiliarias máis abertas, onde se chegan a cultivar a poesía e música preferentemente.

Polo 1759 fúndase en Santiago de Compostela un colexio dedicado ao ensino feminino. O comerciante do Perú, Matheo Vázquez dota con dez mil pesos ao que en adiante se chamara Colexio da Ensinanza, que debe ser atendido por relixiosas da Compañía de María. Está pensado para educar as nenas fidalgas tanto galegas como de fora de Galiza. No programa de ensino seguíanse as normas da fundadora que xa contaba con oito casas máis no resto de España. Anexo ao Colexio existía un internado destinado a alumnas de fora para as que se organizaban clases de música e debuxo. Cumpriu así unha función formadora da muller dando resposta a unha necesidade que ca Ilustración se percibe como tal.

En resume, a educación empeza a ser agora problema de Estado. A expulsión dos xesuítas arrebatoulles un monopolio educativo que viñan exercendo de antano. Hai un afán pola alfabetización da poboación infantil, regulamentase o acceso á función de mestre, crease a primeira Escola Normal de formación, establecece o calendario e programa escolar de primaria.

O ensino medio impartíano os xesuítas nas cátedras de gramática. Trala súa expulsión repártese entre diferentes ordes relixiosas, pero non mellora moito.

O ensino técnico adquire importancia pola necesidade de navegar e comerciar cas colonias de ultramar. No Consulado da Coruña ensínase debuxo técnico, química, matemáticas, trigonometría, astronomía etc., orientadas á náutica ou á industria e comercio.

A educación da muller sigue orientada a súa función de esposa e nai: facer un fogar feliz e saber guiar os primeiros pasos dos fillos. Dábaselles unha educación práctica orientada ás tarefas do fogar e unha educación moral e relixiosa que debían transmitir á súa prole. O cultivo das artes e letras son un mero pasatempo. En Santiago crease agora o Colexio da Ensinanza para educar as fidalgas galegas. Sen embargo tamén é certo que agora xorden algunhas mulleres e algúns homes que levantan a voz contra a súa exclusión

¹³⁰ AMAR Y BORBÓN, J(), *Discurso sobre la educación física y moral de las mujeres*, recollida en Fernández Fraga (1992: 86).

social e infravaloración intelectual. En Lugo e Santiago xorden personaxes femininos que se fan oír e loitan pola igualdade. Sarmiento e Vicente do Seixo fanse eco da inxusta relegación da muller.

SECCIÓN II.
O PENSAMENTO ILUSTRADO EN GALIZA.

PARTE PRIMEIRA: O DEREITO.

CAPITULO 9: O DEREITO ILUSTRADO EN GALIZA

9.1. JUAN FRANCISCO DE CASTRO.

Sobre a vida e obra de J. Francisco de Castro volveremos con máis detalle ao falar da Filosofía ilustrada, no penúltimo capítulo. Baste dicir polo momento que a el se debe unha importante obra que tivo grande repercusión fora de Galiza: *Discursos críticos sobre las leyes, y sus intérpretes, en que se demuestra la incertidumbre de éstos, y la necesidad de un nuevo, y metódico Cuerpo de Derecho, para la recta administración de justicia* (3 vols., Madrid, Joaquín Ibarra, 1765). Esta obra acadou gran sona no ano da súa publicación, xa que en pouco tempo vendéronse máis de dous mil exemplares.

9. 1.1. Actitude crítica de Castro fronte ao ordenamento xurídico existente.

Móstrase crítico co ordenamento xurídico porque detecta abundantes vicios na aplicación práctica que se fai e que afecta ao campo social, económico, político e mesmo relixioso. Por esa razón é preciso introducir importantes cambios nel.

Para manter a orde social é imprescindible respectar a lei, que ten como fundamento a razón humana . Esta perda de perspectiva dunha lei fundamentada na razón é precisamente o que botas en falta en moitos leguleios enmarañados nun labirinto de normas que a veces se contradín unhas a outras ou algunhas xa están derogadas e levan aos avogados a acumular erros na interpretación que fan la lexislación.

Francisco de Castro non fala só como un teórico senón como avogado que exerceu e aconsellou a moitos dos seus fregueses evitándolles caer en preitos custosos e moitas veces de incerto resultado. O panorama que debuxa na súa obra sobre a práctica xurídica é

certamente pesimista e sombrío: hai unha inmensidade de leis civís e canónicas, costumes escritas e non escritas, sentencias etc., que para quen exerce, principalmente para os avogados, danlle a sensación dunha gran inseguridade. Nesa terra de ninguén, na que prolifera a dúbida, multiplícanse os preitos e as controversias, ocasionando custos importantes nunha poboación pobre e ignorante, a cambio do beneficio de curiais e letrados sen escrúpulos.

Dedica varios parágrafos ao Dereito romano que critica con dureza. Nesa idea coincide con Beccaria¹³¹, pois como sinala Tomás y Valiente, “Beccaria odia a los juristas del mos italicus, quiere hacer tabla rasa en relación con ellos, repudia su herencia; él parte de lo que le dicta la razón y prescinde de todo reconocimiento en favor del argumento de autoridad y las citas magistrales” (TOMÁS Y VALIENTE, 1994: 161).

Nas facultades dedícaselle un tempo desproporcionado a esta meteria en prexuízo doutras máis útiles, gástase moitos tempo en estudar leis mortas e moi pouco nas vivas:

“ Es sin duda digno de admiración, que el Derecho Romano se halla llevado tanto la atención en los Estudios generales, que no haya dado lugar á hacer en sus Escuelas conmemoración alguna del Derecho del Reyno. Y que los Estudios públicos, tan pródicamente distribuidos por todas partes para la instrucción de la Juventude en las Ciencias útiles á la República, solo hayan de servir en Jurisprudencia para la exposición dun Derecho estranxero. Es, buelvo a decir, digno de admirar tantas Cáthedras, tan ricamente dotadas, tan insignes Maestros de unas Leyes, que sirvieron para la pacificación interior de los Romanos, y tanta indiferencia en las que sirven para el gobierno de los Españoles. Tanto aparato , y tan cuidadoso zelo en la doctrina de Leyes muertas, y tanto descuido en enseñar las Leyes vivas”(CASTRO, J.F. 1765: t. I.: 92-93).

Compara o predominio que ten o Dereito romano nas Facultades con aqueles xeógrafos máis preocupados por ensinar montes e ríos estranxeiros que en coñecer os que

¹³¹ Cesare Beccaria Bonesana (1738-1794) naceu en Milán onde transcurriu a maior parte da súa vida. Fillo e herdeiro do marqués Giovanni Saverio, levou unha vida dedicada a cultura e interesado en contactos cos intelectuais franceses aos que coñeceu en París. Á súa casa de Milán aocdían tamén os irmáns Verri, que indudablemente influirían na súa obra. Con so 25 anos publica un libro que vai a ter gran trascendencia na reforma do dereito ilustrado, *De los delitos y las penas* (1764). A finais de 1768 foi nomeado catedrático de Ciencias Fiscales da Escola Palatina de Milán e foi consultado sobre temas fiscais e económicos por diversos organismos. So ao final da súa vida volveu a escribir sobre dereito penal. A obra de Beccaria abre unha nova etapa sobre a ciencia penal e vai a desencadear reformas en diversos países de mentalidade ilustrada. Isto non acontecería en España ata a primeira década do século XIX.

teñen máis preto no seu país, ou con aqueles que esquecen a lingua nativa empeñados en estudar as estranxeiras. O paragrafo, sen dúbida, ten retranca, pois non é admiración precisamente o que lle suscita o dereito romano.

Os estudos de dereito que se dan nas universidades están arredados da práctica cotiá ca que teñen que enfrontarse os xuristas porque o que se ensina nas Escolas

“son unos principios, muchas veces desmentidos en la práctica, y unas reglas, á quienes la práctica deniega todo exercicio, como Leyes no recibidas, abrogadas, derogadas, e inmutadas, y no pocas veces injustas [...], no siendo lo que se ha estudiado en las Escuelas lo que se practica, sino lo que se ha practicado en la antiga Roma; y lo que se practica, y deben observar los Tribunais, y por donde se rige la Sociedad, es ordinariamente otro Derecho, que es preciso estudiar de nuevo” (CASTRO, J.F. 1765: t. I : 95).

O mal enfoque dos estudos trae considerables prexuízos para a sociedade porque os estudantes non saen preparados para exercer, descoñecen as Leis do reino e ocasionan preitos, abusos e gastos innecesarios, escandalizando cos seus disparates. aínda que recoñece que o estudio do Romano pode axudar na comprensión do Dereito Real, sen embargo é prescindible porque

“ a potestade legislativa de España pode suplir con más abundantes luces á toda a claridade que poidan esparcir as leis de Roma [...] , e podendo o noso Soberano auxiliarnos neste beneficio, escusado é recibilo de quen non comunica luces nin tebras, facilidades nin dificultades, e de quen non aproveita sen ser nocivo” (CASTRO, J.F. 1765: t. I, pp. 97-98) .

A sentenza final que emite Castro sobre o Dereito Romano é demoledora e non deixa lugar a dúbidas: hai que erradicar este dereito de Escolas e tribunais por ser nocivo para estudantes e o interese público:

“Parece que cualquier buen concepto , que antes de ahora se haya formado sobre la utilidad del estudio del Derecho Romano en las Escuelas, haviendo demostrado la experiencia que esta utilidad no equivale a los danos que ocasiona, sería muy conveniente al sosiego público el que las Leyes romanas enteramente se desterraran no solo de los Tribunales, sino también de las Escuelas. Este Derecho llegó por su desgracia a ser como aquellos hombres sediciosos, a quienes para el sosiego

público es preciso desterrar, no solo de la Corte, y Lugares grandes, en donde puedan ocasionar grandes reboleciones, sino también de todo el Reyno, para cortarles toda ocasión de levantar algún motín” (CASTRO, J.F. 1765: t. I : 99).

Pero a crítica de Castro non para aquí. Tamén denuncia as interferencias entre as leis civís e as canónicas que orixinan moitos problemas ao non saber moitas veces a que aterse por hai que aplicar unha ou outra. Por esa razón recomenda a instrucción en ambos dereitos: “E Legista sin cánones poco vale, e Canonista sin leyes, de nada sirve”. As leis civís obrigan coactivamente ao dispoñer o Estado de medios para facer cumprilas; en cambio, as canónicas obrigan directivamente, so en conciencia, xa que non poden ser compelidos polo poder civil.

Tampouco se escapan da súa crítica os costumes. Di que o costume é un *ius non scriptum* que depende da práctica dos pobos. Para que o costume teña validez debe cumprir os seguintes requisitos: a) Racionalidade da materia; b) observancia do pobo; c) autoridade do Soberano que a ratifica. Por principio a lei non se opón aos costumes aínda que pode derrogar costumes contrarias a ela. Tratándose de costumes inmemoriais quedan abrogadas aquelas consideradas irracionais polos lexisladores. De todos xeitos, o costume ao ser un *ius non scriptum* é difícil probar a súa observancia, polo que depende basicamente do arbitrio dos xuíces.

Tamén se mete cos xuramentos nos que un home se obriga a cumprir con outros un determinado compromiso. Quen falla a un xuramento non só falta a outro home senón ao mesmo Deus a quen puxo por testemuña. Para ser válida debe basearse na verdade, versar sobre algo lícito e honesto e facerse con prudencia e discreción. Ten os mesmos inconvenientes que o costume porque ao ser un dereito non escrito prestase a manipulacións e enganar. Por iso debe prevalecer a lei escrita, diminuindo o influxo destas prácticas.

9.1. 2. Crítica aos abusos de poder: a loitosa.

O pensador lugués tamén é sensible á lamentable situación na que se atopan os labregos e clases traballadoras e das que seguen aproveitándose os poderosos en nome de inveterados costumes. Unha das máis sangrantes é a loitosa, que como o seu nome indica

está directamente relacionada ca morte, da que sacan proveito algúns “voitres” a penas o cadáver arrefrie.

A loitosa consiste na percepción da mellor “xoia” entre os bens do vasalo defunto, que os herdeiros deben entregar ao dono da xurisdicción.

Hai tres clases de loitosa: a) a que pagan os vasalos ao dono da xurisdicción; b) a que pagan os fregueses ao seu cura cando morren, chamada abadía; e c) a que paga o crego ao Bispo ou superior eclesiástico, chamada espolio.

A loitosa é o mellor ben que hai na casa do defunto e que hai que pagar: o mellor boi, vaca, animal ou moble de catro patas. Non se cobra por fogos, senón por matrimonios. Se un fillo casa na casa, as loitosas multiplícanse. A veces hai señores que son benignos á hora de cobrar estas prendas; pero é frecuente, sobre todo nas que están suxeitas a Prelados, que se cobren con rigor xa que non as cobran directamente senón que encargan a terceiros que non dispensan gracia algunha aos pobres defuntos e aos seus herdeiros. A sorte da viúva é frecuentemente penosa:

“ Una muger de esta clase, cuyas esperanzas se reducían a sacar de las entrañas de la tierra con el auxilio de algún hijo crecido, o de algún pariente, el alimento para aquellos huérfanos, si le despojan del buey de labranza, la privan del auxilio destinado por naturaleza , con que fortificaba su esperanza: se le privan de una baca de leche, le roban la más abundante provisión, en que afianzaba la nutrición de sus hijos” (CASTRO, J.F. 1765: t. I : 212)

Pero se a familia ten a desgracia de que ao pouco tempo de morrer o home, morre tamén a viúva, o segundo boi vai buscando o seu compañeiro e os fillos dese matrimonio quedan convertidos en mendigos.

A loitosa é prexudicial para a agricultura porque priva dos animais de labranza e impide que se cultive a terra, privando ao Estado das súas verdadeiras riquezas. Os labregos non poden ter bos bois para o cultivo do campo porque corren o risco de perdelos, sobre todo de darse unha morte repentina, que cobra as mellores loitosas. E este alegado ten especial forza nun momento no que impera a mentalidade fisiócrata.

A abadía. Non é sinónimo de Priorado. É o tributo que reciben os abades dos fregueses trala súa morte. Redúcese ao vestido do morto, ou a súa cama ou ambas cousas.

Nalgúns lugares abrangue outras cousas. A orixe do tributo pode vir de que a Igrexa se encargaba de soterrar aos mortos e como compensación dábaselle ao cura a mellor xoia do defunto. Pero o máis probable é que proceda do interese do labrego en aliviar a pobreza dos curas que en moitas ocasión vivían en condicións lamentables. Pero hoxe – afirma Castro - en día viven dignamente é non hai razón para manter dito privilexio, que por riba son os cregos máis ricos os que o cobran con máis rigor. Esta situación motiva que os anciáns se vistan galdraposamente nas festas para evitar que as súas mellores roupas ou xoias sexan logo obxecto de presa.

O espolio é a loitosa que pagan os clérigos aos seus superiores eclesiásticos. Nalgúns casos non so a cobra o Bispo senón tamén o Arcediago e as Dignidades do Cabido catedralicio. Hai tres tipos de bens que se cobran: a) os procedentes do mesmo beneficio eclesiástico ou mercados cos seus froitos; b) os do patrimonio propio do clérigo, herdados dos seus antepasados, e c) os debidos ao propio aforro, conseguidos moitas veces gracias a privacións e que estarían na clase dos patrimoniais.

Dos bens da primeira clase ninguén debería beneficiarse. Con respecto aos patrimoniais, dispón o clérigo á súa vontade. De morrer sen testamento serían os familiares os herdeiros, segundo establece o Dereito civil. Se morre “ab intestato” e non ten parentes é a Igrexa a herdeira. Sen embargo os papas reservaron para a Cámara Apostólica o dereito sucesorio de todo eclesiástico. Isto observouse en Castela e León e pouco ou nada no resto de España polo remisa que foi a Igrexa a transferir as riquezas a Roma.

En Lugo era particularmente rigoroso o espolio xa que alcanzaba

“(…)lo primero, la Luctuosa en su rigor, en el modo en que la perciben los dueños de las jurisdicciones; esto es, el mejor animal cuadrúpedo que haya dejado el clérigo; y como suele ser la mula en la que andaba a caballo, se suele reputar la mula u otra caballería arreada, y del todo dispuesta a montar, la primera prenda de este derecho. Lo segundo, abraza la Abadía en toda su rigurosa exacción; esto es, el mejor vestido del difunto, que entienden entero y no menos enteramente la cama en que dormía. Lo tercero, la mesa cubierta, o en disposición de comer, con todos los cubiertos, y servicios a ella pertenecientes. Lo cuarto, la décima parte, y media décima de los bienes del difunto, comprensivamente los raices. Lo quinto, no contentos los Espolistas con esta fúnebre cosecha, aún piden de dichos bienes depauperados, con saca de décima, y media décima, una octava parte; y sacada esta, otra octava, que explican , a diferencia de la primera, con el diminutivo nombre de octavilla [...], no se

hace distinción alguna de bienes patrimoniales, o no patrimoniales, parsimoniales o industriales, sino que todos quantos el clérigo posee, por cualquier titulo, causa o industria, y aunque jamás huviere adquirido cosa alguna por respecto Clerical, todos vienen en esta contribución” (CASTRO, J.F. 1765: t. I : 231-232).

Recoñece Castro que frecuentemente danse certas concordias entre bispos e curas mediante o pago anual de certas cantidades fixa en grans e así evitan o espolio.

9.1.3. Condena da tortura.

A práctica da tortura tivo unha aplicación secular en Europa e atopa fundamento no mesmo dereito romano e nalgúns constitucións imperiais. A intensificación do estudio de dito dereito nas universidades influíu nunha defensa xeneralizada da tortura tanto no dereito civil como no canónico. Textos romanos e pontificios deron cobertura para erixir a tortura en medio probatorio no dereito común. Entre 1263-86 aparece en Bolonia unha obra anónima que leva por título, *Tractatus de tormentis*, que analiza a fondo a institución da tortura. A partir desta obra xerouse nos séculos seguintes abundante literatura xurídica sobre este problema, que ten como referencia a citada obra. Hai moitos xuristas do XVI e XVII –algúns deles citados por Castro- que escriben sobre o tema unindo principios doutriniais e práctica xurídica, como Quevedo y Hoyos, Covarrubias, Villadiego, Hevia Bolaño, Antonio Gómez, Fernández Herrera, Castillo de Bovadilla etc.

Antes da tortura existían as ordalías ou xuízos divinos como medio probatorio. Nese sentido hai que recoñecer certo avance na tortura porque se trata dun instrumento probatorio xuridicamente regulado fronte ao esquema ofensa-vinganza anterior. Ademais é máis próxima á verdade que a simple condena por ritos máxicos.

A tortura reflicte o sacramento da penitencia: confesión da culpa e imposición dunha penitencia que purga do pecado. No rito sacramental, a confesión é libre, pero na tortura arrancase mediante tormento. Esa é unha diferenza fundamental.

A aplicación da tortura é tan inxusta e brutal como as ordalías, pero hai que recoñecer que tivo a súa eficacia como instrumento para pescudar a verdade e para intimidar ao reo.

Seguindo a Francisco Tomás y Valiente¹³², a tortura non se aplicou por igual en toda España. En Aragón, a partir de Jaime II, nas Cortes de Zaragoza de 1325 erradicase esta práctica ca única excepción dos delitos de falsificación de moeda, considerados delitos “*crimina laessee Maiestatis*”. Para evitar que na práctica puidese utilizarse, o Xustiza de Aragón emitía ordes de entrega de presos preventivos aos xuíces para que llos entregasen para evitar o uso da violencia antes de ser xulgado. Adiantábase así ao Habeas Corpus.

En Cataluña admitiuse a tortura por influxo dos xuristas formados en universidades de tradición romanista, pero na práctica neutralizouse introducindo principios doutrinais que se poñían a favor do reo inocente.

En Castela é onde realmente foi máis dura a práctica da tortura. O Fuero-Juzgo e As Partidas de Alfonso X –concretamente a VII, 30- regularon a aplicación do tormento aos reos. Isto supuxo unha regresión tanto a nivel doutrinal como na práctica ao converterse a tortura nun instrumento terrible nas mans dos Tribunais de Corte durante o século XVII. As causas desta dureza dos casteláns hai que buscalas en motivos xurídico-políticos. En Cataluña, Aragón e Valencia o poder real estaba contrarrestado polo que tiñan a nobreza e burguesía e que se manifestaba nas Cortes ou en figuras como o Xustiza que supoñían unha garantía dos dereitos individuais. Iso non acontecía en Castela onde non existía constitución nin nobreza nin burguesía forte capaces de facer fronte ao poder do monarca. A tendencia ao absolutismo xa aparece aquí moi cedo e o poder organizase a afortalar. Por iso Alfonso X e Alfonso XI xa recollen do dereito romano e canónico o que lles importa, aceptando a tortura como medio importante para fortalecer o poder. O proceso e a lei penal foron armas eficaces nas mans dos Reis Católicos e dos Austrias. Ao medrar o poder real, os mecanismos represivos tamén se incrementaron; e canto máis grave era o delicto, máis liberdade tiña o xuíz para actuar contra o dereito e menos garantías o individuo acusado.

De feito, Tomás y Valiente analiza a obra de Matheu i Sanz (Valencia, 1618-Madrid, 1680), xuíz da Sala de Alcaldes de Casa y Corte do Consello de Castela – o Tribunal Supremo do Reino- onde xustifica a aplicación da tortura. Escribiu dúas obras ao respecto: *De Regimine Regni Valentiae, sive selectarum interpretationum ad principales*

¹³² Este ilustre xurista ten un excelente estudio deste tema nunha obra que leva por título, *La tortura en España*, Barcelona, 2ª edic. Madrid, 1994.

foros eiusdem, Tractatus, Valencia, 1654-56. A partir da 2ª edición denominouse Tractatus de regimine Regni Valentiae, Lyon, 1677. A outra obra escríbea sendo xuíz no Reino de Castela e leva por título, *Tractatus de re criminali*, Lyon, 1676.

Na primeira obra - agora é xuíz da Audiencia da Valencia- defende a tortura so en delictos moi graves que leven aparelhada unha pena maior que o tormento. Non se trata de arrancar unha confesión de culpabilidade- que non tería valor probatorio- senón de que o reo responda a cuestións de feito relacionadas co delicto. A tortura está lexitimada se o reo se nega a responder.

Sen embargo, a práctica da Audiencia valenciana non é esa. A Audiencia amoestaba tres veces ao reo para que respondese e de non facelo considerábase culpable. Esta “ficta confessio” valía para casos civís e penais de pouca monta, pero non para casos graves.

Matheu defende a tortura se o reo se nega a contestar ao xuíz ou se hai indicios suficientes en relación co delicto investigado. Neste caso, se confesa durante o tormento e se ratifica ao día seguinte, dáse como válida a confesión. Pero tamén afirma que non acepta esta formula a Audiencia valenciana porque segundo Ulpiano é “valde periculosa probatio”. Ademais a tortura non provoca a confesión do reo. O Fur 175 das Cortes de Monzón de 1585 xa lle dirán carácter absolutorio ao silencio do reo torturado. Por todo isto a tortura cae en desuso en Valencia.

Cando escribe a segunda obra xa era membro da Sala de Alcaldes de Casa y Corte, Tribunal Supremo contra o que non cabe recurso. Endurece os seus posicionamentos a favor da tortura.

Admite que cabe recurso contra un auto de tortura pero tamén indica que pode aplicarse antes de que se resolva. Nese caso non se fai constar en acta. O recurso é admisible se a tortura vai contra a lei, pero nos Tribunais supremos iso non pode suceder porque os asuntos son examinados “per grandissimos viros”, dando así por sentado o que trata de probarse: a licitude do auto.

¿Que sucede co reo torturado negativo? ¿Quedan purgados os indicios e probas incompletas se aguanta a tortura negativamente? No Reino de Valencia o reo torturado negativo quedaba absolto; pero en Castela pode ser igualmente condenado, aínda que aguante negativamente o tormento.

Sen entrar noutros pormenores que analiza polo miúdo Tomás y Valiente, pode dicirse que canto máis graves son os delictos e máis cerca está o lugar onde se cometen da

Corte, de maior arbitrio dispoñen os xuíces para aplicar o tormento co fin de manter a tranquilas do pobo.

Durante o século XVIII os ilustrados poñen ao descuberto as contradicións en que caen os defensores da tortura á vez que empezan a tomar conciencia de que non se trata so de solucionar un problema puntual senón que é preciso emprender unha reforma de todo o sistema penal. Así o reflicte a obra de Beccaria que tivo unha influencia extraordinaria na época. Entre 1763-64 redacta *De los delitos y las penas*.

Beccaria critica o dereito penal que é inquisitorial, cunha grande elasticidade nas probas e presuncións e , pola contra, o acusado dispoñía de poucos recursos para defender a súa inocencia. O reo é concibido como un pecador que debe confesar o delicto ante o tribunal. A presunción de inocencia practicamente non existe.

Unha vez posto en marcha o proceso, abundaban os simples indicios para atormentar ao encausado, quen de confesar, debía ratificarse despois; e de non facelo, sufría de novo tormento –ata tres veces sucesivas- para arrancarlle confesión. Os nobres non podían ser torturados nin sometidos a penas corporais, salvo delitos de lesa maxestade.

Seguindo a Tomás y Valiente, Beccaria basea a reforma nos seguintes principios:

1. Racionalidade. O dereito penal debe prescindir do romano e partir de supostos racionais, eliminando o argumento de autoridade.
2. Legalidade. A lei penal debe ser precisa, eliminando interpretacións dos xuíces.
3. Xustiza penal pública. O proceso debe ser público e as probas claras. A tortura debe abolirse.
4. Igualdade de todos ante a lei, sen excepcións.
5. Os delitos non se miden pola malicia do acto (pecado) nin polo rango da persoa, senón polo dano producido.
6. Deben moderarse as penas, pero debe ser segura a súa aplicación.
7. Carácter disuasorio da pena.
8. Proporcionalidade de delitos e penas.
9. Supresión da pena de morte por inxusta.
10. É preferible previr que penar.

En España Beccaria tivo unha acollida desigual. Mentres algúns xuristas acolleron ben as súas ideas, outros atacaron a súa obra e aos seus seguidores. A polémica que suscitou rematou ca prohibición da publicación da obra traducida ao español por parte da

Inquisición en 1777. Os inquisidores captaron claramente na obra o resume dos principios e ideais ilustrados. As súas ideas van a estar presentes nos ilustrados españois, aínda que a prudencia desaconselle citalo expresamente. Lardizábal recolle citas dos seus textos sen citar expresamente ao seu autor.

De todos xeitos, a obra puxo de manifesto dúas mentalidades con relación ao dereito penal e a tortura e provocou na práctica unha diminución do tormento que se encamiña cara a abolición nos tribunais de xustiza.

As ideas de Beccaria foron ben acollidas polos xuristas ilustrados como Lardizábal, Sempere y Guarinos, Meléndez Valdés, Juan Pablo Forner e en Galiza por Francisco de Castro.

Castro condena todo tipo de práctica de tortura, calquera que sexa a forma que revista, sexan prácticas que en motivos relixiosos ou para lavar a honra, sexan outras que aplica a mesma Inquisición para lograr confesión de culpa:

“ Y en verdad ¿cuanto dista la prueba que llamamos tortura, de la del hierro candente o agua hervida? Aquella se proponía a los infamados de algún delicto, y del mismo modo proponemos actualmente esta a los notados de la misma infamia. Terrible era aquella, expuestos frecuentemente los inocentes a ser abrasados, y á la misma muerte, y terrible es esta, expuestos de la misma manera los inocentes a ser desconjuntados con gravísimos dolores sus cuerpos, y tal vez también en la muerte” (CASTRO, J. F., 1791, t. X: 158-9).

Cuestiona a validez da confesión arrancada mediante **tortura**:

“¿como podemos llamar prueba más clara que la luz meridiana a una confesión extraída por medio de acerbísimos tormentos en la tortura de nuestros tiempos, en cuya práctica se experimenta que confesando el paciente los delitos, los vuelve a negar al salir del potro aún a su vista, y cerciorado de que su negativa lo vuelve a su dolorosa repetición?” (CASTRO, J. F., 1791, t. X: 159).

Nese mesmo sentido se manifesta Forner:

“En el hombre atormentado hierven en batalla interior las pasiones que obran con más ímpetu en la voluntad humana. La esperanza de salir salvo, la desesperación

del dolor que sufre, combaten con furor el ánimo del miserable reo; la lucha es terrible; el interés, grande y urgente en uno y otro extremo... Todas las circunstancias de la prueba brotan interés, parcialidad, simulación, empeño, y nada hay más cierto en ella que la ganancia importantísima que se le presenta al reo para inducirle a que eche mano de la calumnia, de la mentira y de la impostura. ¿Quién se atrevería a afirmar, después de oída la declaración de un reo atormentado, que es evidente para él la verdad de aquella declaración? “(FORNER, 1990: 99-100).

A práctica da tortura é abominable porque baixo a presión da dor converteu en reos de delitos e crimes a persoas inocentes:

“ El ver y experimentar en los pasados siglos, que los inocentes perecían expuesta su causa a aquella prueba, no removía la costumbre de proseguirla; y el ver entre nosotros muchos casos, en que varios inocentes al rigor de los tormentos confesaron delitos que no pensaron cometer, no impide la prosecución de la tortura” (CASTRO, J. F., 1791, t. X: 159).

O mesmo Feixoo que manifesta o seu odio ao delito porque supón unha ameaza para a sociedade humana, sen embargo tamén condena sen paliativos a tortura porque “igualmente –afirma- peligran en la tortura los inocentes que los culpados (...). Lo peor es que no es el peligro igual , sino parte de los inocentes mayor”¹³³

Miguel de Montaigne dedica tamén un parágrafo claramente condenatorio á tortura por considerar que non serve para probar nada, pola contra, a súa aplicación faina detestable:

“Las torturas son una invención perniciosa y absurda, y sus efectos, a mi entender, sirven más para probar la paciencia de los acusados que para descubrir la verdad. Aquel que las puede soportar la oculta, y el que es incapaz de resistirlas tampoco la declara; porque ¿qué razón hay para que el dolor me haga confesar la verdad o decir la mentira? (...). Son, en conclusión, y a decir verdad, un procedimiento lleno de incertidumbre y de consecuencias detestables; en efecto, ¿qué cosa no se dirá o no se hará con tal de librarse de tan horribles suplicios?” (MONTAIGNE, 1962, I : 356).

¹³³ Cita recollida en Otero Pedrayo, R. (1972: 586).

Castro pola súa parte confesa que “siempre miró con horror” as prácticas da tortura, calquera que fora a súa forma. Recoñece que esa práctica podería ser menos odiosa se caese en mans de xuíces prudentes; pero como iso non sempre sucede, a súa práctica é perigosa , non ten valor probatorio e por iso debe abandonarse:

“Finalmente se vén hechos tan horrorizantes confesados por los mismos reos al rigor de los tormentos, que su conocido embuste por la imposibilidad en la ejecución, prueba con evidencia, que en el potro de la tortura, aun conociendo que á su declaración sigue una muerte cierta, se confiesa quanto se quiere confiese” [...] no dexará la tortura, por mas que en ciertas circunstancias quiera justificarse, de ser peligrosa su general práctica en el acierto; y mejor su entero abandono, aunque en alguna vez conveniente, que exponerla á ser arma contra la inocencia”.(CASTRO, J. F., 1791, t. X, 162).

9.1. 4. O reformismo xurídico .

O reformismo borbón preocupado por modernizar España e cambiar a sorte dos españois vai a traducirse en cambios importantes no campo xurídico. Por unha banda vai a lanzar a través do Consello Real toda unha serie de leis encamiñadas a mellorar as condicións dos españois eliminando, sobre todo, privilexios ancestrais , e por outra, librará unha forte batalla ca universidade co fin de reformar o ensino do Dereito. Dende comezos do século XVIII maniféstase unha teima da coroa por introducir o estudio do dereito patrio nas universidades. Dáse un primeiro paso co Auto Acordado de 1713 no que se ordena que se apliquen en exclusiva as leis patrias, reservándose o monarca a súa interpretación. Paralelamente comunícase ás universidades que deben introducir o estudio de ditas leis nas Facultades de Leis e ensinalas de forma efectiva. Pese a todo, as universidades seguen pegadas ao estudio do dereito romano, obviando os preceptos do monarca. Por esa razón, en 1741 un novo Auto Acordado obriga a estudar nas facultades dereito patrio xunto ao dereito romano, establecendo concordancias entre ambos, que daría lugar a unha abundante literatura comparativa.

Pouco a pouco arrezan as críticas contra o dereito romano que se considera obsoleto e mesmo nocivo. O divorcio entre o ensino universitario e a práctica forense foise agrandando e restou importancia ao dereito romano que sofre as críticas dos iusnaturalistas racionalistas.

O trunfo do dereito rexio consolídase cos plans de estudos universitarios de 1771 nas tres grandes universidades (Salamanca, Valladolid e Alcalá), que van a servir de modelo para o resto, entre elas, Santiago, que no plano de 1772 introduce o dereito patrio co texto de Antonio Gómez sobre as Leis de Toro (SÁNCHEZ-ARCILLA BERNAL, 1995, 791-93).

a) O reformismo legal e a idea de codificación de Francisco de Castro.

Con relación á modificación das leis é preciso sinalar que o Consello de Castela, que depende directamente do Rei, é a principal fonte de lexislación durante o século XVIII.. Del emanan disposicións de distinto rango, como Reais Pragmáticas, Reais Provisións, Reais Cédulas e Autos Acordados. Estes últimos son os de inferior rango e consisten en cartas e instrucións dirixidas a altos funcionarios do Estado. Se o que se trataba era solventar algún asunto moi importante, entón utilizábanse Reais Decretos ou Reais Ordes. Estes eran os principais instrumentos lexislativos dos que dispoñía a máquina do Estado controlada polo monarca.

Os Borbóns propiciaron tamén as recompilacións de leis. A primeira faina Felipe V. Logo seguen as de 1745, 1772, 1775 e 1777. Anos despois o Consello de Castela encárgalle a Lardizábal que faga unha nova recompilación, que leva a cabo de forma minuciosa e detallada partindo de 1745. Preséntalla ao Consello no 1785, pero este rexéitaa. A causa deste rexeitamento non está nos fallos ou lagoas que poida ter senón en que son conscientes de que en Europa xa se respiran novos aires no campo social, xurídico e político. No ambiente xa estaba a idea de codificación, como estruturación sistemática e coherente da lexislación nun código. Por conseguinte, o traballo de Lardizábal nace desfasado.

b) ¿Mentalidade codificadora de Castro?.

O ilustre xurista lugués parece adiantarse aos feitos cando polo 1765 xa sinala a necesidade de facer un corpo sistemático de dereito

“ (...) para el que se puede seguramente echar mano de ricos y antiguos materiales, que nuestros Legisladores y sabios antiguos nos dexaron de todo preparados, sin que apenas reste otra cosa que el disponerlos en un conveniente y luminoso orden, formando de todo un metódico Cuerpo de Derecho, que una en verdadero systema todo el Derecho Español, constituyendo seguros principios, de donde, como de fuentes, corran como arroyos las Leyes, para fecundar en justicia todo el dilatado campo de la Monarquía” (CASTRO, J.F. 1765: t. I, Prólogo).

Ese código sería de gran utilidade tanto para os profesionais do Dereito como para os mesmos particulares que poderían por si mesmos consultar esa obra sen entregarse a cegas á opinión de avogados a veces tan ignorantes do Dereito como eles e precaverse contra os enganos “tan frecuentes en la gente de curia”.

¿Qué pretende Castro cando fala da necesidade dun “metódico Cuerpo de Derecho” que sistemetice o Dereito español? A idea que apunta aínda está moi verde no ambiente xurídico do momento máis empeñado en tarefas de recompilación. Quizabes é esa a razón de que non se tomase en consideración dita proposta, que permitiría un considerable adianto do dereito en Galiza e en España. Francia, en cambio, xa anda con esa teima, sobre todo os xesuítas galos, nunha empresa que empeza a dar os seus froitos polo 1804 co Código napoleónico. En España aínda tardaría medio século en aparecer.

Para Castro, a idea de código poría fin, como sinala Tau Anzoátegui¹³⁴ a todos os vicios e defectos da xurisprudencia do momento. Un código “claro y preciso”, como el desexaba, pensaba que ademáis de ser unha obra faraónica polo gran esforzo que requiría para comprender todos os casos e circunstancias que os acompañan, sería algo utópico. Pero si que se poden establecer “principios ciertos y metódicas reglas” que sugeten al juez a la ley y no la ley al juez” (CASTRO, J.F. 1765: t. I;183).

A este propósito recollo un texto de Beccaria que cita Tomás y Valiente : “tampoco la autoridad de interpretar las leyes penales puede residir en los jueces criminales por la misma razón que no son Legisladores”... Sólo el sometimiento obediente del juez a la ley , “ a la constante y fixa voz de la Ley” cierra la puerta a la incertidumbre y evita “la errante inestabilidad de las interpretaciones” (1994: 185-6). A idea de someter o xuíz á lei é plenamente coincidente en ambos autores.

¹³⁴ TAU ANZOÁTEGUI, V (1986): “El pensamiento español en el proceso de codificación hispanoamericana: los “Discursos críticos “ de Juan Francisco de Castro” en *Index. Quaderni camerti di studi romanistici. International Survey of Roman Law*, 14, páx. 82.

Probablemente non pretende abordar cambios substanciais no Dereito senón introducir unha nova técnica codificadora que facilite os accesos e coñecemento das normas a xuristas e profanos. É significativo o parágrafo co que remata o tomo segundo ao falar das causas que empeceñan a codificación:

“¿Quien detiene aquel beneficio, y que es lo que retarda tan saludable providencia? No otra cosa, que gravísimas dificultades en la ejecución: la brevedad de la vida del hombre, que cuando llega a adquirir aquella perfección proporcionada al conocimiento humano, y se halla en estado de comunicar sus luces a los venideros, precisa la paga del común tributo de toda carne: las muchas ocupaciones de los empleados en las tareas legales, cuyo saber, quanto es mas superior, tanto mas suele la República ocuparle en negocios, que roban el tiempo para la ejecución de los buenos deseos, que conciben en mayor utilidad común: a lo que non suele ser poco estorbo la falta de subsistencia, particular acreedora a muy particulares atenciones” (CASTRO, J.F. 1765: t.II,: 332).

Castro foi sen dúbida un adiantado para a súa época aínda que as múltiples ocupacións non lle permitisen levar a cabo unha tarefa investigadora no campo do Dereito.

De todos xeitos, como sinala Tau Anzoátegui, as súas ideas codificadoras deron froito no “proceso ideolóxico da codificación hispanoamericana” durante o século XIX tendo neses países de fala hispana moita difusión e abundantes seguidores a súa obra.

9.1.5. Reformismo académico.

Con relación ao ensino universitario do dereito hai unha constante preocupación da monarquía por reformar o Dereito e introducir nos plans de estudio o Dereito patrio ou real. Iso suporía unha mingua no Dereito romano moi ligado ao canónico e polo tanto ía en detrimento do poder eclesiástico e da tradición. Aí está a causa de que os colexios maiores reaccionasen en contra deses proxectos e tratasen de abortar calquera intento de renovación. Consciente do problema Carlos III vai empezar a reforma precisamente polos colexios maiores con medidas que traten de neutralizar o poder dos colexiais. No plan do 1771 xa figura o Dereito real nas universidades de Salamanca e Alcalá. Nese ano publicase

o libro de Ignacio Jordán de Asso e Miguel de Manuel Rodríguez, *Instituciones de Derecho civil de Castilla*, que servirá de manual de Dereito patrio.

Paulatinamente vaise impoñendo o Dereito patrio contrarrestando a importancia do romano. No 1802 imponse na Universidade de Salamanca – modelo a seguir polas demais – como libro de texto as *Instituciones de Derecho civil de Castilla* de Asso e de Manuel que deben explicarse durante dous anos ás que se engade como libro de lectura as leis de Toro sobre as que se irá profundando.

Polo 1807 ademais de incrementarse o Dereito patrio xa se dan os pasos cara a especialización do Dereito nas ramas penal e administrativo. Carlos II fai un proxecto de código criminal que, aínda que non falta quen o considere un precedente do código, sigue sendo unha recompilación igual que a que lle encomenda Carlos IV a Reguera e que titula “Novísima recompilación de las Leyes de España” que reúne toda a lexislación do dezaioito. A pesar dos seus defectos serviu de base para os estudos de Dereito ata ser desplazada con posterioridade polo código.

9.1. 6. O Iusnaturalismo.

Durante a época ilustrada o Dereito nalgúns sectores máis progresistas loitase por cambiar a imaxe dun dereito ligado á tradición e excesivamente autoritario. Búscase agora unha fundamentación do Dereito máis racional e unha imaxe do mesmo máis acorde cos tempos.

Na busca de fundamentos a interrogante básica é que é o Dereito. A resposta xa se atopa na tradición primixenia platónica cando o filósofo grego na *República* e no *Gorxias* trata de dar resposta a que se entende por xustiza. Tralas distintas formas de entender e practicar a xustiza está a idea inmutable de xustiza como elemento superador de calquera realización concreta. A xustiza seguiría tendo sentido aínda no caso de que non se puxese en práctica.

A tradición platónica vai a estar moi presente nos fundadores do Dereito natural. Para eles o Dereito é similar as matemáticas. Son instrumentos ideais de medición que serven para medir os feitos, o empírico. A súa validez non depende dos feitos. Os números son entidades ideais que seguen sendo igualmente válidos aínda que non existan obxectos a

que aplicalos. Iso mesmo pasa co concepto de xustiza que é válida aínda que non existan accións xustas. Para Grocio o dereito é “o mandato da recta razón , que indica a fealdade moral ou a necesidade moral inherente a calquera acción , segundo estea de acordo ou desacordo ca propia natureza racional”. O dereito natural prescribe accións que de por si son lícitas ou ilícitas, fronte ao dereito positivo (divino ou humano) no que a bondade ou maldade depende da prescrición concreta. O dereito natural é de natureza inmutable. A razón da coincidencia entre dous saberes tan distantes como a Matemática e o dereito está na autolegalidade do espírito que non so constitúe números senón tamén normas primordiais. E aquí ven a coincidencia co platonismo: a base do dereito é inmutable (mundo ideal).

O Dereito natural é unha loita por manter a propia entidade e independencia fronte aos voluntarismos que pretendían impoñerse. Xa se trate da Igrexa que poñía a vontade divina como orixe de toda norma, esaxerada no caso da relixión calvinista onde a vontade divina decidía caprichosamente o ben ou o mal e Deus salva arbitrariamente a quen lle apetece. Ou se trate, por outra parte, do Estado-Leviatán ou maquiavélico no que o Soberano decide tamén segundo o que el considera razón de Estado o que está ben ou mal. Pero a fin de contas tamén é unha decisión arbitraria.

Fronte a estes voluntarismos onde “stat pro ratione voluntas” o iusnaturalismo sostén que o dereito é anterior a todo poder porque se fundamenta na razón. Ningún poder é capaz de cambiar o que a razón ve como permanente: a lei natural. A “lex naturalis” é anterior a todo arbitrio, a todo “ordo ordinatus”, por ser ela “ordo ordinans”, o orixinariamente establecedor. A autonomía do dereito lograda por Grocio pode compararse en importancia cos logros que Galileo logrou na física e matemática.

O apriorismo xurídico e a existencia de normas inmutables seguen manténdose con Montesquieu na época das Lucas. O problema que se lles presenta aos ilustrados é como conciliar o innatismo xurídico co que afirmaban Locke e os empiristas sobre a orixe do coñecemento: toda idea procede da experiencia. Montesquieu e Voltaire tratan de facer compatibles ambos supostos. Os principios básicos de conducta moral e xurídica existen con independencia dos individuos, pero estes chegan a descubrilos no proceso de madurez mental. Para arroupar a súa tese acode Voltaire á analoxía cas leis do mundo físico: se no mundo todo está ordenado, dotado de unidade e harmonía ¿Cómo pode precisamente a criatura máis importante crebar esa harmonía e unidade? Se o mundo físico se rexe por unhas leis inmutables ¿cómo pode estar o mundo moral supeditado ao azar? Así como as

leis físicas actúan en todas partes, o mesmo sucede ca norma moral que aínda que sexa interpretada de xeitos distintos nos diversos pobos da terra, o fundamento permanece inalterable.

Diderot tamén defende a natureza como fundamento do dereito, pero dálle un carácter máis empírico e menos apriorista. Os seres humanos non están unidos por un mandato racional e abstracto senón pola uniformidade das súas inclinacións, instintos e necesidades. Dunha fundación apriorística da ética e do dereito pásase a outra utilitaria.

Para D' Alembert o fin da ética e do dereito é integrar o individuo na sociedade:

“Lo que pertenece esencial y únicamente a la razón es lo que en consecuencia es uniforme para todos los pueblos, y son los deberes por los que estamos obligados hacia nuestros semejantes. E conocimiento de estos deberes es lo que se llama moral. ..Pocas ciencias tienen un objeto tan vasto y principios más susceptibles de pruebas convincentes. Todos estos principios coinciden en un punto común, sobre el que es difícil equivocarse, ellos tienden a procurarnos el medio más seguro de ser felices, mostrándonos la conexión íntima de nuestro verdadero interés con el cumplimiento de nuestros deberes.. Ahí están los motivos puramente humanos a los que las sociedades deben su nacimiento; la religión no tiene nada que ver inicialmente..El Filósofo se encarga de colocar al hombre dentro de la sociedad y de guiarlo en ella, es como el misionero que atrae hacia los pies de los altares”¹³⁵.

Neste texto apoiaríanse despois as declaracións americanas dos Dereitos do home que segundo Voltaire deben partir da premisa básica da liberdade humana, porque ser libre significa coñecer os propios dereitos e defendelos. A liberdade de pensamento é a base doutros dereitos, como a seguridade persoal, dereito de propiedade, igualdade ante a lei etc.

Xoán Francisco de Castro sintoniza co espírito xurídico ilustrado ao reivindicar a necesaria autonomía para o Dereito. El é consciente da necesidade de independencia do Dereito civil fronte ao canónico que era o que viña dominando dende tempos inmemoriais. Sinala que hai unha nida separación entre ambos por dúas razóns fundamentais: a) Teñen distintos fins, xa que o Dereito canónico busca a saúde espiritual, e o Dereito civil, a paz e tranquilidade públicas; b) Emanan de distintas potestades, polo que as persoas afectadas

¹³⁵ D' ALEMBERT, *Elements de Philosophie*, sec. VII. Cita recollida de CASSIRER, E. (1984): *La Filosofía de la Ilustración*, FCE, México, p. 276. Traducción propia do texto francés.

tamén son distintas: nun caso trátase de eclesiásticos sometido a unha determinada forma de vida marcada polas regras e normas canónicas, e noutro, son segres.

Sen embargo tamén admite Castro situacións de conflito nas que converxen ambas normas. De aí a conveniencia de que o xurista deba coñecer os canons eclesiásticos .

Deslindados os campos de ambos dereitos, Castro trata de expoñer as razóns da autonomía do Dereito, vindo nese caso a coincidir co innatismo iusnaturalista que pon a razón como fundamento do dereito:

“Queiro decir que siendo el principio de las leyes la razón natural , es el buen sentido, y no conociendo maestros antiguos otras leyes escritas , más que las gravadas por el Sumo Criador en nuestros corazones [...], apenas nos queda otra ley cierta, que la inalterable, y la primitiva, no pudiendo negarnos a sus vigorosas llamadas sin faltar a nosotros mismos, siendo creados con esa obligación”(CASTRO, J.F. 1765: t.II, : 87)

Ao falar da práctica xurídica insiste igualmente na necesidade que ten todo xuíz de guiarse da luz da razón:

“No parece sea improbable la conducta de aquel Juez, que instruido con la literatura, y experiencia conveniente a su empleo, y sin inclinación a lado alguno, considera la Ley escrita sobre los fundamentos de la razón natural, y reflexionando el hecho con todas las circunstancias, segun ellas juzga, sin meterse en el laberinto de opiniones, del que por mas que se fatigue, y sea mas valiente que Theseo, no le sacará otro hilo que la razón natural, y buen sentido”(CASTRO, J.F. 1765: t.II: 87-88).

O sorprendente destas afirmacións é que se fan no seo dunha sociedade moi conservadora na que predominaba unha concepción heterónoma do Dereito, como quedaba patente no predominio que tiñan nas facultades universitarias os canonistas e romanistas.

En conclusión, a obra de Castro é unha obra crítica , como xa se anuncia no mesmo título, que pretende deixar ao descuberto os vicios do Dereito e da súa práctica.Utiliza unha metáfora significativa ao valorar a súa contribución dicindo que é semellante a “El débil ladrido de un perrillo que suele despertar, causando graves efectos en la fortaleza de los

dogos”. Iso sucedeu ca súa obra que trala súa morte influíu no proceso de codificación hispanoamericano¹³⁶. Deixa para outros a máis ambiciosa tarefa de reformar o dereito.

9.2. BERNARDO HERBELLA DE PUGA.

9.2.1. Biografía.

Naceu en San Martiño de Manzaneda, o 12 de abril de 1735. Licenciouse en Leis, foi avogado de A Coruña, e presidente da Sala do Crime da Real Audiencia. Tamén foi Fiscal do Reino e capitán de artillería na loita contra os franceses. Interveu nunha expedición á Patagonia no 1778, que rematou mal. Morreu en Betanzos en 1807.

9. 2.2. Obras:

(1764): *Memorial ajustado de la causa pendiente de la Sala del Crimen de la Real Audiencia del Reino de Galicia sobre la violenta muerte de D. Benito Manzo Enríquez, Marqués de Valladares, Silvestre Bernárdez y otros presos*, publicada en Santiago de Compostela en 1764.

(1768): *El Derecho práctico i Estilos de la Real Audiencia de Galicia, ilustrado con las citas de los Autores mas clásicos, que lo comprueban*, Santiago, Imprenta de Iganacio Aguayo. A obra vai dedicada ao Conde de Aranda

(1777): *Discurso sobre la necesidad de que se establezcan corregimientos en Galicia*.

¹³⁶ Sinala Tau Anzoátegui respecto a esa influencia: “Se houbera que facer unha apretada síntese do seu pensamento [de Castro] ao respecto, poderíamos sinalar que a técnica codificadora modernae o contido tradicional rezumaban nesas páxinas, sen esquecer que as súas concep`cións ilustradas levavano tamén a propiciar algunhas reformas sustanciais. Dende esa perspectiva é posible valorar a influencia que esa obra puido exercer no proceso ideolóxico da codificación hispanoamericana durante o século XIX, sobre todo se temos en conta a difusión alcanzada e a semellanza de moitas das ideas sostidas polos xuristas americanos”.

Genealogía analítica de los antiguos réculos de Galicia, de las personas grandes y nobleza de España, sus ilustres casas, señoríos, famosas acciones y timbres; en que se comprende la Historia del Apóstol Santiago y demuestran varios monumentos e inscripciones antiguas (inérita: non chegou a publicarse porque a Academia de Historia opúxose ao encontrar nela “deformidades e anacronismos”).

9.2. 3. Pensamento xurídico.

A razón de ser deste libro. No prólogo sinala que “o desexo de aprender estudando; de conservar o adquirido nas fatigas de Patrón; de influír avogados novos, e outras persoas, que carecen de noticias, que adornan a moitos letrados vellos; e o coñecemento de que son o primeiro, que defendo en escrito as Prácticas, e Estilos da Audiencia Real de Galiza fomentaron en min o desexo de imprimir este compendio de Dereito Práctico, entre a estreita censura do século presente, e a dificultade de contentar a contrariedade de gustos”.

a) A pretendida orixinalidade.

Sinala que “soy el primero, que defiende en escrito las Prácticas, i Estilos de la Audiencia Real de Galicia”. Sen embargo máis adiante matiza esa afirmación e di: “En libro parecerá todo mío, porque lo que discurrieron muchos lo aplico a mi intento, con igual o nuevo orden, i estilo”.

Antes de Herbella xa se ocuparan outros do Dereito práctico. Nun artigo do ano 1931, Tojo Pérez sinala que xa “existían otros trabajos de índole parecida y fines análogos” (TOJO PÉREZ, R., 1931:365-381) E apunta os de Silvela Barriobero, *Manual de práctica forense*, e o de Manresa e Aguilera de Paz, *Comentarios a las leyes procesales, civil y criminal*. Hai tamén precedentes deste tipo de traballo nas Partidas. E foi, sobre todo, Martínez Barbeito quen analizou con detención o Auto Galego e, recoñecendo o indiscutible mérito do libro de Herbella, revela a principal fonte de inspiración que inspira ou ten diante – feito que o autor non oculta, xa que o cita- cando escribe o Dereito Práctico e da que nalgún caso copia ao pe da letra:

“Quien utilizó el único tratado de Alvaro Paz de Quiñones de que queda memoria fue Herbella de Puga en el siglo XVIII [...]. Si Herbella cita innumerablemente a Paz de Quiñones según va utilizando sus definiciones o simples observaciones, lo que nos asegura de que escribió con un ejemplar a la vista, no tuvo en cambio la ocurrencia de hacer constar siquiera el título de la obra” (MARTINEZ BARBEITO, C., 1984).

Herbella tamén alude á obra de Francisco de Castro que con quen comparte a necesidade dun “nuevo cuerpo de Derecho Español”.

Pese a todo, non pode negarse o valor da obra de Herbella, “hombre agudo y laborioso”, centrada na práctica xurídica que el coñecía ben por experiencia, aínda que botase man dalgunhas fontes para precisar conceptos. Tampouco pode dubidarse da súa utilidade para avogados e mesmo xuíces que saen sen preparación práctica das facultades e vense mergullados nun mundo caótico de leis e interpretacións no que a desorientación conduce a erros e desatinos.

Elixo o uso da **lingua castelá** “para que sea común la inteligencia de la Obra, como por imitar á la Maxestad Católica del Señor D. Felipe IV , quien contestando a la Santidad de Alexandre VII sobre la noticia de su exaltación a la Silla apostólica, dijo: escribiría en lengua latina, si siendo su hija primogénita la castellana, no excediese en todo a su Madre”.

Prefire a sobriedade na linguaxe e fuxir de retóricas baleiras:

“ (...)la sobrada gala en las palabras enerva, i devilita la vivacidad de las sentencias: no se inventaron las cosas, para decir las palabras; estas sirven para explicación de aquellas. Verdades hai tan graves, i serias, que aún para gala, no admiten flores de estofada elocuencia: quiero mas, con S. Agustin, que me reprehendan los Críticos que no ser entendido por todos”(HERBELLA DE PUGA, B. ,1768: prólogo) .

A concisión e sinxeleza acomódanse mellor ao fin didáctico da obra que recolle gran cantidade de formularios, peticións interrogatorios e autos que teñen especial importancia nun momento no que o dereito procesal anda disperso e semella un intricado labirinto para os non iniciados.

b) Estructura da obra.

A obra consta de 16 capítulos. Os dous primeiros e dous últimos hai que separalos do conxunto da obra. Os dous primeiros tratan do estilo da Audiencia, das novidades e os inconvenientes de alteralos. O quince refírese ao retracto, e o dezaseis, á restitución de dote, casos nos que non intervía a Audiencia. Os doce capítulos restantes entran no dereito práctico galego.

As dúas achegas máis importantes da obra de Herbella son: o auto galego e a graciosa.

c) O Auto Galego.

Os precedentes.

Polo 1480 os Reis Católicos nomearon a D.Fernando de Acuña Gobernador deste Reino e ao xurisconsulto García Chinchilla, Xustiza do mesmo¹³⁷. No 1487 fundaron o Hospital Real, o Tribunal da Inquisición e a Audiencia. Gobernador e Oidor estableceron estilos e prácticas en consonancia cas circunstancias e habitantes de Galiza. Ámbolos dous asistidos dun pequeno exército ao mando de Mudarra axustizaron ao Mariscal Pardo de Cela en Mondoñedo. Co paso do tempo iranse ampliando os cargos. Dende o ano 1521 o Gobernador chámase Capitán Xeneral.

Os Reis Católicos tratan de poñer coto aos abusos que se cometían respecto á propiedade e posesión utilizando forza e violencia por parte dos máis fortes e poderosos en

¹³⁷ Nunha Real Cédula de 1480 que ven a ser o documento fundacional da Real Audiencia de Galicia, dise : “Somos certos e dertificados que no noso Reino de Galiza, nos tempos pasados, se fixeron e cometeron moitos males e mortes e extorsiónse roubos e alborotos e escándalos e levantamentos de pobos e apropiación das nosas rendas[...]. Nos considerando isto e paragobernar e manter os nosos pobos en toda quietude e xustiza e defender os nosos súbditos e naturais de todas as opresións e violencias, maiormente agora que, por graza de noso Señor e a súa misericordia, todas as turbacións e movementos son acougados e pacificados, temos lugar para iso, e querendo poñer remedio como cumpre ao noso servicio e ao bene pacífico estado de dito Reino, e confiando de vos D. Fernando de Acuña noso criado, eCapitán, e do noso Consello, e de vos o Lic. García Lope de Chinchilla, Oidor da nosa Audiencia, e do noso Consello, é nosa merecede, e vontade de vos facer, e constituir, e pola presente vos facemos,e constituimos nosos xuíces en todo o dito noso Reino de Galiza, en canto a vosa mercede evontade fose, e que voso dito don Fernando vos chamedes Xustiza Maior en todo odito noso Reino. Dada na nobre cidade de Toledo, a 3 de Agosto de 1480”. Recollida na citada obra de Herbella, ((1768: 7, nota 7).

contra dos febles labregos. Era preciso cortar os abusos que ilexítimamente estaban exercéndose. Pero tamén se trataba de eliminar as tentativas, non sempre violentas, de alterar as situacións posesorias, de protexer fronte aos abusos dos que dispoñían de lexítimo foro (“fuero”). O celo con que os eclesiásticos coidaban as súas propiedades e dereitos quebrantaban frecuentemente a xustiza.

Herbella é consciente de que o auto galego ven aplicándose en Galiza dende tempo inmemorial:

“Recorrieron estos Señores Juices a las principales partes del Reino, i llenos de celo de Justicia, del Servicio del Rei, i bien de sus Vasallos; i registrando mui de cerca las dificultades, acomodaron con la experiencia a la necesidad la Justicia, las Leyes i la equidad, que es el brillo, i lustre de los Jueces, en su caso. Establecieron estilos, i prácticas, que por tolerados, se canonizan de justos, aún siendo extraordinarios, o en parte diferentes a los observados en los Consejos, Chancillerías, i otras Audiencias.

Practicaron el recurso del Real Auto ordinario, Carta Real, o Decreto Gallego, usado desde tiempo inmemorial en la Merindad, Alcaldía mayor del Adelantamiento del Reino de Galicia” (HERBELLA DE PUGA, B. ,1768: 8).

Os motivos que impulsaron aos Reis Católicos a crear a Audiencia foi a inseguridade que respecto á propiedade sufría unha boa parte da poboación polo abuso dos poderosos. O dereito de propiedade e a posesión pasábanse por alto polos grupos privilexiados que utilizaban a forza ou argucias legais para apropiarse do alleo e reivindicaban descaradamente bens ou preeminencias imposibles de demostrar. A monarquía, que estaba informada destes desaforos, pon os medios para remediar tanto abuso cortando polo san e crea unha institución á que dota de prestixio e forza para facer prevalecer a xustiza e a equidade no Reino de Galiza. O auto galego é un dos principais medios dos que se vale para poñer orde nel.

O auto galego trata de superar os privilexios dos particulares, sobre todo, da Igrexa, nobreza e militares. Como mostra do interese pola xustiza e apoio que lle da a monarquía a Audiencia reseña Martínez Barbeito a polémica co Arcebispo de Santiago D. Maximiliano de Austria (que rexeu a sede entre 1603-14), fillo dunha cordobesa, dona María Ferrer e bastardo do Archiduque Leopoldo de Austria, primo irmán, polo tanto, de Carlos V. O

problema empezou por motivos protocolarios de ocupar lugares preferentes na Catedral santiaguesa Oidores e as súas mulleres e rematou enfrontando ao Arcebispo ca Audiencia que loitou tenazmente por facer valer o dereito por encima dos privilexios. O enfrontamento levou ao prelado a formular unha queixa ante o Rei polo que consideraba lesivo aos seus dereitos como señor de Santiago, chegando a excomungar aos Oidores polas súas actuacións na cidade. Pero a Audiencia, lonxe de engurrarse, desterrou ao xuíz eclesiástico e nomeou xuíz propio á vez que embargou as temporalidades do Arcebispo. Unha Real Provisión do 28 de marzo de 1607 pon paz entre as partes delimitando os seus dereitos. Manda que se devolvan ao Arcebispo as temporalidades embargadas e se deixe en liberdade aos seus seguidores, négase o dereito a ter asentos preferentes as mulleres dos Oidores na catedral, pero refórzase a autoridade da Audiencia no proceder de acordo ao Auto Galego ou ordinario, xa que se veta a intervención do xuíz eclesiástico en causas de forza, anulando en consecuencia as súas intervencións anteriores. Quedaba así reforzado por sanción real o Auto Galego.

Anticipándose século e medio a Herbella de Puga no estudio do Auto Galego, o xurista Paz de Quiñones, como afirma Martínez Barbeito, logrou reunir o máis e mellor que sobre o Auto Galego se escribiu”(MARTINEZ BARBEITO, C., 1984: 69).

Coinciden Herbella e Paz de Quiñones en remontar a tempo inmemorial as orixes do Auto Galego. Citan ao Alcalde Maior do Adiantamento Maior de Galiza quen ante queixas por violentar propiedades poñía en práctica o Auto ordinario ou Decreto Galego. As prácticas e estilos que usa a Audiencia presúmense establecidas polos sabios e prudentes fundadores e continuadoras do Adiantamento Maior.

¿Que é o Auto Galego?.

Herbella da unha definición que recolle ao pe da letra, ou mellor dito, traduce literalmente de Paz de Quiñones:

“Es el Real Auto ordinario cierto remedio sumarísimo, ejecutivo, extraordinario, irregular, quasi posesorio, anual, preparatorio de el posesorio ordinario en las cosas beneficiais, espirituales i profanas; eficaz a asegurar, i defender, así al Clérigo de el Lego, como a Clérigo contra Clerigo, i a Lego contra Lego: i en caso de despojo, es restitutorio en la posesión, o quasi, o en la detención,

reponiendo al que tenía qualquiera de estas tres cosas en su último estado, sin perjuizo del derecho de todas Partes, assí en posesión, como en propiedad” (HERBELL DE PUGA, B. ,1768:)¹³⁸.

Ao Auto Galego dedícalle Herbella do capítulo 3 ao 6 (ambos incluídos). As ideas que expón ao longo deses capítulos son, en expresión de Martínez Barbeito, de colleita allea:

“ Las ideas históricas y jurídicas sobre el Auto Gallego que se expresan en el Derecho Práctico no son de Herbella sino de Paz de Quiñones y, en menor medida, de algún otro autor”(MARTINEZ BARBEITO, C. 1984: 109).

As constantes citas que aparecen na obra de Herbella veñen a corroborar o xa dito antes.

O Auto Galego é un procedemento sumarísimo, abreviado no que non se requiren as esixencias probatorias doutros recursos, basta probar a posesión ou cuasiposesión de algo cando se ameaza ou violenta a propiedade.

Requisitos do Auto Galego:

a) Posesión por parte do actor. O Auto Galego conserva na propiedade a aquel que a ten cando se produce a perturbación, mentres non se decida o contrario no xuízo correspondente. No Auto Galego protéxese ao poseedor ou a quen fai uso da cousa ou simplemente ten a súa custodia aínda que ese dereito non estea formal e lexitimamente probado. Por iso inclúe na mesma definición a reserva oportuna: “sen prexuízo do seu dereito, así en posesión como en propiedade” (HERBELL DE PUGA, B. ,1768: 18). Coincide con Paz de Quiñones en afirmar que é necesaria a posesión natural ou de feito, aínda que discrepa del porque “yo –señala Herbella- limito esta opinión, cuando no tiene otro la posesión, o detención natural ya que en ese caso debe darse auto ordinario a favor de quien tenga la civil” (MARTINEZ BARBEITO, C. 1984: 32). Pero queda excluído do

¹³⁸ A definición que da Paz de Quiñones está recollida na obra citada de Martínez Barbeito (1984: 79). É a seguinte: “Ordinarium Decretum est remedium quoddam sumarissimum, executivum, extraordinarium, et irregulare, quasi possessorium, annale, praeparatorium possessorii ordinarii in beneficialibus et spiritualibus, quam in prophanis, efficax ad tuendum, et defendendum, tam Clericum adversus laicum, quam e contra; tam Clericum adversus Clericum, quem laicum adversus laicum, et in casu spoli restitutorium illius, qui in possessione, vel quasi, seu detentione existit, reponens eum in ultimo pristino statu, quam in proprietate”.

Auto Galego quen posúe pro indiviso ao non ter posesión de feito, pero si pode acollerse a el o coherdeiro, por ter posesión natural.

b) Perturbación por parte do reo. Outra das condicións necesarias é a perturbación posesoria que debe probarse de xeito concluinte. Abonda con que dita perturbación sexa expulsiva, turbativa, inquietativa ou compulsiva. Con relación ao tipo de perturbación susceptible de tomarse en conta para o Auto, moitos autores sinalan que debe ser real, pero Herbella considera a verbal como suficiente. Alega as seguintes razóns: a) participa das vantaxes dos interdictos posesorios e non ten por que privarse do favor do mandato de manutendo no que abonda con probar a posesión e afirmar a perturbación verbal, da Real, de escándalo ou de armas; b) quen non quere ser inquietado pode implorar a protección de oficio do xuíz ; e c) a mais importante e que deriva de palabras literais do mesmo Auto Galego (*para que consinta non perturbar a Fulano*) é que non se precisa perturbación real previa, basta o temor a que se produza a inquietude. O interdicto “uti possidetis” concédese pola perturbación verbal, sempre que cause prexuízos, como cando polo feito de negarlle a un a propiedade dunha terra impide atopar colonos para traballala.

Cando se trata dun clérigo que perturba a outro sobre bens de tipo eclesiástico: décimos, froitos ou similares, se o violenta, hai que evitar a violencia e a Audiencia debe solicitar información contrastada de ambas partes, como se recolle nas Ordenanzas da Audiencia, tít. IV, lib.II:

“Querellándose algún Clérigo, essento, o lego de otro, sea también Clérigo, essento o lego, de que le perturba en la posesión que tiene de percibir frutos, o diezmos de heredad, beneficio, Iglesia o Capilla, o en otra qualquier causa, ya sea temporal o espiritual, y que sobre eso le haze fuerça, y violencia con armas, o sin ellas, concluyendo se mande desistir da fuerça a quien se la haze, dando contra el su Real Auto Ordinario en forma, se manda por la Audiencia dar provisión para recibir información en quanto a la fuerça citada a parte; á qual si hiziere contradición, se señale término, y dentro de él ambas partes hazen sus informaciones, y se mánda no se vea la una sin la otra: y en esta conformidad se despacha la provisión, que llaman ordinaria de fuerça de bienes, y la lleva la parte, y notifica al que ha hecho la fuerça, y da su información ante las justicias, o qualquiera Recetor; dala de la otra parte lo contrario si quisiere, y traídas ambas informaciones, se presentan en la Audiencia publica, y se da traslado a ambas partes, y se remiten con los autos a la Sala, que es la conclusión que tiene. Y visto en Sala, si se declara aver lugar el Auto Ordinario, se mánda despachar otra Real Provisión para que la parte querellada sin perjuizio de su

derecho assí en posesión, como en propiedad consienta de no perturbar a la querellante en la posesión en que esta, ó dentro de seis días pareza personalmente en esta Real Audiencia” (MARTINEZ BARBEITO, C., 1984: 40-41).

A Ordenanza V recolle os trámites de súplica que son precisos para confirmar ou revocar o Auto Galego. Os querelados contra os que se deu o Auto poden presentar recurso de súplica ante a Audiencia para que esta, ante as alegacións e probas presentadas, emita sentenza sobre o amparo de posesión. A sentenza é apelable á Chancelería de Valladolid, tratándose de recurso posesorio de amparo, pero non do Auto Ordinario.

A Audiencia

“(…) empleaba facultades propias del poder real para manter el estado de posesión de hecho en cualquier orden, ya no sólo respecto a los bienes, sino también en el desempeño de cargos, tanto civiles como eclesiásticos, sin excluir asuntos propiamente tales, utilizando los que se consideraban derechos emanados de la Regia Protección y Patronato en la Iglesia. En concepto distinto no se explicaría la intervención de un Tribunal secular sobre determinaciones de los Obispos en su propia jurisdicción, extendiéndose esta facultad como regla geral, y por excepción, la de las que adoptasen en ciertos casos” (TOJO PÉREZ, R., 1931: 374 - 375).

É un recurso anual. O querelante dispón do prazo dun ano a partir do momento en que se produciu a perturbación posesoria para acollerse ao dito Auto porque “ quien supo sufrir la violencia por este espacio de tiempo, está de ánimo tan resfriado, que no llegará a tomar las armas contra el perturbante; y con la misma serenidad puede seguir los recursos ordinarios más prolongados” (TOJO PÉREZ, R., 1931: 33). Pero este prazo non caducaría en caso de que entre a perturbación e o momento da citación do causante transcurriese máis dun ano e un día.

O Auto Galego estivo vixente preto de catrocentos anos aínda que foi posto a proba nalgunhas ocasións, como sucedeu no caso do Arcebispo de Santiago D. Maximiliano de Austria. Ca Constitución de Cádiz desaparece porque esta era partidaria da igualdade ante a lei e de eliminar calquera tipo de exección xurídica. Recuperase de novo con Fernando VII, pero a raíña María Cristina retoma o espírito da Constitución de 1812 e aproba o

Reglamento Provisional para a administración da xustiza co que desaparece definitivamente o Auto Galego.

d) A graciosa.

Herbella define a graciosa como “una equidad, de que usa la Real Audiencia de Galicia en favor del deudor, para que recupere los bienes raíces, vendidos en subasta, aportando el importe de la venta” (HERBELLA DE PUGA, B. ,1768: 73).

Era costume non poder revocar a venda xudicial; pero en Castela podían recobrase nun prazo de tres días para bens mobles, e de nove, os ben raíces. En Galiza, en cambio, alongouse por costume ese prazo, pasando a trinta anos os bens raíces. Herbella considera isto “una costumbre justísima” porque os bens subastados entréganse como prenda e unha vez que o seu dono entregue o débito con réditos e costas debe obter a restitución dos mesmos por parte do acreedor.

Cando non prosperaban os recursos cabía petición de graciosa, sempre que se procedese dentro do prazo de 30 anos dende a enaxenación dos bens subastados. E se no proceso

”(...) houve dolo, i fraude por parte del acreedor, del Juez, o Egecutor de el pago, o de el comprador, para que no se pagassen los Vienes por su justo valor; i siempre que el comprador tuviese ciencia de el dolo, o fraude; también deven restituírle al deudor los Vienes con frutos dentro de los treinta años, entregando el precio con usuras, aunque la lesión no fuesse enormísima, ni aún enorme; porque el dolo, i vicio inficionó la venta, i haviendolo , no pudo hacer los frutos suyos el comprador, ni cumplirá con satisfacer el justo precio”(HERBELLA DE PUGA, B. , 1768: 76).

A Audiencia entende tamén en primeira instancia noutros asuntos como bens de morgado, prorratio e demandas de reivindicación. A Audiencia entende nos bens de morgado, pero nos outros dous casos é potestativo recurrir a ela ou á xurisdición ordinaria. No caso dos bens de prorratio queda xustificada a intervención da Audiencia porque pode darse o caso de persoas sometidas a varias xurisdiccións. Nos bens libres a repartir, trátase dun xuízo universal. Nestes casos a Audiencia emitía unha Real Provisión citando aos

interesados para que se practicasen dilixencias por parte dun “Recetor” que actuaba no seu nome.

O capítulo XIV dedícao as provisións ordinarias. Chámanse así porque “ se despachan como se piden”. Analiza 37 casos diferentes, como loitosa, fianzas e residencia, comúns etc. En moitos dos casos que enumera non estaba xustificada a intervención da Audiencia, aínda que o facía como protectora de privilexios e dereitos: así non permitía que se cometesen abusos cos vasalos á hora de esixir a loitosa, salvo nos termos autorizados; protexía os bens vitais dos labregos, os acabados de casar, das viúvas, de familias numerosas etc. Regula as distancias de tabernas, as monterías de lobos, incompatibilidade de certos oficios, as recusacións...

A obra de Herbellá é –como indica Tojo Pérez-

“ (...) de extraordinario mérito como exposición del derecho procesal usado en Galicia hasta el primer tercio del siglo pasado desde la fundación de su Audiencia [...]. De la autoridad y éxito alcanzados por esta obra, son el mayor testimonio su reimpresión más de 80 años despues de publicada, y al parecer sin otro motivo que su utilidad en la práctica del foro gallego”¹³⁹

9.3. REIVINDICACIÓN DA IGUALDADE DAS MULLERES: VICENTE DO SEIXO.

9.3.1. Biografía.

Vicente do Seixo é natural de Ourense onde nace no 1747. Estudia Artes na Universidade compostelá. Bacharel en Leis e Cánones por Valladolid e Salamanca respectivamente. Exerceu como pasante na cidade do Tormes cos avogados Antonio Pedriza e Isidoro Rodríguez Yago. Con 22 anos obtén unha praza na Contaduría Xeral da Renda de Lotería, en Madrid, onde transcorre a súa vida ata o seu retiro por causa de

¹³⁹ TOJO PÉREZ, o.c., p. 378-9.

enfermidade no 1792. O seu pasamento ten lugar en dita cidade no 1802. Foi membro da Económica matritense. Conta cunha estensa produción de carácter moral-relixioso, agropecuario, didáctico-militar e reivindicativo. As dificultades económicas polas que pasou levaronlle a solicitar en reiteradas ocasións melloras salariais e axudas para publicar as súas obras, que non tiveron a acollida que esperaba. Tamén tivo problemas ca Inquisición que lle prohibiu unha obra e lle obrigou a retractarse.

9.3. 2. Obras:

(1788), *Que origen tuvo la tolerancia que usa la Iglesia romana con la Iglesia griega*, obra que lle acarreeu problemas ca Inquisición.- (1792), *Lecciones prácticas de Agricultura y Economía, que da un padre a su hijo, para que sea un buen labrador en cualquier país del mundo. Tomado de las mejores Memorias que han publicado las Academias y Sociedades de toda Europa, y acomodadas a la situación local de España*, 5 tomos, Madrid.- (1797), *Reflexiones sobre los progresos de la Agricultura y pastoría*, Madrid.- (1800), *Cartilla de labrador, distribuida por los meses del año*, Madrid.- (1800-1), *Experiencias de agricultura y análisis químico*, Madrid.- Escribiu outras obras relativas á agricultura e relixión.- (1801), *Discurso filosófico y Económico político sobre la capacidad e incapacidad natural de las mugeres para las ciencias y las artes; y si en razón de su constitución, o por defecto de su potencia intelectual, y organización física, deben o no tener otras ocupaciones que las de la rueca, calceta y aguja, como pretenden algunos hombres, ó debería dárseles otra educación que la que se les da actualmente y qual será esta*. Por D..., Madrid, Imprenta de Repullés.

Nun amplo artigo sobre Vicente do Seixo refírese o Prof. X.L. Barreiro (1997 A: 95-138) á apertura dos ilustrados á educación da muller así como á súa participación na vida cultural e social.

O problema inicial que se presenta é que a case totalidade dos discursos sobre a muller están feitos polos homes e iso condiciona de antemán o punto de partida. Nas Declaracións de dereitos feitas polos revolucionarios franceses non se fai ningunha mención explícita sobre os dereitos da muller, quizais porque nese momento non existe

unha sensibilidade dabondo importante que se fixe nas diferencias, e por iso os seus dereitos considéranse incluídos dentro dos dereitos humanos, sen máis.

Por outra parte, a valoración que fan os ilustrados sobre a muller tampouco é coincidente. Así Rousseau, partindo de diferencias naturais entre home e muller tira consecuencias relativas á desigualdade social, intelectual, moral ou política. Hai un párrafo do Emilio, que cita Barreiro, que deixa ben claras as súas ideas ao respecto:

“La investigación de las verdades abstractas y especulativas, de los principios, de los axiomas de las ciencias, todo lo que tienden a generalizar las ideas, es ajeno a las mugeres: sus estudios deben referirse íntegramente a la práctica; a ellas corresponde la aplicación de los principios que el hombre ha encontrado, y a ellas corresponde hacer las observaciones que conducen al hombre al establecimiento de los principios” (BARREIRO BARREIRO, X.L., 1997, A: 125).

Condorçet, en cambio, defende a igualdade do home e da muller, combatendo a idea tradicional da inferioridade feminina que se explica por causas educativas. Sen embargo tampouco se decide a aceptar a plena igualdade e móstrase remiso a aceptar a cidadanía da muller.

En España contamos cunha figura clara e valente á hora de abordar este problema. Trátase do P. Feixoo que desbarata cos seus argumentos moitos dos prexuizos sobre os que se asentaba a inferioridade da muller e a súa infravaloración intelectual:

“ Mi voto pues, es que non hay desigualdad en las capacidades de uno y otro sexo. Pero si para recibir a importunos despreciadores de su aptitud para las ciencias, y Artes, quisieran pasar de su discurso a la ofensiva, pretendiendo por juego de disputa la superioridad respecto de los hombre, pueden usar de los argumentos propuestos arriba, donde las mismas máximas físicas con que pretenden rebaxar la capacidad de las mugeres, mostramos que con más verosimilitud se infiere ser la suya superior a la nuestra [...]. Pero en las mugeres les prevengo, que no les está bien dar mucha fe a Aristóteles; porque si en el lugar citado (Historia de los animales) las ennoblece con la superioridad en la perspicacia, poco más abaxo las envilece con el aumento de la malicia” (BARREIRO BARREIRO, X.L., 1997, A: 125).

Este problema tamén se tratou nalgunhas Sociedades Económicas de Amigos do País, como sucedeu na de Madrid, onde empezou a disputa o mesmo ano da súa constitución, enfocada cara a conveniencia-inconveniencia de admitir no seu seo as mulleres e en que condicións facelo. Tanto José Marín, que abre o debate a traveso dunha memoria que presenta á Sociedade matritense, como Rodríguez Campomanes defenden a presenza da muller dentro destas sociedades, pero con certas condicións que a subordina ao home; así non poden ingresar indiscriminadamente senón que deben acodir da man dalgún membro ao que as une algún lazo de parentesco. O mesmo Campomanes, defensor da igualdade, non as equipara ao home á hora de desempeñar tarefas dentro da Sociedade Económica matritense.

Xa avanzado o século, polo 1786, reábrese a polémica con posturas bastante distantes, como as que separan o pensamento de Cabarrús e de Jovellanos. O primeiro sostén o posicionamento tradicional que relega as mulleres ao seu fogar, excluíndoas de calquera deliberación política. En contra desas ideas manifestase Jovellanos ca defensa da plena igualdade do home e da muller dentro de Sociedade Económica, reivindicando a súa plena participación na mesma, se ben pensa que pode ser conveniente que as mulleres non asistan a todas as xuntas e que se encarguen das escolas populares. Pero oponse a que se celebren por separado xuntas para homes e para mulleres.

Neste contexto presenta Amar y Borbón o seu *Discurso en defensa del talante de las mujeres y de su aptitud para el gobierno y otros cargos en que se emplean los hombres*¹⁴⁰, no que denuncia o egoísmo dos homes e da sociedade da época e fai un alegado a favor da dignidade da muller que a sitúa en pe de igualdade co varón. A razón das diferencias está no tipo de educación que se lle inculca á muller dende nena para que aprenda a ser submisa ao varón.

A polémica tivo moita repercusión e posibilitou a apertura das portas da Matritense a dúas mulleres: Isidora Quintana de Guzmán e a Condesa de Benevente. Tras elas entrarían outras e intervirían nas actividades de dita Sociedade.

Tampouco Galiza foi allea a este problema. En Lugo interveu na Sociedade Económica no ano 1788 María Reguera Mondragón, autora dun método innovador de escritura. Aínda que non é membro, admítese a súa intervención como convidada e chega a pronunciar un discurso ante a mesma.

¹⁴⁰ Hai unha edición deste *Discurso* publicado na Editorial Cátedra no ano 1994.

En Santiago tamén tiveron gran consideración social algunhas mulleres, como é o caso de María Isla, irmá do P. Isla, que exerceu certo influxo sobre o Arcebispo Bocanegra que a consultaba sobre a redacción dalgúns pastorais.

9.3.3. As achegas de Vicente do Seixo.

Vicente do Seixo vive en Madrid dende os vintedous anos. É socio da Sociedade Económica Matritense na que, como xa queda dito, se polemiza sobre o papel social da muller, que el tamén se cre conveniente tratar.

No *Discurso filosófico y Económico político*, Vicente do Seixo fai unha serie de reivindicacións para a muller que volverán a estar presentes en moitos casos nos movementos feministas dous séculos máis tarde.

Na análise que fai da situación da muller empeza sinalando uns feitos:

Hai un sistema historicamente inxusto para as mulleres levantado polos homes:

“Baxo ningún aspecto ha sido, ni es el hombre más injusto, que baxo aquel que dice relación con la hembra de su especie. No se puede pasar la vista por el sistema que han adoptado los hombres para con las mugeres, sin verter lágrimas de sentimiento y de horror”(SEIXO, 1801: 1-2).

A muller tense socialmente como unha negada para as ciencias e as artes e incapaz de maiores voos intelectuais; é considerada, en cambio, como obxecto de pracer útil para o home:

“Los hay tan insensatos que les niegan el talento para la ciencia y las artes, y para manejo de todos y cualquiera ramos de la felicidad social; los que hay tan embriagados en la inagotable sensibilidad del amor, que quieren hacerlas unos dioses materiales, sin otro destino que el de perpetuar y eternizar, digamoslo así, la sensualidad amorosa; tal vez fue Mahoma el xefe de estos partidarios” (SEIXO, 1801: 2).

A muller queda humillada na súa condición ao reducila so para as tarefas e mesteres domésticos: roca, calceta e agulla: “Los hay, que queriendo tomar un término medio, han humillado la naturaleza preciosísima de la muger, queriendo sujetarla unicamente a la

rueca, a la calceta, a la aguja, y al mecanismo interior doméstico; y los hay en fin que pretenden negarles hasta la capacidad espiritual” (SEIXO, 1801: 3).

¿Que explicación teñen estes feitos que constatan unha evidente desigualdade entre home e muller? En primeiro lugar hai que dicir que encaixan dentro dunhas leis feitas polos homes para favorecerse a si mesmos a costa de prexudicar o mundo da muller porque “los hombres han aumentado su poder natural, dictando leyes en que las mugeres han sido siempre perjudicadas a proporción de las costumbres” (SEIXO, 1801: 21).

En segundo lugar está un tipo de educación da muller na que se fomenta a súa submisión e subordinación ao home:

“ La condición de la muger naturalmente subordinada e injustamente servil, extendida y fortificada por la educación que se le da, parecía a muchos que es su carácter primitivo, pero no es así; porque aquella no se ha debilitado por una fuerza da la razón, sino por un abuso de su blandura; ni se ha destruido, sino por el gran calor de sus sentimientos” (SEIXO, 1801:23-24).

Homes e mulleres son iguais tanto na orde intelectual, como na moral e física. A pretendida desigualdade non arranca dunha materia física e biolóxica diferentes, senón que se trata dun problema de enfoque educativo:

“ Sería un gran absurdo pensar que el alma de las mugeres es de diferente naturaleza que la de los hombres, pues residendo únicamente en ella toda la inteligencia de donde emanan nuestras ideas y los principios de las acciones, ¿por que razón había de ser menos capaz que la de los hombres para aplicarse a las artes, a los estudios de la filosofía y distinguirse en ellos con igual, cuando no con más brillante suceso? Su cuerpo no es menos susceptible a los ejercicios de penosas fatigas que el del hombre, y la diferencia está que no se las da la misma educación; pero para excluirlas los hombre de la igualdad en lo físico y en lo moral, se alega vanamente la delicadeza de su temperamento”(SEIXO, 1801: 40-41).

A consecuencia que hai que tirar é clara: é menester renunciar a esa superioridade usurpada polo home e que inxustamente intenta perpetuar. O mantemento da condición feminina relegada resulta mesmo anacrónico nun momento histórico no que as luces da razón se impoñen á ignorancia na que se escudan os febles argumentos da

superioridade masculina. Hai pola contra poderosas razóns para soste a igualdade home-muller tanto no plano físico como intelectual. Con relación á forza física argumenta Seixo co exemplo de pobos salvaxes nos que as mulleres son as que fan as tarefas duras mentres os homes quedan na retagarda placidamente. A nivel intelectual a muller pode avantaxar ao home:

“Así pues la naturaleza, aunque organizó su cuerpo con alguna diversidad exterior, no diversificó sus almas y entendimiento, ni hizo de inferior especie ni de peor condición su talento; antes por el contrario, si se les diese la misma instrucción que se ha dado a los hombres en todos los tiempos y edades, se hubiesen aventajado á ellos en las producciones del genio” (SEIXO, 1801: 54-55).

E para que a afirmación anterior non resulte gratuíta, Seixo bota man da historia para sacar a relucir unha serie de exemplos de mulleres que lograron acadar as máis altas cimas no campo do coñecemento, do goberno e no de batalla.

No referente á educación dos fillos, Vicente do Seixo dálle un papel predominante á muller. Mirando aos mesmos animais vese que son as femias as encargadas de instruír as crías. O mesmo Platón advirte que son as nais a primeiras que se fan escoitar dos seus fillos.

Remata cunha chamada dirixida aos homes para que renunciem dunha vez por todas a un inxustificado complexo de superioridade:

“Hombres, desengañaos, la muger es igual a vosotros: su organización mas fina y delicada, engendra iguales sentimientos, su destino la saca fuera de los ejercicios varoniles, pero no la excluye absolutamente de ellos: y esto mismo la hace más dulce, más bella, más hechicera y encantadora para el hombre virtuoso, y de buenos sentimientos” (SEIXO, 1801: 179-80).

Conclusiones:

Os pobos van configurando o dereito e á súa vez vanse deixando moldear por el. Así o entenderon xa os romanos que dende as vías e calzadas que facían procuraban achegar as propias leis e normas aos pobos conquistados. As normas que rexen unha sociedade poñen de manifesto como é.

Nos dous grandes xuristas que tivo Galiza no século XVIII - Francisco de Castro e Bernardo Herbella de Puga- en distinto grao hai unha toma de conciencia da propia identidade de pobo, como referencia do dereito. Francisco de Castro, fiel aos ideais ilustrados, móstrase crítico co desfase académico que se constata no ensino do dereito nas

universidades, ca excesiva dedicación dende posicións hexemónicas con que se imparte o Dereito romano en perxuízo do Dereito patrio, repercutindo na práctica forense onde o descoñecemento deste dereito é a causa de custosos xuízos innecesarios ou defensas mal orientadas debido á carencia de formación específica das facultades de Dereito. Por iso defende Castro unha reforma na que se invirtan os términos e prevalezan as leis do reino sobre as romanas, por razóns prácticas.

Outro campo que critica é o de certos usos e costumes abusivas por parte dos poderosos. En efecto, ataca as diversas formas de loitosa (“luctuosa”) con que se expolían os escasos bens do labrego defunto, deixando nalgúns casos fundidos na miseria á vivuva e aos seus fillos. Tamén critica con igual dureza a abadía, que paga ao crego o fregués cando morre. E tamén se refire ao expolio, que ven a ser o tipo de loitosa que pagan os clérigos á súa morte ao seu superior eclesiástico. Castro frustiga estes vicios, esixindo xustiza para os humildes, que aínda teñen que render contas trala súa morte.

Castro é un avanzado no seu tempo na condena da tortura que entón aínda se poñía en práctica por parte de moitos xuíces, como medio bastante habitual para arrancar unha confesión ao reo. A aplicación deste tormento variaba dunhas áreas a outras, sendo máis rigurosa na medida que se achegaba ao entorno do poder da monarquía. A maior dureza considerábase un elemento disuasorio da criminalidade. Francisco de Castro opónse a este tipo de castigo por ser inhumano ademais de ineficaz para conseguir os fins que pretende.

Defende un dereito fundamentado na razón (iusnaturalismo) e, polo tanto, na lei natural, como anterior a todo arbitrio. Na mesma práctica xurídica deben prevalecer os principios de razón fronte aos labirintos de interpretacións e opinións.

Finalmente Castro avoga por unha codificación racional do conxunto de normas vixentes que permitan entender de forma racional e ordenada o conxunto do dereito, adiantándose desa maneira ás codificacións que aínda tardarían moitos anos en chegar.

Bernardo Herbella de Puga é un xurista pragmático. Dado o divorcio existente entre a ensinanza do Dereito nas facultades e a práctica xurídica era preciso adquirir os coñecementos e sutilezas que se aplicaban no exercicio profesional ante os tribunais. Xurde entón toda unha literatura xurídica que trata de divulgar os pormenores da práctica forense. A obra de Herbella hai que encadrala dentro desa literatura e por iso pretende dar a coñecer os estilos da Real Audiencia, usos e prácticas seculares, destacando , sobre todo, o “Auto Gallego” e a graciosa.

Remata este apartado cunha achega de Vicente do Seixo sobre unha cuestión que sigue de actualidade: o problema da igualdade da muller. As palabras de Seixo aínda conservan validez ao considerar un anacronismo seguir mantendo a idea de que a muller é inferior ao home.

PARTE SEGUNDA:
A FILOSOFÍA ILUSTRADA EN GALIZA.

CAPÍTULO 10: JUAN FRANCISCO DE CASTRO FERNANDEZ.

10.1. TRAZOS BIOGRÁFICOS.

Naceu en Lugo no 1721. Fillo de Juan Antonio de Castro e Catalina Fernández Vacariza¹⁴¹. Estudou Teoloxía e Dereito Civil e Canónico na Universidade de Santiago, doutorándose Dereito en Ávila. Ordenouse sacerdote e exerceu nunha parroquia rural de Lalín, sendo posteriormente elevado polo Bispo á dignidade de Cóengo da catedral de Lugo, Arcediano de Dozón, Provisor e Vicario Xeral. Tratou sempre de compaxinar o seu labor de crego rural e os seus cargos na curia diocesana co estudo, dedicándose “á cura de almas por espacio de moitos anos na diocese de Lugo. Aproveitou a soidade e o sosego do campo para nutrir máis e máis o seu privilexiado entendemento con asidua e escollida lectura e profunda meditación, mesmo a custo do preciso descanso, pasando noites enteiras entregado ás tarefas literarias, que formaban as súas delicias”. El mesmo afirma que se dedica a escribir “en los ratos, que los mas urgentes cuidados me dexan libre” (1780, I, prólogo, iij).

O día 28 de xaneiro do 1784 o Bispo Armañá fundou en Lugo a Real Sociedade de Amigos do País. Obedecendo instrucións do seu prelado, o cóengo Antonio Lenze manda ao Real Consello a proposta de constituír unha Sociedade que celebraría as súas sesións no concello de Lugo. Apróbase con data do 1 de marzo e pronuncia o discurso inaugural o bispo Armañá. Entrementres xa se constituíra a de Santiago, o 18 de febreiro. Francisco de

¹⁴¹ A partida de Bautismo reza así: “ En primero de marzo de setecientos veinte yuno bauticé solemnemente a un niño, hijo de Dn. Juan Antonio de Castro y de Dª Catalina Viánde Vacariza. Fue su padrino in solidum Dn. Francisco Díaz Secilia; todos los vecinos de esta ciudad. Púsele nombre Juan Francisco. Avisele del parentesco espiritual y más obligaciones. Y lo firmo. Nació el día veinte y cincode febrero de dicho ano. Juan Boquete” (Arquivo Histórico Diocesano de Lugo, Bautizados, libro 2, fol. 193).

Castro presidiu a Sociedade Económica luguesa e escribiu sobre algúns dos beneficios que podía reportar ao pobo para o seu adianto nas artes, nas letras e nos oficios.

O Dr. Castro levou unha vida austera e dedicada a axudar ós máis necesitados. A súa propia casa converteuna nun taller onde se facían traxes e calzado para os pobres. Fundou unha fábrica de tella no barrio do Paxaro para darlles traballo. Promoveu a cerámica e a fabricación de vidro. Foi proposto durante o reinado de Carlos III para Bispo de León, pero el preferiu seguir dedicándose ás tarefas cotiás na súa cidade natal, onde morreu vítima dunha apoplexía o día 24 de decembro do 1790. Foi sepultado na catedral de Lugo.

A partida de defunción sinala que “Don Juan Francisco de Castro, el misericordioso. Honras O.P. En veinte y cuatro de diciembre de mil setecientos y noventa, murió de accidente repentino el señor Don Juan Francisco de Castro, Canónigo en esta Santa Iglesia y Arcediano de Dozón, honor de esta ciudad, donde era natural, así por su sabiduría y literatura, como por su heroica misericordia y ejemplar vida. Hizo testamento en los veinte y cuatro de abril de mil setecientos ochenta y cinco ante Don Pedro Núñez Iglesias, vecino de esta ciudad, y el día veinte y seis se enterró en la Santa Iglesia Catedral. Y que conste lo firmo como cura, ut supra, Don Vicente López Somoza”¹⁴²

O 17 de outubro de 1881 o Concello de Lugo decide homenaxealo coincidindo cas festas do S. Froilán e dalle o seu nome a rúa na que el vivira. No acto, un vate leu na súa honra o seguinte poema:

“ Y amparó al desvalido,
Y salvó al inocente,
Y levantó al caído,
Y libertó al oprimido,
Y absolvió de pecado al penitente.
Practicó la virtud,
Predicó la verdad,
Dio al enfermo salud,

¹⁴² Arquivo Histórico Diocesano de Lugo. Difuntos, libro 2, fol.118.

Vivió en la santidad
Y ejerció la sublime caridad.
Y enseñó al ignorante,
Al triste dio consuelo,
Sustentó al mendigante,
Y guió con su fe perseverante
Muchas almas hacia el cielo.
Gracias por tal favor,
Lucenses, tributad al Soberano
Y cantad en loor
Del profundo Doctor

Del sacerdote fiel, del ciudadano”¹⁴³

Obra:

Discursos críticos sobre las leyes, y sus intérpretes, en que se demuestra la incertidumbre de éstos, y la necesidad de un nuevo, y metódico Cuerpo de Derecho, para la recta administración de justicia (3 vols., Madrid, Joaquín Ibarra, 1765). Esta obra acadou gran sona no ano da súa publicación, xa que en pouco tempo vendéronse máis de dous mil exemplares. Cinco anos máis tarde xa aparece a segunda edición, na que figura como cóengo de Lugo. O bispo Armañá apreciou o seu talento e honrouno con distincións e cargos. El, pola súa parte, foi un fiel defensor da diocese fronte ás pretensións do arcebispo de Santiago e asemade reivindicou dereitos e regalías caídos en desuso.

Entre 1780-91 publica *Dios y la Naturaleza. Compendio histórico, natural, y político del Universo, en que se demuestra a Dios en las portentosas maravillas de los naturales efectos, y se refiere en sumario La Historia natural, y Civil, la Religión, Leyes, y costumbres de las naciones antiguas, y modernas mas conocidas del Orbe*. Por el Dr. D. Juan Francisco de Castro, Abogado de la Real Audiencia de Galicia, Arcediano de Dozón, Dignidad de la Iglesia de Lugo Provisor y Vicario General de aquel Obispado. Os 10 tomos aparecen publicados na Imprenta Joaquín Ibarra de Madrid entre 1780 e 1791 en que

¹⁴³ VEIGA VALIÑA, (1945) ‘ El Dr. D. Juan Francisco de Castro’ en Boletín de la Comisión de Monumentos de Lugo, t.I. nº 14-15, páxs. 66 ss.

aparece o 10º tomo. No ano 1780 editáronse os tomos 1, 2, 3, 6 e 7; no 1781 editáanse o 4 e 5; no 1788; o tomo 8, no 1790, o tomo 9, e no 1791, o 10º e último. A obra constaba de doce volumes, pero so saíron á luz dez, debido ás demoras da censura do Supremo Consello. Os tomos XI e XII xa aparecen citados no tomo VIII, páx. 369 e no tomo X na páx. 189 e 190. Iso indica que xa estaban concluídos. Castro solicitou permiso –no ano 1782- para imprimir dende o tomo oitavo ao duodécimo inclusive. Inexplicablemente alóngase o ditame que non se remite ata 1786 ao Consello de Castela nos seguintes termos:

“Ilmo Sr:

Hemos visto los cinco tomos, desde el 8º hasta el 12º inclusive, intitulados Dios y la naturaleza. Compendio histórico, natural y político del Universo, y son continuación de los siete anteriores ya impresos y publicados, que examinó y aprobó la Academia, obra del Doctor D. Juan Francisco de Castro, Arcediano de Dozón en la Iglesia de Lugo, y vicario general de aquel obispado[...].

Por las censuras anteriores tiene V.S.I. conocimiento de esta obra, pero con todo nos parece conveniente dar una idea de lo que contienen los cinco que hemos examinado.

El 8º trata de la superstición, de la idolatría, su origen, varios cultos, así en general como de diversas naciones antiguas y modernas; y de los ritos, usos y ceremonias de ellas; de la circuncisión, expiación, votos y juegos gentílicos, etc. En todos estos puntos procede con juicio y crítica, adoptando siempre las opiniones y conjeturas más probables, y apoyando cuando dice con la autoridad de los escritores clásicos (...).

No sabemos si Dn. Juan Francisco de Castro, Arcediano de Lugo, autor de la presente obra ha tenido noticia de la de Dn. Pedro de Castro, canónigo de Sevilla, lo cierto es, que siendo los dos sacerdotes Prebendados, y escritores, habría más razón de decir lo que va de Castro, a Castro, que la que tuvo el canónigo de Sevilla al intitular su obra, lo que va de Alfonso, a Alfonso, de la doctrina de esta parte si se infiere naturalisimamente un argumento con que destruir la principal prueba en que se funda la opinión del Sr. Dn. Pedro, pues empeñado en sostener el uso del tormento le apoya únicamente con la ley y la práctica de los tribunales y aún mayores fundamentos, y sin embargo la razón y la humanidad han recobrado sus derechos, y el uso de semejantes pruebas ha desaparecido de las naciones cultas, como vemos se va aboliendo en nuestros días el del tormento en las más ilustradas.

En este mismo tomo trata de las apariciones, y de la grosera superstición de los vampiros y brucalacos, refiriendo su historia, e impugnándolos con argumentos muy juiciosos (...).

En los tomos 11º y 12º describe el Indostán, la China y el Japón, su religión, usos y costumbres, errores etc.(...).

En cuanto al estilo hemos observado los mismos defectos que notaron los señores académicos que aprobaron los anteriores tomos, pero creemos que son fáciles de corregir sobre las mismas pruebas, y esta circunstancia no juzgamos que deba impedir la continuación de una obra que por otra parte es útil , y non contiene cosa contraria a la religión nin a las leyes del Reino (...).

La Academia resolverá lo que estime conveniente. Madrid,y setiembre 29 de 1786” (MEIJIDE PARDO, A., 1982 B: 65-66)¹⁴⁴.

O tomo décimo xa saíu *post mortem* do prelo. Quedou o tomo décimo primeiro en poder dun médico lugués, o Dr. Manuel Carballeira, home ilustrado e amigo de curiosidades, segundo afirma Laverde Ruiz (Laverde Ruiz, 1881). Estes dous últimos tomos permanecen ilocalizables.

Escribiu outras obras menores:

Sobre el aprovechamiento de las aguas en Galicia.

Elogio del dialecto gallego, demostrando su propiedad, dulzura y elegancia.

Opúsculo satírico burlesco censurando los abusos de leguleyos y cursales.

Discurso dirigido a la Sociedad Económica de Lugo.

Estes escritos, xunto cos tomos XI e XII de Dios y la Naturaleza, permanecen ilocalizables e non sabemos se definitivamente se perderon.

¹⁴⁴ Reseña o mesmo autor na páxina 62 toda unha serie de defectos lingüísticos que a Academia detectou na obra de Francisco de Castro.

10.2. FINALIDADE DA OBRA.

As dúas obras de Castro xa citadas orientanse unha cara o dereito e a outra hacia a natureza e Deus, o que constitúe o seu pensamento filosófico e mesmo teolóxico. A primeira obra é máis técnica e moi centrada nos problemas que trata. Mentres a segunda (10 volumes) é desproporcionada con relación á anterior. Sen embargo, o autor confesa que foi a segunda a que ocupou as súas arelas buscando tempo libre entre as súas angueiras xurídicas: “La contemplación de la Naturaleza, y maravillosos enlaces en sus procedimientos, y la historia del mundo, singularmente la del corazón humano, me pareció un estudio muy propio, y menos expuesto a errar. Este fue siempre mi amado objeto, y jamas pude desampararle entre las legales tareas, y empleos forenses. Todo quanto tiempo pude hurtar á esta ocupación, á que me destinó la casualidad, á este fin lo he dedicado, y el que tiene por objeto la obra, que ahora te presento. CASTRO, I, prólogo : iij). E completa isto manifestando os seus desexos de que a contemplación da natureza serva como modelo para organizar racionalmente a propia vida á que lle da unha meta final cristiana: “Deseo que su lectura sea de tu agrado, y para tu instrucción, y que contemples las maravillas del Universo en sus prodigiosos efectos, y en los disparatados conceptos del corazón humano, y que todo lo ordenes a una vida racional, con dirección á aquella sublime compañía, que es el objeto de nuestras esperanzas, y á que debe aspirar toda legislación perfecta.(CASTRO I: prólogo: v).

Sobre o método tamén se pronuncia dicindo que procurou manifestarse con claridade, pero que na súa expresión poden aparecer xiros que delatan a súa orixe galega. Sen embargo, en vez de ocultalos, gábase desas presenzas dialectais como así sucedía tamén cos grandes clásicos gregos e latinos:

”Por lo que mira al método he cuidado sea claro, y en esto he puesto la mayor parte de mi trabajo. Quiera el cielo que yo haya logrado el fin, para que se entiendan facilmente las materias que trato. En quanto al estilo, si no hallas aquella elegancia, y brillantez que quisieras, creo disimularás, sabiendo que la patria en que he nacido, y vivido es Galicia; y que es muy difícil evitar en todo el estilo patrio, como se echa de ver entre los grandes Escritores Griegos, en que había conocidos dialectos, y aun entre los Latinos cada uno sin quererlo, manifestaba la Provincia de su nacimiento, y no es mucho el que también a mi me suceda lo mismo” (CASTRO, 1780, I Pról, iv-v).

10.3. A MENTALIDADE CRÍTICA .

10.3.1. Crítica do aristotelismo.

O seu libro *Dios y Naturaleza* non é ningún tratado sistemático de filosofía á antiga usanza, como os manuais que se utilizaban nas universidades e colexios maiores. É unha exposición ordenada de diferentes temas que vai desenvolvendo ao longo dos dez volumes. Nótase nesa forma propia que ten de expoñer unha coincidencia coa mentalidade ilustrada, oposta ao espírito de sistema de séculos precedentes. É unha especie de ensaio, como xa fixera tamén Montaigne, con fins divulgativos. O sistema parte de principios evidentes e dende eles vai rigorosamente deducindo consecuencias que son válidas na medida na que se explican dende os principios iniciais. Pártese do xeral e dende aí trata de verse a implicación que nel ten o concreto. En troques, a mentalidade ilustrada é máis indutiva, ten en conta a observación do concreto que trata de comprender e por iso trata de chegar a principios universais que o expliquen. O modelo científico ilustrado é o método analítico de Newton, onde se parte da experiencia, do que está dado, e se buscan principios explicativos. Igual que no século precedente, a razón segue sendo o supremo recurso do coñecemento, pero mentres o racionalismo esperaba dela a solución ós seus problemas, agora, para os ilustrados, a razón cuestiona e indaga todo, pero á vez é a unificadora das diferentes perspectivas. Desá forma de entendela desprendeuse un grande progreso nas ciencias e nos demais campos do saber da época das Luces. O título da obra utiliza dous conceptos claves no cartesianismo: Deus e natureza. Preséntanos un Deus que se descobre dende a razón, oposto a calquera tipo de superstición; e unha natureza que unifica e dá sentido aos fenómenos naturais. É a res extensa , dotada de leis postas polo Criador. Tampouco omite na súa obra o suxeito pensante, que é outro pilar de seu pensamento.

O método que, como ilustrado, utiliza Juan Francisco de Castro non responde ós esquemas demostrativos dos escolásticos. Prefíre centrarse na “razón e experiencia”, en feitos a partir dos que argumenta. Só en contados casos, como as probas da existencia de Deus, se aparta disto e se nota a inspiración tomista.

Tampouco utiliza o latín, que era o medio de expresión frecuente no mundo académico da época. Prefíre seguir o exemplo dos ilustrados e utiliza o castelán porque ve

nel un instrumento que permite achegar o saber a aqueles que descoñecen o latín, pero son capaces de pensar e interesarse por el.

O cóengo lugués valora positivamente a Ética e a Lóxica de Aristóteles, pero, en troques, considera superado o resto da súa obra, principalmente o relativo á física. Ataca o espírito de escola dos aristotélicos obstinados en seguir mantendo métodos e principios caídos en desuso. Coincide con outros ilustrados da época no desprezo polas formas siloxísticas de razoar, porque o “su abuso ha causado muchos daños, ha aumentado las disputas, las opiniones, los gritos, y vocerías en las aulas, y el que muchos jamás se aquieten, ni atiendan á razones, en perjuicio de los progresos literarios (...). Una distinción sutil, y á veces frívola, desarma al silogizante, le hace perder el rumbo, y le pone en un precipicio, del que no saldrá con nuevos silogismos, sino para entrar en otros mayores á fuerza de sutileza en las respuestas. Este suele ser el fruto de las escolásticas disputas”. CASTRO, J. F., 1781, IV : 42-3).

De igual xeito se laia o ilustrado da utilización partidista que fan os aristotélicos da relixión co fin de defender as súas posicións,

“En los principios del caimento (sic) del Peripato, segun la historia refire, se echó mano también contra los que se apartaban de la común doctrina de las calumnias, valiéndose algunos de lo más sagrado de la Religión en defensa del partido antiguo, y tratando de sospechosos de heregía a los que impugnaban, ó pretendían abatir sus Escuelas... Su ánimo ha sido mantenerse en el Principado de la Filosofía, y poner todos sua esfuerzos para cerrar la puerta a otro Curso filosófico que no siga á Aristóteles. Los ancianos, tenaces en sostener los principios que han seguido toda su vida, y en los que se les oye como á oráculos, no omiten diligencia para que no se introduzcan nuevos estudios, en que les es preciso enmudecer; y llevando tan a mal que los jóvenes se les avantejen, gritan altamente contra sus opiniones, tratándolas de extravagantes, y aún de sospechosas e n la Fe”(CASTRO, J. F., 1781, t. IV: 504).

Contra os excesos dos peripatéticos remisos a calquera cambio, el mesmo chega a excederse tamén afirmando “que el Filósofo es el amante de la sabiduría, y esta no se encuentra precisamente en Aristóteles” (CASTRO, J. F., 1781, t. IV: 506). Compre precisar que a aversión que se produce contra o aristotelismo está motivada principalmente polo uso partidista que se fixo do pensamento do Estaxirita nas batallas dialécticas entre

escolas. Como sucede moitas veces, os discípulos non deseados desvirtúan a doutrina do mestre e fanlle dicir o que a el nin en soños se lle podería ocorrer, con tal de defender os intereses de escola. A defensa pechada do aristotelismo por parte das escolas provoca respostas a veces igualmente esaxeradas do campo antiescolástico. De non ser así non se explicaría unha actitude tan crítica en contra do pensador grego, defensor da razón e do saber experimental.

De todos xeitos, Castro é consciente de que a batalla está gañada porque en España a esas alturas do século xa se superou o aristotelismo escolar e están entrando os novos saberes nas universidades a través de novos libros nos que se expoñen a ciencia moderna e os seus novos métodos.

10.3.2. Crítica das supersticións.

O movemento ilustrado rechaza de plano as supersticións das relixións positivas por opoñerse á razón, ou á relixión deísta elaborada dende a razón, con pretensión de universalidade e polo tanto fundamentada en tres principios básicos: existencia de Deus, creación e inmortalidade da alma. A existencia de Deus non é cuestión de fe senón de razón. So os ignorantes poden negar a súa existencia. Dende estas premisas compre excluír por supersticiosos todos os acompañamentos fabulados das relixións, como os ritos e prácticas emanados da ignorancia. É menester pescudar nas orixes históricas das relixións que nos permitan separar o esencial de toda a roupaxe exterior de tipo supersticioso que se foi colocando sobre elas para poder extraer unha imaxe nidia asentada no campo da razón. As supersticións foron consideradas polos ilustrados como causa de opresión e intolerancia que as fai abominables.

En conexión co espírito da época, Castro tamén se opón a superstición, que a define como “una religión falsa, o culto vicioso de la verdadera o falsa divinidad” (CASTRO, J. F., 1781, t. V : 1). Polo que a superstición tanto pode provir do obxecto (falsa deidade), como da forma en que se practica o culto (culto viciado) que se tributa á deidade.

A superstición é diferente da idolatría, que consiste no culto que se lle tributa aos ídolos. A idolatría ven a ser unha crase de superstición. Toda idolatría supón superstición, pero non ao revés. A superstición é un falso culto: non se rende a divindade o culto no

modo que se lle debe. Idolatría é dar a ídolos ou simulacros o culto propio da divindade sen respecto a este supremo Ser. A superstición é máis xeral e abarca todo culto indebido; mentres a idolatría circunscríbese ao culto aos ídolos.

Cicerón contrapón relixión e superstición. Relixión, segundo el, procede de *lego*, ler, en relación aos sacerdotes que neste oficio len e relen os libros do culto. A relixión liga, ata aos deuses, é o que se debe aos deuses; mentres que a superstición é o non debido. Para Zubiri, en cambio, relixión procede de *religare*, estar religados, atados pola espalda. O ser humano está implantado no ser, na existencia, e vaise facendo na complexidade do propio vivir. A vida humana é un *faciendum*- afirma Zubiri-, unha tarefa que se leva a cabo en unidade cos demais seres humanos e co resto das cousas. Pero existe algo previo que impulsa aos humanos a vivir que os ata pola espalda, que se atopa “a tergo”. De aí que o ser humano non so é un ser que se atopa sen máis no mundo senón que se atopa obrigado a facerse: “estamos obrigados a existir porque previamente estamos religados a lo que noshace existir” (ZUBIRI, X., 1974: 372). A relixación vinculanos a algo que previamente nos fai ser. A relixación evidencia a fundamentalidade da existencia. Por iso a relixión é algo constitutivo do ser humano, con independencia das relixións positivas concretas ás que un se vincule ou mesmo se non ten ningunha.

Superstición procede de *superstare*, conservarse. De aí que se acoda a divindade para que nos conserve a nos e as nosas familias, obxectos primarios das nosas oracións e por iso a estas súplicas se lles chamou superstición. Os demasiado importunos nisto chamáronse supersticiosos. Por iso a superstición é un culto importuno, que mais tarde se estendeu ao culto que se aparta da verdadeira relixión. Alonso del Real define a superstición como “lo que sobra, lo que no debe creerse, lo que creen los bárbaros (bárbaros o cristianos, por ejemplo); o a veces, lo que se sigue creyendo por costumbre, una especie de creencia ancestral (ALONSO DEL REAL, 1971: 11-12).

Idolatría procede de *eidolon*, imaxe, e *latris*, servo ou servidume. É oculto ás imaxes ou divindades falsas. Hai relixións que exclúen o culto aos ídolos, pero teñen un culto supersticioso: o caso dos xudeos trala chegada de Cristo ou dos mahometanos.

De todos xeitos, a superstición é unha práctica ou crenza anticuada (*cratofanía* caduca, como di Mircea Eliade) ou mal vista dende a crenza ou relixión da época. Polo tanto non se pode falar de superstición absoluta senón que ese concepto depende do contexto histórico. Quen está dentro dunha relixión positiva tacha de supersticiosas certas

prácticas e crenzas e devalúaaas apoiándose en razóns culturais –son cousas de ignorantes-xeográficas – so os aldeanos creen iso- ou cronolóxicas –cousas de vellos ou de cativos-. O mesmo cristianismo foi considerado nos primeiros séculos unha novedosa supestición que recibiu desprezo e persecución. Esta mesma acusación de barbarie xa recibiran tamén outros cultos, como de Isis e Cibeles cuxos sacerdotes foron crucificados. O cristianismo pasou a converterse de relixión perseguida e supersticiosa a relixión protexida e mesmo persiguidora doutras.

a) Orixe da superstición e da idolatría.

A superstición deriva da admiración que os seres humanos sentiron dende un principio pola natureza. Pensaron nos astros fermosos como asento dos deuses. Así o Sol que é o máis brillante ocupou o primeiro posto, pero ao descubrir maior tamaño en Xúpiter ou Saturno, consideraron que ese era o lugar das divindades. Adoraron os astros, dandolles distintos nomes segundo as nacións, e tiveron heroes e fábulas semellantes.

Os antigos deron cultos a arbores, animais e pedras. Antes de aparecer a escultura daban culto a pedras informes. Estas pedras recibían o nome de *Bethylos* (sic), betelos, considerábanse o asento dos xenios e criáanse animadas porque se comunicaban a partir de certos movementos que algúns crían entender. Eusebio fai referencia a algunhas que había nos montes do Líbano. Era famosa a unha pedra, segundo di Pausanias, que existía preto do templo de Delfos e sobre a que todos os días se derramaba aceite, en recoñecemento do seu carácter sagrado.

Ainda que non se sabe con precisión cando empezou a superstición, no Antigo Testamento aparecen abundantes testemuñas de culto idolátrico, que contrasta ca rectitude que sempre marcaron os patriarcas cara o culto ao verdadeiro Deus.

Dende moi cedo a humanidade fixo representacións gráficas doutros humanos, de seres queridos ou de deuses e heroes. A diferenza entre imaxes simbólicas da divindade e ídolos está en que as primeiras teñen carácter representativo, mentres que nos ídolos considerase presente o obxecto. No primeiro caso venerase o obxecto que representa, no segundo, a mesma imaxe.

A idolatría non está tanto nas imaxes en si canto na falsedade do obxecto que baixo estes símbolos se venera. Moisés prohibiu aos israelitas as imaxes, non porque eles non as tivesen e fixesen representacións, senón para que non as convertesen en obxecto de culto.

As cidades e pobos da antigüidade tiñan os seus deuses protectores nos que confiaban. Isto era tan importante que os mesmos conquistadores cando se achegaban para atacala, invocaban os seus deuses protectores, pedíanlles permiso para conquistala e prometíanlles culto posterior. Parece que no mesmo Colexio dos Pontífices romanos existía un ritual previo aos ataques dunha cidade. Macrobio atopou a fórmula secreta que pronunciou Escipión previa a conquista de Cartago:

“Seas Dios, o Diosa, bajo cuya protección está puesta la Ciudad y el pueblo de Cartago, singularmente aquel o aquella que has recibido esta ciudad o pueblo bajo vuestro amparo, os venero, os pido permiso, y suplico que desampareis este pueblo y ciudad cartaginés, y os marcheis, y dejeis sus lugares, templos, sagrarios, y cuanto les toca y pertenece. Que infundais en esta Ciudad y pueblo miedo, pavor y olvido. Que vengais á Roma, a mi y a los míos, y que nuestros lugares, templos, sagrarios y Ciudad os sean mas aceptables y gratos. Conducid nuestros designios, los de mi pueblo y soldados, para que sepamos y entendamos obrar según vuestra voluntad. Si así lo ejecutareis, os ofrezco templos y juegos”¹⁴⁵.

Isto representa a aceptación por parte dos colonizadores de elementos, prácticas e crenzas relixiosas dos colonizados, que foron moi frecuentes tanto na helenización como na romanización. Non todo o colonizado é bárbaro, ou aínda que así se considere, hai distintos niveis de barbarie, que se miden dende as afinidades das propias crenzas. Dos bárbaros superiores ou sabios acéptanse admíranse e respectanse algunhas tradicións e crenzas polo seu interese para os colonizadores. Pero tamén hai moitos elementos relixiosos que se rechazan por nocivos.

O primeiro que debía saír da cidade ou pobo conquistado eran os seus deuses que a abandonaban. Relata Pausanias que os pobos tiñan tanto medo ao desamparo dos seus deuses, que os Lacedemonios tiñan unha imaxe de Marte cos pes atado mediante uns ferros para que non puidese fuxir. Os mesmos tirios antes de caer en poder de Alexandre,

¹⁴⁵ Cita recollida do Abade Couture en *Memorias da Academia das Inscricions e Belas Letras*, conforme aparece en Castro, 1788, t. VIII: 102-3 nota 1.

encarcelaron a Apolo e ataronlo cunha cadea de ouro para que non marchase. O que non impediu que sufrisen a crueldade e rigor dos exércitos inimigos.

Pese a todo, advirte Castro, tamén estes pobos distinguían a materialidade do ídolo e a virtude divina unida a deidade que representaba.

Para reforzar a protección divina, moitos pobos gardaban prendas ou obxectos que se consideraban directamente relacionados ou tocados pola divindade e que conseraban en secreto. En Roma, no templo das Vestales conservabase algún tipo de sinal procedente do ceo e no que estaba o segredo da conservación da cidade.

Tamén existiron cofres pechados que gardaban ocultos obxectos sagrados. A mesma arca de Moisés foi obxecto de especulacións sobre o seu contido tanto por parte dos israelitas como doutros pobos achegados.

Trátase de obxectos aos que se lles atribúen certos poderes. Iso acontece tamen en Santiago co Santo dos croques, presente na Catedral, de quen se di que aumenta a intelixencia cando se golpea a cabeza contra a estatua do mestre Mateo. Relata Alonso del Real (1971:101-102) como xurdiu a lenda a partir dun artigo dun xornalista do século XIX que encabezaba así o relato :”Según tradición inmemorial...” A partir de aí empezou a dicirse que a tradición xa viña dos pelegríns da Idade Media etc.

En efecto, os obxectos que dalgún xeito se gardan e se tocan transfírese a eles antigos rituais de maxia de contacto. Pensase que tocándoos transmiten certas virtudes ou bondades de tipo curativo ou potencian certas cualidades, como acontece no caso citado.

b) Outras prácticas supersticiosas: probas adiviñatorias e certas prácticas de tortura.

Cando non se podía descubrir a inocencia ou culpabilidade dunha persoa polos cauces habituais, recurriase a este tipo de probas adiviñatorias. Os xudeos usaban o rito da *zelotipia*¹⁴⁶: o marido celoso que sospeitaba da fidelidade da súa muller sometíaa a este rito para probar a súa fidelidade. Era un rito prescrito por Moisés aos xudeos. A muller sospeitosa de adulterio presentábase ante o sacerdote, que tras unha cerimonia lle daba a beber nun vaso de barro unha mestura que lle chamaban “auga amarguísima” (levaba auga

¹⁴⁶ “La Zelotipia, ó lo que llamamos celos, esto es, sospechas entre marido y muger de no guardarse fidelidad, fueron siempre frecuentes en los matrimonios. La pena del adulterio conocido, era siempre la muerte del adúltero y su cómplice” (Castro, 1788, t. X, 63-64).

e po do Tabernáculo xunto con maldicións do sacerdote). Se era adúltera xa reventaba e morría, pero se era inocente, nada lle sucedía (Castro, 1788, t. X, 63-64).

Cerca de Éfeso practicábase un rito que consistía en que a muller casada achegábase á fonte Estixia onde facía xuramento da súa inocencia que escribía nunha taboa que colgaba da gorxa. Metíase na fonte cuxa auga apenas lle cubría os pes. Se era inocente, a auga non subía; pero se era culpable, a auga subía ata cubrir a taboa.

Os pobos de cerca do Rhin, probaban se os fillos eran adulterinos ou lexítimos botandoos ao río: se ían ao fondo eran adulterinos, e se nadaban, eran lexítimos.

A necromancia. Existiu a necromancia ou arte adiviñatoria a través dos cadavres, que hoxe se converteu en nigromancia. Tamén houbo adiviñación polos catro elementos da terra: xeomancia, hidromancia, piromancia e aeromancia. Tamén existiu a *quiromancia*, polas liñas da man, como acontece cos xitanos. En todos os pobos existiron intentos de adiviñar o futuro, aínda que se caeu en pueriles erros.

c) Irrupción das adiviñacións nos pobos cristiás.

Entre os cristiáns a arte adiviñatoria estendeuse á lectura dalgún libro ou encontro casual dalgunha pasaxe dun libro sagrado acomodada ao propósito do consultante. Era o que se chamaba Sortes Sanctorum. Os xudeos usaban esta práctica co Pentateuco. Pensábase que por ese medio Deus manifestaba a súa vontade.

Contase que Clodoveo, unha vez atravesado o río Loira, enviou donativos a Sanmartiño e recomendou aos seus emisarios que se fixasen que se cantaba cando entraran na Igrexa. Dise que entonaban os monxes o seguinte Salmo : Vos, Señor, dícheme forza para o combate e postraches aos meus pes os meus inimigos...” Informado Clodoveo, marchou contra Alarico ao que venceu e deu morte.

No mesmo rito da consagración dos bispos, ponse sobre a súa cabeza os Evanxeos, abrese e lese a primeira sentenza que debe servir de guía ao novo prelado. Esta mesma práctica era común tamén na instalación de abades e cóengos. Co tempo prohibiuse esta práctica por dexenerar en superstición.

Castro considera estas prácticas irreligiosas porque “¿de donde podemos presumir que Dios quiera hablarnos por un medio que eligió nuestro capricho?” (CASTRO, J. F., 1788, t. VIII: 99).

Entre os cristián xurouse sobre reliquias de santos como proba de fidelidade que obrigaba a cumprir a promesa. Peor era a utilización da comunión como proba de que non se cometara roubo ou outro delito. Recibiase a comunión e diciase: o Corpo do Señor me sexa hoxe en proba. Calquera accidente casual que acontecera aquel día considerabase como unha sinal do ceo.

d) Probas do fogo e de auga fervendo.

Para probar a inocencia facíanse dúas probas co fogo: unha con fogo e outra con auga fervendo. Quentabase un ferro ao roxo vivo que debía collerse cas mans e camiñar uns pasos determinados ou andar sobre unhas planchas uns metros, ou meter a man nun guante ou manopla de ferro caldeado ou camiñar nunha fogata entre globos de chamas.

Tamén se fervía auga e no fondo colocabase un anelo que había que sacar ca man e brazo nudos. Se saía sen lesión era proba da inocencia. No Fuero de Baeza concretanse estas cerimoniais e o tamaños dos ferros etc (CASTRO, J. F., 1788, t. VIII :120). Facíase a bendición tanto do ferro como da auga que ía ferverse. A man do suxeito permanecía vendada e selada polo xuíz durante tres días. Ao remate viase se estaba incólume ou non e iso decidía a súa inocencia ou culpabilidade. Deronse numerosos casos destes tipos de probas mesmo entre eclesiásticos e homes e mulleres nobles. É curioso e parece un tanto fantástico o caso de Pedro Igneo que camiñou sobre unha fogueira e saiu indemne.

O valor probatorio destes medios era máis ca discutible, e a súa xustificación revestía certa crueldade:

“Si como era regular en estas pruebas afirma Castro- resultaban después por alguna casualidad fallidas, saliendo inocentes los verdadero reos, y al contrario los inocentes culpados; no faltaban á los sabios del tiempo razones con que proteger la común barbarie sin interrumpir su curso. Se decía que los que salían mal en estas pruebas, aunque fuesen inocentes en aquel caso, eran en otros delinquentes, y que pagaban la pena debida a delitos ocultos, ó que probaba Dios su paciencia y constancia por este medio en los trabajos” (CASTRO, J. F., 1788, t. X, p.144).

Existiu tamén o duelo entre cabaleiros. A causa era lavar a honra dunha muller ou do prelado que fora calumniado. O duelo regulamentouse e puxose en práctica dentro do cristianismo. O que saía vencedor era considerado inocente, e o perdedor era o culpable.

Estas prácticas tamén foron comúns entre os militares onde era sinal de cobardía non aceptar o duelo. Algunhas ordes militares negaban a entrada nas súas filas a aqueles que se negaran a combatir nun duelo. Foi prohibido polos Reis Católicos polo ano 1484 impondo severas penas non so a quen o practicaban senón tamén a todos os intervincentes nel. Co tempo foron desaparecendo e xa non se fala deles.

En conclusión, a crítica que fai o prebendado lugués á superstición colocao á altura dos ilustrados do seu tempo que ridiculizaron e desprezaron as diferentes formas de supersticións das diferentes relixións en nome da razón, e dende Locke puxeron as bases dunha relixión natural e racional que partise de principios aceptados por todos, como existencia de Deus, inmortalidade da alma ou vida eterna. Francisco de Castro súmase a esa crítica, pero obviamente non inclúe nela a propia relixión católica. A crítica que fai o P. Feixoo á superstición tamén é clara. Moitos milagres extendidos pola xeografía española, entre eles os que supostamente se daban na catedral de Lugo e no santuario de Muxía quedaron esvaecidos ao atopar o Mestre bieito unha explicación racional e científica para eles.

10.4. O PENSAMENTO FILOSÓFICO DE FRANCISCO DE CASTRO.

Para expoñer o pensamento de Francisco de Castro a primeira dificultade que atopamos é o carácter asistemático e disperso da obra. É certo que está ordenada por temas, pero o seu pensamento, sobre todo filosófico, que ten orixinalidade e frescura atópase espallado ao longo dos dez tomos da obra e é necesario seguir con atención a súa vizosa erudición para non perderse e extractar os textos que nos posibiliten organizar o seu pensamento de forma coherente. Neste campo filosófico non é Castro precisamente un diamante pulido, senón máis ben un diamante en bruto que é mester ir traballando a base de analizar con detención os textos máis significativos que nos permiten descubrir o brillo e a verdadeira potencia das súas ideas ilustradas que se ocultan a veces tras expresións do

máis variado contido e temática. En tan prolífica obra de cando en vez enreda e mesmo bota man dalgúns conceptos da escolástica, sistema contra o que por certo habitualmente arremete. A súa formación académica ten un evidente peso na súa obra; pero ese aspecto queda en segundo plano nunha obra que ten pretensións de facer compatible o pensamento bíblico-teolóxico cas achegas das novas ciencias experimentais. Por esa razón fixémonos nas ideas racionalistas e experimentalistas de Francisco de Castro que é onde radica a súa orixinalidade e creatividade, e prescindimos de gran cantidade de erudición que para o noso obxectivo resulta irrelevante.

Xa que Castro parte de principios e ideas cartesianas, como demostraremos, podemos estruturar o seu pensamento dende as ideas claves que sustentan a metafísica de Descartes: eu, mundo e Deus .

10.4.1. Antropoloxía: raíces cartesianas.

Francisco de Castro non é un pensador sistemático. En *Dios y la Naturaleza* é especialmente relevante dende o punto de vista filosófico o prólogo do primeiro tomo e no resto da súa extensa obra está moi espallado o seu pensamento . Como se poderá ver, adopta a metafísica cartesiana sen entrar naqueles aspectos que podían ser conflictivos co dogma da Igrexa.

Para Descartes, a metafísica está nas raíces da arbore do saber. A ciencia apoia-se na evidencia e dende ese punto de vista busca a propia autonomía con independencia da metafísica. Sen embargo tampouco logra a plena independencia porque o criterio de certeza faina dependente. Se nos preguntamos por que aceptamos a evidencia como criterio de certeza, a resposta xa non a atopamos na ciencia mesma. E nese caso faise preciso acodir á metafísica como garante da certeza. En efecto, podemos dudar e poñer todo patas arriba, pero non podemos cuestionar a propia existencia como *res cogitans*, xa que se non somos capaces de salvarnos do naufragio da dúbida, inevitablemente desaparecemos na voráxine da nada.

O eu pensante é a primeira verdade e o primeiro principio da metafísica, unha substancia que existe como pensamento.

O cogito complementase co descubrimento da existencia de Deus e do mundo exterior. Velaí as tres realidades fundamentais da metafísica racionalista que compre desenvolver paso a paso.

Castro afirma con claridade as tres substancias cartesianas:

“Dos sustancias ó dos seres son conocidos en el Universo, materia y espíritu: lo que llamamos cuerpo, nada es mas que un agregado de materia con movimiento. El espíritu es una sustancia dotada de inteligencia ...” (CASTRO, 1780, I, prólogo, vj).

A outra substancia é Deus, sobre a que o noso autor se manifesta de forma similar a Descartes. No propio pensamento descubrimos a idea de Deus:

“ A penas uno puede conocer en si mismo que hay un sugeto que piensa, que medita, que discurre, que reflexiona, sin que se le presente su propio Autor y Hacedor” (CASTRO, 1780, I: 3)

Descartes o primeiro que descobre é a existencia do propio eu pensante que lle permite alonxarse dos escuros nubarróns da dúbida e afianzarse na solidez da propia conciencia. Nesta primeira realidade individual fundamenta a súa filosofía. Punto seguido vai a descubrir dende o propio eu a segunda verdade fundamental: Deus. Prantexase entón un problema de primacía, sobre cal das dúas verdades é máis importante. A solución apunta certo reparto de competencias. A primacía criterial pertence ao propio eu; pero a primacía ontolóxica é de Deus, que fundamenta ao eu, e dadas as características deste Ser perfecto, supón tamén un espaldarazo para o mesmo criterio de certeza asentado no eu.

Francisco de Castro tamén afirma con claridade que o primeiro do que somos conscientes é da propia existencia. É unha idea intuita e indubitable:

“Lo primero que se ofrece a toda racional consideración, que se hace en lo íntimo de nuestro espíritu, abstrahido de objetos exteriores, es su propio ser y el del Autor de su propia existencia”. (CASTRO, 1780, I: 3).

“Yo soy, yo conozco que existo, y nada podrá persuadirme á dudar de mi propia existencia” (CASTRO, 1780, I, 8).

Vexamos un texto moi similar de Descartes extraído da segunda Meditación:

“(…) si he llegado a persuadirme de algo o tolamente si he pensado alguna cosa, es sin duda porque yo era... No cabe pues duda alguna de que yo soy... De suerte que, habiéndolo pensado bien y habiendo examinado cuidadosamente todo, hay que concluir por último y tener por constante que la proposición siguiente: “yo soy, yo existo” es necesariamente verdadera, mientras la estoy pronunciando o concibiendo en mi espíritu” (Descartes, *Meditaciones*, 1982, 122).

Outros textos cartesianos equiparables cos anteriores proliferan tanto no Discurso como nas Meditacións.

“ Y al advertir que esta verdad –pienso, luego soy- era tan firme y segura que las suposiciones más extravagantes de los escéticos no eran capaces de conmoverla, juzgué que podía aceptarla sin escrúpulos como el primer principio de la filosofía” (DESCARTES, *Discurso*, 1982: 94).

Esta mesma idea aparece con maior claridade nas Meditacións:

“De suerte que habiendo pensado bien y habiendo examinado cuidadosamente todo, hay que concluir por último y tener por constante que la proposición siguiente: “yo soy, yo existo”, es necesariamente verdadera, mientras la estoy pronunciando o concibiendo en mi espíritu” (DESCARTES, 1982A: 122).

Aquí queda expresada con claridade a primeira verdade e o punto de arranque do sistema cartesiano. A dúbida pode alcanzar os contidos, pero non o propio pensamento.

Este descubrimento cartesiano móstranos a verdade exemplar dende a que se pode elaborar un patrón ou criterio que nos sirva de guía para discernir o verdadeiro do falso, e á vez tamén prepara a distinción radical entre pensamento e corpo. O filósofo lugués non entra nesas consideracións criteriosais, pero si se manifesta tamén a prol da evidencia e intuición da propia existencia:

“Como veo que no repugna un ser limitado como el mío, conozco con evidencia que existe...” (CASTRO, 1780, I: 6).

Descartes e Castro parten da propia interioridade, como xa fixera Agostiño – “rede in te ipsum, in interiori homine habitat veritas”- e aí intúen con toda claridade a propia existencia. Non hai ningún razoamento deductivo senón unha captación directa desta realidade que resulta evidente. Este eu pensante é unha substancia para quen Descartes sinala como atributo fundamental e único o pensamento.

a) Antropocentrismo filosófico.

A antropoloxía empeza a ter contido e cobrar forza a partir do humanismo renacentista cando se produce un viraxe do sobrenatural cara a natureza. Prodúcese entón un acontecemento que ten un forte impacto non so no mundo da ciencia senón tamén no campo psicolóxico: trátase da revolución copernicana. A concepción harmónica do universo onde a terra era o centro e o ser humano, o rei da creación, cae polo chan ao desprazar a terra a unha órbita que circunvala ao sol e na que tamén vai embarcado o propio home, que agora se atopa medio perdido e desorientado no conxunto planetario. Descartes, defensor do copernicanismo, reconduce o problema cara o individuo, cara o suxeito. Fronte a unha realidade exterior insegura e problemática refuxiase no suxeito, como en roca firme e segura, incapaz de zozobrar. Está seguro de si antes ca de ningunha outra cousa. O propio eu convértese así no centro do coñecer, non en centro do mundo exterior e das cousas. A partir do eu descobre a Deus e o mundo externo.

O dualismo antropolóxico que defende Descartes crea dous mundos paralelos, imposibles de comunicar por seren de natureza distinta , aínda que busque un apaño pouco lóxico nun derradeiro esforzo por non contradicir o que lle mostra a experiencia¹⁴⁷.

Na visión que ofrece do ser humano están moi presentes as ideas racionalistas. Parte do dualismo antropolóxico cartesiano e mesmo se inspira tamén en Pascal para resaltar a superioridade do espírito fronte ao corpo. O corpo humano é unha realidade de escaso valor:

¹⁴⁷ Vexase CORETH, E. (1976), *¿Qué es el hombre? Esquema de una antropología filosófica*, Barcelona, Herder, pp. 55 ss.

“ El hombre es una poca masa en su cuerpo: es menos, digámoslo así, que un átomo en el Universo [...]. No obstante el hombre en su espíritu es de una grandeza y magnificencia imponderable” (CASTRO, 1780, t. I, 109-110).

Isto recorda o que afirma Pascal¹⁴⁸ nos *Pensamentos* :“ El hombre no es más que una caña, la más debil de la naturaleza, pero es una caña pensante” (PASCAL, 1976: 68). Pero mentres a parte corporal representa a miseria humana, o espírito representa a súa grandeza. As miserias proban ao mesmo tempo a súa grandeza, son como miserias do rei destronado. A súa grandeza está no espírito, no pensamento:

“ El hombre está visiblemente hecho para pensar; eso constituye toda su dignidad y todo su mérito; todo su deber consiste en pensar como es debido” (PASCAL, 1976, 40).

Castro tamén sinala que o ser humano é superior ao resto dos animais non polas súa forzas senón polo seu espírito. Buffon laiase de que é o noso ser o que menos coñecemos e dun xeito parecido se pronuncia Rousseau tamén no *Emilio* cando afirma que a natureza humana debe ser o primordial obxecto de estudio.

O filósofo lugués tamén é consciente de que as plantas e animais están feitos para o servicio e uso do ser humano que é o centro da natureza e debe ser capaz de evidenciar a existencia de Deus a través dela:

“Basta saber que en esta conglobada máquina, que habitamos, que llamamos tierra, nada hay superior al hombre, todo lo vemos subordinado á su industria; de lo que podemos justamente inferir, que el hombre fue el principal objecto en la mente divina de su creación; y todo en este mundo está subordinado al hombre. ¿No podremos también inferir, que el hombre mismo está subordinado, y pertenece á otro ser invisible?” Y sin duda todo lo natural vive sujeito al hombre, y a el dice orden: á la verdad no vemos en el mundo cosa que le sea superior”.(CASTRO, 1780, t. I, 105).

¹⁴⁸ Hai que ter en conta que o pensamento de Pascal xa está presente dende comezos de século en Galiza. Constata Martín González (2001:54-55) que no *Inventario de Libros Prohibidos recogidos por el Tribunal de Santiago* (1709) de Martínez del Prado, as Cartas Provinciais de Luis de Montalvo (pseudónimo de Pascal) circulaban por aquí impresas e manuscritas. Existía unha edición en francés de 1685 e outra de 1689; tamén circulaban exemplares en edición trilingüe (latín, castelán e italiano) do 1684. Isto ten importancia porque o xansenismo, que defendía Pascal, tivo importantes seguidores aquí, mesmo entre algúns prelados galegos.

O ser humano é superior á natureza, non a Deus, que é o seu Creador, cinxíndose nese aspecto ao cartesianismo. A modernidade defínese pola superioridade do home fronte á natureza e a Deus: eu penso, eu domino, eu poido; pero unha vez descuberto Deus convértese en realidade fundamentante do propio eu.

A ausencia do ser humano no mundo alteraría profundamente a vida na terra ao deshumanizarse por ausencia dunha orde racional: faltaría quen a cultivase e coidase, converténdose dese xeito nun bosque cheo de maleza. Habería tamén unha sobreproducción de animais dos que morrerían moitos e os seus cadáveres infestarían todo. A terra sen o home sería “un horrendo desierto y una espantosa soledad”. A industria do home transformou todo facendo fermosa a terra. Esta mesma idea de glorificación do home tamén a compartía Bacon con anterioridade:

“Si buscamos las causas finales, el hombre debe ser considerado el centro del mundo; en la medida en que si el hombre fuera suprimido del mundo, el resto parecería ser todo un extravío, sin fin ni propósito, ... y que no conduciría a nada. Pues todo el mundo funciona conjuntamente al servicio del hombre; y no hay nada de donde él extraiga utilidad y fruto... en la medida en que todas las cosas parecen ocuparse de los asuntos del hombre u no de los propios”¹⁴⁹

Todo isto choca ca visión contraria que da hoxe a ecoloxía para quen animais e terra no seu conxunto vivirían mellor sen o ser humano que non fixo máis que destruíla podendo chegar a facer inviable a vida neste planeta.

b) A presenza de ideas mecanicistas respecto ao corpo humano.

Os corpos, e tamén o corpo humano, están sometidos ás leis da física: toda cousa permanece no estado en que se atopa se nada a cambia; todo corpo en movemento tende a continualo en liña recta; o movemento non se perde senón que se transmite (principio de inercia). Estas son as leis do modelo mecánico cartesiano, que perfecciona e completa Newton: o cambio de movemento dun corpo é proporcional á forza exterior aplicada e

¹⁴⁹ A cita está recollida da obra de Bacon, *De sapientia veterum*, en Works, Ellis e Spenndis eds., VI, 747, en LOVEJOY, A. (1983), *La gran cadena del ser. Historia de una idea*, Barcelona, Ed. Icaria, p.238.

inversamente proporcional á masa do corpo, e ten lugar na dirección da forza exterior (principio de proporcionalidade) ; e o principio de acción reacción: a toda acción opónse unha reacción igual e de sentido contrario. Polo tanto, a mecánica explícase dende os tres principios citados.

O paradigma cartesiano do home-máquina permítelle a Descartes deslindar con claridade o campo do pensamento do movemento do corpo. Xa non é preciso utilizar o resorte alma para explicar a orixe e coordinación dos movementos que agora se explican dende o esquema dun reloxo mecánico: unha vez que se lle da corda, segue un movemento coordinado en todas as súas partes:

“Vemos relojes, fuentes artificiales, molinos y otras máquinas semejantes que, aunque hayan sido hechas sólo por los hombres, no dejan de tener la capacidad de moverse por sí mismas de muchas y distintas maneras y me parece que por mucho que me pudiera imaginar todo tipo de movimientos en esta máquina que supongo hecha por las manos de Dios, por muchos artificios que le atribuyera, siempre os cabría pensar que puede haber en ella todavía más” (DESCARTES, 1980: 2)

Co esquema mecanicista elimina por innecesaria a noción de alma nos animais que utilizara Aristóteles para explicar o movemento. Así conclúe o *Tratado do Home*:

“Repito, deseo que considereis que esas funciones son todas por naturaleza consecuencia de la disposición de sus órganos, y sólo de ella, como ni más ni menos resultan de la disposición de sus contrapesos y de sus ruedas los movimientos de un reloj o de otro autómatas, de tal manera que no hay que concebir en la máquina, en relación con sus funciones, ningún alma vegetativa ni sensitiva ni ningún otro principio de movimiento ni de vida, que no sean su sangre ni sus espíritus agitados por el calor del fuego que arde continuamente en su corazón” (DESCARTES, 1980: 57)

Para Castro, toda a realidade material, incluído o corpo humano, está sometida a leis necesarias:

” La materia y el movimiento, que constituyen el cuerpo, están sujetos a leyes necesarias, que no pueden menos de observar [...]. El fin de las leyes, que recibió el cuerpo, es crecer, conservarse, y producir su semejante” (CASTRO, 1780, t. I, Prólogo, Vij).

O corpo humano funciona como unha máquina, sometida a leis necesarias, pero máis perfecta que as inventadas polos seres humanos:

“Quando decimos leyes en el cuerpo humano, hablamos de las de su maquinal constitución. ¿Quien no coñecerá que el cuerpo humano es una verdadera máquina hidráulica, dispuesta con un artificio verdaderamente admirable, que excede infinitamente todas las máquinas de invencións humanas? Quien no sea capaz de experimentar esto en si mesmo, haga sus reflexiones sobre la anatomía del cuerpo humano. En esta verdadera corpórea máquina se observan todas aquellas leyes, que el Soberano Autor del Universo imprimió en la materia y movimiento, verificándose en los sólidos, y en los líquidos, segun el número, peso y medida, que a cada parte de las que entran en su composición corresponde [...]. Así mismo debemos tener por cierto, que las proporciones de esta máquina puedan contribuir a la variedad de inclinaciones en los cuerpos: de modo, que por la diversidad de temperamento el alma encuentre mayores dificultades a que resistir, mayores estorbos que vencer, mayor propensión a la ira, á venganza, á la obscenidad y torpeza, á la glotonería, á la vanidad etc., en unos individuos, que en otros” (CASTRO, 1780, t. I, Prólogo, xij-xiiij).

As coincidencias con Descartes son a veces case literais. O francés utiliza o reloxo mecánico como exemplo de máquina, do que tamén botará man o lugués. O texto seguinte serve para ver as coincidencias do mecanicismo nos dous autores:

“Y así como un reloj, compuesto de ruedas y contrapesos, no observa menos exactamente las leyes de la naturaleza cuando está mal hecho y da mal las horas, que cando cumple enteramente los deseos del artífice, así también, si considero el cuerpo humano como una máquina construida y compuesta de huesos, nervios, músculos, venas, sangre y piel, de tal suerte que, aunque ese cuerpo no encerrara espíritu alguno, no dejaría de moverse como lo hace ahora, cuando se mueve sin ser dirigido por la voluntad y, por consiguiente, sin ayuda del espíritu solo pola disposición de sus órganos; si considero, digo, el cuerpo como una máquina, conozco facilmente que tan natural le sería a un cuerpo de esa índole, estando, por exemplo, hidrópico, sufrir esa sequedad de garganta que suele dar al espíritu sentimiento de la sed y, por consecuencia, poner en movimiento sus nervios y demás partes, de la manera que se requiere para beber, aumentando así su mal y perjudicándose a si mesmo, como le es natural, no teniendo indisposición alguna, inclinarse a beber por su provecho, a consecuencia de igual sequedad de la garganta” (DESCARTES, 1982 A: 177-78).

De todos xeitos resulta admirable a máquina humana no seu conxunto, máquina hidráulica chea de tubos, que canalizan os diferentes líquidos que circulan nela, que ela mesma elabora e distribúe e que son a base do funcionamento da vida. A máquina corporal é unha

“ (...)máquina verdaderamente hidráulica, que por medio de tubos de un portentoso artificio, da curso a varios líquidos, que por toda ella circulan. Pero tubos de que solo ella puede ser exemplo en su particular disposición, i líquidos de varia diferencia, que ella mesma con su íntimo artificio sabe formar i diferenciar en cuya perfecta elaboración i no impedido curso consiste la vida [...],executa las leyes de su conservación: ella misma se fortalece contra forasteros insultos; i finalmente solo con la condición de recibir el alimento de fuera, tiene dentro de si misma con mecánico-natural operación todos los recursos para quanto necesite; i lo que es más, en execución de las mismas leyes, ella misma sabe los modos de propagarse en otras semejantes”(CASTRO, 1780, t. I: 44-45).

Descartes fala arriba de “máquina construida y compuesta de huesos, nervios, músculos, venas, sangre y piel” e Castro fala da “máquina hidráulica”. Ambos están remitiendo á teoría hipocrática dos catro humores á que logo nos referiremos.

A idea de máquina tamén está presente en Rousseau; pero distingue entre máquina animal e humana. Esta ultima móvese por decisións libres fronte a un animal que so obedece a instintos:

“No veo en todo animal otra cosa que una máquina ingeniosa a la que la naturaleza ha dotado de sentidos para reponerse a si misma y para asegurarse hasta un cierto punto frente a todo aquello que tiende a destruirla o arruinarla. Percibo precisamente las mismas cosas en la máquina humana, con esta diferencia: que la naturaleza sola lo hace todo en las operaciones de la bestia, mientras que el hombre ayuda a las suyas en calidad de agente libre. La una elige ou rechaza por instinto, mientras que el otro por un acto de libertad” (ROUSSEAU, J.J.,1977: 163).

La Mettrie vai eliminar o dualismo mente- corpo ao reducir todo á materia, de xeito que entre animal e seres humanos so hai diferenza de grao:

“El hombre es una máquina tan compleja, que resulta imposible hacerse a primera vista una imagen clara de él, y por consiguiente, poderlo definir. Por eso, todas

las investigaciones realizadas por los más grandes filósofos a priori –esto es, tratando de servirse, por así decirlo, de las alas del ingenio- han sido vanas. Solo a posteriori, es decir, tratando de desembrollar y descubrir el alma a través de los órganos del cuerpo, se hace posible, no digo hasta la evidencia la naturaleza misma del hombre, sino lograr el mayor grado de probabilidad que sea alcanzable al respecto”¹⁵⁰

A Antropoloxía ilustrada desmitifica o ser humano que deixa de ser considerado como un anxo caído e ábrese paso a idea do mono ergueito que se afianzará no XIX.

c) O equilibrio ou harmonía, base da saúde.

A máquina corporal ten múltiples partes que se combinan dunha maneira determinada. Cando esa combinación é harmónica e axeitada da como resultado a saúde do ser humano; pero cando as proporcións se desequilibran entón prodúcese a enfermidade que pode chegar á mesma morte, que non é mais ca desintegración de partes. Neste concepto de saúde e enfermidade, que apunta Castro, nótanse vellas resonancias das teorías hipocráticas que falaban dos catro humores¹⁵¹ e do seu equilibrio como base do corpo san. Así se manifesta respecto ao equilibrio corporal :

“y de que resulta un todo natural, el que goza de salud, quando en sus partes se halla buena armonía; y por el contrario, si se descomponen, se sigue la enfermedad, y por fin sucede la muerte, si enteramente se disuelven.” (CASTRO, 1780, t. I, Prólogo, Xijj)

¹⁵⁰ Cita recollida de *El hombre máquina* e reproducida en Reale-Antisieri, *Historia del Pensamiento filosófico y científico*, t. II, p.607.

¹⁵¹ Hipócrates (460-377 a.C.) supuxo un extraordinario avance na medicina antiga ao prescindir do relixioso para diagnóstico e cura das enfermidades e aterse so a observación física. As súas doutrinas acumularanse no *Corpus Hipocraticum* que reúne 53 escritos anónimos. Os médicos hipocráticos partían dos catro elementos de Empédocles: terra, aire, auga e lume e dende aí derivaban catro humores, como elementos base para explicar a saúde e enfermidade humanas. O humor é un líquido viscoso que permanece inalterable no corpo humano. Os catro humores básicos son sangue (quente-húmido), flema (frío-húmido), bilis amarela (quente-seco) e bilis negra ou melancolía (frío-seco). Na vida mestúranse os catro humores e para manter unha vida sana requírese que haxa un bo fluxo humoral, que sexa proporcionado, que se manteña unha boa relación entre as distintas partes e que exista unha harmonía entre o individuo e o cosmos. O equilibrio das partes é a base da saúde e o predominio dunha delas causa a enfermidade. A harmonía é a base da vida sana, mentres o exceso provoca a enfermidade.

O ser humano, en canto realidade física está sometido ás mesmas leis que calquera corpo do Universo porque igual ca eles é materia dotada de movemento. A orde non afecta so ós seres humanos. O conxunto dos corpos ordenados harmonicamente forman “la gran máquina del universo, con toda su organización, que entra en tan admirable composición, así del todo como de sus singulares partes” (CASTRO, 1780, I, Prólogo, Xiiij). Sen embargo, ese universo non é un todo autónomo rexido polas propias leis, senón un modelo saído das mans do Creador, como xa afirmaba Descartes no Discurso do Método:

“Esto no debe parecer extraño a los que, sabiendo cuantos diferentes autómatas, o máquinas de movimiento, puede hacer la industria del hombre empleando muy pocas piezas en comparación con la gran multitud de huesos, músculos, nervios, arterias, venas y todas las demás partes que hay en el cuerpo de cada animal, consideren este cuerpo como una máquina que, por estar hecha por la mano de Dios, está incomparablemente mejor ordenada y posee movimientos mas admirables que ninguna de las que pueden inventar los homes ”¹⁵².

Para o pensador lugués tanto o Universo como as leis polas que se rexe dependen do Supremo Autor que o creou a materia e imprimiu nela as leis que a dirixen (cantidade de enerxía). O ser humano trata de entrar nese proxecto divino buscando e esculcando nas leis da natureza, pero a el “solo se le dio el uso, y no el gobierno del mundo; y así no es mucho el que no le haya dado la penetración en los resortes que lo mueven . Para su ministerio le es suficiente llegue á penetrar los principios del movimiento hasta un punto en que pueda producir artificios útiles á la Sociedad, como de hecho se verifica.” (CASTRO, 1780, t. I, Prólogo, Viiij).

d) A liberdade humana.

No mundo racionalista onde todo se explica dende presupostos racionais, queda pouco espacio para a liberdade. Leibniz ten que facer un verdadeiro encaixe de palillos para compaxinar as previsións que fai Deus sobre o mundo ao tratar de compaxinar de xeito harmónico as diversas posibilidades dos seres co concepto de liberdade humana,

¹⁵² DESCARTES, R. (1982): *Discurso del método*, traducción, estudio e notas de Frondizi, Madrid, Alianza Editorial, páx.112. Descartes utiliza a noción de home máquina, pero xa antes fora utilizada na obra do médico Gómez Pereira, *Antoniana Margarita* (Medina del Campo, 1554).

como capacidade de escoller unha vía ou outra. A existencia do mundo é unha posibilidade; unha vez que existe é unha necesidade, acabouse a continxencia. Obrar libremente significa obrar conforme a razón, segundo as leis das causas finais, mentres os corpos obedecen ás leis do movemento. Entre o reino das causas finais e o das eficientes debe existir unha perfecta harmonía. Pero en todo caso, liberdade é capacidade de escoller. Temos capacidade para escoller o que sexa, con excepción de algo: estamos determinados a escoller o ben, a seguir o motivo máis forte na nosa elección. Niso non somos libres, nin sequera o mesmo Deus, que tamén debe escoller o mellor. Pero unha vez salvado este obstáculo, os seres humanos podemos escoller calquera cousa. ¿Que espacio queda para a libre iniciativa? A liberdade non consiste en liberarse da razón, que sempre nos aconsellará o motivo máis forte; do contrario, os brutos serían os máis libres. Se os máis intelixentes son os máis libres, tamén son os que con maior intensidade están determinados polo ben.

A formulación que fai Castro é moi semellante á leibniziana. Para el a liberdade é un axioma indiscutible. Negala significaría un tremendo conflito cos presupostos nos que se asenta a teoloxía cristiá. O problema non está no mundo natural sometido a leis que actúan rixidamente, senón na orde moral onde intervén o libre albedrío:

“Todo el desorden en el mundo racional pende del abuso del albedrío, con que el Soberano Autor dotó al hombre. Si la ejecución de las leyes dadas a este fueran de necesaria observancia, como las impuestas á la materia, ambos mundos procederían con sumo arreglo. Como no hay en el mundo material cosa alguna que desvíe de las leyes de su institución, lo propio sucedería en el mundo racional”(CASTRO, 1780, t. I, Prólogo, Xxviii).

Non cabe falar de liberdade do mundo material senón dentro do moral no que a elección é posible. O mundo resultante, sen embargo non lle parece tan fermoso o prebendado lugués como a Leibniz. Castro atense aos feitos e sinala que os seres humanos abandonan a razón e se deixan levar polas paixóns provocando un importante desorde: o resultado da liberdade é un mundo caótico e confuso:

“La materia, y movimiento ordenado es quanto percibimos en el mundo material: variedad de caprichos es quanto experimentamos en el mundo racional. En el primero todo es orden, y regularidad: en el segundo todo es confusión y desorden [...]. La materia y el movimiento obran tan sujetos a aquellas leyes, que su Autor Soberano

les impuso, que jamas podrán apartarse de ellas, y hasta que llegue el caso de su destrucción, no cesarán de constituir en su totalidad perfecta, armonía en un todo perfecto: los caprichos humanos en si mismos disformes, no pueden menos de constituir un todo desordenado” (CASTRO, 1780, t. I, Prólogo, Xxxj).

10.4.2. A Natureza .

Por natureza ou phise entendese o conxunto de seres que nacen e se reproducen, fronte aos artefactos construídos polo inxenio humano. A natureza no seu conxunto interpretoouse na Grecia clásica como un todo ordenado e xerarquizado, dividido en dous grandes mundos, o supralunar e o sublunar, pobladados por seres de natureza distinta e rexidos por leis propias. As leis que rexen a Terra nada teñen que ver cas leis polas que se rexen os planetas, de natureza divina. Esta visión dun universo organizado en esferas concéntricas pasou á Idade Media e permaneceu vixente durante séculos.

A revolución científica do Renacemento encetada por Copérnico supuxo un sobresalto inicial e unha confrontación entre ciencia e Igrexa. Aínda que é certo que o cambio de esquema representativo do cosmos, que desprazaba a Terra do centro, supuxo problemas ca interpretación dalgúns pasaxes bíblicos, iso non foi a única preocupación para a Igrexa.

A nova teoría cosmolóxica choca con feitos e proposicións contidas nos textos bíblicos. Así temos o caso da Ascensión de Xesucristo aos ceos que agora resulta complicado imaxinar dentro da nova topografía copernicana. Tampouco parece reconciliable o heliocentrismo ca literalidade de afirmacións hagiográficas relativas ao movemento do Sol. De todos xeitos isto será superable na medida que abra a man a hermenéutica bíblica.

Do heliocentrismo van a derivar consecuencias científicas que van a ter repercusións no vello esquema da cosmoxía bíblica. Ata agora a Terra era o centro do Universo; pero agora o Sol é o centro do noso sistema e entón xa se atisban outros sistemas que levan a preguntarse polo centro do Universo. ¿Ten un centro ou existen multitude de mundos desperdigados polo espacio? Bacon, que era anticopernicano, xa se facía esta pregunta:

“La primera cuestión relativa a los cuerpos celestiales es si hay un sistema, es decir, si el mundo o el universo constituye en conjunto un globo, con un centro; o bien si los concretos globos de la tierra y las estrellas se dispersan de forma disperdigada, cada uno con sus propias raíces, sin ningún sistema ni centro común”¹⁵³.

Outro problema que prantexan os científicos da época é a distancia das estrelas que vemos. A dificultade para comprobala está na carencia de medios e instrumentos de medición precisa. De feito, ata 1830 non se logra medir a paralaxe dunha estrela. Por cálculos deductivos barruntan que a estrela máis próxima á Terra debe ser enorme.

Unha consecuencia que tiran da visión heliocéntrica do sistema é a ruptura ca idea da singularidade da Terra. Non somos únicos. Esta idea xa está presente no século XVI, pois como sinala Lovejoy hai cinco grandes teses revolucionarias que en xeral foron aceptadas antes do XVII: a) o suposto de que os demais planetas do sistema solar estaban habitados por criaturas vivas e racionais; b) o derrubamento dos muros exteriores do mundo medieval; c) as estrelas fixas eran soles similares ao noso, rodeadas en moitos casos por sistemas planetarios propios; d) os planetas deses outros mundos tamén tiñan habitantes con conciencia; e) afirmación da infinitude do universo material no espacio e número de sistemas que continúa (LOVEJOY, 1983, 136).

Agora extendese a idea de que poden existir moitos planetas con vida e mesmo vida intelixente:

“ Si la tierra se mueve es un planeta y brilla para ellos en la luna y para los demás habitantes de los demás planetas tal como la luna y los demás brillan para nosotros que estamos sobre la tierra; pero brilla, como Galileo, Kepler y otros demuestran, y entonces, per consequens, los demás planetas están habitados, así como la luna ... Entonces (digo yo) la tierra y ellos [Marte, Venus y los demás] son igualmente planetas, igualmente habitados, se mueven alrededor del sol, el centro

¹⁵³ *Descriptio globi intellectualis*, en Philosophical Works, Ellis e Spedding eds. (1905), 683; recollida en Lovejoy (1983: 138).

común del mundo igualmente, y pudiera ser que aquellos dos niños verdes de que habla Nubrigensis en su época, que cayeron del cielo, vinieran de allí”¹⁵⁴

Polo que acabamos de dicir podese afirmar con seguridade que o estudio da natureza foi preocupación primordial de modernos e ilustrados. As teorías explicativas iniciadas no Renacemento completaronse nos dous séculos seguintes nunha dobre dirección: dende unha perspectiva matemático-xeométrica e dende as achegas dos novos saberes experimentais que despuntan con forza durante o século XVIII, nomeadamente dende as ciencias naturais. Estas cuestións analizamolas nos seguintes epígrafes: a natureza como *ens mechanicum* e como *ens continuum*, aos que engadimos un terceiro relativo á Físico-teoloxía: lectura bíblica dende as achegas dos novos saberes experimentais.

a) A natureza como *ens mechanicum*: visión mecanicista.

O primeiro intento de explicación científica fíxoo Aristóteles dende a teoría da causalidade. Hai un primeiro fenómeno do que se parte (causa) para explicar outro (efecto) mediante unha regra que permite establecer a relación de ambos. Na práctica común de transformación da natureza, todo o mundo coñecía as causas. O mérito de Aristóteles está en illar eses conceptos a nivel teórico. Non abonda unha materia para transformala, é preciso un axente, unha causa final e outra formal. Estas dúas revisten gran importancia no proceso. A formal non se entende so como mera organización externa da materia senón tamén como paradigma que imitan os obxectos –aquí notase a filiación platónica desta idea exemplar-. Agora ben, se prescindimos da causa final e restrinximos a causa formal a mera organización material, entón entramos nunha explicación mecanicista do acontecer: todo se explica dende as leis do movemento. A actividade técnica é pura mecánica e os seres vivos, puros autómatas. O mesmo ser humano – excluída a súa dimensión espiritual- está sometido ás mesmas leis que rexen o resto dos corpos.

Segundo Descartes a natureza non pode entenderse contemplandoa como unha mera sucesión de fenómenos. É preciso ir aos principios que os explican e que non son

¹⁵⁴ Así se manifesta Burton en 1621 en *Anatomy of Melancoly*, Boston (1859), II, 147. Cita recollida por Lovejoy (1983: 139).

outros que as leis do movemento. Unha vez que se coñecen as leis que rexen os fenómenos, pódese adiantar o que vai acontecer no futuro:

“El pensamiento no se contenta ya –afirma Cassirer- con recibir el mundo en su presencia empírica, dada; pretende penetrar en su construcción ; es más, llevar a cabo esa construcción por si mismo. Partiendo de sus propias ideas, claras y distintas, encuentra en ellas el modelo de toda realidad” (CASSIRER, 1984: 68).

Afortalado en axiomas evidentes, o ser humano móvese con confianza pola natureza porque o camiño que une principios e fenómenos particulares xa está trazado de forma inequívoca: o reino da matemática e da física están perfectamente comunicados. Os corpos redúcense a extensión, obxecto da xeometría, que agora pasa a ter unha posición hexemónica dentro do coñecemento da natureza.

O pe do que coxea o cartesianismo é a falta de contrastación empírica do saber. Descartes non se fiou da experiencia e retirouse ao mundo da matemática que era o único que lle ofrecía garantías. Pouco despois vese superado por Newton que non acepta o reduccionismo xeométrico cartesiano. El vai a proceder a unha inversión metodolóxica: hai que partir dos feitos para chegar aos principios: a análise é a clave e o punto de partida. A consecuencia é que tampouco se pode chegar a verdades ou metas absolutas, como acontecía na matemática. As achegas teñen agora certa provisoriedade, relatividade. O físico descobre os feitos, pero renuncia a buscar explicacións metafísicas que serían ilexítimas. Busca fórmulas matemáticas que os describan por completo. A mesma gravidade que descobre Newton, presentaa como unha propiedade xeral, non esencial da materia. Polo momento enténdese como unha propiedade irreductible da materia, pero iso non significa que sexa imposible no futuro descubrir outra á que poida reducirse. Newton négase a facer metafísica e atense aos feitos. Por iso repite a coñecida sentenza: *hipoteses non fingo*. Aquí está precisamente a razón pola que o sistema newtoniano desbancou ao cartesiano apoiado en principios metafísicos. O novo sistema vai inspirarse en dúas bases: o compás do matemático e o facho da experiencia. Perdemos o tempo indagando sobre o “en si” das cousas:

“Nos está tan vedado ver, mediante conceptos universales, como es posible que una porción de materia actúe sobre otra, como conocer el origen de nuestras representaciones. En uno y otro caso, tenemos que contentarnos con verificar el “qué”

sin pretender mirar el “cómo”. Preguntar como sentimos y pensamos, cómo nuestros miembros obedecen al mandato de la voluntad, equivale a preguntar por el secreto de la creación”· (CASSIRER, 1984: 71-72).

Francisco de Castro comparte claramente as ideas mecanicistas de Descartes, como xa quedou demostrado ao falar nalgunhas páxinas atrás sobre o ser humano, e máis en concreto, sobre o corpo que como tal está sometido as mesmas leis que o resto dos entes corpóreos que conforman a natureza. Só tratamos de completar as ideas mecanicistas xa expostas con algunhas reflexións adicionais sobre a natureza en xeral.

Todo o mundo corporal está sometido ás leis do movemento. O mesmo Universo no seu conxunto móvese segundo as leis impresas polo seu Autor.

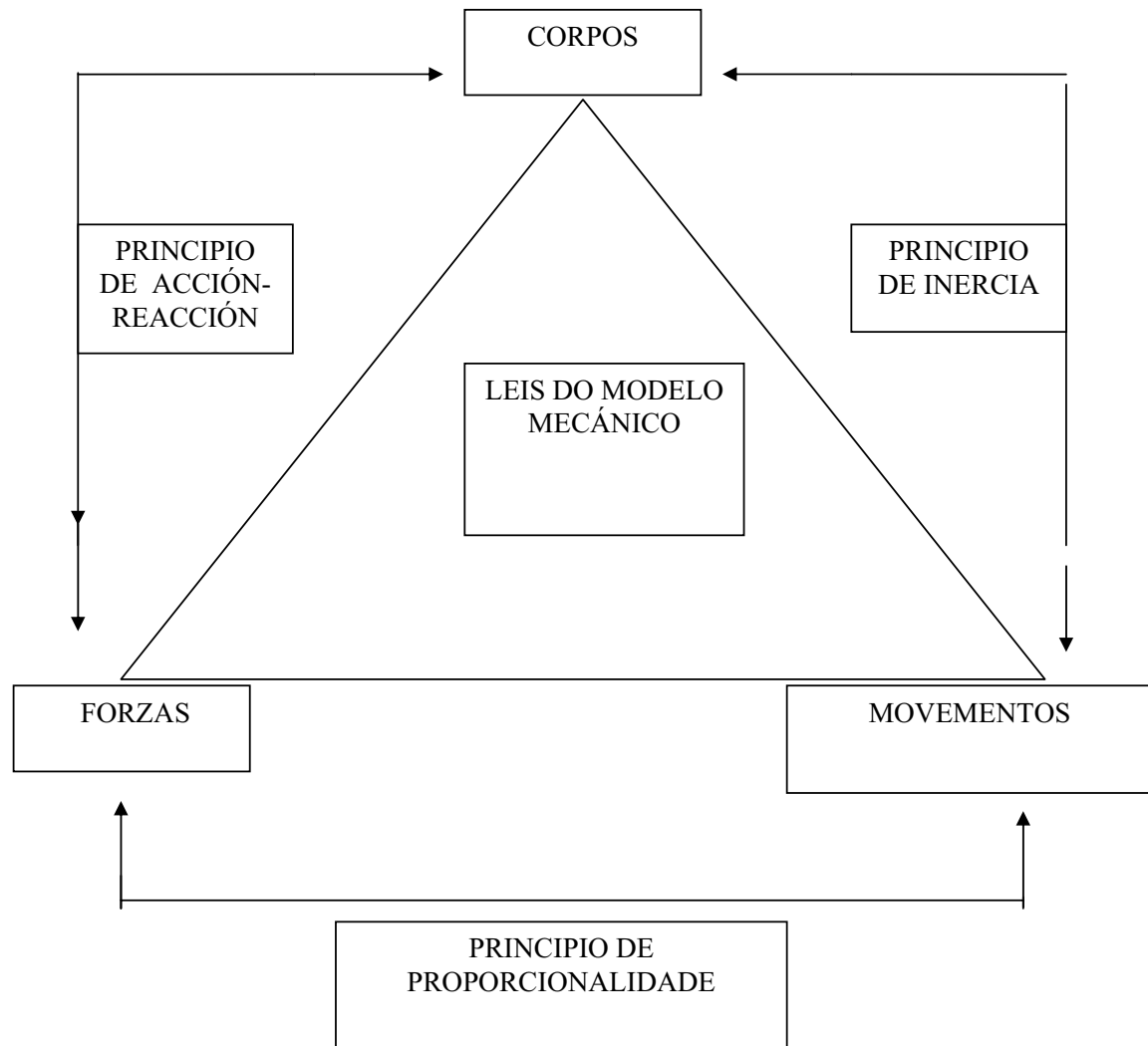
“Conocidas son las leyes de la naturaleza corporal en sus más generales principios. Todas consisten, supuesta la materia, en la proporcionada regulación de sus movimientos respectiva á sus fuerzas; mas aunque estas leyes sean en si sencillas y fáciles, envuelven en su varia complicación dificultades insuperables al humano discurso: porque siendo las proporciones de los cuerpos entre sí infinitas, é infinita la graduación de sus fuerzas, solo al Autor, que crió, y dispuso la materia, y la distribuyó, como quiso, y reguló sus fuerzas, le son conocidas las leyes con que proceden en sus movimientos. De este orden resulta la gran máquina del Universo, con toda la organización, que entra en tan admirable composición, así del todo, como de sus singulares partes” (CASTRO, 1780: Prólogo,viii).

Deste texto hai que colixir que o Universo no seu conxunto funciona como unha gran máquina rexida polas leis dadas por Deus no momento da creación. Estas leis que “el Soberano Autor imprimió en la materia y movimiento” regulan os movementos dos corpos. Evidentemente Castro non formula - a súa obra non é un manual académico- expresamente as leis do movemento cartesiano ou newtoniano, pero parece obvio que se refire a elas xa que utiliza os elementos claves das mesmas: corpos, movementos, proporción e forza, que, como pode verse no seguinte cadro, son a base explicativa da mecánica de Descartes e de Newton, salvadas as importantes diferencias entre ambos autores.

Precisamente o mecanicismo elimina a causa final aristotélica e explica a realidade corporal dende a materia e movemento. As leis que Deus imprimiu na materia explican a orde do Universo. Isto contrasta ca capacidade de elección do ser humano, que mirado

dende a física, provoca un mundo de caos e desorde (sen que iso signifique nada en contra da liberdade humana, que Castro defende, como bo ilustrado):

“La materia, y movimiento ordenado es quanto percibimos en el mundo material: variedad de caprichos es quanto experimentamos en el mundo racional. En el primero todo es orden, y regularidad: en el segundo todo es confusión y desorden [...]. La materia y el movimiento obran tan sujetos a aquellas leyes, que su Autor Soberano les impuso, que jamas podrán apartarse de ellas, y hasta que llegue el caso de su destrucción, no cesarán de constituir en su totalidad perfecta, armonía en un todo perfecto: los caprichos humanos en si mismos disformes, no pueden menos de constituir un todo desordenado” (CASTRO, 1780, t. I, Prólogo, Xxxj).

PRINCIPIOS DA MECÁNICA.

Estes principios están formulados por Newton, pero xa están contidos na mecánica cartesiana.

b) A natureza como *ens continuum*: ideas preevolucionistas.

Cando Francisco de Castro escribe *Dios y la Naturaleza* aínda faltaba máis de media centuria para que Darwin publicara *A orixe das especies* (1859). Sen embargo, a idea de evolución xa se viña perfilando dende o século XVII e de forma máis decidida dende o século XVIII a partir do despegue das ciencias naturais.

O problema dos seres e a súa clasificación xa estivo presente na antigüidade en Aristóteles que apunta dúas líneas de clasificación de especies: a) unha de inspiración platónica que dicía que a especie é unha idea determinada, fixa e inmutable; e b) outra que defendía un concepto de especie como constructo artificial elaborado polos humanos e que non tiña correspondencia na natureza. O primeiro concepto de especie como algo fixo e inmutable está detrás das teorías fixistas que propugnaban que o Autor da natureza fixou na súa acción creadora un número inalterable de especies que permanecen idénticas, aínda que poidan dar lugar a numerosas variedades dentro das mesmas. Así prevaleceu durante séculos esta idea inobilista, que sintonizou perfectamente ca teoloxía creacionista cristiá.

Pero ca modernidade á vez que se descobre o valor da razón esperta tamén o interese pola experiencia que vai a remover as tranquilas augas do fixismo creacionista. Foi Locke no seu *Ensayo sobre el entendimiento humano* quen retoma o vello problema clasificatorio e distingue entre esencias reais e nominais. A esencia real é “la constitución real de cualquier cosa, la cual es el fundamento de todas esas propiedades que están combinadas, y que se advierte coexisten constantemente con la esencia nominal; es decir, esa constitución particular que cada cosa tiene en ella misma, sin relación alguna a nada que le sea exterior” (LOCKE, 1982, 433). A esencia nominal está constituída, en cambio, polas “ideas abstractas que tenemos de las substancias”. Nós so coñecemos as esencias nominais das cousas; as reais so son accesibles á mente divina. As fronteiras que establecemos para clasificar os seres son foito da convención humana, da linguaxe que utilizamos:

“ ... pero el ordenar las cosas en especies, que no es sino clasificarlas bajo diversos títulos, lo hacemos nosotros de acuerdo con las ideas que tenemos acerca de dichas cosas; lo cual aunque sirve para distinguir las por medio de nombres, a fin de que podamos referirnos a ellas cuando no las tenemos presentes, sin embargo, si suponemos que se hace de acuerdo con sus constituciones reales internas, y que las cosas existentes se distinguen por la naturaleza en especies en virtud de esencias reales, según que las distingamos en especies por nombre, entonces quedamos expuestos a incurrir en graves equívocos” (LOCKE, 1982, 440).

Os lindeiros que separan as especies son incertos. Adquire maior peso agora a idea de continuidade dos seres, de vinculación dunhas especies con outras, que unicamente “difieren en gradaciones insensibles”.

A tendencia ao abandono da idea de especies como compartimentos-estanco, incomunicables vaise acentuar ao longo do século XVIII, como así lle sucederá á do ser humano como realidade totalmente independente e a parte do resto dos animais. Hai unha preocupación crecente entre os naturalistas por atopar os “elos perdidos” da cadea do ser, por encher as lagoas que separan uns seres doutros. Os naturalistas son conscientes agora de que descoñecen moitos seres, sobre todo, a partir do descubrimento do microscopio que permite acceder a un mundo diminuto insospeitado. Cada novo descubrimento de seres é unha peza que encaixa no crebacabezas dese “ens continuum” que se teimaba en completar. Xa no mesmo programa da Royal Society se apuntaba nesa dirección:

“Y este es el punto álgido de la razón humana: seguir todos los eslabones de esta cadena, hasta que todos sus secretos queden descubiertos para nuestros entendimientos; y proseguir o imitar sus obras con nuestras manos: Esto es verdaderamente mandar en el mundo; catalogar todas las variedades y todos los grados de las cosas ordenándolos uno tras otro; que situados en la en la cumbre de todos ellos, podamos contemplar perfectamente todos los que hay debajo, y hacerlos útiles para la tranquila y pacífica abundancia de la vida del Hombre”¹⁵⁵.

Cando no ano 1739 o naturista suízo A.Trembley (*Memorias para servir a la historia de un género de pólipos de agua dulce con apéndices en forma de cuerno*, 1774) descubriu o pólipo da auga viuse nel o elo de unión entre plantas e animais. Isto animou aos científicos a seguir investigando para completar a cadea dos seres. Por abaixo búscase a conexión plantas-minerais; e por riba, a conexión dos humanos e os simios. De feito, nalgúns libros de viaxe da época reséñase o achádego de seres semihumanos. O mesmo Linneo (1707-1778) fala dun homo troglodytes emparentado cos orangutáns. De todos xeitos, Linneo elabora unha clasificación binomial que se imporá no mundo científico: “Deus creavit, Linneus disposuit”-dise agora. De feito chegou a clasificar unhas 18.000 especies.

Pero no mundo empírico, a fronteira entre especeis queda bastante diluída xa que os límites conceptuais chocan cunha realidade intermedia de seres fronteirizos que non son doados de encaixar. Por iso Buffon é partidario do método de clasificación natural. O estudio da anatomía comparada dos animais levoulle a descubrir moitas afinidades entre

¹⁵⁵ A cita está recollida de Lovejoy, o. c. p.301.

animais diferentes. Precisamente o erro está “en non entender os procesos naturais que sempre teñen lugar por graos... É posible descender por graos case insensibles da criatura máis perfecta á materia máis informe [...] atoparase un gran número de especies intermedias e de obxectos que pertencen medio a unha clase e medio a outra. Os obxectos deste tipo, aos que resulta imposible asignarlles un lugar, tornan necesariamente van o intento dun sistema universal”¹⁵⁶. Para Buffon non existe descontinuidade na natureza. As clasificacións son obra artificial creada polos científicos. Entre os organismos existen gradacións pequenas e continuas, o que non evita profundas diferencias que os converten en especies. El era consciente que o cruce entre especies distintas so daba como resultado a esterilidade ao non existir capacidade reproductiva interespecífica.

A afinidade entre especies levoulle a Buffon a concibir a idea de que podían proceder dun antepasado común. De feito concretou este suposto nunhas corenta especies ou modelos orixinais que á súa vez se orixinarían dunha parella única. Iso mesmo pensaría anos máis tarde C. Darwin cando analizou nas illas Galápagos as familias dos pimpíns. Sen embargo as interpretacións dos feitos eran moi distantes. Buffon fai unha interpretación que podemos chamar retroevolutiva, explicando a evolución por dexeneración de modelos do pasado que foron perdendo o seu brillo orixinal e deron lugar a peores especies. Trata de conciliar isto coa teoría do home caído. O mesmo acontece coas especies creadas por Deus. Son fixas en número e despois foron dexenerando. Non podía perderse ningunha porque dese xeito quedarían ocos na cadea do ser e iso iría en detrimento da perfección dun mundo que era visto con optimismo polos pensadores, nomeadamente por Leibniz.

Algúns filósofos franceses, como Voltaire, negaban a escala gradual dos seres porque tampouco se rexistra dita gradación entre os astros que poboan o universo, en contra da idea medieval da xerarquía dos seres divinos e das esferas celestes. En contra desta idea tamén se manifestou Maupertius quen dicía que as especies eran froito de combinacións aleatorias de átomos dotados de vida. Diderot, inspirándose en Empédocles afirmaba que os diferentes órganos animais chegaron a unirse de forma fortuíta e deron orixe a seres monstruosos inviables; pero algúns chegaron a ser viables e sobreviviron.

Pese ás dificultades, a idea da cadea dos seres non morreu en Francia e chegou a incorporarse a futuras teorías evolucionistas que terían forza no seguinte século. Non se

¹⁵⁶ A cita está recollida por Mason, St.F. (1985: 98).

concibiu como unha cadea estática senón como escala de descendencia pola que evolucionan os organismos no seu tempo.

Francisco de Castro coñece a teoría de Buffon¹⁵⁷ e a súa *Historia natural* que cita varias veces na súa obra. Non se trata de separar as especies e xéneros, como xa fixera Linneo, senón todo o contrario, ver os individuos e tratar de establecer as relacións que os unen. Buffon trata de ver trala infinitude de seres e feitos os puntos fixos que hai no espacio para establecer as pedras miliars que sirvan de referente e guía para entender a gran variedade de seres. Por iso, antes de chegar a definir especies e xéneros hai que describir e analizar os individuos e ver os puntos de continuidade entre eles. Con el comparte a idea do continuísmo da natureza e tamén a marcha dos seres cara unha maior perfección:

“ A cada paso vemos prorrumpimientos imperfectos de esa incesante obradora, como ensayos a nuevas producciones, tanto entre los animales, como en los vegetales y minerales. ¿Y por que no diremos, que estos son como pasos, que la Naturaleza va dando á la producción de alguna cosa más perfecta, y en siglos remotísimos tan cumplida, como las que actualmente nos admiran, nuevos animales, nuevas plantas, y metales nuevos de muy diferentes especies de las que ahora vemos? ¿Quien sabe quantos de estos ensayos está obrando en los profundos abismos de los mares, en las gélidas y desiertas regiones del Norte, y entre los exhalados vapores de las aguas, que corren en medio del fuego de la Zona tórrida en el África, país que no se sabe que Europeo alguno haya penetrado, y cuyas poblaciones enteramente se ignoran?” (CASTRO, 1780, t.I: 56-7).

c) A ruptura da orde natural: os seres monstruosos.

Tamén se refire Castro neste contexto ao monstruoso, como no seu día fixo tamén Feixoo en alusión a monstros animais ou plantas que explicaba dende a mestura de sementes diferentes e que o lugués atribúe á combinación azarosa de átomos, escapando dese xeito estes seres ao plan divino:

¹⁵⁷ Clavijo y Fajardo traduce ao español a *Histoire naturelle* que aparece a partir do 1786 en Madrid.

“Estes tales efectos que llamamos prodigios, son verdaderos monstros, que el juego de las entidades o átomos corpóreos producen; mas sin tracto sucesivo; porque el juego en virtud de que se formaron, no entró en el plan que el Soberano Autor dispuso en la subsistencia del Universo [...]. Acabado el irregular juego, vuelve la Natureza a lo que era, siguiendo constantemente sus reglas” (CASTRO, 1780, t. I: 67).

Bota man da obra de Lucrecio, *De rerum natura* para afirmar que estes seres, que son unha excepción do plan divino, teñen tales graos de imperfección que fixeron inviable a súa existencia, morrendo maiormente no momento que agromaban á vida. Todo aquilo que non se puido aproveitar o que non era útil para vivir e evitar o nocivo pereceu, conservándose so o que tiña suficiencia para manterse e multiplicarse. A natureza que produce todo tipo de seres tamén está sometida a leis que non se poden alterar. En todo caso eses monstros ou prodixios son froito do xogo do azar, pero logo a Natureza sigue o seu curso.

E seguindo con este pensamento, sinala que o mundo vai avanzando dende o imperfecto cara o perfecto:

“Tanta variedad de causales efectos, son indicio de que la Naturaleza en sus ciegos impulsos va progresivamente caminando desde lo imperfecto á lo más perfecto, desde el animal más abandonado hasta el hombre, desde la planta mas pequeña al mas alto cedro, y desde el mas estéril y rústico arbusto hasta el arbol mas olorifero, florido, y frutal mas delicioso”(CASTRO, 1780, I, 58).

O cambio prodúcese cara adiante; pero e entre a materia inorgánica e a viva aínda non se ve continuidade. Aristóteles pensaba que a materia viva podía saír do inanimado - os cágados saían do limo da terra- . Francisco Redi sinala que iso é falso xa que todo ser vivo procede doutro vivo (*omne vivum, ex vivo*). A teoría de Redi foi seguida por Malpigio e Swammerdam (LAÍN ENTRALGO, P. 1954, 168).

Castro acepta a teoría de Redi e refuga de plano que da **materia putrefacta** poidan saír seres vivos, idea que sería demostrada case un século máis tarde por Pasteur opoñéndose a xeración espontánea. Todo ser vivo procede da semente doutro ser, pero da materia inorgánica non poden brotar seres vivos, segundo o vello principio, *omne vivum, ex vivo*.

“El dictamen de los Peripatéticos, singularmente de los Averroistas, y Galénicos, ó diciendo mejor, de todo el vulgo filosófico hasta estos últimos siglos, que pone por singular madre de los insectos la corrupción de otros cuerpos, tan lexos de ser principio de la Física, nada es mas que una fábuloa filosófica, uno de los monstruosos partos de la ignorancia humana, que solo pudo tener lugar en el interim que cesando la experiencia, filosofaba cada uno desde su gabinete, confiando en la agudeza de sus discursos, pretendiendo sujetar, no los silogismos a la Naturaleza, sino la Naturaleza a los silogismos. Multiplicados exámenes en repetidas experiencias han hecho ver claramente, que las producciones, que los antiguos atribuían á la mera corrupción, son tan naturales, como las de los animales perfectos.” (CASTRO, 1780, I, pp.69-70)

Rechaza así a pura especulación, o feito de someter a natureza aos siloxismos, e antepón o valor da ciencia experimental, da comprobación empírica, á que deben someterse os razoamentos.

d) A posible existencia de vida noutros planetas.

Castro está moi informado sobre os avances das ciencias naturais e tamén sobre un dos problemas que máis desacouga aos científicos da época: ¿existe ou non vida noutros planetas? En verdade ese problema aínda hoxe está por resolver pois carecemos dunha resposta empíricamente contrastada, pese aos intentos que os científicos fan por obtela dende hai dabondos anos. Xa entón os ilustrados eran conscientes dos límites do coñecemento, pero iso non empeceu especular sobre a vida extraterrestre.

Como xa queda dito, o ser humano é un elo na cadea do ser e iso neutraliza a súa fachenda e afán de grandeza. Pero tamén é certo que é o elo central da cadea, o punto de transición entre a vida sensible e a intelixible. Sen embargo, a súa centralidade é un tanto relativa. Está por riba do sensible, no remate da ampla cadea de seres inferiores; pero na outra banda, a distancia que o separa do Ser supremo é sinxelamente infinita, inabarcable. Por iso compre pensar que nese tramo inmenso que o separa da divindade deben existir infinitude de seres máis intelixentes ca el. Estes pensamentos conducen a Kant a especular sobre a vida intelixente noutros planetas. Pensa que canto máis distante está un planeta do Sol tanto menor é a cantidade de enerxía que recibe e tanto máis lixeira e feble debe ser a materia dos posible poboadores. Os seres humanos formamonos representacións e ideas do mundo a través do que nos envía o corpo. Precisamente a confusión de ideas e a estupidez

humanas son consecuencia da dependencia da materia. Isto condúcenos a pensar que alí onde a materia é máis sutil e conta menos, a rapidez perceptiva e a claridade de conceptos á superior. Dende aí especula o pensador alemán que non é lóxico que a vida estivese confinada nun so planeta nin a capacidade da natureza puido rematar nun produto de tan mediocre calidade como o ser humano (LOVEJOY, 1983, 247 ss.).

Francisco de Castro tamén se apunta no grupo dos que abren a porta á posibilidade de existencia de planetas con vida. Hai un texto a propósito e rico en matices, digno de analizarse para entender a mentalidade ilustrada do autor:

“Lo único que sabemos es, que existen alrededor de nosotros otros muchos globos, ya menores, ya iguales, ya mucho mayores que la tierra: de sus habitantes nada sabemos, y seguramente jamas nos será conocida su historia. Pero sea así, como muchos quieren, que los Planetas y sus Lunas sean tierras habitadas, que giran como la nuestra al rededor del Sol: que las Estrellas sean otros tantos Soles, que en los inmensos espacios del Universo sirvan de centros cada una á un mundo planetario como el nuestro, ú más capaz. No está bien contradecir todo lo que no vemos, ni es justo sin necesidad zaherir la persuasión, que algunos sabios tienen de estos mundos imaginarios. Podemos incluso, si quisieremos, soltando las riendas de la imaginación, sospechar que estes mundos están poblados de criaturas; pero excusando la temeridad de definir que clase de seres , o espíritos contengan. Nada nos obliga a creer todo esto; pero nada perderemos en estas consideraciones, antes bien conseguiremos no poco en la consideración de este vasto y dilatado Universo, o sea sistema grande, como algunos le llaman”(CASTRO, 1780, t. I, 102-3).

O texto reflicte un gran optimismo no que dende logo se mestura o real e o imaxinario, moi na línea da idea de progreso ilustrada. Foi Condorcet (1740- 94)¹⁵⁸ quen formulou con detención a idea de progreso na súa obra *Esbozo dun cadro histórico dos progresos do espírito humano*, sinalando que a historia avanza dende o escurantismo e a barbarie cara a civilización e un futuro mellor, onde a imaxinación é un compoñente fundamental. O futuro é preciso imaxinalo antes de que chegue a ser.

As preguntas que xurden a partir da visión heliocéntrica, a veces poden ser fantásticas, pero son cuestións teóricas que poñen en apreto aos teólogos. No caso de

¹⁵⁸ Sobre este personaxe ilustrado hai unha recente obra de Arsenio Ginzo Fernández ((2006), *Condorcet*, Ed. Baía , A Coruña.

existir outros mundos con vida intelixente, ¿como explicar a Redención? ¿Existiu en cada mundo unha parella orixinaria que tivo un traspé e quedou tocada polo pecado? ¿Foi necesaria a Encarnación da Segunda Persoa da Trindade en cada planeta para arranxar a desfeita inicial ?

A dificultade principal ca que choca a xerarquía da Igrexa non procede primordialmente dos descubrimentos científicos – que tampouco se poden minusvalorar– senón dunha nova autoridade que xurde e que lle fai sombra: a autoridade dos científicos que se rebela fronte a ata agora indiscutible autoridade eclesial:

“Junto a la verdad de la revelación se presenta ahora una verdad de la naturaleza, autónoma, propia y radical. Esta verdad no se nos ofrece en la palabra de Dios, sino en su obra, no descansa en el testimonio de la Escritura o tradición, sino que se halla constantemente ante nuestros ojos... No es posible revestirla de puras palabras, pues la expresión correspondiente y adecuada es la de las formas matemáticas, las figuras y los números; pero, con éstos, se nos presenta en forma perfecta, sin solución de continuidad y en transparente claridad. La revelación nunca llega por la palabra a esta claridad y transparencia, a esta univocidad; porque la palabra, como tal, es siempre multívoca y oscilante, y permite una multiplicación de interpretaciones..., mientras que en la naturaleza tenemos ante nosotros en textura infragmentada e infragmentable el plan según el cual ha sido construido el universo, y que no parece esperar sino al espíritu humano para que lo conozca y lo exprese” (CASSIRER, 1984: 60)

Vovendo ao arriba citado texto de Castro, tamén aparece nel unha clara referencia á visión heliocéntrica do Universo no que afirma con claridade que o Sol é o centro arredor do que xiran os planetas e que existen moitos sistemas, como o noso, que xiran tamén arredor dun sol. Este e outras citas similares, que utiliza con prudencia, amosan a súa simpatía pola física heliocentrista.

A idea de tolerancia tamén asoma nel; pero non se trata da tolerancia relixiosa da que fala Locke , senón dunha tolerancia científica, que se mostra permisiva con aquelas hipóteses que non contradín a razón nin a experiencia: “No está bien contradecir todo lo que no vemos, ni es justo sin necesidad zaherir la persuasión, que algunos sabios tienen de estos mundos imaginarios”. Aínda que Castro non elabora ningunha teoría do coñecemento, sen embargo, aquí – aínda que valora a imaxinación, non a fabulación, como

fonte de progreso- pon os límites do cognoscible no que podemos captar a traveso da experiencia sensible. Non é esta a única referencia de tipo empirista. Hai outra breve cita na que corrobora o seu entusiasmo pola ciencia experimental na que deposita confianza como elemento útil para o progreso da humanidade:

“Entra con confianza [el hombre] en la laboriosa y larga tarea de los experimentos, en que descubre las causas de efectos prodigiosos, que la Naturaleza parece que de propósito intentaba ocultarle...

Elevado a los cielos, en ellos exerce sus meditaciones, unida con una exactitud espantosa su extensión, reduce a peso y medida la magnitud de los astros, que en ellos circulan, describe la figura de las órbitas, que corren, anuncia las horas y minutos de sus eclipses... Sería largo de referir los progresos de su industria sobre la tierra, que sirven, ya á la necesidad, ya á la comodidad de sus habitantes: los modos de aumentar sus fuerzas por medio de máquinas, de valerse de los elementos ayre y agua, y aun del fuego para útiles fines... Todo esto es más para admirarlo que para explicarlo”
(CASTRO, 1780, t. III, 111-12).

10.4.3. A Res Infinita.

Deus e a natureza son as dúas verbas sobre as que gravita a obra filosófica de Francisco de Castro xunto co ser humano ao que nos temos referido.

Os presupostos dende os que elabora o noso autor a Teoloxía racional son, por unha parte, o racionalismo cartesiano, e por outra, unha visión da natureza como trampolín que remite a Deus. A ciencia vai amosando as grandes e pequenas marabillas do Universo que se analizan minuciosamente a veces para poder reclamar un Supremo Autor dende a admiración inexplicable que suscitan.

a) Vía racionalista cartesiana cara Deus.

Descartes descobre a Deus pola razón, pero unha vez descuberto, este Ser móstrase como unha realidade de tal magnitude que pasa a converterse na realidade fundamentante absoluta, fundamento mesmo do suxeito que a descubriu. Ao facerse patente esta idea

innata que estaba na nosa mente, Descartes rompe o círculo da soedade cognitiva e avanza cara o Outro infinito que se converte agora na garantía das propias ideas e das leis que rexen o seu mundo. Deus xoga o papel primordial no discurso cartesiano e por iso é mester deterse a reflexionar sobre a súa descuberta.

Francisco de Castro sigue de preto as liñas cartesianas sobre a existencia de Deus que iremos poñendo en paralelismo co autor galo.

1. A idea de Ser perfecto.

A primeira proba sobre Deus artícuলাa a partir da propia interioridade, cun estilo agostiniano- cartesiano. Desenvolve a idea de Ser perfecto, como idea innata:

“ Lo primero que se ofrece a toda racional consideración, que se hace lo íntimo de nuestro espíritu, abstraído de objetos exteriores, es su propio ser y el del autor de su propia existencia. Apenas uno puede conocer en si mismo que hay un sugeto que piensa, que medita, que discurre, que reflexiona, sin que se le represente su propio Autor y Hacedor[...]. Me reconozco no obstante en el medio de tanta miseria con grandes ventajas para elevarme sobre mi mismo, pues me encuentro con espíritu que puede pensar y reflexionar, que aún que sea incapaz de arribar a la altura de aquella soberana cumbre, puede, por lo menos dar algunos pasos hacia ella” (CASTRO, 1780, t.I, pp.5-6).

Unhas liñas máis adiante concreta o sentido do argumento: “puedo levantar mis pensamientos a la consideración de un Ser perfecto”¹⁵⁹. Castro concreta en que consiste o ser perfecto: “ser simplicísimo, inmenso, de infinita sabiduría, de infinita justicia, de bondade infinita, de infinito poder, y finalmente en todo infinito, y en todo infinitamente perfecto”.

Descartes afirma nas *Meditacións*:

” [...] tengo en mi la noción del infinito antes que la del finito, es decir, antes la de Dios que la de mi mismo; pues ¿sería posible que conociera que dudo y que

¹⁵⁹ . Ibid. T. I, pax. 5-6.

deseo, es decir, que algo me falta y que no soy totalmente perfecto, si no tuviera la idea de un ser más perfecto que yo, con el que me comparo y de esa comparación resultan los defectos de mi naturaleza” (DESCARTES, 1986: 141).

Tras explicar a idea de ser perfecto, sigue o mesmo tipo de razoamento que Descartes. De non existir contradicción na idea de ser perfecto, é evidente que existe. Ademais esta idea de ser perfecto está “ tan radicada en mi pensamiento, tan inseparable, tan connatural, e independente de toda exterioridad, que le es innata al conocimiento mismo, y permanecerá con el mientras dure”. Por conseguinte, esta idea non procede do mundo exterior, senón que é innata ao coñecemento. Pero esta idea de Ser perfecto que está inxénita no meu espírito, non pode proceder de min mesmo. ¿De onde procede pois? So pode proceder do mesmo Ser perfecto. As coincidencias con Descartes son case literais: “ no podría haber en mi la idea de una substancia infinita, siendo yo un ser finito, de no haber sido puesta en mi por uha sustancia que sea verdaderamente infinita” (DESCARTES, 1986: 141).

Do anterior razoamento fai derivar dúas consecuencias. A primeira é que a existencia dese Ser é máis certa que a miña propia. A segunda, que a razón da miña existencia está nese Ser infíndo. Tan absurdo resulta dudar de Deus como da propia existencia.

Completa finalmente a proba fundamentándoa no principio aristotélico tomista de causalidade: se miro á miña orixe –conclúe-, vexo que procedo de meus pais, estes á súa vez dos meus avós e así podo seguir remontándome no tempo, pero teño que preguntarme pola primeira causa, que non pode ser outra senón Deus.

2. Deus dende o movemento (interpretado a partir da primeira lei da mecánica de Newton.

Castro xa non parte da visión aristotélica do movemento senón do que afirma a nova ciencia física sobre o movemento :

“Todo en el Universo se mueve; y si algo está en descanso, o es una absoluta inercia, lo que con dificultad puede concederse, jamais podrá negar el más rudo, que si unas cosas descansan, otras están en continuo movimiento... No se puede ocultar á

quien con alguna atención examine los procedimientos naturales, que toda la naturaleza consta de cuerpos, que unos á otros se causan movimiento, recibíendole, y mutuamente comunicándole: sea esto por impulso, como quieren algunos Físicos, sea por atracción, como quieren otros, para nuestro propósito todo es uno, siempre se necesita una causa, en que tenga principio el movimiento ”(CASTRO, 1780, t. I: 11).

A primeira lei da mecánica de Newton afirma que todo corpo permanece en repouso ou en movemento e línea recta mentres non o modifique unha forza exterior. O problema está na comunicación inicial do movemento para o que Castro reclama a existencia do Supremo Ser. Ao facer isto, situase alén da física newtoniana da que parte inicialmente, para esixir unha explicación metafísica a feitos físicos. Rechaza Castro a explicación do movemento que se orixina sen máis na materia porque sería absurdo pensar que a materia se criou a si mesma. Tampouco pode explicarse dende a complexidade do universo mesmo; é dicir, que o movemento do universo derivaría da complexidade das súas partes, sen que ningunha teña razón de principio, como tampouco a ten un punto dentro dun círculo. Pero isto só complica o problema inicial. No universo non pode darse movemento sen un primeiro Ser que o iniciase, como non se dá efecto sen causa.

3. A continxencia.

Utiliza como Descartes o concepto de continxencia. É máis difícil crear unha substancia ca dotala de atributos. De poder crearme a min mesmo dotariame de atributos e de todas as perfeccións que necesítase. Resulta obvio que non teño todas as perfeccións, logo tiven que ser creado por un ser que as ten todas e que é capaz de crearme. Así se manifesta Descartes nas Meditacións:

“Pero cuando distraigo un tanto mi atención, mi espíritu obscurecido y como cegado por las imágenes de las cosas sensibles, olvida facilmente la razón por la cual la idea que tengo de ser más perfecto que yo debe necesariamente haberla puesto en mi un ser que sea, efectivamente, más perfecto. Por lo cual pasaré adelante y consideraré si yo mismo, que tengo idea de Dios, podría existir en el caso en que no hubiese Dios. Y pregunto: ¿de quién tendría yo mi existencia? ¿De mi mismo acaso, o de mis padres, o bien de algunas otras causas menos perfectas que Dios, pues nada puede imaginarse más perfecto, ni siquiera igual a Él? Ahora bien: si yo fuese independiente de cualquier otro ser, si yo mismo fuese el autor de mi ser, no dudaría de cosa alguna, no sentiría

deseos, no carecería de perfección alguna, pues me habría dado a mi mismo todas aquellas de que tengo alguna idea; yo sería Dios” (DESCARTES, 1982: 143)

O razoamento de Francisco de Castro é moi similar, como podemos constatar no seguinte texto:

“Yo soy, yo conozco que existo, y nada podrá persuadirme á dudar de mi propia existencia. Mas aunque conozco que soy y existo, también conozco no existo por mi mismo; y así veo claramente, que no yo, sino otro me ha dado mi existencia. ¿Quién es ese otro? Nada veo sino mis padres... Este hombre y esta muger, a quienes llamo mis padres, ¿ de dónde vinieron? Si hacen reflexión sobre si mismos, nada adelantan mas que yo acerca del origen de su existencia: de otro hombre, y otra muger nacieron, sin otro mejor privilegio... ¿Encontraré acaso en siglos muy remotos un hombre y una muger , que siendo padres de otros, se hayan ellos producido a si mismos? De ninguna manera: toda producción, todo efecto debe tener su causa... Hay, pues, una primera causa, y causa necesaria de quien todo pende, sin que ella penda de causa alguna. Luego alguna cosa hay que sin depender del hombre, haya organizado al hombre, dispuesto su reproducción, e inspirado su ánima” (CASTRO, 1780, t. I: 8-10)

No Universo- di Castro- hai multiplicidade de seres que lle dan fermosura e que son continxentes e por ese motivo dependeron dalgunha causa para existir, sufriron a continxencia de existir ou non existir. Se todo estivo nese estado, houbo un tempo no que nada existiu. ¿Quen determinou entón que algo chegase a existir? A nada non puido determinarse a si mesma. Hai que pensar en algo que non sexa continxente e que determinase a existir. Estaríamos a falar do Ser necesario, que existe por si, sen dependencia da causalidade:

“No hay duda que de la variedad y multiplicidad de estos movimientos, resulta lo que llamamos Naturaleza, ó la espectral hermosa del Universo. Discurramos, pues así: esto que llamamos Naturaleza, ó este ser de quien proviene, ó que da el ser y existencia a todo lo que existe, o es contingente, ó necesario; esto es, ó estuvo sujeto á la causalidad de existir, y no existir, ó por necesidad existe, y existió siempre. Si es contingente, ó si su existencia pendió de la mera casualidad, toda su naturaleza pudo ser nada, pues estuvo en la contingencia de existir, y no existir... ¿Quién determinó esta materia á tomar ser y existir? La nada no pudo ella determinarse, pues la nada siempre es nada, y nada puede determinar. De hecho vemos que la naturaleza existe, con que algo no sea el puro nada, la determinó a existir. Este algo no es contingente, pues si lo fuera , sería en su anterior estado á existir, ó no existir un verdadero nada. Luego

precisamente esta algo es un ser necesario, que por si mismo existe, sin dependencia de casualidad á ser y no ser”(CASTRO, 1780, t. I: 15-16).

Outra obxección que trata de resolver é a da eternidade da materia dende a que se iría formando o universo que ao longo dos séculos podería dar paso cos seus cambios a outro universo diferente. Isto é – afirma- a explicación dos “ateístas, máis cegos que a materia” na que ven a explicación causal de todo. Para eles a materia é eterna en canto á orixe e á fin. Pero obxeta Castro que resulta difícil falar do comezo do movemento sen un motor preexistente. Pero tamén asume a opinión dos contrarios: que é igualmente difícil pensar nun Deus que non ten orixe. A diferenza entre unha e outra hipótese está en que a hipótese sobre Deus, como substancia intelixente, sen orixe nin principio non repugna ao entendemento, pero si repugna que unha “materia estúpida exista por si mesma toda a eternidade”. De Deus fomamonos unha idea clara e distinta, pero non así da materia cega.

Insiste mais nas diferencias entre teístas e ateístas. Estes afirman a existencia dun principio eterno, cego, sen dirección ningunha. Dende ese caos iríase orixinando o Universo. Os teístas afirman un ser eterno, pero intelixente que dirixe todo con sabedoría. ¿Como resolver o problema, cal das dúas posturas ten razón? Para solucionar isto hai que acudir á natureza. ¿Podemos explicar a orde do universo e a beleza que atopamos nel so como froito do caos e do azar? Non é posible. Polo tanto, queda en evidencia o erro dos ateístas: “ Compareza el más obstinado Ateísta, vomite sus impíos discursos, y dinos de donde le vino la facilidad que encuentra para tecer sofismas contra la divinidad” (CASTRO, 1780, t. I :21).

Sobre a orixe do ser humano dirán aqueles que procede das circunvolucións cerebrais, que se formaron a partir da casualidade que deu orixe a un ser e a partir de aí foron transmitíndose a outros, multiplicándose a través dos séculos. Pero Castro critica que do puro azar poida xurdir a marabilla dun home e unha muller, repetida tantas veces con indicible variedade. O mesmo cabería dicir doutras especies de animais e plantas. Tras enumerar a orde, beleza e harmonía do Universo, pon un exemplo moi cartesiano- que transcribimos- para confirmar a necesidade dun ser intelixente que orixinase e ordenase o universo: non pode haber reloxo sen reloxeiro:

“ ¿Quien viendo un reloj en continuos y concertados movimientos, creerá que este autómatas es una mera producción de un informe caos de desconocidos principios: que el metal casualmente se produjo a si mismo, que se dividió en vario número de piezas de tan diversa configuración y oficio, en ruedas de distintos tamaños, y número de dientes, en piñones, en tornillos, en resortes, en cadenas, ó cuerdas, en clavezuelos, o púas, en campana, en martillo, en volante, y en otra multitud de piezas, que ellas mismas se colocaron en el sitio, orden y disposición que a cada una corresponde; y finalmente, que todo el compuesto de esta artificiosa máquina, que sirve al hombre, ya numerando con toda puntualidade los momentos del tiempo, demostrando á la vista los minutos y horas por medio de la mano y minuterio, que giran al rededor de ciertos círculos, ya haciendo sonar en sus oídos la vibración, o continuo golpeo de la péndola, con otras curiosidades que cada día se adelantan en estas máquinas ¿quien, repito, viendo tan prodigioso artificio, se obstinará en creer, que todo es obra del acaso , sin que la industria del home hubiese tenido en ello parte ?”
(CASTRO, 1780, t. I: 25-26).

O exemplo no que o autor describe en detalle as pezas dun reloxo da época trata de mostrar que sería irracional a existencia dun reloxo sen reloxeiro de igual xeito que a dun Universo tan complexo sen un Deus sumamente intelixente.

b) Deus e Natureza: a Físico-Teoloxía.

O século XVIII é un século incómodo para a teoloxía tradicional. O acougo e comodidade da que viña disfrutando durante séculos vese agora perturbada polo avance da Física e Astronomía dende o Renacemento e incrementase agora co experimentalismo científico. O macrocosmos e microcosmos que se descubren agora grazas aos progresos da óptica amosan unha visión insospeitada da realidade. O cálculo de distancias interestelares deixa en ridículo por curtas certas cifras relativas ao pasado histórico e a idade do mundo que se poñía agora nuns 6.000 anos. O progreso das ciencias naturais prantexa problemas para entender as especies e a relación do ser humano cos seus antepasados. A todo isto hai que engadir a enorme convulsión que provocou en toda Europa o devastador terremoto de Lisboa a mediados de século e que lle fixo caer a moitos as vendas dos ollos sobre o optimismo do mundo.

Ábreanse agora varios frontes na teoloxía que a poñen en tela de xuízo, pero teñen a vantaxe de imprimirlle un maior dinamismo. Máis ca nunca vese a necesidade de xustificar

a existencia de Deus (como indica a etimoloxía de Teodicea). Filósofos, científicos e teólogos tratan, por unha parte, de facer compatible a mensaxe revelada e os achádegos da ciencia; e, por outra, de xustificar dun xeito argumental e racional a existencia dun Deus bo e xusto, pese ao sufrimento inxusto que padecen criaturas inocentes. Canto máis medran os problemas, máis se esforzan uns e outros en aguzar as súas armas dialécticas para mellorar a Teodicea, a xustificación de Deus, tendo presentes esas dúas fronteas: o cuestionamento que procede do campo científico e o problema do mal –preferentemente moral-.

Nese afán por facer teoloxía natural poden destacarse dúas tendencias: a) Unha que trata de esculcar nos datos bíblicos para comparalos co que di a ciencia e chegar dese xeito a unha lectura científica da mensaxe bíblica; e b) outra que se detén na análise e contemplación dunha natureza que mira con ollos científicos abraiándose das marabillas que atopa nela para rematar utilizándoa como catapulta cara a Deus. Esta segunda vía vai a ser precisamente a preferida polo noso autor lugués; mentres so aludiremos á primeira, que tivo moita trascendencia noutras áreas xeográficas pero pouca raigame no noso autor.

O punto de partida das teodiceas do XVIII, centradas preferentemente no problema do mal, foron as obras de Leibniz, (nomeadamente o *Essai de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'home et l'origine du mal* 1710)¹⁶⁰ e a de Willian King (*De origine mali*, 1702) que poñen as bases dunha concepción optimista do mundo, que reaparecerá en varias ocasións ao longo do século.

A Físico-teoloxía, como xa se dixo antes, xurde en Inglaterra con Boyle. É certo que hai un precedente na obra de Swammerdam (*Biblia Naturae sive Historia insectorum generalis*, publicada en 1685), pero foi Boyle cas sonadas *Boyle's Lectures* quen impulsou este novo saber a través de sermóns científico-teolóxicos que fan unha lectura paralela do relato bíblico sobre a creación e os achados da ciencia. Exerceron unha grande influencia sobre o pensamento relixioso, creando unha fundación que trataba de atraer ós alonxados da fe e ateos. Periodicamente tiñan reunións nas que disertaban persoeiros relevantes no mundo da cultura e da ciencia. Entre 1712 a 1713 o científico W. Derham pronunciou

¹⁶⁰ Os *Essais de Théodicée* publicaos Leibniz en 1710, pero as achegas do pensamento científico do pensador xermano non van a terse en conta en España ata 1751 en que ten lugar a reforma dos planos de estudio universitarios de Fernando VI. Por certo, a palabra Teodicea non aparece na Península ata 1771, ano da publicación da obra do médico portugués José Luís Pereira, *Theodicea o la religión natural defendida contra sus enemigos, los antiguos y nuevos philosophos, con demostraciones Metaphysicas que ofrece el Systema Mechanico, dispuestas con methodo geometrico*, Madrid, Imprenta de Pantaleón Aznar, 1771.

Na Biblioteca Xeral da USC conservase unha 2ª edición en francés da *Theodicée* datada en 1714 .

varios sermóns que se recolleron nun libro saído no 1713 baixo o título: *Physico-Theology or, Demonstration of the Being and Attributs of God, from his Works of Creation*. Empeza así o que da en chamarse físico-teoloxía, que trata de dar unha visión científica da creación, explicando as causas físicas da mesma, empezando pola estrutura do planeta Terra e os seus movementos, seguindo polas plantas e animais para culminar no ser humano. Estes físico-teólogos prefiren a explicación científica da creación aos sermóns abstractos e repetitivos da teoloxía tradicional. O relato do Xénese hai que explicalo dende bases científicas e para iso ninguén mellor que os novos físicos.

En España entrou moi cedo a Físico-teoloxía. Polo 1713 Gabriel Álvarez de Toledo, a quen xa se fixo referencia, publica a *Historia de la Iglesia y del mundo, que contiene sus sucesos desde la creación hasta el diluvio*, (Madrid, 1713), que supón a introducción do novo saber en España. Álvarez de Toledo pretende conciliar as Escrituras cas achegas das ciencias, interpretando a creación do cosmos dende a teoría cartesiana dos turbillóns (Sánchez-Blanco Parody, F. 1991: 20- 35).

A presenza da físico-teoloxía en España vai quedar patente nas sonadas polémicas entre os novatores ou mellor escépticos, como lles chama Sánchez-Blanco Parody (1991) e os partidarios da vella Escolástica. O modelo que importan aqueles é o de Boyle. Teñen moi claro que o método escolástico quedou estancado e as autoridades das que se parte non son tan fiables como se pensa. Pero tampouco lles resulta convincente o método cartesiano por partir de evidencias dadas e seguir un método deductivo. Pola contra, parécelles máis fiable o proceder paso a paso a través da inducción mediante o esforzo que supón a observación e análise dos feitos dende os que tirar conclusións.

Tamén se produce nestes científicos un cambio psicolóxico. Fronte a actitude arrogante dos dogmáticos que se afianzan no criterio de autoridade, xurde agora unha nova actitude científica humilde e socrática que se mantén a escoita do que di a natureza que observa a cada paso. O novo científico é comedido, evitando extralimitarse nas súas palabras e non afirmando máis que o que pode probar mediante os feitos.

Polo que respecta á relixión, Boyle evita, como xa queda dito, calquera confrontación con ela. O seu escepticismo provoca un optimismo que o leva a pensar que investigando e interrogando con paciencia a natureza pode desvelar o proxecto divino sobre o mundo.

A actitude escéptica non se circunscribe so ó campo do saber natural, senón tamén ó da teoloxía. A este respecto, outro autor, Bayle sinala que os eséxetas bíblicos non logran poñerse de acordo sobre o sentido de determinados textos bíblicos. ¿Que pasaría – pregúntase- se suspendesen o xuízo sobre determinados textos? Con iso non pretende Bayle fomentar o ateísmo senón levar a unha maior tolerancia con outras confesións relixiosas. A ese propósito escribe Sánchez-Blanco:

“Por eso, toda valoración que se quiera hacer de la ortodoxia o heterodoxia del pensamiento ilustrado, y muy particularmente del español, deberá tener en cuenta que el escepticismo, hasta en su forma más aséptica como es el empirismo médico, modifica profundamente la actitud creyente y, en consecuencia, hace superflua la dicotomía entre ortodoxia e heterodoxia, entre fe e incredulidad. Indudablemente, el siglo XVIII español ni fue tan hereje como lamenta Menéndez Pelayo, ni tan conformista como puede uno pensar leyendo la corrección que Teófanos Egido hace de las opiniones vertidas en su *Historia de los heterodoxos*. Los españoles influidos por el escepticismo creen de otra forma y, desde luego, no cren en todo. Pero de ahí hay mucho terreno hasta declararse ateo y negar, por principio, la religión” (SÁNCHEZ-BLANCO PARODY, 1991: 49).

En Galicia a Físico-Teoloxía foi coñecida cedo. Na Biblioteca Universitaria consérvase unha edición da Teodicea de Leibniz de 1714 e unha compilación de escritos do autor en 6 tomos de 1768, publicada en Xenebra. A primeira tradución ao castelán da Teodicea de Leibniz faina en 1877 un vello alumno da Universidade Compostelá. Probablemente o P. Feixoo xa coñecía a obra de Leibniz. Nunha atinada cita que extracta das Cartas Eruditas López Silvestre(2003) aparece o concepto leibniciano de mundo perfecto¹⁶¹.

¹⁶¹ O párrafo en cuestión di: “Pero aún es poquísimo lo que he dicho. Es constante que como Dios hizo este mundo, pudo hacer otro mucho más perfecto en el todo, y en sus partes, de mucho mayor magnificencia, compuesto de mucho más nobles y hermosas criaturas. Y por muy perfecto que hiciese ese otro mundo, es igualmente constante, que podría criar otro, y otro, y otro, que hiciese grandes ventajas a aquel en perfección, y hermosura. Digo que es constante uno y otro; pues aunque hubo uno, ú otro Theologo, que dixeron que Dios dio a este mundo quanta perfección era posible, sentando, que en todas sus Obras está precisado, si no con necesidad physica, ó metaphysica, por lo menos con necesidad moral, á hacer lo mejor, que puede, siendo su común explicación , que en sus producciones está determinado ad optimum; que por eso a los Sectarios de esta opinión llaman Optimistas: dicha opinión es de una cortísima probabilidad extrínseca, porque son muy pocos, y no de grandes créditos los Autores, que la sostienen. Y la probabilidad intrínseca, quanto yo alcanzo, es ninguna; porque son ineluctables los argumentos, que la combaten. Y aunque el famoso Varon de Leibniz se empeñó en darle algún ayre, no há muchos años, tan desayrada quedó en las Escuelas Theologicas, como su Systema de las Monades en las Filosoficas” (Feijoo y Montenegro, B.J., Cartas Eruditas, t.V, 1770, p. 6).

Francisco de Castro está ao tanto do progreso das ciencias, sobre todo das ciencias naturais, e tamén en menor grao da evolución da física, o que non lle impide seguir mantendo algún anacronismo, como o da idade do mundo que cifra en 6000 anos, cálculo que xa estaba superado:

“¿Cómo pues, hasta ahora en el espacio de unos seis mil años, que cuenta la edad del mundo, no solo no se han extinguido, pero ni aun hay trazas de que se extingan? Lo que seis mil años no hicieron, ni aun se ve en verosimilitud, no es natural se haga en otros seis mil...” (CASTRO, I, 93).

A obra de Castro non se orienta na liña de Boyle, que busca solucións aos retos que prantexa a nova ciencia á Biblia, senón que opta por unha vía máis divulgativa e máis doada para a comprensión popular: a vía que espallou Pluche que esculcando na natureza trata de descubrir nela ao seu Autor do mesmo xeito que a maquinaria dun reloxo nos conduce ao reloxeiro que o construíu.

A obra de Pluche¹⁶² foi todo un best seller da época. O seu éxito foi debido principalmente ao seu carácter divulgativo, ao estilo dialoal e as imaxes e ilustracións que saltean as súas páxinas. A intención de Pluche era “abrir los ojos del pueblo a las maravillas de la naturaleza para que éste cobrase conciencia de que tras ellas se escondía la mano de un Ser bueno y superior capaz de crearlas y darles sentido y unidad. La ciencia sin fe carecía de valor tanto como entender como funciona un reloj por dentro sin comprender para que sirve y qué indican las agujas y los números” (LÓPEZ SILVESTRE, 2003, 428). A obra de Pluche xa era coñecida por Feixoo, quen a cita nas Cartas Eruditas (1770, p.351) e por Martín Sarmiento que a considera unha obra “divertida, instructiva e útil”. A obra en cuestión tivo imitadores e un dos que máis se inspirou no seu estilo foi o médico e académico luso Teodoro de Almeida, autor dun *Diálogo sobre la filosofía natural*, obra que debeu ser moi lida en Galicia a xulgar polos numerosos exemplares existentes na

¹⁶² PLUCHE, N. A., Espectáculo de la naturaleza, o conversaciones acerca de las particularidades de la Historia natural, que han parecido mas a propósito para excitar una curiosidad util y formarles la razón a los Jóvenes Lectores. Escrito en el idioma francés por el Abad M. Pluche, y traducido al castellano por el P. Estevan de Terreros y Pando, Maestro de Mathematicas en el Real Seminario de Nobles de la Compañía de Jesús en esta Corte. Segunda Edición. Dedicado a la Reyna Nuestra Señora Doña María Barbara. En Madrid: en la Oficina de Joachin Ibarra, calle de las Urolas, 1756-58. Esta obra foi publicada por primeira vez en francés en nove volumes entre os anos 1732-50. Na Biblioteca da Universidade de Santiago consérvase, ademais desta edición, unha en francés do no 1739 e outras dúas máis en castelán. Iso da idea da difusión e aprecio desta obra en Galicia

Biblioteca Xeral da USC. Almeida fixouse na forma en que está escrita a obra de Pluche e utilizou os seus mesmos recursos: carácter expositivo-divulgativo centrado na temática da natureza (plantas, animais, ser humano e outros fenómenos analizados dende as ciencias naturais), estilo dialogal e abundantes ilustracións. Estas obras e outras moitas que sobre esta temática se escriben agora poden darnos unha idea da importancia que adquire tanto en España como en Galicia a Físico-teoloxía.

1. A Teoloxía das marabillas.

¿Que se entende por marabillas? No século XVIII o marabilloso entendese como o extraordinario e excepcional: fenómenos raros, medicinas milagreiras, presenza de cometas que auguraban malos acontecementos etc. No século XVIII cambia o concepto de marabilloso e xa se entende dentro do ordinario e cotián. O P. Feixoo critica as diversas formas de superstición, a veces disfrazadas de relixiosidade e arremete contra ese tipo de marabillas e a falsa milagrería en xeral. O marabilloso é a natureza no seu conxunto e calquera cousa que nela existe xa que non hai nada “in qua non mirandum aliquid inditum videatur”, como diría Aristóteles.

O marabilloso non está so no excepcional senón tamén no cotián. Todo queda incluído dentro dunha harmonía marabillosa do universo, que Castro utilizará con carácter apoloxético para afirmar a divindade. So a cegueira pode explicar a cerrazón dos ateos ós que ataca con dureza. Mentres os crentes afirman que na orixe de todo hai unha suprema Intelixencia, os “ateístas” – como el di- sostienen que la materia es eterna, un ser totalmente estúpido, ciego, sin ninguna dirección... Este caos, o este confuso ser es, según estos “desgraciados filósofos”, el principio de todo orden, que admiramos en el Universo” (Castro, 1780,t. I: 19). Os argumentos da físico-teoloxía que xa aparecían expostos polo xoven Fr.B.X. Feixoo (FEIXOO, B.X., 1773, t.VI: 230 ss.) quedan agora reforzados con maior optimismo na obra do lugués. As marabillas da natureza revelan a autoría divina do Universo:

“Estupendas combinaciones, dirá todo racional juicio, cuya resultancia sea un hombre , y una muger con toda su descendencia. Un hombre, y una muger, vuelvo a decir, cada cuerpo un milagro de estructura. En verdad no sería poco que una tal casualidad echara al mundo un hombre solo, o una muger sola; ¡ pero un home y unha

muger! Pero los dos sexos textidos con tan maravilloso artificio, tanto en si mismos, ó en los vasos para su propia nutrición y conservación, como en los precisos para a su involuntaria reproducción, y de cuyo consorcio debían salir los pueblos que componen el mundo; [...]. Se debe aún de paso añadir, que esta estupenda maravilla, y prodigiosa casualidad se halla tantas veces repetida con variedad indecible quantas son las especies de animales, plantas y mas producciones que la Natureza en si recoge. No puede llegar a otro tanto la más fecunda imaginación en fantásticos portentos” (CASTRO, 1780, t. I, 22-23).

Abonda nesta intención toda a exposición que fai no art. III do t. I sobre a existencia de Deus. Empez a poñendo á consideración do lector o complexo movemento da Terra e dos outros planetas arredor do Sol (en clara alusión ao heliocentrismo), os recorridos diarios que fai, que calcula en mais de nove mil leguas, e o mesmo sucede cos outros planetas no seu xiro. A pesar dos miles de anos que leva acontecendo isto, todo permanece nun constante estado. Este método das revolucións da Terra, segundo o “sistema hoy muy bien recibido de la estabilidad del Sol” ofrécenos un Universo admirable, pero que sería igualmente admirable se trocamos os movementos.

Fai o autor un recorrido descriptivo e poético pola Terra na que admira os océanos e ríos dos que sae a auga que rega as terras; tamén se para no aire que empuxa con forza, pero sometido a leis que o regulan. Vemos illós que forman fontes e regueiros, chuvias que fecundan a terra, ventos fríos e quentes que a templan. Morren unhas producións e nacen outras. Todo isto leva ao mesmo.

“La distinción de animales terrestres, volátiles, aquaticos, insectos, y la innumerable multitud, que en cada una de estas clases se encuentra ¿que otro fin tiene mas conocido, que formar la hermosura del Orbe, y conveniencias de la humanidad? ... ¿Quien no reconoce en la disposición de un buey, y en la lentitud de su paso un animado instrumento de agricultura, rústico compñero de un labrador? ¿Quién no admira la gallarda disposición de un caballo á competir con los vientos en su carrera manteniendo sobre su espinazo un jinete?... La maravillosa industria de los animales en otras clases de servicios, la modulación, y suave voz de las aves, y de los páxaros mas pequeños ..., confirma su dirección al servicio de aquel todo á que están destinados, ó del Orbe de la tierra, en que el hombre preside” (CASTRO, I, 129-31).

Plantas, animais e seres humanos reproducense e manteñen o vigor reproductivo. Os individuos morren, pero as especies seguen reproducíndose ao longo dos tempos. Por onde queira que miremos o mundo no que estamos sempre atoparemos unha chea de medios dispostos e ordenados a determinados fins.

Detense na *máquina humana*, nos tecidos que ten, nas súas membranas máis ou menos espesas, no sistema óseo, os pulmóns, o sangue que corre por todo o corpo, o que recorda as descrición que tamén fixera Descartes no *Tratado do Home*. De todo isto resulta a

“(…) gran máquina que llamamos cuerpo: máquina verdaderamente hidráulica[...], en cuya perfecta elaboración, y no impedido curso consiste la vida. ¿Podrá desconocerse en todo esto una inteligente atención a un determinado fin?”
(CASTRO, 1780, t. I, 44).

Tamén se para a considerar a conducta instintiva dos animais, especialmente chamativa no caso das abellas que funcionan moi organizadas e a capacidade arquitectónica dos castores. Aínda que supoñamos que ese instinto que se transmite de pais a fillos o consideremos como parte dese goberno puramente maquinal e consideremos aos animais como puras máquinas, ¿poden considerarse ditas máquinas- pregúntase- de tanta perfección e diferencia, como puro froito do acaso? Máis doado resultaría crer que postos os caracteres nun enorme montón e movidos ao azar, saísen de aí as grandes obras da humanidade, como a Iliada de Homero, o Quixote de Cervantes ou as Sagradas Escrituras.

Durante o século XVII hai unha teima en filósofos e científicos por potenciar a visión natural a través de instrumentos que permitan ir máis alá do que os nosos ollos permiten ver. Non so se enxeñan trebellos que apuntan a lonxanos planetas (telescopios), senón tamén aqueles que amplían o inmediato e deminuto (microscopios). A ampliación dos seres minúsculos a traveso do microscopio deixa ao descuberto un mundo tan maravilloso e insospeitado como o que se ve a gran distancia utilizando o telescopio. O Prof. Rodríguez Camarero recolle un texto de Malebranche no que este mostra o seu abraio polo mundo recién descuberto das moscas visto a traveso do microscopio:

“Las más pequeñas moscas son también tan perfectas como los animales de mayor tamaño... Ellas tienen coronas y penachos y otros adornos sobre su cabeza, que

sobrepasan todo lo que el lujo de los hombres puede inventar; y puedo atreverme a decir, que los que no han utilizado más que sus ojos, no han visto nunca nada tan bello, tan preciso, ni incluso tan magnífico, en las casas de los príncipes más notables, como lo que uno ve con las lentes en la cabeza de una simple mosca. El hombre no tiene más que un cristalino en cada ojo, la mosca tiene más de mil, pero ordenados con un orden y una exactitud maravillosa” (Recherche, I, VI, II,84-86)¹⁶³.

Francisco de Castro tamén parece interesado pola complexidade dos seres microscópicos cando se refire a que “ en la atmósfera vuelan infinitos animalillos invisibles y semillas, que arrojan las volantes madres de una pequeñez extrema, como del todo imperceptibles átomos... Se llena tanto á veces la atmósfera de estas semillas y vivientes, que la corrompen, causando en los animales mayores y plantas, y no menos en la especie humana, visibles males, enfermedades y pestes, de tan difícil curación, como inquirir la causa en sus particulares circunstancias de que proceden” (CASTRO, I, 70-71).

Castro comparte cos micrógrafos a admiración polo mundo dos insectos dotados dunha perfección que non atinamos a ver:

“ ¿Quién sabe si cursando la Naturaleza por siglos infinitos, disueltos por alguna casualidad los estorbos que achican los insectos á lo mínimo, llegarán a la grandeza y robustez de las mayores fieras? Nada mas les falta que la magnitud: en todo lo demás, si no les exceden, á lo menos les igualan... ¿Qué sería si viésemos una araña del tamaño de un elefante armada en mayor , como la vemos en el corto espacio que por naturaleza ocupa? ¿Qué animal podría resistir á sus ásperas garras y tronchantes sierras? Los mas alentados leones y tigres serían un jugueta de su ferocidad. Lo mismo podrá discurrir de otros insectos en quiene los armamentos no son menores” (CASTRO, I, 61-62).

Emulando a Pluche tamén contempla con espírito franciscano as plantas nas que admira a prodixiosa disposición e subordinación que gardan entre si os seus órganos, como se alimentan e reproducen, grazas a leis estables que non entenden. ¿Quen dotou de intelixencia ao po insensible para que das sementes que envolve agromen plantas de tamaños e especies diferentes? Admirable é igualmente o coidado co que a natureza estaña

¹⁶³ Cita recollida en Rodríguez Camarero, 1997: 14.

e cura de males e enfermidades tanto nas plantas como nos seres vivos. Os mesmos médicos advirten nos seres humanos o sabia que é a natureza para corrixir os seus erros.

Xa antes ca Pluche, polo 1725, Nieuwentyt publica *Existence de Dieu démontré par les merveilles de la nature*, que ten gran éxito de venda. En 1737, sae a *Biblia Naturae* de Swammerdam; e entre 1742-45, Lesser publica *Theologie des insects*. Este tipo de literatura naturalista tivo moito éxito na primeira metade do XVIII; pero na segunda metade caen en picado. Polo 1746 Diderot publica *Les Pensées philosophiques* onde enfronta a deistas contra ateos. Nos argumentos que uns esgrimen contra os outros xa non utilizan “as marabillas da natureza”, senón razóns preferentemente científicas. Esta mesma controversia se repite en *La Promenade du sceptique*. Os deístas asumen as marabillas da natureza para esixir a existencia de Deus, pero os ateos respostan que tales marabillas so poñen de manifesto a existencia dunha orde na natureza, pero nada máis. Todo se explica sen necesidade de acudir a Deus. Na *Lettre sur les aveugles* cuestiona Diderot moitos aspectos bíblicos, como a idade da Terra que se cifraba entre catro e seis mil anos, o diluvio universal etc. El xa fixa a idade da Terra nuns dez millóns de anos.

Francisco de Castro céntrase na natureza, como escaleira que nos eleva a Deus. Se nos fixamos nos movementos da terra e dos planetas, tamén temos que admiralos. ¿Como pode toda esta máquina – pregúntase- permanecer inalterada durante séculos sen unha man providencial que a protexa?

Se baixamos a vista á terra sobre a que pisamos, vemos illós que forman fontes e regueiros, chuvias que fecundan a terra, ventos fríos e quentes que a temperan. Morren unhas producións e nacen outras. Todo isto leva ao mesmo.

Plantas, animais e seres humanos reproducense e manteñen o vigor reproductivo. Os individuos morren, pero as especies seguen reproducíndose ao longo dos tempos. Por onde queira que miremos o mundo no que estamos sempre atoparemos unha chea de medios dispostos e ordenados a determinados fins.

Todo está probando a existencia dunha Sabedoría infinda que todo o ordenou e dispuxo de acordo con certas leis. A natureza está sempre activa e adiantando nas súas causas e efectos. Nunca cesou de obrar nin ten límite ás súas producións.

Castro non ten os coñecementos nin a categoría científica dun Boyle para levar adiante unha lectura do libro do Xénese dende os presupostos da ciencia ilustrada, pero tampouco existen tales demandas en Galiza nin sequera entre as elites máis cultas, resultando extemporáneo formular ese problema. Sen embargo o autor lugués considera

oportuna unha versión máis sinxela do problema utilizando a natureza e as ciencias naturais como vía para acceder á existencia de Deus. Non rexeita as clásicas vías de cartesianos e tomistas para demostrar a súa existencia e que tamén expón; pero a súa novidade está no camiño da natureza, seguindo a liña do abate Pluche. Como el tamén fai unha ampla descrición da natureza onde co poético se mesturan minuciosos e extensos coñecementos de ciencias naturais e bioloxía, tratando de amosar que trala fermosura e complexidade dos seres vivos está a man do Criador.

Polo tanto, “las maravillas de la naturaleza, el orden y la organización que observamos en la naturaleza no son más que un orden momentáneo o una simetría pasajera (...). Desde el nacimiento y el desarrollo del transformismo de las maravillas de la Naturaleza posiblemente no sean más que eso mismo: maravillas de la Naturaleza” (RODRIGUEZ CAMARERO, 1997: 21-22).

As marabillas da natureza remiten a algo alén delas, a existencia dun Autor Supremo¹⁶⁴ que lles dou orixe. Así se manifestan as diferentes voces apoloxistas dos físico-teólogos: Así como un reloxo que funciona ben remite a un bo reloxeiro, do mesmo xeito, a entrambilcada natureza remite a un Supremo Criador. A lóxica do razoamento queda clara. Pero esta linealidade argumentativa vese contrariada en Feixoo pola existencia do monstruoso. Tal e como sinala nas Cartas Eruditas, ten noticia da existencia dun monstruoso feto que describe así:

“Muy Señor mío: El monstruoso feto, que poco há se manifestó en la Villa de Fernán Caballero, y de que V.S. me envió una relación muy exacta, me confirma el miedo, que mucho tiempo há empezó a congojarme, de que la naturaleza burle siempre todos los conatos de nuestra Filosofía. Varias reflexiones me introduxeron ese temor en el alma, el qual sucesivamente va creciendo, de modo, que se me hace muy verisimil, que llegue a tocar la raya de la desesperación”

A irrupción deste ser estrano rompe a regularidade das leis naturais e supón un estado de excepción nunhas leis que foron así trazadas pola divindade. Non é de estranar que desespere ao freire bieito ata o punto de que lle resulta difícil de explicar racionalmente o vello problema do mal.

¹⁶⁴ FEIJOO Y MONTENEGRO, B. J. (1769-70), Cartas Eruditas y curiosas, Ed. Joaquín Ibarra, Madrid,t.3, pp 301. Cita recollida de LÓPEZ SILVESTRE, F.(203, 418).

2. O problema do mal: A Poneroloxía.

Utilizamos o termo Poneroloxía, (de etimoloxía grega: ponerós que adopta a acepción de malo, perverso) que recollemos dun artigo de Torres Queiruga (1995) para referirnos ao saber sobre o mal (tratado do mal).

O problema do mal é unha cuestión capital no pensamento filosófico-teolóxico, que como auga subterránea atravesa as distintas épocas históricas inquietando en cada unha segundo a forma que se ten de percibir a realidade. Aínda que é un problema perenne, non cabe prescindir da necesaria perspectiva histórica dende a que en cada momento se entende e que reflicte a evolución histórica do problema.

Dende un comezo, a explicación deste asunto ligouse á natureza caída, como acontece nos inicios da teoloxía cristiá. O Humanismo deixase contaxiar do pelaxianismo e, aínda que non nega a realidade do pecado orixinal, rebaixa a súa forza e marca distancias fronte ó agustinismo que recalca a importancia salvífica da gracia divina. Abandonase a idea agustiniana de que a natureza humana está definitivamente corrompida e avógase pola forza creadora humana. Fronte á Reforma luterana que insiste na salvación gratuíta, Erasmo resalta a liberdade e autonomía humanas. No século XVII Blas Pascal posiciónase de parte do xansenismo presente en Port-Royal que dende o *Augustinus* (graza sen obras) recupera a vella tradición agustiniana da salvación pola grazia, poñendo as tintas sobre a natureza caída. El presenta o drama da natureza humana que non se reduce a razón senón que tamén é sentimento, paixóns, erros, temores e esperanzas para convidar aos humanos a humillarse, a ver a súa miseria e sentir a necesidade de Deus. Calca as tintas na miseria moral humana para loar o espírito que eleva a Deus.

A modernidade é un momento de cambio de sensibilidade histórica que se vai a notar tanto na forma de prantexar o vello problema do mal como na resposta que se lle vai a dar ao mesmo. Dous coetáneos de países distintos, Bayle e Leibniz van a poñer de manifesto tamén dúas visións diferentes: unha máis teolóxica – a de Bayle- e outra máis metafísica – a de Leibniz.

Bayle, que sufriu de preto as consecuencias da intolerancia relixiosa, mantén que fe e razón son irreconciliables. Por unha parte fai unha profesión de fe cega na omnipotencia

divina, e por outra, defende unha posición pesimista na natureza humana. O problema do mal so ten solución dende un posicionamento fideísta. A razón é incapaz de acharlle solución.

Leibniz asenta o problema no pensamento filosófico. O fundamento do mal está na constitución mesma das cousas. É dicir, os seres son imperfectos por natureza. Esta é a razón metafísica do mal como algo constitutivo da realidade. Por esa causa non cabe un mundo sen mal porque sería tanto como afirmar a existencia dun sen sentido, un imposible metafísico. Cita Torres Queiruga a este propósito un texto moi significativo no que Leibniz se pregunta “¿onde atoparíamos a fonte do mal? A resposta é que debe ser buscada na natureza ideal da creatura, en tanto que esta natureza está encerrada nas verdades eternas que están no entendemento de Deus, independentemente da súa vontade. Pois é preciso considerar que hai unha imperfección orixinal na creatura antes do pecado, porque a creatura é limitada esencialmente; de onde resulta que non podería sabelo todo, e que pode equivocarse e facer outras faltas” (Torres Queiruga, 1992: 113).

¿Cabería entón un mundo mellor ca este, sen sufrimentos e sen pecado? Preguntarse por iso sería tanto como preguntar pola posibilidade da existencia dun mundo sen vida e sen liberdade. Tampouco ese sería un bo mundo. Porén conclúe Leibniz que un mundo perfecto é unha contradicción e, polo tanto, este mundo é o mellor que podería facerse.

A *Theodícée* de Leibniz xunto con outra obra precedente de King poñen as bases do que se coñece como a visión optimista sobre o mundo do XVIII. En efecto, a comezos do XVIII fíxase a polémica sobre o mal ca aparición da obra de William King, *De origine mali* (1702), traducida ó inglés no 1732 por Edmund Law, baixo o título, *An Essay on the Origin of Evil bay Dr. William King, translated from the Latin with Notes and a Dissertation concerning the Principle and Criterion og Virtue and the Origin of the Passion*, Londres, 1732 (LOVEJOY, A.,1983: 275 ss). Como xa se ve polo título, a obra incorpora adicións extraídas algunhas de escritos póstumos que tratan de dar resposta a obxeccións que se lle fixeron. King retoma a visión escolástica do mal e dende aí trata de fundamentar unha explicación optimista do mundo.

¿Qué motivos impulsan a King e a Leibniz a defender unha visión optimista do mundo, cando a experiencia parece apuntar a todo o contrario? Eles non son cegos respecto

á experiencia. É precisamente a constatación do mal o que os leva xustificar a existencia de Deus o a xustificar a existencia do mal ante un Deus bo e xusto. Esta é a finalidade da Teodicea.

Deus para romper a súa soedade decidiu crear o mundo, pero non podía facer un clon de si mesmo, outro Ser Perfecto. Forzosamente o mundo creado debía ser imperfecto. De aí hai que deducir que o mal é constitutivo das cousas porque de Deus abaixo todas están afectadas por defecto e limitación. Esta é a visión metafísica do mal: todo ser creado é limitado por natureza. Existe ademáis un mal físico (sufrimento) e un mal moral (o pecado, consecuencia da vontade perversa que leva ao ser humano a desviarse do fin para o que foi creado). Por conseguinte, o mal é constitutivo de todo ser mundano. Toda realidade á vez que é está afectada pola nada que a limita (sen que iso implique o vello maniqueísmo). Hai un texto de Jenyns de mediados de século que recolle ben esta idea:

“ Estoy convencido¹⁶⁵ de que hay algo en la naturaleza abstracta del dolor que conduce al placer, que los sufrimientos de los individuos son absolutamente necesarios para la universal felicidad [...]. ¿Sobre qué montañas de crímenes no se ha montado todo imperio su cima de prosperidad y lujo y qué nuevas escenas de desolación aguardan a su caída? [...]. Los placeres anejos a la conservación de nosotros mismos son a la vez precedidos y seguidos de innumerables sufrimientos; precedidos de masacres y torturas de los distintos animales con que se preparan las fiestas ...”.

Esta idea do mal metafísico, como dualidade ser-nada está presente igualmente na obra de Francisco de Castro:

“ Si entre las hierbas saludables las hay venenosas, si se ocultan áspides entre las flores; si la tierra abriendo sus senos no menos manifiesta los preciosos metales y pedras, que el mortal arsénico; si entre animales útiles los hay feroces, y no pocas veces nos incomodan los domésticos ... No sólo esto, sino que de lo que nos es nocivo en un caso , nos aprovechamos con mucha ventaja en otro” (CASTRO, 1780, t. I, 153).

¿Non puido crear Deus un mundo de seres máis perfectos eliminando aos defectuosos? Un dos atributos divinos é a bondade –argumneta King-. É esa cualidade a

¹⁶⁵ En Jenyns (1757) , *A free Inquiry into the Nature and Origin of Evil*, pp. 60-62. Recollido por Lovejoy, o.c., pp. 268-69.

que forza a Deus a dar existencia a todo ser por pequeno ou degradado que sexa, con tal que a súa existencia non implique ningunha contradicción lóxica (como era de esperar dun racionalista). Polo tanto, no mundo deben estar todos os seres , por despreziables que sexan, non debendo quedar ningún elo na gran cadea do ser:

“Contémplese cómo los males surgen y se multiplican entre sí, mientras la infinita Bondad sigue urgiendo a la Deidad a hacer lo mejor de lo mejor. Esta lo mueve a dar la existencia a las criaturas, que no podrían existir sin imperfecciones y desigualdades. Ésta lo incita a crear la materia y a ponerla en movimiento, lo que necesariamente va acompañadode separación y disolución, de generación y corrupción...”¹⁶⁶

A enorme riqueza dos seres complica á vez a súa existencia creando oposición en rivalidade entre eles para manterse na vida. É a loita pola vida, como diría Darwin. O mal físico parece entón inevitable. Existen animais predadores e outros destinados a ser presa e base de alimentación daqueles; hai animais libres e outros destinados ao uso doméstico cunha vida curta. Hai animais feroces, como tigres ou panteras; venenosos, como alacrás ou víboras. ¿Non poderían existir víboras sen veneno ou tigres sen garras? Nese caso, xa non estaríamos a falar de tigres ou de víboras, como tampouco falaríamos de seres humanos se xunto aos bos non existen os malos, porque niso consiste precisamente a súa esencia. O lobo ten que devorar cordeiros e estes teñen que servir de comida para aqueles.

Na abundancia e diversidade de seres maniféstase a bondade divina, que non elimina formas de ser, senón que, pola contra, concede toda forma de existencia por ruín que sexa. Deus puido facer unha materia sinxela e con movemento uniforme; pero o que denota a existencia dunha Intelixencia sublime é que fixo moitos tipos de materia con movementos diversos e encontrados. Os males –como xa dicía Agostiño de Hipona- son como sombras para resaltar as luces dun cadro. Así se explica tamén Francisco de Castro:

“Esta sabia arquitecta, que llamamos Naturaleza, no siendo mas que la práctica observancia de los eternos decretos en este inferior Universo, guarda una regularidad en sus producciones de infinita variedad. La uniformidad sería menos agradable y daría menor idea de su Autor. Aquellos animados seres, en que parece se

¹⁶⁶ King, Essay,I, 176. Cita recollida en Lovejoy, o.c.,p.282.

muestra imperfecta, revelan a nuestros ojos aquellos en los que admiramos su perfección: sirven, como las sombras de un cuadro, de realzar las imágenes y pinturas primorosas, sin las que todo su complejo sería un desagradable montón; o como la variedad de acentos en la música, cuyos altos y bajos en correspondiente armonía la hacen delectable al oído, al paso que el unitono desagrada; o como los colores á vista, que entonces mas embelesan, quando no solo se muestran variados, sino que gradual, e insensiblemente ascenden en sus matices dende lo ínfimo ó sublime, o baxan de lo sublime a lo mas ínfimo, como experimentamos en las mas hermosas flores” (CASTRO, 1780, t. I, 96).

A mediados de século a conciencia da presenza do mal vai a sufrir unha experiencia especialmente dolorosa. O terremoto de Lisboa de 1755 foi a causa que lle fixo caer a moitos ilustrados as vendas dos ollos. O día 1 de novembro, día de Santos, moitos portugueses estaban nas igrexas oíndo misa... En cuestión de segundos viñéronse abaixo moitos edificios e debaixo quedaron os mortos que se contaban por miles.

Castro tamén se fai eco na súa obra dese terremoto no país veciño:

“Por otra parte vemos con frecuencia desordenados los elementos de tal modo, que parece van acabar con la Naturaleza. La tierra tiembla derribando los edificios, que sobre ella se sustentan; y tal vez se abre tragándose las poblaciones. Los ventos se sueltan con tanta furia, que á su ímpeto nada resiste, causando mil desordenes en la superficie del globo [...]. El exceso de algunas de las cualidades, o principios, que mantienen en equilibrio la atmosfera, inmuta todo su natural temperamento, causando crueles hambres, tristes epidemias, o pestes mortales, y llenando la tierra de cadáveres de hombres y brutos”(CASTRO, 1780, I, 140-41).

Non resultaba doado seguir mantendo unha postura optimista con respecto ó mundo. Mesmo parecía un sarcasmo afirmar que nos atopabamos no mellor mundo dos posibles, como afirmaba Leibniz. Deus non pode querer o mal, pero tampouco pode cortar a liberdade humana. Polo tanto hai que admitir unha vontade divina tolerante, pero non é responsable do mal-afirmaba.

A esas ideas optimistas responde Voltaire no *Poema sobre o desastre de Lisboa* e en *Cándido*. Non comparte o optimismo xermánico. ¿Como poden compatibilizarse a idea do mellor dos mundos co sufrimento e morte de inocentes? As guerras, as enfermidades, os roubos, as violacións e terremotos como o de Lisboa obrigan a situar o problema do mal dentro dos límites dun realismo ineludible. Ante a crúa realidade que se mostra por todas

partes, a hipótese do mellor dos mundos desvanécese e cobra forza unha visión menos idealista e máis cercana os feitos. Cando Cándido- o personaxe voltairiano- se achega a Lisboa e observa o panorama desolador tras o terremoto con miles de cadavres baixo as cinzas, iso fállelle renunciar a calquera optimismo. O mal non pode erradicarse do mundo, pero a solución tampouco é puramente contemplativa. A saída é poñer mans á obra para remedialo, traballar. É preciso orientar a vida cara a actividade e o traballo, non como fuxida do problema, senón como única forma de facer soportable a vida mesma.

Rousseau traslada a responsabilidade do mal á sociedade. O mal xa non é imputable a Deus nin ó individuo senón á sociedade que nos corrompe. O conflito ben-mal empeza cando o amor a si mesmo dexenera en egoísmo e se volta opresor. Aí está o principio agustiniano da Cidade do Diaño. En sociedade espertan paixóns que non se coñecían no estado natural. O problema do mal pasa por unha solución ético-política.

¿Como un Ordenador tan sabio pode permitir tantos desaxustes nas leis da natureza, convertendo a terra nun espectáculo de traxedias? Aquí teñen un argumento os ateístas que negan a providencia e deixando o mundo a mercé de todo tipo de casualidades. Para Castro, todas as tristes escenas orixinadas nos desordes non significan máis que o feito de que todo esta sometido a un Supremo Lexislador. Non hai verdadeiro desorde natural senón que na orde hai numerosos axentes que concorren á súa execución e iso pode ocasionar a desorde. A volta á antiga orde tras momentos transitorios de aparente abandono proba a suxeición ás leis:

“En la vuelta á su antiguo orden conocemos unas leyes, que pueden tal vez invertirse, pero no de todo desconcertarse; pero esta inversión no menos fue prevista por el Autor de la Naturaleza, que la regularidad en su observancia”(CASTRO, 1780, t. I, 144).

A variedade de perfecto-imperfecto, ben-mal, forma un todo harmónico. Excluir o defectuoso é romper esa harmonía fermosa por diferente:

“Todo el Universo está puesto en armonía; esto es, una debida proporción y consonancia de las partes con el todo, y del todo con sus partes, lo máximo con lo mínimo y medio, y lo mismo con lo medio y con lo máximo. El Universo es un todo completo que abraza en su plenitud todo lo que es, o existe: es el todo por excelencia en todos, porque todo en si lo recoge: quanto se dice de todo, nada es mas respecto del

Universo, que es una parte, o un todo parcial. En todos los parciales, que componen el universo, hay otros todos menores, que siendo tambien un todo respecto a sus partes, no son mas que partes respecto do todo al que se dirigen” (CASTRO, 1780, t. I, 123).

Todo canto acontece xa foi previsto polo Creador porque

“ los trastornos , que sobrevienen en la Naturaleza contra las reglas de su ordinario curso; por más que los llamemos accidentales, no menos fueron previstos por el Supremo Legislador, que el orden mismo regular”(CASTRO, 1780, t. I, 155).

Isto significa que a presenza do mal no mundo entraba nos plans divinos dende a eternidade (harmonía preestablecida), idea que exaspera a Voltaire cando critica ós optimistas. O mal non é máis soportable por explicar que é inevitable. Pola contra, a Voltaire resúltalle máis soportable o mal precisamente por misterioso e inexplicable.

10.4.4. Outras achegas.

Castro dedicou varios tomos da súa obra a estudar a relixión e teoloxía pagana cunha finalidade apoloxética, mostrando como os pobos antigos, guiados pola súa razón chegaron a descubrir a existencia dun Ser Supremo, aínda que non recibisen ningunha revelación positiva.

Afirma que o coñecemento que tiveron os xentís sobre Deus está cheo de erros, pero admite que a través da natureza o ser humano chega a descubrir a existencia do verdadeiro Deus.

Pese ao ofuscamento que tiveron os xentís, reconece neles o valor de moitas escolas iniciáticas que guiaron cara a virtude. Cita as de Isis e Osiris (Exipto), Mitra (Asia), Cibeles (Samotracia), Baco (Beocia), Venus (Chipre), Xúpiter (Creta), Vulcano (Lemnos), Castor e Polux (Anfisía), Ceres e Proserpina (Atenas). Os cultos máis famosos foron os Eleusinos e os de Proserpina, que eclipsaron ao resto. Estes cultos mantiñan un gran segretismo nos ritos iniciáticos de tal xeito que quen os desvelase corría serio perigo. Co tempo, foron decaendo e puideron coñecerse os misterios que gardaban e a relixión tamén caeu en desuso.

Refírese tamén á predicación do Apóstolo Paulo no Areópago de Atenas e afirma que aínda que os seus membros eran politeístas, sen embargo encamiñábanse cara o Deus verdadeiro a quen supersticiosamente xa adoraban. Alude tamén a diversos cultos dos xentís que rodeaban ao pobo escollido, pero que xa coñecían e temían ao verdadeiro Deus. Coñecían a verdadeira divindade, pero descoñecían os seus atributos. A súa teoloxía estaba errada, pero xa se dirixían á verdade suprema.

Para chegar ao coñecemento da divindade é preciso abstraerse de todo o sensible. Os mesmos filósofos gregos Aristóteles e Platón din que non se pode alcanzar a verdadeira Sabedoría senón tras superar o variable das cousas sensibles e chegar a un principio exento de toda materia.

Se difícil é chegar a coñecer a Deus, non menos resulta expresalo. Por iso, cando Moisés lle pregunta quen é, respóndelle dicindo:” Eu son o que son”, un ser totalmente independente. Na súa natureza non ten orixe nin fin, é dicir, Deus non ten tempo, é eterno. Estar sometido ao tempo significa pasar por vicisitudes, pero a eternidade carece de sucesión.

Para Sócrates Deus é unha mente singular, un ser simplicísimo. Para Séneca, Deus é todas as cousas, é todo ánimo e todo razón. É providente e coida de que non se desbarate o universo. Esquilo dicía que Deus era unha inmensa Maxestade, descoñecido en si e so coñecido nos seus efectos. Sigue o autor con testemuñas dos Pais da Igrexa sobre o verdadeiro Deus.

En Castro asoma certo racionalismo teolóxico en canto pon de manifesto que o ser humano pode chegar á verdade a través da natureza e da propia conciencia. Fai unha interpretación do pensamento de Platón – polo que sente unha grande admiración- segundo a que este filósofo non so coñece a Deus senón que tamén formula na súa época con bastante claridade a idea da Trindade cristiá:

“En conclusión, de varios dichos de este Filósofo esparcidos en sus escritos, parece inferirse que conoció tres hipóstasis arcaicas, o tres principios en un Ser Divino. Este divino ternario lo explicaron en el Philebo con los nombres de Bien, de Inteligencia, y de Espíritu, colocando el Bien en el supremo lugar, donde la inteligencia, y espíritu trahen su origen, y de quien son inseparables. Al Sumo Bien suele llamar Júpiter, y Dios de los Dioses. A la Inteligencia llama también Sabiduría,

Razón, o Verbo engendrado por el Sumo Bien, Criador, o causa de todas las cosas. Finalmente afirma en terminos expresos, que el Espíritu que es Dios, con la Inteligencia, que es Dios, arreglan sabia, y felizmente todas las cosas” (CASTRO, 1780, t. II: 79) .

Plotino perfeccionou a doutrina platónica e afondou nela describindo con maior claridade as tres Persoas divinas. Di que a mente é o Artífice do Universo, que o Ánimo é creado pola mente, e que o Pai é o Ben que se comunica á mente.

Expón tamén as ideas que tiñan sobre a Trindade os filósofos Numenio e Amelio, que precisan mais eses conceptos, chegando xa a un sentido semellante ao que dan os Evanxeos. ¿De onde sacaron estes filósofos o concepto da Trindade? ¿Dos mesmos libros do Antigo Testamento? Non parece probable porque nin os mesmos rabinos foron capaces de extraelo e coñecíanos ben. En realidade Platón non fala propiamente da Trindade senón de tres deuses ou de tres formas de denominar ao mesmo Deus. Castro ve certa relación entre a teoloxía cristiá da Trindade e as ideas platónicas.

“Las tres hipóstasis de Platón, el Bien, la Inteligencia, y el Espíritu: ó el Padre, el Verbo y el alma del mundo, son tres distintos Dioses en el sentido de este Filósofo; o mas bien: son tres denominaciones de un solo Dios por respecto á las criaturas. Su confuso modo de explicarse da motivo á concebir uno, y otro: lo primero es un politeísmo común en la Gentilidad: lo segundo un pensamiento racional en defecto de superiores luces, y nada indigno del elevado entendimiento de Platón en la esfera natural...” (CASTRO, 1780, T.II, p.99).

Os seus seguidores neoplatónicos, entre os que destaca Plotino, Numenio e Porfirio aproxímanse máis á doutrina trinitaria cristiá. Os Pais da Igrexa, particularmente Agostiño de Hipona botarán man do pensamento platónico e neoplatónico para explicitar as ideas cristiás sobre o misterio trinitario

Concluindo, diremos que o pensamento de Francisco de Castro trata de recompoñer os vellos enfrontamentos entre razón e fe, prestixiando a razón na que recoñece a capacidade desveladora non so dos secretos da natureza senón que mesmo é capaz da adiantarse á mesma revelación cristiá, como acontece con Platón. Deste xeito consegue poñela a cuberto das críticas e diatribas que contra ela se lanzaban dende o campo máis

reaccionario da teoloxía escolástica. Castro confía no poder da razón, pero tampouco quere que entre en conflito coa súa fe cristiá.

Parécenos atinado o que manifesta López Silvestre (2003, 446 ss.) cando alude ás razóns polas que Marcelino Menéndez Pelayo lle dedica tan pouco espazo ao pensador lugués na súa *Historia de los heterodoxos españoles*. Castro mantén a súa propia liña de pensamento, distante tanto de materialistas escépticos que se saltaron a fronteira da ortodoxia, como de acendidos apoloxistas que se escudaron en rancios argumentos para atacar a nova ciencia e as novas ideas. A obra de Castro contribuíu sen dúbida a dar a coñecer as novas ideas ilustradas sen que iso, grazas ao seu talante conciliador, supuxese ningunha alteración nin sobressalto na práctica relixiosa dos galegos cultos da época.

É verdade que Castro abarcou moitos temas e non sempre os desenvolveu coa detención e esmero desexables. Sen embargo é o único caso en Galiza no que unha obra deste tipo abre as portas da teoloxía á nova ciencia que tanta desconfianza suscitaba, posibilitando así unha especie de transición ás novas ideas ilustradas que se presentaban plenamente compatibles coa fe da sociedade galega.

CAPÍTULO 11: XOSÉ GONZALEZ VARELA.

11. 1. BREVE SEMBLANZA.

Descoñecese a data precisa do nacemento de González Varela porque non se conserva o libro de Bautizos parroquial correspondente a eses anos. Sábese que naceu en S. Xurxo de Goá (Cospeito, Lugo), na diocese de Mondoñedo. Era fillo de Pedro González (de Goá) e de Antonia Sanjurjo e Varela (de S. Lourenzo de Arbo). Os seus avós paternos eran Bermudo González e María Rosa López (de Goá); e os maternos eran: Xosé Sanjurjo Montenegro e Agustina González Varela (de Arbo). Hai constancia que polo 1785 ingresa no colexio de Fonseca en Santiago para estudar Filosofía e Canons. No seu expediente hai moitas testemuñas de limpeza de sangue, segundo esixían as regras para ser colexial. Sábese que en 1794 dirixiuse ao Consello solicitándolle que sacase a concurso público as cátedras que quedaran vacantes por mor da expulsión dos xesuítas e que se cubrisen de forma transparente en consonancia ca legalidade en vigor, provocando unha forte polémica.

Era afeccionado a ler libros prohibidos pola Inquisición e parece que, baixo pretexto de substituír ao bibliotecario universitario Dr. Pedrosa, pasaba horas lendo no local onde se custodiaban as apetecidas obras. Este feito chegaría aos ouvidos da Inquisición que lle chamaría a atención prohibíndolle de forma expresa que en adiante frecuentara dito lugar.

Doutor en Artes, Teoloxía e Canons, foi avogado dos Reais Consellos e vicerrector do colexio San Xerome onde se reunía un club de afrancesados e ao que acudía Bazán de Mendoza (o seu fundador e presidente) e outros simpatizantes. Alí planean a renovación do ensino universitario e a provisión de cátedras tratando de romper o monopolio do clero sometido a regra. En 1799 foi cesado do cargo de vicerrector baixo o pretexto de casarse –

feito que contravía as constitucións do Colexio- , pero en realidade debíase ás ditas reunións de afrancesados que tiñan lugar no seu cuarto do Colexio de S. Xerome¹⁶⁷.

Non se pode desligar a figura de González Varela do movemento afrancesado galego. As súas simpatías polos franceses tivo oportunidade de facelas patentes cando invadiron Galiza. El xunto con outros catedráticos de Universidade adiantáronse a felicitar ao Xeneral Murat, a quen consideraban impulsor dun novo modelo político e social, feito que molestou a outros compañeiros de cátedra, polo que no claustro do 1 de xuño de 1808 – no que se crea o Batallón Literario- foi suspendido da súa cátedra xunto con Bazán de Mendoza e José de la Vega, por manifestar “sentimientos contrarios a la causa pública en las actuales críticas circunstancias, amenazando negarían certificados de curso al que se atreviese a decir que los ejércitos franceses que cruzan por nuestra España tenían otras intenciones que las de amistad y nuestra propia felicidad”¹⁶⁸ . A comezos de 1809 el e os seus compañeiros foron repostos nas súas cátedras polo Xeneral Marchand. González Varela foi nomeado maxistrado da Policía e comisionado para facer o inventario dos libros e obxectos de valor de S. Martiño Pinario.

El coma outros ilustrados que simpatizaron cos ideais revolucionarios franceses puxéronse do seu lado, sendo tachados posteriormente de traidores polos seus compatriotas. O clero e os liberais, en cambio, optan por combater aos franceses aliándose ca aristocracia e encirrando contra eles aos campesiños aos que, cando xa non os necesiten, abandonan de novo na súa marxinação. A Igrexa galega loita con todas as súas forzas contra os franceses e os seus seguidores. O xornal “El Patriota compostelano” invita a “*escupir, abominar y desterrar a los acaudillados ateos que el infierno vomitó en Francia para que pasando los Pirineos enarbolasen el estandarte de la irreligión en España*”(BARREIRO SOMOZA, J. , 1972: 163-188). Os ilustrados galegos convertéronse no branco de todas as críticas. Dende a Prensa denígraselles considerándoos un pérfidos e desnaturalizados patricidas. Unha vez que marcharon os franceses, a Universidade represaliou e sancionou con dureza aos afrancesados. González Varela foi declarado traidor por unha sentenza do 28 de abril do 1810, revocóuselle o título de Doutor, o seu nome foi borrado de todos os libros da Universidade (“*damnatio memoriae*”) e expulsado

¹⁶⁷ Ver a obra de BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R. (Coord), (1998), *Historia da Universidade de Santiago de Compostela*, t-I, 446 ss.

¹⁶⁸ Ibid. 548.

da mesma, confiscando os seus bens. Grazas á amnistía do 1820 puido reincorporarse á súa cátedra universitaria. Morre en Santiago no 1842.

11. 2. OBRAS:

1800: *Discurso sobre el modo que tienen las pasiones de manifestarse y de obrar en cada hombre*, Santiago.

1801: *Ars rationis. Metaphisica*, Santiago.

1801: *Ars ratiotinandi, sive Logica, ad gallaicorum adolescentium usum potissimum accomodata*, Ignacio Aguayo, Santiago.

1803: *Metaphisica generalis atque particularis ad gallaicorum adolescentium usum ordinata atque elaborata*, Ignacio Aguayo, Santiago.

1808: *Ratiotinandi Ars, sive Logica, ad Gallaicorum Adolescentium usum potissimum accomodata, Regioque iussu ipsis praelegenda assignata in Lyceo Compostellano*: addita, correcta, et in multis emendata a suo Auctore Josepho Gonzalecio Varela, In Typog. Compost. Ignacio Aguayo, Santiago.

Traduciu ao español os *Principios lógicos* (1821) de Destut de Tracy (1754-1856) ao que engade algunhas notas. Este autor sitúase dentro do pensamento sensista de Locke e Condillac. O pensamento fúndase na actividade dos sentidos.

As obras lóxicas e metafísicas destinadas a servir de texto na Universidade están escritas en latín, por ser o idioma culto usado nesa institución. Pero mentres a *Metaphisica* esta escrita cun estilo argumentativo e siloxístico –usual na escolástica-, a *Lóxica*, en cambio, aínda que escrita e latín igualmente, adopta unha forma lineal e directa de describir e argumentar – facilitando a súa comprensión- sen perder por iso rigor científico.

11. 3. PENSAMENTO LÓXICO-FILOSÓFICO.

11. 3.1. Crítica á escolástica.

Tanto González Varela como Luís Antonio Verney (O Barbadiño), o seu mentor, son críticos coa filosofía escolástica.

Verney acúsaos escolásticos de contaxiarnos dos vicios nos que aristotélicos e autores árabes se corrompen, entre os que destaca os seguintes:

Os escolásticos atrancan a liberdade de filosofar ao enxalzar en exceso a filosofía peripatética a que lle tributan unha adhesión incondicional. Non utilizan con claridade un criterio de verdade, nin dan ningunha norma de filosofía crítica.

“Disputan sobre asuntos inusuales e ininteligibles, como los universales, la analogía, sobre el primero que conocemos, principio de individuación [...], y otros “asuntos de este estilo que, aunque no soy muy lento en comprender ni le dedicasé poco tiempo y diligencia para comprender estas cosas, no pude comprender y me daba reparo decir si eso que no entendía o entenderían los que lo trataron” (VERNEY, L. A., 1762: 19)¹⁶⁹

Continuas disputas sobre o significado de palabras carentes de significado e que eles mesmos a penas logran definir.

A súa lóxica –a escolástica- non é unha pescuda sobre a verdade senón unha continua disputa sobre os obxectos,o perspicuo e o certo.

Verney bota man da testemuña de ilustres pensadores, como Lorenzo Valla, Rodolfo Agrícola ou Luís Vives, que condenaron con dureza as necidades dos escolásticos e melloraron a forma de pensar humana, para afianzar as súas críticas.

González Varela coincide con Verney e tamén se mostra crítico ca escolástica, o que non lle impide incluír na súa lóxica moitas definicións acuñadas por ela, como os

¹⁶⁹ VERNEI, L. A. (1762): *De re logica*, Olisipone, Typ. Michaelis Rodericii, p. 19. Recolle a cita de Melchor Cano, *De locis theologicis*, LVIII, c. 7.

conceptos de percepción, sensación, imaxinación, memoria, abstracción, xuízo, definición, división e outros.

11.3.2.. A Lóxica.

Polo 1801 publica González Varela un libro de lóxica que trata de que sexa aceptado polo claustro universitario como libro de texto para utilizar na súa cátedra. No 1808 publica unha segunda edición na que amplía a 1ª. Nunha primeira ollada ao índice da obra non se diferencia moito do libro de **Jacquier**¹⁷⁰ que constaba oficialmente como libro de texto de Filosofía na Universidade compostelá. Coincide con el na división que fai da lóxica en catro grandes partes nas que trata: das ideas, dos xuízos e proposicións, do siloxismo, e do método. Cada unha destas partes desenvólvea en varios apartados nos que seguen manténdose as coincidencias. A simple vista semella unha lóxica que se mantén dentro dos lindeiros da ortodoxia escolástica progresista. Pero esa primeira impresión é falaz. A reprodución do esquema de Jacquier puido ser unha artimaña da que se valeu para non alterar o programa oficial e lograr o beneplácito dun claustro pouco partidario de novidades e así poder utilizala como libro de texto en substitución do autor galo. Isto recorda as vellas tácticas que tempo atrás usaran os enciclopedistas para burlar os controis da censura, pasando desapercibidos en entradas que era de esperar que fosen miradas con lupa polos censores, e metendo verdadeiras cargas de profundidade naquelas outras que semellaban intranscendentes. Algo semellante sucede tamén con esta Lóxica, que sigue un programa escolástico, pero os contidos son revolucionarios. Cando lemos con atención a orixe das ideas e as súas clases, xa non sigue a doutrina aristotélico-escolástica senón que aposta decididamente polo empirismo, algunha achega do cartesianismo e tamén se notan ideas do sensismo de Condillac, como máis adiante se verá.

Na introducción explica que a razón da nova edición é mellorar a primeira, na que observou que “faltaban algunhas cousas, sobaban outras e moitas quedaran escuras”. Trata asemade de xustificar a súa utilización na súa cátedra polas dificultades de atopar un bo

¹⁷⁰ JACQUIER, F. (1787), *Institutiones Philosophicae*, Imprenta y Librería de Alfonso López, Madrid. Consta de 5 tomos. O 1º está dedicado á Lóxica e Metafísica; o 2º á Psicoloxía e Teoloxía natural; o 3º e 4º á Física xeral; e o 5º á Física particular e Filosofía moral. A división da obra está en relación cas catro partes nas que divide a Filosofía: Lóxica, Metafísica, Física e Ética. A Lóxica divídease en catro grandes partes: as ideas, os xuízos, o siloxismo e o método.

libro de texto de lóxica adecuado a mente dos xóvenes estudantes. Iso foi o que lle levou a compoñer unha obra na que bota man de ideas doutros autores, de elementos sacados da propia experiencia docente e da súa reflexión para establecer uns contidos ben ordenados e distribuídos cos que informar adecuadamente ós xóvenes. Recoñecese debedor con outros autores: “nada está máis lonxe de min ca gloria de considerarme inventor das ideas cas que elaborei o meu opúsculo, todas elas atópanse nos libros dos lóxicos: son moi antigas, preceptos de razoar xa vellos, de aí que a min so se debe a orde e a claridade cos que se mostran as normas, e nada máis”¹⁷¹. Descoñecemos como se interpretaron estas palabras na súa época; pero dende logo, coñecendo a fondo a súa obra, tomadas ao pe da letra non son moi esaxeradas.

Adiántase a posibles obxeccións que lle poderían facer algúns ó seu librinho (libellum) por omitir cuestións que se ventilaban na escolástica, pero a obra non se escribe para eruditos senón para alumnos e trata de adaptarse ós seus coñecementos e capacidades. aínda que non se considera perfecto e libre de erros, sen embargo tampouco se lle pode negar vontade e preocupación por levar a bo termo a presente obra.

Amoesta ós xóvenes para que non deixen das mans a lóxica para poder dese modo preparar a súa mente non so para saber pensar en calquera materia senón tamén para xulgar con prudencia.

11.3.3.. A presenza da filosofía sensista en Galiza.

A presenza do sensismo significa un reforzo para a ciencia experimental que se está abrindo camiño nas cátedras universitarias e un rexeitamento tanto da escolástica como do racionalismo apriorista cartesiano. O sensismo de Condillac marcha en paralelo á entrada da física newtoniana nas universidades. Na súa obra lóxica aplica o método de Newton (hipoteses non fingo) para investigar o problema do coñecemento humano. De aí o inevitable rexeitamento de calquera forma de apriorismo gnoseolóxico.

A teoría sensualista de Condillac afonda na dirección empirista e psicoloxista emprendida por Locke e reduce as fontes do coñecemento a unha única: a sensación.

¹⁷¹ GONZÁLEZ VARELA, J (1808) *Ars ratiotinandi sive Logica*, Ignacio Aguayo, Santiago, prólogo (sen paxinar). Traducción propia do orixinal en latín.

Abandona a reflexión que puxera Locke porque propiamente non é fonte de ideas senón mero canle a través do que emanan as sensacións dende os sentidos.

O pensamento sensista entrou na Península ibérica a través de Locke, pero non directamente, senón a través das obras de Condillac e de Voltaire, como afirma Abellán (ABELLAN, J.L., 1993: 79-80). Este sensismo está presente na obra de Antonio Eximeno (Valencia, 1729- Roma, 1808) a quen alude González Varela na Historia da Lóxica, como “Antonius Eximenus Presbiter Valentinus”; pero tras aludir a algúns epígrafes da súa obra, que quizabes non leu, xúlga como dabondo imperfecta (“valde tamén imperfecta censerí debet”). Pero a obra de Eximeno é sensista, rexeita a metafísica e sinala que todas as nosas ideas proceden da sensación (ABELLAN, J.L., 1993: 82). Por iso resulta un pouco estraño o xuízo feito sobre Eximeno.

Con González Varela faise presente a filosofía de Locke e o sensismo en Galiza, con todo o que iso significa na etapa final da Ilustración, xa a comezos do século XIX. Con el alcanza o pensamento ilustrado a súa máxima expresión. A invasión napoleónica convertería á moitos ilustrados en afrancesados, entre eles o noso filósofo. O trunfo das ideas reaccionarias imporíanse e polo momento os logros dos ilustrados non se terían en conta, aínda que máis tarde se recuperaron de forma alomenos parcial polo espírito liberal.

As fontes principais da Lóxica hai que buscalas na obra de Luís Verney, coñecido tamén como “O Barbadiño” e tamén en Condillac a quen cita con certa profusión na Lóxica.

11.3.4. O influxo de Luís Verney “O Barbadiño” na obra de González Varela.

Luís Antonio Verney (Lisboa, 1718- Roma, 1792) formouse inicialmente no colexio dos xesuítas de S. Antonio e logo no Oratorio pasando á Universidade de Évora na que se licencia e doutora en Artes no 1733. No 1742 doutorase en Teoloxía, e anos despois , en Dereito. Marcha a Italia con 23 anos para ser máis útil ó seu rei e a súa patria . Alí exerce unha intensa actividade intelectual que ten como finalidade a reforma do ensino e

da mentalidade na súa patria. Morre en Roma algo decepcionado dos froitos do seu traballo, como reflicte o epitafio que mandou gravar na súa tumba: “Deus não quis que eu iluminase a nossa nação e eu me conformo com a sua vontade” (CABRAL DE MENDOZA, L., 1941: 23)¹⁷².

Polo 1746 publica unha obra que vai a cambiar o panorama do pensamento filosófico hispano e portugués; *Verdadeiro método de estudar, para ser útil á Republica, e á Igreja, proporcionado ao estilo, e necessidade de Portugal. Exposto en varias cartas, escritas polo R.P.... Barbadiño da Congregação de Italia, ao R.P... Doutor da Universiade de Coimbra*. Valença, 1746. O alcume de “Barbadiño”, freire capuchino anónimo italiano, será o nome co que en adiante se citará a Verney¹⁷³. A versión española aparece no 1760, tras superar os atrancos da censura. É unha decidida aposta pola filosofía empirista, “a primeira exposición sistemática da filosofía de Locke que se facía na Península” (ABELLAN, J.L., 1993: 83). É partidario de diluír os problemas metafísicos na física e lóxica, co que se está posicionando fronte os metafísicos escolásticos. Esta obra completárase con *De re logica* (1751); *De re metaphysica* (1753); *De re physica* (1769).

Para entender e valorar adecuadamente as achegas de Verney é preciso ter en conta as circunstancias tanto do país onde vive, Italia, como do que procede a quere reformar, Portugal. En Italia e, sobre todo, en Nápoles, onde está Carlos de Borbón, o futuro rei de España, deféndese un modelo ilustrado reformista que trata de ter boas relacións ca relixión católica, pero sen renunciar ós valores do laicismo e da filosofía moderna, nin á renovación das ciencias e das institucións educativas. Dende o poder aléntanse grupos e academias que defenden e espallan o espírito das Lucas. Portugal, en cambio, como sucede

¹⁷² Recollido en CABRAL DE MONCADA, L. (1941), Um “iluminista” portugués do século XVIII: Luiz Antonio Verney. Coimbra, Armenio Amado Editor, , pág. 23

¹⁷³ Verney sentiu medo ante a polémica que levantou a obra, e como recolle Joaquim Ferreira Gomes, “en carta a Muratori , de 8 de Marzo de 1749, escriveu:” Diz-se pasar eu tambem por autor de um certo livro redigido em portugues, intitulado *Método de estudar as diversas ciencias apropiado á inteligencia dos portugueses* no qual sao criticados os erros dos nossos nas diferentes ciencias e, ao mesmo tempo, se mostra de que maneira tais erros podenm emendados, con base nos métodos que hoje na Europa florescen para louvor da ciencia. Este livro escrito por un certo Capuchinho anónimo italiano, como se dix no título, atribuem-no uns a um Capuchinho de verdade, outros a un certo Gusmao que estáen Lisboa, outros a un certo Teixeira que está na Bélgica, e ainda outros a varios outros. Ma a verdade é que,segundo se diz também, o livro está cheo de selecta erudição e de sa doutrina: nada sei, de resto, além do que teño ouvido, isto é, que a maioria dos frades o rejeitou e excomungou (nao assim os leigos que pensan ser interese da fe católica que os bons estudos sejam introduzidos em Portugal), o atacou com suma injúria e, finalmente, fez que ele nao estivese á venda. E como nao podía imputa-lo a nenhum autor, vâ de descarregar sobre min” en Ferreira Gómez, J. (1995: 14) . So nunha carta ao seu amigo Dionisio Antonio que debía enviarse trala súa morte, reconece ser o autor do "Verdadeiro método de Estudar" (ibid.)

tamén en España, está máis ancorada na escolástica, ca que chocan agora tanto as ideas reformadoras de Verney.

A Verney preocúpalle o atraso que leva Portugal respecto ó resto dos países europeos na ciencia, nas artes e na cultura en xeral.. El fai unha interpretación socrática da realidade cando sinala que o fanatismo relixioso no que se apoia a Inquisición, a falta de hixiene, o predominio do poder romano, o mal funcionamento dos tribunais de xustiza, as malas vías de comunicación etc., todo iso é froito da ignorancia, da que son culpables os xesuítas . Esa animadversión que mostra no *Verdadeiro método de estudar* baixo forma de diálogo pedagóxico non obedece a motivos persoais senón a causas máis fondas, semellantes as de enciclopedistas e xansenistas. A Compañía de Xesús considéraa responsable dos males e infortunios que pesan sobre os países de Europa propagando a ignorancia, unha escolástica rancia, intrigando contra o trono e arruinando o progreso e a felicidade dos pobos. Coincide co seu amigo Genovese na necesidade de combater a orde xesuítica por seren os responsables da educación portuguesa.

Na política é fiel ó vello dito ilustrado “todo para o pobo, pero sen o pobo”. Desconfía das masas populares que poden desbordarse, como os volcáns, e provocar catástrofes de consecuencias imprevisibles. Sobre elas non pode fundamentarse un Estado sólido e duradeiro. É necesaria unha monarquía capaz de encarregar esas forzas populares e facilitarlles a felicidade e benestar (ideal burgués). Pero o monarca non ten un poder absoluto porque el mesmo está ó servizo desta idea e baixo o dominio do Dereito natural, tal e como o explican os sabios de moda: filósofos e economistas.

No *Verdadeiro Método de estudar* explica a orixe da sociedade afirmando que “os Homes nasceram todos libres e todos som igualmente nobres: o Dereito de gentes introduziu, com as divizoens, as Republicas, e Monarchias: mostrando a experiencia que, nam se obedecendo a alguem, confundíase toda a sociedade umana” (VERNEY, L.A., 1762: II, 56). Anticípase así varios anos ó Contrato social de Rousseau (1762) cando empeza afirmando tamén que “O home naceu libre e, sen embargo, por todas partes se atopa encadeado”. No estado de natureza todos os seres humanos son libres, sen distincións. O parágrafo resume o contractualismo do XVIII que aplica ó proceso social as regras cartesianas de análise e síntese: primeiro reduce a sociedade a átomos sociais – os individuos – que son libres e deciden asociarse e logo constrúe con eles unha nova sociedade sometida a lei e dereito natural. Queda así lexitimado o poder constituído do Estado.

Outra idea moi importante en Verney é o **pedagogismo**. O principal deber dos nobres é a educación dos seus fillos e fomentar o comercio na súa patria, como fan os burgueses. Hai exemplos de monarcas en Europa que impulsaron esta pedagogía e foron verdadeiros mecenas das ciencias e das letras, como Federico de Prusia, a raíña Cristina de Suecia, Catarina de Rusia ou Carlos de Borbón. Estes modelos lle propón Verney ó seu rei D. José porque eles foron exemplo de administración das riquezas das súas nacións e difusores das “luces”. Este é o modelo de despotismo intelixente, que inaugura o trunfo da razón baixo o dereito natural laico, pero non enfrontado ó cristianismo.

Crítica o excesivo poder que exerce a Igrexa de Roma sobre os estados. Ambos poderes deben estar separados, despolitizando a Igrexa e democratizando o Estado. Pero onde a súa crítica se fai particularmente incisiva en ca Inquisición á que acusa de prácticas anticristiás e antievanxélicas: os autos de fe e as condenas a morte que practica non teñen precedentes nin no Evanxeo nin na doutrina dos papas e concilios, vixente durante moitos séculos e oposta á violencia. As prácticas inquisitoriais son propias do Islam, de épocas bárbaras que portugueses e españois imitaron e estenderon por todo o mundo ameazando de forma cruel e inxusta a millóns de seres humanos para desposuílos dos seus reinos e tesouros baixo pretexto de querer convertelos á verdadeira relixión. Sen embargo, Verney non defende a eliminación da Inquisición, como era de esperar. Aquí nótase o seu pragmatismo. Defende a transformación da mesma nun tribunal civil para o que é preciso cambiar a normativa pola que se rexe e introducir nela a mecánica procesal, dar garantías ós acusados, suavizar as penas, abolir a tortura e inspiradora de sentimentos humanitarios. Detrás disto vense as ideas xurídicas de Beccaria. Hai que romper ca intolerancia e educar os pobos para que sexan máis tolerantes entre si.

A importancia da obra de Veney radica en ser a primeira exposición sistemática da filosofía de Locke en España. A radicalidade das súas ideas foi percibida pola Inquisición española que impediu a súa traducción durante anos. Como sinala Rodríguez Aranda, “Verney está sementando una doctrina que alterará radicalmente el perfil y fondo de la cultura española... A los pocos años de aparecido su libro comenzará la persecución oficial contra el escolasticismo. A menos de veinticinco años de distancia se transformará totalmente la orientación de las universidades” (RODRÍGUEZ ARANDA, L., 1955: 364).

11. 3..5. A historia da Lóxica.

A obra lóxica de Verney é o modelo no que se inspira o filósofo chairego á hora de redactar o seu texto. Na 2ª edición da súa Lóxica recolle unha breve historia da lóxica (que omite na 1ª edición de 1801) que reproduce definicións e conceptos da obra de Verney, *De re logica* (VERNEY, L.A., 1762:)¹⁷⁴. O mesmo subtítulo amosa coincidencias: “ad usum lusitanorum adolescentium” e “ ad gallaicorum adolescentium usum”.

A 2ª edición trata de mellorar a primeira, tras a súa utilización como libro na aula. Certamente a Lóxica vareliana ten un transfundo lockeano que bebe directamente da obra de Verney. Entre a primeira e a segunda edición pasan sete anos nos que ocorren feitos de gran transcendencia tanto en España como en Galiza. A ousadía coa que afronta agora moitos temas de lóxica sería impensable anos atrás, mesmo dentro dunha mentalidade escolástica avanzada. Agora non so aparecen referencias a Verney senón tamén ao sensismo de Condillac e mesmo algunha a Jacquier, texto oficial na Universidade dende 1791. A 2ª edición amplía a cunha historia da lóxica na que recolle con moita frecuencia citas literais da obra do “Barbadiño”. Tamén fai engadidos de claro contido empirista e ou sensista; e outras veces, abrevia ou reelabora parágrafos innecesariamente reiterativos e longos que aparecían na 1ª edición.

Esta segunda edición da Lóxica de González Varela significa, aínda que serodia, a presenza inequívoca do pensamento filosófico ilustrado en Galiza. O feito de que sexa un manual para universitarios¹⁷⁵ explica a falta de citas e notas a pe de páxina, pero non resultan difíciles de identificar facendo comparación textual ca obra *De re logica* de Verney e ca obra lóxica de Condillac.

¹⁷⁴ VERNEY, L.A. (1762): *De re logica ad usum lusitanorum adolescentium*, 3ª edición enmendada, Typ. Michaelis Rodericii, Olisipone. Esta edición coincide en parte co título da obra de González Varela. Atópase na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago: RSE: 864.

¹⁷⁵ O plano de estudos universitario de 1806 permite incorporar como manuais de texto as obras de González Varela “porque parecen más proporcionados a la capacidad y alcance de los niños que las instituciones del P. Jacquier, como lo comprobaron algunos felices ensayos que hizo con sus discípulos este laborioso profesor, digno también por tanto de una pequeña recompensa”. Una real orde do 5 de decembro de 1807 comunicaba que se ensinase na Universidade compostelá “la Lógica y Metafísica que escribió el doctor D. José González Varela” (BARREIRO FERNÁNDEZ et alii, 1998, pp. 450).

Amoesta aos xóvenes para que non deixen das mans a lóxica para poder dese modo preparar a súa mente non so para saber pensar en calquera materia senón tamén para xulgar con prudencia.

Nas seguintes catro páxinas expoñemos de xeito abreviado a historia da Lóxica de González Varela, que non ten como finalidade reproducir o que xa na súa obra está escrito, senón de facer unha lectura paralela entre esta historia e a historia da lóxica que aparece en *De re logica* de Luís Antonio Verney, de quen a recolle e a quen reproduce nalgúns casos ao pe da letra. Os influxos do autor portugués non se cinxirán so a isto senón que seguirán presentes ao longo do resto da lóxica do escritor de Goá.

Zenonis Logica. O primeiro en darlle unha orde á lóxica foi Zenón de Elea, oínte de Parménides. Non está claro que fose o inventor da Lóxica, pois o mesmo Parménides xa usou certa dialéctica. Zenón utilizou o razoamento abstracto; mostrou poder chegar á verdade a través das regras da consecuencia (“quasdam consecutionum regulas”) que transmitiu a traveso dos diálogos escritos para o pobo, e tamén pola arte da disputa que ensinou e aumentou, abusando máis da Lóxica que tratando de dirixir a mente na busca da verdade. En Verney aparecen as mesmas ideas: Zenón, discípulo de Parménides e a el lle atribúe “quasdam regulas consecutionum”.

Socratis Logica. Recolle do filósofo luso o desprecio que sentía Sócrates polos sofistas. González Varela afirma: .., “ut sophistarum, quibus Grecia tunc temporis abundabat, impudentiam, et audaciam retunderet...” E Verney: “ Socrates tempore, quo Grecia Sophistis abundabat...” O método socrático expono de xeito máis abreviado González Varela.

Platonis Logica. En ambos autores aparece a expresión inicial de parágrafo “Academicorum princeps” en referencia ó vello mestre ateniense. A utilización da dialéctica e a interrogacións presente nos diálogos platónicos, a frase do Cratilo e a semellanza da lóxica platónica e socrática son ideas que extrae de Verney.

Euclidis Megarensis Logica. González Varela fai unha síntese do que está na obra de Verney. Sen embargo, omite comentar a Aristipo de Cirene de quen fala o “Barbadiño”

Aristotelis Logica. González Varela expón de xeito persoal o seu esquema da Lóxica aristotélica: A primeira parte fala da orde das ideas para elaborar os siloxismos; a segunda parte, dos vocábulos a partir dos que se forman as proposicións; a terceira parte, dos modos e regras cas que poden dispoñerse as proposicións para construír os siloxismos. En cambio, Verney distribúe as partes da Lóxica seguindo as obras do Estaxirita: a) Perihermeneias: os nomes; b) Analíticos I: siloxismos; c) Analíticos II. siloxismo demostrativo; d) Tópicos: fundamento dos argumentos probables. En xeral, trata con maior extensión a lóxica aristotélica Verney, á que dedica tres páxinas.

Zenonis Cittici Logica. Zenón de Citio foi, segundo Verney, o pai dos estoicos, escoitou ó cínico Cratetis, os académicos, megáricos e outros. Escribiu 311 libros de Lóxica, según afirmación de Dióxenes Laercio. Os estoicos preocupáronse moito da Lóxica. Destacou a figura de Crisipo. Deciase entón que si entre os deuses se usase a dialéctica, sería a de Crisipo. Escribiron sobre a orixe das ideas, propiedade das voces, das definicións e divisións, do criterio de verdade, dos siloxismos hipotéticos etc. Pero Verney tamén é crítico con eles. Entre os seus defectos sinala: 1) que se lles acusa de fundar unha nova secta, novas palabras abstrusas, novos significados, novos lazos para enredar ó adversario e de inventar formas admirables de siloxismos e raciocinios; 2) mixturaron inútilmente moitas cousas de gramática, retórica e lóxica, que xeraron confusión; 3) marcaronse como fin a ostentación, non a investigación da verdade; 4) non produciron un sistema doutrinal nin desputaron com método e razón; pelexaban constantemente e enredaban ós adversarios cas súas verbas.

González Varela sintetiza as mesmas ideas de Verney e engade algunha idea da súa colleita en pouco espacio.

Epicuri Logica. Ambos autores coinciden na presentación do personaxe Epicuro ateniense, pero logo fan exposicións diferentes. Igual que nos casos anteriores, a do lusitano é máis precisa e extensa. Sinala que foi discípulo de Xenócrates e Panfilio, de Teofrasto e Nausífanis e tamén de Pirrón. Expón os cánones de Epicuro: a) do sentido, b) da mente, c) do apetito ou paixóns, e d) das voces.

Christianorum Logica. G.Varela recolle a idea inicial de Verney: que nun principio os cristiáns condenaron a Aristóteles en moitas cousas, sen embargo seguiron a súa lóxica. Verney da unha visión diferente disto e destacando a importante aportación cultural dos árabes que ocuparon Oriente, España e África e atopáronse cos libros gregos

traducidos ó siriaco tratando de vertelos ó árabe, e explicando os autores gregos nas escolas levantadas no seus reinos, especialmente Aristóteles.

Scholasticorum Logica. Verney expón con maior detención ca González Varela a Lóxica escolástica. Afirmar aquel que nada debemos ós escolásticos: 1) Impediron a xusta liberdade de filosofar porque procuraron que as palabras e sentencias dos peripatéticos fosen loadas en exceso buscando unha incondicional adhesión ás mesmas; 2) non aprenden a entender con claridade nin tratan adecuadamente o instrumento de vulgar rectamente, o criterio de verdade; 3) non dan ningunha norma de crítica; 4) disputan sobre asuntos inintelixibles e inusuais, como certas cuestións introductorias, os signos, predicables, categorías, modos¹⁷⁶ ; 5) aman palabras que carecen de forza significativa e que eles mesmos explican con dificultade e como a penas definen as normas, continuamente disputan sobre o significado da palabra; 6) a súa lóxica non ten por fin pescudar a verdade senón pelexar sobre os obxectos , o perspicuo e o certo. Xa a finais do século XV e comezos do XVI, o romano Lorenzo Valla, o xermano Rodolfo Agrícola, o español Luís Vives, o belga Mario Nizolio, varóns clarividentes, criticaron con dureza as necidades dos escolásticos e ensinaron ós homes a pensar mellor. En ningún momento González Varela chega a ser tan explícito nin extenso na crítica que fai á escolástica. Dedicalle pouco espacio para dicir que escurece a aristotélica.

Petri Rami Logica. Este francés de mediados do XVI – do que fala Verney- puxo ó descuberto os erros de Aristóteles na obra, “Aristotelicae Animadversiones” e propuxo unha nova arte de discorrer nas “Institutionibus Dialecticis”. Ramus uniu retórica e dialéctica. Na 1ª parte explica os lugares dos que deben tomarse os argumentos: mostra o método para atopar os argumentos con corrección e orde e confirmao con exemplos de oradores e poetas. Na segunda parte fala da disposición dos argumentos, trata dos axiomas ou proposicións e das súas diferencias e propiedades. Logo expón brevemente a natureza do siloxismo. Remata expoñendo o método. Ramus liberouse da escravitude peripatética, pero asumiu aquilo que de bo atopou en Aristóteles e outros pero rexeitou investigacións inútiles á nobre ciencia para uso forense ou doméstico. O seu exemplo e valentía levou ós

¹⁷⁶ Verney cita un anaco de Melchor Cano, quen se pregunta “quen pode soportar aquelas disputas sobor dos universais, da analoxía, do primeiro que coñecemos, do principio de individuación, da distinción da cantidade e da cousa cuanta, do máxino e mínimo, do infinito, da intención, das proporcións e graos, e de múltiples asuntos deste estilo que, aínda que non son moi lento en comprender nin lle dedícase pouco tempo e dilixencia para comprender estas cousas, non as puiden comprender e dábame reparo se iso que non entendía , o entenderían os que o trataron” (CANO, M., *De locis theologicis*, LVIII, c.7, citado en Verney, 1762: 19).

parisienses a renovar a filosofía. Pero tampouco está libre de defectos. Deulle excesiva importancia a arte da disputa en detrimento da crítica e tratou de forma escura o siloxismo, non tratou as falacias etc. Contradise ó criticar Aristóteles, pero recolle del as principais regras. González Varela abrevia a exposición de Verney.

Verulamii Logica. O inicio da exposición que fai González Varela sobre Bacon está recollido case literalmente de Verney : a teoría dos ídolos. Pero no portugués aparece a crítica porque a) antepón a inducción ó siloxismo, cando a súa forza deriva daquel; b) non trata do siloxismo e do método; c) porque utiliza unha linguaxe escura e inusual e non pode entenderse sen interpretación. Sen embargo del beberon moitos filósofos posteriores.

Gassendi Logica. Verney dedícalle máis espazo e concreción ó pensamento lóxico de Gassendi. Apunta o título das súas obras – o que non fai González Varela quen so alude a dúas- , *Exercitationes adversus aristotelicos* (onde expón os defectos da lóxica vulgar), *De origine et varietate Logicae* (historia da Lóxica), *De Logicae fine* (dos criterios de verdade). Finalmente nas *Institutiones Logicae* fala da proposición, do siloxismo e do método. Non aporta ningunha orixinalidade. So ordena con maior claridade ideas xa ditas por outros. Ó falar do método engade cousas inútiles e exemplos inadecuados, desculpables na súa época. Considerase o instaurador da lóxica recente.

Lóxica de Hobbes. Omítea G. Varela. Verney alude o libro *Computationum*, no que Hobbes defende o mesmo método ca Gassendi.

Gassendi Logica. Sinala G. Varela que Gassendi escribiu dúas obras de Lóxica, unha sobre a orixe e variedade (“de origine et varietate”) da lóxica, na que relata debidamente a súa historia, e outra sobre o seu fin onde expón os criterios de verdade e trata á súa vez da imaxinación, proposición, siloxismo e método.

Cartesii Logica. Recolle G. Varela do portugués a presentación do autor e o “libellum” que escribiu sobre a lóxica, “*De Methodo rationis recte dirigendae, et inquirendae in scientiis veritatis*”. Loas Verney en Descartes : a) abandono de certos prexuízos de autoridade, explicando as cousas por si mesmo, non por xuízos alleos; b) abandona palabras escuras e razoa con claridade e orde, c) achegas excelentes á Crítica. Pero tampouco este autor se libra da censura por mor dalgunhas eivas: a) non deu unha lóxica completa; b) arrastrado polo afán de fundar unha secta, tamén caeu en voces e sentencias escuras e definiu palabras polo seu arbitrio, tratando de ser orixinal atribuíuse como propias ideas xa pensadas polos antigos; c) parte de principios evidentes, pero as demostracións tan so son probables; d) ten excesiva confianza na mente humana; e) moitas

das súas hipóteses tan so alcanzan verosimilitude por estar afirmadas, non comprobadas. Entre os seus discípulos cita Verney a Arnaud e Malebranche. González Varela abrevia a exposición que fixo Verney.

Arnaldi Logica. Este autor trátalo González Varela. Atribúelle a obra *Artis cogitandi*, que consta de catro partes. das ideas, do xuízo, da argumentación e do método. Verney enxuzao destacando : a) a súa claridade; b) eliminación de palabras carentes de significado; c) ilustración da teoría con exemplos útiles; d) explica con sutileza os raciocinios falsos; e) expón ben o método e fai achegas á Crítica; f) deixa ó descuberto as ignominias dos escolásticos.

Lóxica de Malebranche. Aparece en Verney, pero non está exposta en G. Varela. O que di Verney sobre el é o seguinte: que escribiu :*De la recherche de la Verité* (De inquirenda Veritate). Nos cinco primeiros libros mostra as causas dos erros, e no sexto expón o método sintético e analítico. Críticalle como defectos. A) nega o sentido da evidencia, patrocinando o escepticismo; b) afirma que vemos todas as cousas en Deus, o que resulta inexplicable; c) polo ocasionalismo elimina a liberdade; d) preocúpase máis de evitar o erro que de buscar a verdade. Quizabes todo isto que expón Verney foi suficiente causa para que González Varela omitise todo isto.

Locki Logica. González Varela afirma que Locke compuxo catro libros sobre a Lóxica – non especifica- e neles trata de da análise das facultades da mente, da xénese das ideas, das palabras e as súas propiedades e dos principios do coñecemento humano. Debe referirse aos catro libros do *Ensaio verbo do entendemento humano*. Verney, pola súa parte, é máis preciso e cita o *Essai de l'Entendement Humain* , traducido do inglés por Petrus Coste. Na obra trata: a) sobre as ideas, derivadas dos sentidos; b) como se forma calquera idea; c) disputa sobre as palabras e as súas propiedades; d) do pensamento humano en xeral e particular: da verdade, da razón, da fe, e outras semellantes. Sinala tamén Locke que non se pode filosofar se non é a partir da experiencia e meditación. Con isto acadou importantes progresos na investigación filosófica. Intuíu as forzas da mente humana. Desentrañou con gran agudeza as causas das cousas e esclareceu moitos asuntos non observados por outros o so tocados negligentemente. Expuxo os seus pensamentos con método, razón e claridade. Tivo gran mérito para lóxicos e físicos. O mesmo Locke non se ruborizaba en confesar - este anaco tamén o recolle ó pe da letra G. Varela- que ignoraba moitas cousas: persuadiunos de que hai certa “docta ignorantia”, que é máis sabio descoñecer certas cousas ca sabelas. Verney critica a Locke por a) explicitar pouco o

método de investigación; b) explica mal o problema da liberdade; e c) non diferencia con suficiente claridade o home da besta.

Joahanes Clercius, Mariotte, Thomasius, Andream Rudigerum, Johanes Jacobus Syrbio, Nicolaus Gundlingius e Buddeo. Todos estes autores aparecen tratados en Verney, pero pásaos por alto González Varela.

Wolfii Logica. Escribiu unha lóxica en alemán que máis tarde foi traducida ó francés e italiano. A el atribúelle as seguintes cualidades: a) ninguén como el da unhas definicións tan cuidadas do vocablos; b) ninguén mostrou con maior claridade as verdades, c) ninguén mostrou con tanta claridade e método o correspondente ás matemáticas. Sen embargo non logra separar con claridade o método lóxico do matemático. O exemplos que utiliza escurecen as doutrinas. Introduce na Lóxica “voces bárbaras” procedentes da Alxebra, difíciles para os alumnos, pese a estar escritas en lingua vulgar.

Johannes Petrus de Crossa. É autor de *Système de réflexions*, publicado no 1712, reeditado máis tarde en latín.

Leibniz, Tschirnausenius e outros. Todos eles coinciden en que fan derivar da matemática os principios da lóxica: Levados dun excesivo amor ás matemáticas pensan que dende elas poden iluminarse todas as partes da vida e o home non pode percibir as cousas a non ser por ese método. Sen embargo, fronte a estes autores –sinala Verney– tamén se poden opoñer outros eruditos carentes de prexuízos que pensan o contrario.

Genuensis Logica. O xenovés divulgou a lóxica entre os discípulos da Academia Napolitana e descoidou a doutrina escolástica e escapou de ideas vagas e escuras. Sen embargo ocupouse das ideas, nomes, análise, a invención etc. Sobre este Xenovés di Verney que lamenta non o ter lido antes, xa que as súas calidades fano digno do maior recoñecemento e comparte con el case as mesmas opinións, polo que pode dicirse que máis ca dous filósofos disputantes semellaban a mesma mente que razoaba en dous corpos. A explicacións desta coincidencia pona Verney en ter lido case os mesmos libros e na súa liberdade de pensamento. González Varela é máis breve e coincide coas loas de Verney.

Aquí remata a historia da Lóxica de Verney; pero González Varela sigue con algúns autores, entre eles, o mesmo Verney.

Autores engadidos por González Varela:

Condillaci Logica. É continuista con respecto a Locke, pero corríxeo especialmente no que se refire a xeración das ideas. Facilitounos moitas cousas no arte de pensar sobre as ideas, a súa relación, a necesidade dos signos, a primeira causa dos erros, os universais, principios xerais, síntese, análise, identidade das proposicións e sobre a verdade das investigacións.

Verneii Logica. Escribiu unha lóxica en seis libros onde expón con elegancia a historia da lóxica, a súa necesidade, ideas e signos, xuízo, proposición e raciocinio, o problema da verdade e a investigación e explicación da verdade. Non pode dubidarse do coñecemento que ten Verney da Lóxica de Locke e Gassendi, o que o fai digno de aprecio.

Eximeni Logica. O crego valenciano Antonio Eximeno escribiu dous libros sobre lóxica nos que fala dos nomes, proposicións, definicións e división, e ademais do siloxismo, das formas de argumentar e os seus vicios e do método. Pero, en cambio, omite cuestións importantes como as operacións da mente, as ideas, os instrumentos do coñecemento etc. A súa lóxica obedece a un estilo retórico, pero hai que censurala como defectuosa.

Dumarseii Logica. A súa excelente lóxica combina principios de Locke co método cartesiano sobre a pescuda da verdade e a demostración, como pode verse nos seis primeiros artigos.

Tamén temos nos nosos tempos outros lóxicos excelentes entre os que destacan **Degerando e Cabanisio** que van mais alá de Condillac na análise das ideas e as propiedades dos signos. Corríxeno e ilústrano en moitas cousas, aínda que outros fan o mesmo con estes, xa que o entendemento humano progresa constantemente sen que logre alcanzar unha meta definitiva.

De todo isto hai que concluír a novidade que supón a introducción da historia da Lóxica nun tratado de Lóxica poñendo así de manifesto a perspectiva temporal na mesma. Aínda que os principios evidentes son atemporais, sen embargo a Lóxica no seu conxunto presentase como un proceso histórico. Expóñense as achegas dos lóxicos e tamén se fustrigan os seus defectos. A crítica é especialmente dura no caso da lóxica dos

escolásticos, como é habitual por parte de calquera ilustrado. Tanto Verney como González Varela recollen autores da súa época ou achegados a ela, dotando así de gran actualidade os textos. Xa non se presenta agora a Lóxica como un conxunto de conceptos descontextualizados ou como un sistema pechado de escola, senón como saber elaborado e reformulado no tempo que a dota de progresividade.

11. .3.6. A Lóxica e o problema do coñecemento.

O problema que máis preocupa a G. Varela é o gnoseolóxico, a orixe, elementos, valor e límite das nosas ideas. Este é o problema central da Lóxica.

Empeza definindo a Lóxica como a disciplina que dirixe a mente a coñecer a verdade e evitar o erro(1ª ed.). Na 2ª edición xa precisa máis e defínea como “ars bene cogitandi”. Distingue unha dobre lóxica: a) natural, que é a capacidade de razoar correctamente; e b) artificial, que deriva da aprendizaxe e consiste nun conxunto de regras (“regularum et *observationum* collectio”) e observacións que ten como finalidade razoar ben e evitar o erro ou dirixir as operacións da mente en relación aos feitos. Hai que destacar o carácter observacional que introduce no concepto de lóxica (resaltado na 2ª edición).

Clasifica a lóxica artificial en docens e utens –aínda que algúns tamén aplican esta clasificación á natural-. A artificial docens é o coñecemento claro e distinto das regras que a natural ensina de forma un tanto confusa. A utens é a aplicación práctica das anteriores regras.

O obxecto da lóxica son as operacións da mente: idea, xuízo e razoamento. Todo o resto que engaden as escolas hai que rexeitalo como inútil. Na nosa mente distínguense: sensacións, percepción, consciencia, imaxinación, memoria, intelección, atención, comparación, reflexión, abstracción, xuízo, raciocinio e método.

a) A orixe das ideas.

Coincide con Verney na explicación lockeana da orixe das ideas: a experiencia.

Na Metafísica dedica González Varela o cap. V a explicar a orixe das ideas e reseña as teorías de Platón, as ocasionalistas, a de Leibniz, a de Descartes e outras; pero resalta a teoría de Locke, da que afirma que é a máis común e coñecida. Dita teoría establece que “todas as ideas se orixinan dos sentidos e da reflexión” (*Communior celebriorque ea dicitur, quae ideas omnes a sensibus, et reflexione oriundas esse statuit*). Rexeita con varios argumentos as ideas innatas e afiánzase nas ideas adquiridas: todas as ideas se adquieren polo sentido e pola reflexión (“*rerum omnium ideas sensu, ac reflexione nos comparare verissimillimum est*”) (GONZALEZ VARELA, J.,1803: 202). ¿Como explicar a idea de Deus que non procede da experiencia dos sentidos? Varela sinala na Metafísica que a deducimos por reflexión a partir da admirable estrutura do mundo e a súa orde (GONZALEZ VARELA, J.,1803: 202).

Na 2ª edición da Lóxica avanza máis sobre a orixe das ideas. Locke afirma no *Ensaio* (LOCKE, J., 1982): 83-84) que as nosas ideas proceden de dúas fontes: sensación e reflexión. Pero non entenden Locke e G.Varela do mesmo xeito a reflexión. Nalgún caso, a noción de reflexión varelana semella bastante á de Locke. Así ao falar de ideas simples e compostas di que as simples adquírense por reflexión: “*Item etiam nuncupamus simplices plures ideas , quae reflexione acquiruntur, quales sunt ideae perceptionis, volitionis, nolitionis, extensionis coet.*” (GONZALEZ VARELA, J.,1808: 21). Locke entende a reflexión como

“ (...) la percepción de las operaciones interiores de nuestra propia mente al estar ocupada en las ideas que tiene; las cuales operaciones, cuando el alma reflexiona sobre ellas y las considera, proveen al entendimiento de otra serie de ideas que no podrían haberse derivado de cosas externas: tales las ideas de percepción, de pensar, de dudar, de creer, de razonar, de conocer, de querer, y de todas las diferentes actividades de nuestras propias mentes, de las cuales, puesto que tenemos de ellas conciencia y que podemos observarlas en nosotros mismos, recibimos en nuestro entendimiento ideas tan distintas como recibimos de los cuerpos que afectan a nuestros sentidos...” (LOCKE, J., 1982: 84).

Pero noutros casos G. Varela non parece entender a reflexión no sentido interno lockeano, senón como capacidade deductiva e compositiva a partir do sensible. Unha gran parte das nosas ideas adquírense pola experiencia externa; pero quizabes a maioría proceden da reflexión feita a partir do sensible: “*sunt enim plurima, quae usu, et*

experientia acquirit homo; sunt enim alia multa, et maiora fortassis, quae ex eis, quae sensibus accepit, mens reflexione depromit” (GONZALEZ VARELA, J., 1808: 12). Polo tanto, a maior parte das nosas ideas extráneas a mente deducindo por reflexión a partir da experiencia. Por iso hai que falar de ideas adventicias e facticias. As adventicias son aquelas que procedendo das cousas extramentais apelan á nosa mente a través dos sentidos. Moitas ideas primarias ou singulares chámanse adventicias. As facticias son aquelas que elabora a mente trala comparación dos datos derivados dos sentidos.

A definición que da de ideas adventicias coincide case ao pe da letra ca que apunta tamén Verney: ambos coinciden ata nos mesmos exemplos:

“Adventitiae nuncupantur, quae a rebus extra nos existentibus per sensus ad mentem apellunt. Ut ideae coloris, soni, saporis, odoris, coet., qui simplices dicuntur” (GONZALEZ VARELA, J., 1808: 12-13).

“Adventitiae sunt , quae a rebus, quae extra nos sunt additum sibi per sensus aperiunt ad mentem: ut idea coloris, saporis, odoris, ceterae quae simplices ideae vocantur” (VERNEY, 1762: 63)

Estas ideas adventicias son os principios do coñecer – “primaevae seu singulares”- , coincidindo nisto con Condillac, quen afirma que o noso coñecemento empeza na observación sensorial, común a todos. Situémonos – di el- nunha casa de campo dende a que se domina unha extensa campiña chea de especies vexetais e onde a natureza é variada para a fermosura do conxunto. Chegamos a esa casa de noite a nada podemos observar. Pola mañá abrimos so un breve instante as fiestras e non podemos observar ben o que hai. Iso demostra que non basta unha observación do conxunto senón que é necesario observar cousa por cousa para coñecela,

“ver una parte después de otra; y en lugar de abrazarlo todo en una mirada, detener sucesivamente la vista de un objeto en otro. Esto nos enseña la naturaleza a todos. Si nos dio la facultad de ver una multitud de cosas conjuntamente, también nos dio la de mirar una sola; esto es, la de dirigir nuestros ojos hacia una; y a esta facultad, que es consecuencia de nuestra organización, debemos cuantos conocimientos adquirimos por la vista” (CONDILLAC, E., 1823: 21).

O filósofo lugués parece identificarse neste sentido cas ideas de Condillac- a quen cita expresamente- cando insiste en afirmar que todas as nosas ideas primarias foron

particulares (“omnes nostrae primariae ideae fuerunt particulares”), coincidindo co exemplo exposto polo filósofo galo.

Na definición das ideas facticias tamén existe unha gran coincidencia inicial con Verney:

“Factitiae vocitantur, quas mens ex illis, quae sensibus comparantur, educit, quod quidem potest fieri, vel per earum conjunctionem, vel per divisionem, aut per relationem. En exempla: si nos ideas hominis, coronae auroae, sceptri, satellitii, paludamenti, coet.conjungimus, Regis ideam efficiamus” (GONZALEZ VARELA, J., 1803: 14).

“Factitiae sunt, quas mens ab aliis deducit, quae sensibus acquiruntur. Idque vel eas conjungendo, vel dividendo vel as eas respiciendo. E.g.: si mens ideam hominis, coronae, aureae, sceptri, paludamenti, satellitii, etc., conjungit, efficit ideam Regis” (Verney).

A experiencia é polo tanto a única fonte de coñecemento da que saen as ideas que a reflexión pode combinar ata o infinito. En contra de platónicos e cartesianos que supoñen que certas ideas, como a de Deus, ente, esencia, existencia, anxos etc., foron inscritas na nosa mente, González Varela refuga o innatismo porque “tales ideae *fictitiae*, aut nullae esse videntur, de quibus fusius in *Metaphysica*” (GONZALEZ VARELA, J., 1803: 14). Esta expresión tomada ao pe da letra radicalizaría o empirismo e viría a coincidir con Hume na negación de toda substancia e da metafísica. ¿Chega tan lonxe o catedrático santiagués? Non hai ningunha cita expresa nas súas obras sobre o pensador escocés, como tampouco hai referencias ao respecto na obra de Verney. Sen embargo iso non empece que as ideas humeanas xa fosen coñecidas aquí a remates do XVIII, pero citalas expresamente na Lóxica podía ser un serio obstáculo para utilizala como manual académico. De todos xeitos, tratase dun texto illado que aínda que non parece froito do azar nin un erro tipográfico, sen embargo non encaixa co ton máis moderado do resto da Lóxica e moito menos da Metafísica, publicada cinco anos antes. Cando ao final do paragrafo sinala que isto se tratará con maior amplitude na metafísica ¿estaba pensando en elaborar unha ulterior edición da Metafísica máis empirista ca primeira ou unha crítica á mesma dende a doutrina de Hume? Non o sabemos. En calquera caso, os acontecementos políticos e académicos precipitáronse e atrancaron toda ulterior innovación nesta liña..

Outra interpretación menos aventurada do paragrafo consistiría en entender isto dende a noción de idea de Condillac, para quen a idea non é senón a representación dun obxecto sensible. Nese sentido, as ideas arriba expostas so poderían ser ficticias porque non representan ningunha realidade sensible. Pero Condillac non nega por iso a existencia

de Deus, senón que o reivindica dende os clásicos argumentos da causalidade ou da orde do universo.

“Dios, es verdad, no es un objecto que toquen nuestros sentidos; pero imprimió su carácter en las cosas sensibles: allí lo vemos, y los sentidos nos elevan hasta Él” (CONDILLAC, E., 1823: 53). A noción de cadea de causas – presente tamén no abate Pluche- demostra a existencia de Deus, porque “cuando reparo en que los efectos nacen unos de otros, como una continuación, o cadena de efectos y causas, veo necesariamente una causa primera, y en la idea de esta causa primera empieza la idea que me formo de Dios” (CONDILLAC, E., 1823: 53).

Pola forma que teñen de presentarse distingue Varela dous tipos de ideas: claras e escuras ou confusas. É clara a idea que representa un determinado obxecto, de forma que facilmente o distingamos de calquera outro. Non se trata da claridade cartesiana presente na mente atenta, senón do concepto empirista de correspondencia cos obxectos. Cando non podemos percibir e diferenciar con claridade os obxectos, formamos ideas confusas dos mesmos.

O concepto de idea simple tampouco é cartesiano senón lockeano. Chámalle **idea simple** á que non pode descompoñerse noutras ideas diversas, como a idea de cor, sabor, son, cheiro etc., que son simples adventicias. Non podemos encontrar partes nesas ideas – afirma González Varela-, pero si nun corpo colorado, saboroso ou oloroso. Tamén son simples as ideas que proceden da reflexión, como a idea de percepción, volición, extensión etc., porque nelas non se poden distinguir partes. Hai coincidencia co *Ensaio sobre o entendemento humano* de **Locke**, quen afirma no lib. 2 que hai catro tipos de ideas simples segundo procedan dun so sentido (como as cores), de varios (extensión), da percepción de si mesmo (pensar e querer) ou da percepción de si e dos sentidos (idea de forza). O que sucede é que os catro tipos lockeanos de ideas quedan reducidos a dous na lóxica de González Varela.

b) O Universal.

A definición que da de idea universal -a que amosa o que é común a moitas cousas- coincide con Verney: “quod est commune cun multis”. Como tamén hai coincidencia literal no concepto de xénero, como “similitudo specierum”. Condillac sinala que o xénero é unha clase xeral, como a árbore é unha clase que abarca plantas de certa altura, ramas etc. Pero logo podemos diferenciar as árbores tendo en conta o tamaño, altura, froitos etc. Estamos xa nas especies, que Varela define como “similitudo individuorum”. Explica con exemplos a diferenza entre xénero e especie. Pertencen ao pensar e dicir humanos. Non son res. A especie pode afirmarse do individuo; e o xénero, da especie, como indica tamén Verney. Tampouco hai nada especial que reseñar con relación aos conceptos de diferenza, propio e accidente. Define G. Varela a diferenza como a nota esencial pola que se distingue a moitos individuos do mesmo xénero, como a racionalidade entre os animais. Verney fala da diferenza como a nota que se engade ao xénero (a racionalidade distingue ao home da besta) e tamén a aplica dentro da especie para distinguir os individuos: o conxunto de propiedades que ten Pedro (a petreidade) que o fan distinto de Pablo (VERNEY, L. A. ,1762: 78-79).

Condillac matiza o problema dos universais indicando que “nos enganaríamos groseramente, si inferimos que en la naturaleza hay especies y géneros, porque los hay en nuestro modo de concebir [...].No hay árbol en general, manzano en general: no hay más que individuos. Luego no hay en la naturaleza ni géneros ni especies” (CONDILLAC, E., 1823: 43). Son construcións mentais, froito de xeralizar o que atopamos na natureza.

c) A verdade.

Tamén analiza a verdade do coñecer. Non fai aquí unha exposición da teoría clásica da verdade como “adequatio intellectus et rei”. Propiamente a verdade está no xuízo, pero podemos falar de ideas verdadeiras en canto representan as impresións recibidas polos sentidos e manifestan a condición de órgano perceptor. Se a verdade está no xuízo, as ideas por si mesmas representan as impresións recibidas polos sentidos, como obxectos, cousas, situacións, distancia, medio etc., e manifestan a condición do órgano. As ideas dannos ao menos a ocasión de xulgar con verdade ou falsidade sobre as cousas: “Nihilominus fateri oportet ideas nobis suppeditare occasionem saltem vere, aut false de rebus judicandi; et

idcirco dici possunt ideae verae, vel falsae tantum occasionaliter. Ita optimi Logici” (GONZALEZ VARELA, J. 1808: 25). Isto parece claramente inspirado na obra de Condillac, que manifesta: “Os sentidos non son máis ca causa ocasional das impresións que fan sobre nosoutros os obxectos: a alma é quen sente: so á ela pertencen as sensacións, e a primeira facultade que advertimos nela é a de sentir[...]. A alma sente pola vista, polo ouvido, olfacto, gusto e principalmente polo tacto” (GONZALEZ VARELA, J. 1808: 10) .

G. Varela afirma que nada hai máis claro que as ideas consideradas en si mesmas. Asoma un certo cartesianismo: un pode dubidar do obxecto que pensa, pero non de que pensa un obxecto. O método analítico da Lóxica de Condillac tamén pretende –con claras reminiscencias cartesianas- descompoñer ideas para conseguir as certezaas que se atopan nas percepcións simples. Trátase de buscar os átomos do coñecemento humano para achar a verdade. É a operación da análise – á que aludirá no método- que descompón con habelencia cartesiana o complexo en partes para velas con claridade e empezar logo a recomposición.

Con relación ao obxecto que representan as ideas, aí xa pode existir confusión, como sucede se de lonxe vemos unha torre, pero non sabemos se é redonda ou cadrada. Temos claro que se trata dunha torre, pero non saberíamos especificar a súa forma a non ser que acurtasemos a distancia.

d) Os signos das ideas.

González Varela define o signo como aquilo que provoca na mente algo distinto de si mesmo, como a voz Alexandre trae a mente o personaxe Alexandre o Magno. Esta definición está literalmente recollida –con exemplo incluído- da obra de Verney (VERNEY, L. A., 1762: 86). A división que fai G.Varela do signo en natural e arbitrario así como os conceptos e exemplos ilustrativos veñen a coincidir tamén co filósofo luso. O signo natural está ligado á cousa significada e deriva da súa natureza, como acontece co fume que significa a presenza do lume. Os arbitrarios dependen do arbitrio humano e o seu significado está ligado a vontade humana.

Ademais G. Varela divide o signo en demostrativo, prognóstico e rememorativo. O demostrativo conduce ao coñecemento dalgunha cousa presente, como saber se unha

persoa está alegre ou alporizada a través da voz ou do xesto; o prognóstico lévanos ao coñecemento de algo que acontecerá no futuro, como o ceo nubrado nos anuncia choivas; o rememorativo ou memorial permite coñecer algunha cousa pasada, como o arco da vella rememora o fin do diluvio.

Os pensamentos exprésanse a través da voz, da escritura e dos xestos. A voz defínea como un son articulado proferido polo home e instituído par manifestar os pensamentos da alma. Verney di que as voces son signos articulados das cousas que se mostran para significalas. E máis adiante afirma que son signos arbitrarios das percepcións que responden ás mesmas cousas (VERNEY, L. A., 1762: 87).

No concepto de escritura tamén se acha unha coincidencia literal entre os dous autores: ”rerum, idearumque arbitrarium signum est” (signo arbitrario das cousas e das ideas). A escritura consta de caracteres comúns ou de xeroglíficos e figuras, como acontecía en Exipto ou nos obeliscos romanos.

González Varela refírese ao xesto como movemento sensible do corpo ou das súas partes que expresa os pensamentos ou sentimentos da alma: movementos da boca, das mans, do nariz etc. Non so nos expresamos a través deses movementos, senón que os afectos da nosa alma logran de forma natural movementos sensibles nas partes orgánicas do corpo: así o xemido expresa dor ou suspiros; a risa, a ledicia; a palidez, o temor; o rubor na cara, o pudor; o ardor nos ollos, a ira etc. Todos eses signos de acción forman unha lingua. Por iso foi fácil alcanzar unha comunicación rápida e fácil das ideas a través dunha lingua natural, pero obstaculizada pola distancia e a interposición do corpo. Por iso foi abandonada e empezou destacar a lingua articulada e artificial , con voces inventadas, como proba a existencia das pantomimas en Roma. Estes actores empezaban e remataban a escena sen proferir unha soa palabra. O problema estaba en utilizar signos que puidesen comprenderse por todos. Os mellores destacaban polo arte no uso deses signos. Esta linguados actores era artificial.

As diferentes linguas que hai no mundo mostran que os signos das cousas están establecidos de forma arbitraria para significalas. Hai voces que significan cousas distintas en dou ou máis idiomas, e nada, noutros. Mesmo hai palabras que teñen distinto significado dentro do mesmo país ou provincia, dependendo da clase social que as use.

Polo tanto, as voces son signos inmediatos das percepcións que responden ás mesmas cousas. Grazas a elas manifestamos os nosos pensamentos e coñecemos os doutros.

Distingue G.Varela voces primitivas e derivadas, segundo carezan de precedentes ou procedan doutras anteriores.

e) O método: análise e síntese.

Define a análise como a “íntegra resolución de calquera composto en partes e a súa composición metódica” (GONZALEZ VARELA, J. 1808: 161). Para entender mellor hai que descompoñer en partes e de novo recompoñer metodicamente.

A análise pode ser escura e viciosa se hai omisión de partes e non se expoñen por separado e non poida recompoñerse o composto. Non se usa so para coñecer como composto sae das partes senón tamén para descubrir as facultades das cousas e para entender como as ideas simples se unen nunha complexa.

Na análise tamén insiste moito Condillac :

“Si reflexionamos ahora sobre el modo con que adquirimos los conocimientos por la vista, advertiremos que un objeto muy compuesto, como una vasta campiña, se descompone de algún modo, pues no lo conocemos hasta que sus partes vienen unas después de las otras a colocarse con orden en el alma” (CONDILLAC, E. (1823: 25).

Pero a continuación sinala que se descompón para volver a compoñer. Precisamente estas operacións de descompoñer e recompoñer é o que se chama análise, vindo a coincidir así no concepto González Varela. Este afirma que para establecer a verdade sobre algo é preciso empezar pola análise. Entón hai que proceder observando a súa xeración, separando as ideas simples e resolvendo nelas as compostas e de novo se compoñan, de modo que se descubran os defectos en caso de existir.

O método analítico permite ascender do simple ao composto e situarse en ideas claras e distintas, entendendo por claras aquelas ideas singulares que nos envían os sentidos.

11.3.7. A metafísica: substancia, modos e relacións.

En canto ao obxecto representado, as ideas divídeas, como fai Locke, en tres clases: substancia, modos e relacións.

Na metafísica define a substancia como “id quod per se existit, neque in existendo pendet ab alio, tanquam subjecto; vel quae substat accidentibus” (GONZALEZ VARELA, J. 1803: 57). A primeira parte da definición de substancia como suxeito no que existir (apoiarse), como aquilo que non necesita doutra cousa para existir, ten claras resonancias cartesianas (“aquela cousa que existe de tal maneira que non necesita senón de si para existir”, *Principios*, I, 51), como os atributos e modos que determinan a substancia.

A substancia habitualmente enténdese como a cousa que non necesita dun suxeito ao que unirse para existir, como a idea de ferro, madeira, arbore, cabalo etc. A continuación precávenos G. Varela contra as aparencias fáciles e sinala que a substancia de todas estas cousas é moi escura ¿Quen pode asegurar que pode atopar no ferro outra cousa que non sexa a cor, gravidade, dureza ...? Tan so coñecemos a tona das cousas, con independencia do que digan os escolásticos.

Afirmacións similares fai Verney sobre a substancia. É unha idea moi escura porque as ideas que temos adquirímolos a partir dos sentidos das substancias singulares. Os sentidos refírense aos modos que adornan as substancias, pero non á súa natureza. Pon os exemplos do ferro e da madeira, que usa G. Varela (VERNEY, L. A. 1762: 72-3).

Chámanse modos as ideas que adornan a substancia, que están adheridos a ela ou a representas, como cores, figura, sabedoría etc. Hai modos internos ou físicos que van inherentes á substancia e non poden existir sen ela, como a curvatura da caiada ou a redondez da cera; os modos externos ou morais non se adhíren á substancia e son concibidos por nos como se existisen nela, como cando falamos dunha cousa querida ou odiada.

A relación é aquela idea que está referida a outra de tal xeito que unha non pode entenderse sen a outra: a idea de pai con relación á de fillo, Creador-criatura, príncipe-súbditos. Non hai ningunha cousa que poida considerarse fundamento único de relación porque calquera cousa pode considerarse pode considerarse dende distintos puntos de vista relacionais, como conveniencia ou discrepancia, semellanza ou diversidade, grandeza ou pequenez etc. O campo das relacións é amplo e extenso.

11.3.8. Sobre as paixóns.

Esta obra conecta a González Varela con xiro que viña producíndose na Psicoloxía moderna dende o tratado sobre as paixóns que fai Descartes na súa obra *Les passions de l'ame*, 1649. Clasificaas en tres grupos: fisiolóxicas (admiración, cólera, ledicia ou tristeza), psicolóxicas (desexo, esperanza, temor, carraxe, amor) e morais (xenerosidade). As fisiolóxicas impóñenselle ao suxeito; as segundas tanto poden proceder do suxeito como dun obxecto exterior, e as morais proceden do libre arbitrio. O filósofo galo tende unha ponte que vai dende as paixóns puramente fisiolóxicas ata as morais. En definitiva do que se trata é de poñer freo ao que procede dos sentidos e nos distrae da actividade intelectual. O ser humano debe guiarse pola razón e non deixarse arrastrar pola emotividade.

Polo 1735 aparece o libro titulado *Emmanuelis Martini, Ecclesiae Alonensis Decani, Epistolarum libri duodecim*, 2 vols., Mantuae Carpetanorum 1735. Nel está contido o tratado *Peri pathon sive de animi affectionibus liber*, redactado segundo afirma Sánchez Blanco polo 1704. En dita obra Martí fai unha descrición dos estados anímicos, como ledicia, dor, anguria, etc. A obra *Les passions de l'ame de Descartes* apareceu en 1649. Esta visión da alma é novedosa polo xiro que supón no enfoque do tema. A psicoloxía aristotélicoescolástica consideraba a alma como pura forma do corpo, mentres agora se ten en conta a súa subxectividade, os sentimentos.

Este novo enfoque da psicoloxía supón o abandono da división greco-romana de paixóns concupiscibles e irascibles e aínda que se conserva a vella terminoloxía, sen embargo hai un maior interese pola subxectividade e pola descrición de cada unha das paixóns.

No *Discurso sobre as paixóns* de González Varela márcanse os trazos fundamentais que se deben ter en conta na educación. Nel aparecen a xustiza, temperanza, amor ao orde e ás leis, molície, deleite, luxo etc. É necesario educar esas paixóns dende nenos.

De xeito similar aos pedagogos ilustrados tamén afirma González Varela que o neno non é un adulto en miniatura. A educación ha de ter en conta as diferentes etapas polas que pasa a vida humana na que é preciso conxugar a natureza (o que lle chama a Psicoloxía temperamento) e o que se vai adquirindo no curso vital (o carácter). Resalta o papel decisivo que ten a infancia no desenvolvemento ulterior da persoa. Hai que educar

partindo da natureza de cada un, pero sen tratar de facer persoas submisas nin anulando os temperamentos fortes, senón mellorándoos na súa orientación cara o ben, coincidindo dese xeito co programa ilustrado:

“Locke, que inaugura o pensamento das Luces en materia de educación, traza así un método formativo para preparar o entendemento humano, facendo notar a existencia de necesidades físicas e afectivas específicas en cada educando, ante as que se impoñía a necesidade do coñecemento psicolóxico por parte do educador e a debida conformación dun programa educativo individualizado, non uniforme – por máis que realista como propoñía Comenio- , nin intelectualista e abstracto, para responder conxuntamente á educación intelectual, física e moral dos educandos”.

Ademais de resaltar a importancia formativa da infancia, tamén asoma nel o naturalismo educativo roussonianco cando fala da necesidade de respectar a natureza dos rapaces e o seu carácter. Hai nenos que xa son de por si obedientes e non debe insistirse máis nesa liña. Hai outros, en cambio, que teñen un carácter máis decidido e o mestre non pode cambialo porque a natureza resistiríase. Debe procurarse mellorar o que hai e tratar de eliminar o mal: ” La infancia posee modos de ver, de pensar y de sentir que son especiales –afirma Rousseau-, nada resulta más necio que querer sustituirlos por los nuestros”.

Recalca o papel insubstituíble que teñen os países na educación. Neles aprendese a amar a orde, subordinación, modestia, xustiza, temperanza etc. O tránsito da infancia á xuventude é unha verdadeira revolución porque nesta última etapa é onde se forxa o carácter do home. Os principais vicios que hai que evitar son o deleite, o luxo e a molición.

A xuventude remata na idade varonil, que debe caracterizarse pola sabedoría e a prudencia, que deben converterse nos fachaos que guíen a vida adulta.

As desigualdades entre os humanos “non dependen tanto da diversidade intrínseca e orixinaria, da aptitude das facultades de sentir, pensar e querer, como da diferenza das causas que se combinan para desenvolverlas” (GONZALEZ VARELA, J. 1800: 50). Entre esas causas, a educación xoga o principal papel, converténdoa así nun instrumento básico para lograr a igualdade social.

Conclusiones do capítulo.

Francisco de Castro e González Varela son as dúas principais figuras da Filosofía ilustrada en Galiza. Francisco de Castro supón a incorporación do cartesianismo ao pensamento galego: a concepción mecanicista do ser humano, como “máquina hidráulica”, pero que ten alma ou a exposición da existencia de Deus dende ideas cartesianas, amosan as pegadas do cartesianismo. Tamén están presentes na ampla obra de Castro as ideas da físico-teoloxía que trata de conciliar o relato bíblico sobre o mundo e as afirmacións da ciencia, e mesmo a xustificación de Deus pese aos ataques que pretenden inculpalo pola existencia do mal no mundo. Nesa defensa da existencia divina bota man tamén de Pluche, quen utiliza a natureza como trampolín para demandar a existencia de Deus. No campo da ciencia ousa afirmar o heliocentrismo con claridade, aínda que sexa a modo de hipótese. Inspirase en Buffon para adiantar certas ideas evolucionistas. É verdade que ten moi claros os límites que non debe traspasar para non saírse da ortodoxia, pero tamén hai que recoñecer nel un amplo bagaxe de ideas novedosas que o sitúan como un ilustrado moderado. Os doce tomos – dez publicados- de *Dios y la Naturaleza* están ben documentados e rebosantes de erudición, pero a súa excesiva amplitude - frecuente na época- lévalle a veces a enredar en cuestións fútiles e, en cambio, deixa sen desenvolver outras máis importantes que so trata de pasada.

A obra de González Varela xa se sitúa xusto a comezos do XIX. Son libros académicos orientados ao ensino universitario. Non teñen a orixinalidade da obra de Francisco de Castro. A Lóxica principalmente é tan debedora da obra de “O Barbadiño”, que non cita, que hoxe podería acusarse de plaxio. Tamén recolle moitas ideas de Condillac, a quen cita. Descúlpaa o feito de estar concibida como manual, con fins pedagóxicos e que non precisaría todo o rigor textual esixible a unha obra científica. De todos xeitos González Varela aposta claramente pola teoría do coñecemento de Locke e forza a veces o programa académico para expoñela. Iso probablemente atrasaría a aceptación da Lóxica e Metafísica como textos universitarios ata 1808, ano en que precisamente tamén é despojado da cátedra por afrancesado.

Con estes dous autores vense a cubrir unha lagoa dentro do estudio sobre a Ilustración en Galiza: a do pensamento filosófico. Son unha illa dentro da teoloxía e filosofía escolástica imperante, pero ese feito agranda máis aínda as súas figuras, por excepcionais. A eles referirémonos nas conclusións finais.

CONCLUSIÓNS FINAIS.

Este último apartado ven a ser unha recompilación de todo o exposto ao longo deste traballo, resaltando aquelas ideas que consideramos máis importantes dentro do mesmo.

A Ilustración representa a loita da burguesía europea que trata de abrirse camiño na loita polo poder enfrontándose a unha concepción absolutista ancorada no pasado. Evoca valores que entón e hoxe seguen sendo moi populares porque son froito nalgúns casos dunha longa loita da humanidade por conseguilos, como a liberdade, igualdade, a separación de Igrexa-Estado, a laicidade, o progreso, os dereitos civís e políticos, autonomía do saber científico... Todo isto fai que se alcume este século como o “século da razón” ou “século das luces” xa que nelas se pon agora a esperanza de acabar cas tebras da ignorancia e da superstición. Razón e luz son o reverso do escurantismo e da barbarie. Constrúese agora un novo proxecto para a sociedade que vai a difundirse a traveso da Enciclopedia cuxo primeiro volume sae no 1751, e das gacetas que máis tarde darán lugar aos xornais. Faise un esforzo importante por divulgar os saberes sacándoos dos reducidos círculos de intelectuais e privilexiados e presentándoos ao público dun xeito claro e ordenado.

A preocupación antropocéntrica dos ilustrados xa se ven arrastrando dende o Humanismo renacentista. O ser humano convértese agora no eixe da especulación teórica e na principal preocupación dos saberes prácticos ocupados por conseguir unha maior felicidade para a humanidade a traveso do potencial transformador que ven na educación acompañado das leis políticas que o dirixen e fortalecen.

A natureza é outro piar básico da Ilustración. Unha vez que o Deus cristián e a fe deixan de ser o centro do real, prodúcese na humanidade unha sensación de orfandade e de baleiro que ven a ser ocupado pola idea de natureza. A preocupación pola natureza despraza xa moi cedo a visión xeométrica cartesiana interesándose preferentemente polos feitos concretos. O saber científico vai a centrarse neles, nomeadamente a partir de Newton. De aí so hai un paso ás ciencias da vida que no século XIX van a espertar tanto interese.

Pero o movemento ilustrado que abarca o saber teórico e práctico non ten a mesma incidencia en todos os países de Europa. A maior radicalizade cóbraa en Francia debido principalmente aos enormes contrastes entre a minoría privilexiada e a maioría explotada e, a certa distancia, mantéñense Inglaterra, Alemaña, Italia e España. Aquí en concreto o movemento ilustrado tivo unha forza e alcance limitados xa que non arrancaba de abaixo cara arriba senón que curiosamente parte da Coroa e grupo de goberno, así como sectores da nobreza, burguesía e clero que se suman ao proxecto. O máis que se logra alcanzar son reformas tímidas que nunha sociedade cun atraso secular resultan avanzadas. En calquera caso, os pasos que se dan están moi medidos e o seu alcance controlado, evitando espertar desconfianza ou reaccións bruscas dos privilexiados que, en canto tiveron oportunidade, fixeron volver as augas aos seus vellos canles.

En Galiza a incidencia da Ilustración tampouco é moi forte, pero sería inxusto non recoñecer o enorme mérito que tiveron os ilustrados galegos, precisamente por defender uns ideais novos nun ambiente maioritariamente hostil. En Galiza hai un pensamento ilustrado que se foi labrando no campo da economía, da ciencia, da educación e da filosofía. Dende os anos setenta foron agromando excelentes e rigorosos estudos nestas áreas. Historiadores, economistas, pedagogos, matemáticos, físicos, filósofos e teólogos foron enchendo un baleiro con artigos e estudos monográficos que sacaron á luz unha etapa da nosa historia que permanecía en penumbra. A propia achega trata de profundar no campo da filosofía ilustrada xa esbozada con anterioridade noutros artigos e traballos propios e recolle tamén as valiosas achegas levadas a cabo por outros compañeiros investigadores.

Para comprender o caso galego é necesario partir da situación que atravesaba Galiza nesta época. A primeira vista sorprende o gran contraste que se dá entre o que significa unha época de esplendor económico reflectido nos grandes edificios eclesiásticos e civís que agora se erguen e para os que foi preciso unha grande inversión económica. Érguense magníficos pazos, froito da bonanza económica. Pero choca ver, en cambio, a miseria e as condicións lamentables do campesiñado e das clases populares, a mortalidade como consecuencia das fames e das pestes que castigan a poboación, os abusivos tributos que teñen de pagar os labregos a señores e fidalgos intermediarios, e a emigración a Castela e Portugal como saída paliativa dunha economía miserable. Esta situación é contemplada con estrañeza por algún viaxeiro ou funcionario de paso que deixan constancia en cartas ou escritos da época. O mesmo Sarmiento- dende a lonxanía da Corte- lamenta tamén en

testemuñas dos seus escritos a situación do labrego galego. A pervivencia do sistema feudal co sistema foral e os morgados, o absentismo da nobreza que arrampla cara fora cas rendas que periodicamente recolle aquí, así como a falta dunha burguesía son os principais causantes do atraso económico.

O grupo de ilustrados trata de mellorar a situación. Crea academias e sociedades onde se estudian os problemas e tratan de poñerlles remedio. Na Coruña crease a Academia de Agricultura e o Real Consulado de mar ; en Santiago, A Sociedade Económica de Amigos do País, que tamén aparece case ao mesmo tempo en Lugo. Academias e Sociedades Económicas comparten o mesmo afán reformista da agricultura na que tratan de introducir reformas técnicas que a melloren. Os académicos da Coruña son partidarios dunha reforma técnica e práctica: roturar os montes para ampliar a superficie de cultivo, importar sementes selectas que melloren a produción, introducir novos cultivos, mellorar as ferramentas e apeiros de labranza, facer rendibles os montes comúns pouco aproveitados. Sen embargo ao pechar a Academia, as propostas tiveron pouca eficacia.

Maior dinamismo, empuxe e continuidade tiveron as Sociedades Económicas, sobre todo a de Santiago. Inspirados nos principios fisiocráticos e liberais trataron de entender a economía galega e marcar as directrices que debían seguirse para reformala. Para os fisiócratas, a principal fonte de riqueza dun país está no sector extractivo (agricultura e minería), base dunha industria transformadora e do intercambio comercial. O pensamento de Pedro Antonio Sánchez Vaamonde é moi claro ao respecto cando afirma que “ es una verdad bien probada por los más sabios economistas que las manufacturas y las artes todas no acrecientan la riqueza del Estado sino en cuanto contribuyen o aumentan las producciones de la tierra. Una nación es tanto más poblada y tanto más rica, cuanto está en estado de alimentar y vestir a más hombres. Pero este alimento, este vestido viene todo de la tierra” (SÁNCHEZ VAAMONDE, 1973: 117).

En sentido similar se manifesta o Secretario do Real Consulado da Coruña, Lucas Labrada ao dicir que “todo lo que constituye el poder de los Estados proviene de las producciones de la tierra, que aquella nación que mayor número de estas producciones encierre en su territorio, tendrá un número mayor de primeras materias para elevar el edificio de su grandeza; que sin agricultura toda potencia es precaria; que sus progresos son siempre proporcionales al interés de sus agentes; y que en estos nunca es tan activo como cuando se reúne a la propiedad del cultivo la propiedad de la tierra” (LUCAS LABRADA, 1971:204). Sentido liberal da propiedade amosan as palabras do catedrático

de Matemáticas Luis Marcelino Pereira cando a concreta nas *Reflexiones sobre la ley agraria* como o dereito de “usar y aún abusar a su arbitrio de lo suyo, en cuanto no perjudique al derecho perfecto de otro hombre” (PEREIRA, 1788:13).

Sen embargo non todos se mostran tan reformistas no campo económico. O cóengo lugués Francisco de Castro móstrase a veces moi duro na crítica que fai a certos abusos derivados do sistema foral e ve as dificultades dos morgados e da propiedade vinculada, pero non ousa mostrar alternativas que corten todo ese mal de raíz. As súas ideas tamén están na liña fisiocrática. A poboación é a mostra da riqueza dunha nación porque o crecemento demográfico non se dá se non hai unha base económica. O crecemento agrícola necesita de brazos para traballar, de poboación. A partir do crecemento agrícola poderá incrementarse o comercio e a industria manufacturera.

Ademais da agricultura, outro sector que tivo moita importancia foi a pesca, que ata agora se viña facendo con métodos tradicionais e artesanais. A chegada dos chamados “fomentadores cataláns” vai a revolucionar todo este sector nas rías galegas. Inicialmente son recibidos con manifesta hostilidade polos nativos e contra eles e os seus métodos arremeten os ilustrados porque ven que o que podía ser beneficio para Galiza vaia a Cataluña e outras partes. O uso da famosa xávega, que tanta polémica levanta, supón un aumento espectacular das capturas. Pero o choque débese fundamentalmente a que son dúas mentalidades distintas as que se atopan nas rías galegas: a tradicional galega orientada basicamente a unha economía de subsistencia e que se conforma con obter unhas pequenas ganancias coa venda do produto; e por outra parte, a mentalidade do fomentador catalán que entende isto como un negocio que hai que explotar a gran escala e sacar beneficios, que lle permitan enriquecerse cada vez máis. Chocan o mundo artesanal co empresario capitalista emprendedor. A consecuencia é que o primeiro é absorbido e proletarizado polo segundo. As consecuencias móstranse no despegue económico e demográfico de Arousa e Vigo, principalmente. No último tercio de século este foi o sector máis rendible da economía galega.

A industria galega adquire agora gran importancia principalmente no Norte costeiro: O Ferrol, Sargadelos, Ribadeo son os tres nomes máis significados no sector. Ferrol é un pequeno pobo de 1.500 habitantes a comezos de século que pasa a ter 30.000 polo 1778, grazas a potente industria naval dos estaleiros. Neles chegan a traballar 15.000 empregados, sen contar outras pequenas industrias da zona que cooperan cos estaleiros.

Para eles recrútanse mendigos, vagabundos, xitanos, presidiarios e toda crase de persoas en idade de traballar para convertelos en seres útiles á sociedade.

Sargadelos foi unha importante siderurxia que recibe autorización no 1791 para facer potas de ferro e tres anos máis tarde convértese nunha industria de material bélico, con presenza militar na fábrica. As ideas empresariais de Raimundo Ibáñez adiántanse ao seu tempo: elixe un lugar estratéxico onde conta con materia prima, man de obra e saída ao mar que facilite o comercio do produto, podendo aforrar así en custos de produción.

Outra industria, que se queda en proxecto é a de Cester: a de fábricas-escola, nas que trata de formar mulleres que deprendan a fiar co torno e abandonen a roca. A súa temperá morte impediría sacar isto adiante. É certo que a morte cortou de raíz o proxecto, pero en contra del xa se manifestaran a fidalguía lacazana e o clero da provincia de Mondoñedo. Eles foron tamén os responsables do fracaso da industria de Sargadelos, que podía ser xa a comezos do dezanove o principal centro dinamizador da zona. As razóns da oposición frontal á industria están en que a minoría privilexiada ve ameazados os seus intereses porque as fábricas pagan bos soldos e arrebatánlles unha man de obra barata e submisa e á larga poden perder o control da situación. Non ven en absoluto os beneficios que poden traer para a comarca. Aí hai que ver a causa da guerra sen cuartel que lle declaran a Raimundo Ibáñez que remata en traxedia.

Tampouco se pode omitir a industria do salgado da sardiña que emprega moita man de obra e supón un importante volume de negocio nas Rías Baixas. Á marxe disto existen outras pequenas industrias, como ferrerías estendidas pola provincia de Lugo, fábricas de sombreiros, louza en Buño, curtido de peles, teares domésticos, que en moitos casos supoñen unha pequena axuda para a economía familiar.

De todos xeitos, nos ilustrados galegos non se ve un apoio ás grandes industrias que agora chegan a Galiza. Eles promoven as pequenas industrias que potencian a escasa economía rural; pero deste tipo de industrias non parecen mostrarse partidarios porque Galiza é un país agrícola e na súa mentalidade fisiócrata non se descobre a importancia que vai a ter a industrialización. Máis ben a ven como un elemento hostil, fonte de desigualdades.

O aprecio polo traballo útil lévalles a romper o veto oficial que pesaba sobre moitos oficios manuais ligados secularmente á servidume. Foi o cóengo Pedro Antonio Sánchez Vaamonde quen conseguiu arrancar do monarca Carlos III unha Real Cédula do 1783 pola que se dignificaban os ata agora considerados “oficios viles”, como o de curtidor de peles,

zapateiros, carpinteiros e outros manuais similares. Nin eles nin os seus fillos podían ocupar postos na administración do Estado ou ser clérigos. Con esta orde quedan rehabilitados e postos en pé de igualdade cos demais cidadáns.

Con relación ao comercio descubren que se abre todo un horizonte de posibilidades no tráfico con América. O decreto de liberalización do comercio ábrelle as portas ao porto da Coruña para poder traxinar con productos das colonias. Dende o Consulado loitan por establecer unha escola de comercio onde formar persoas capaces de defenderse ben neste negocio. Hai que coñecer moedas, cambios etc., para poder moverse con facilidade polo mundo dos negocios. Pese ao interese que había por parte dos comerciantes da cidade, non se conseguiu dotación oficial ata 1797.

Moi ligadas ao comercio están as vías de comunicación, outro cabalo de batalla dos pensadores ilustrados. As constantes demandas aos distintos gobernos fan que se empecen as obras de comunicación ca meseta baixo a dirección do enxeñeiro francés Carlos Lemour polo 1749. Pero o desvío das recadacións destinadas a elas desvíanse a outras obras e o proceso vaise ralentizando e tarda medio século en rematarse. Sánchez Vaamonde logrará que a finais de século estea rematada a conexión Santiago- A Coruña. Tamén era preciso facer unha saída a Zamora a traveso do chamado camiño “carreteiro” por Sanabria e Benevente, para dar saída aos caldos do ribeiro e á pesca salgada e a importación de grans de Castela. Pero este soño non se cumpriría ata o século seguinte.

A navegación do Miño ata Lugo é outra das alternativas que exploran os ilustrados galegos para o comercio. Esta sería unha empresa custosa, pero aforraría moito esforzo ao non ter que cruzar os montes con bestas de carga. Daría unha maior axilidade e comodidade para o comercio. Sánchez Vaamonde non considera que o proxecto sexa tan utópico porque dificultades maiores houbo para facer navegable o Douro e superáronse.

Ca monarquía borbónica a ciencia experimental recibe un forte empuxe que se nota tamén en Galiza. No tempo que transcorre entre o Renacemento e a Ilustración, poucos científicos galegos cabe enumerar, con excepción do mindoniense Seixas Lobera, autor do *Teatro naval hidrográfico*(1688), obra que lle deu sona, e tamén foi profesor en París de Náutica, Matemáticas e Astronomía; Francisco de la Reyna, autor dun *Tratado de*

Albeitería (1552), que parece adiantar ideas sobre a circulación sanguínea, que Harvey completaría máis tarde.

No XVIII, as reformas da Universidade crea cátedras prácticas en medicina, como a de Anatomía para a que se nomea ao Tenente do Exército, Gómez de Bedoya Paredes, autor dunha *Historia Universal de las Fuentes Minerales de España* (1764), que empeza dando clases prácticas de Anatomía, pero pronto se reducirían a puramente teóricas.

Na Facultade de Artes prodúcese unha forte loita encabezada por un médico ben formado cientificamente en Europa, becado polo goberno, que logra introducir a cátedra de Física Experimental, que xa existía pero a impartían filósofos escolásticos que explicaban a Física aristotélica. Neira logra que en adiante sexa impartida por profesores con formación científica e se fagan prácticas no Gabinete de Física de Sigüed Le Font, polo que tanto insistiu, e que non se conseguiu traer ata o século seguinte, pola oposición do sector inmovilista, maioritario no claustro.

A remates de século chega á Universidade un xoven matemático que creará escola: é Xosé Rodríguez, o matemático do Bermés que logra superar toda unha serie de obstáculos, consegue que sexa un tribunal presidido por un matemático de prestixio, Vimercati, director da Academia de Gardamariñas do Ferrol, quen xulgue a oposición á cátedra que gaña con honras. Algún dos seus traballos acadou sona universal.

Fora da Universidades están as sociedades ilustradas nas que se presentan memorias de gran interese científico, como algunhas de Cornide, Consul Jove, Carlos Lemaury ou Francisco de Castro nas que se analizan os problemas da pesca, de plantacións de árbores, de cultivos, de minería, técnicas de branqueado dos liños etc. Sen dúbida tivo que ver con este espertar científico a presenza de científicos que trae a monarquía para os arsenais da Armada do Ferrol que van a realizar outras actividades por Galiza e pronto van a ser coñecidos e consultados por grupos ilustrados.

Sobre a educación en Galiza hai dúas obras que a resumen ben: unha tese de doutoramento de David Fernández Fraga e outra máis recente de Antón Costa, recollidas na bibliografía. O que hoxe chamamos educación primaria empeza a ser un problema de Estado que agora legisla sobre programas e métodos, sobre os requisitos para poder ser mestre de primeiras letras. Empezan a publicarse algúns libros que serven de guía para o ensino. Algúns filántropos, como o cóengo Sánchez e algúns emigrados máis sensibles á

necesidade de formación fundan escolas parroquiais. Francisco de Castro, tamén fundou un taller de oficios en Dozón onde se ensinan varios oficios aos labregos do lugar.

Academia da Coruña, Sociedades Económicas e Consulados convértense tamén en fachos de divulgación do saber que pretende promocionar as clases baixas. Impártense cursos técnico-prácticos para ensinar novas técnicas aos agricultores, formar comerciantes ou pilotos marítimos. Tamén se dan clases de debuxo e música, tanto en Santiago como na Coruña.

O ensino secundario dábase nas cátedras de Gramática e tiña como función a preparación para poder entrar na Universidade. Estivo en mans dos xesuítas e, trala súa expulsión seguiron impartíndoo sen moitas renovacións varias ordes relixiosas.

No ensino universitario as reformas apuntan na dirección da ciencia experimental e práctica. Introdúcense novas cátedras en Medicina, potenciase a Cirurxía, as Matemáticas e a Física Experimental. Trátase de facer unha actualización científica acorde cos tempos e arrincar o saber dunha escolástica anacrónica e mesmo perniciosa, como a cualifica algún ilustrado. Pese aos intensos esforzos que se fixeron, os resultados foron escasos pola tremenda forza que exhibía o sector maioritario conservador da Universidade galega.

No Dereito destacan Francisco de Castro, Herbellá e Puga e Vicente do Seixo. O primeiro critica o excesivo peso que ten no currículo académico o Dereito Romano en detrimento do Dereito Patrio e defende a autonomía do dereito ao fundamentalo na razón natural (iusnaturalismo) fronte ás heteronomías inxustificadas. Avoga tamén por unha ordenación racional do mesmo, unha codificación do dereito. Herbellá e Puga é un xurista práctico e como tal trata de divulgar a práctica forense. E Vicente do Seixo fai unha defensa dos dereitos das mulleres.

Para finalizar hai que referirse á **Filosofía**, que é a achega máis orixinal do presente traballo. Tras a análise que se fai de Francisco de Castro e de González Varela, podemos concluír que en Galiza tamén estivo presente a Filosofía ilustrada, igual que noutras partes da Península. As obras de Francisco de Castro aparecen no 1765 a primeira, polo 1780-91 as últimas coñecidas, mentres González Varela publica a 2ª edición da Lóxica no 1808, cando hai unha presenza das tropas francesas en Santiago. Nese período de tempo que os separa, houbo acontecementos importantes que puideron ter influencia na elaboración de pensamentos diferentes. Francisco de Castro móvese entre a fidelidade á ortodoxia e os novos aires da ciencia que chega da Europa, nunha Galiza interior onde un reducido grupo ilustrado capitaneado polo Bispo Armañá tenta renovar e imprimir dinamismo nas augas mansas do conservadorismo. A filosofía cartesiana, os saberes naturais de Buffon, a cadea do ser de Pluche, a físicoteoloxía, todo iso debeu producir unha certa crise intelectual nun

home de formación escolástica. O seu afán por estar ao día nos saberes que circulaban por Europa converteron para el a lectura nun vicio para o que descontaba tempo do seu merecido descanso. Iso converteuno nun erudito semellante a Feixoo, pero sen as excepcionais luces cas que a natureza agasallou ao monxe bieito, como mostran as súas producións. Aínda que non alcance as altas cimas deste, sen embargo a súa obra é moi meritoria dadas as múltiples tarefas parroquiais e pastorais nun comezo, e burocráticas na curia diocesana máis tarde, que lle ocupaban o horario de traballo, que aínda tiña que alongar ocupándose de pobres e desfavorecidos. Non puido gozar da tranquilidade do retiro do monxe nin exerceu unha docencia consonte cos seus afáns intelectuais. Descoñecemos a axuda que neste campo intelectual puido recibir do Bispo Armanya, de ideas decididamente ilustradas, de sólida formación, que non só exerza como líder relixioso senón tamén intelectual.

A obra de Francisco de Castro está escrita en castelán, nun estilo claro, sinxelo no que se saltean anécdotas e curiosidades na exposición doutrinal facéndoo máis ameno. É unha obra divulgativa destinada a calquera cobizoso por saber. Formado na Escolástica, critica con dureza os seus vicios e excesos. A siloxística utilizada nas aulas levou a discusións inútiles, berros e barullos que non conducen a nada. Pero ademais, a obstinación levou aos escolásticos peripatéticos a tal grao de delirio que os fixo identificar o seu partidismo ca fe, acusando os disidentes de herexía:

“Nos principios do caimento do Peripato, segundo refire a historia, botouse man tamén contra os que se apartaban da común doutrina das calumnias, valéndose algúns do máis sagrado da Relixión en defensa do partido antigo, e tratando de sospeitosos de herexía aos que impugnaban ou pretendían abater as súas Escolas[...]. Os anciáns, tenaces en soste os principios que seguiron toda a súa vida, e nos que se lles escoita coma a oráculos, non omiten dilixencia para que non se introduzan novos estudos nos que lles é preciso enmudecer, e levando tan a mal que os xóvenes os avantaxe, berran contra as súas opinións, tratándoas de extravagantes, e mesmo de sospeitosas na fe”(CASTRO, J. F., 1781, t. IV: 504).

Crítica tamén a ignorancia popular que se mostra principalmente na superstición que define como “culto vicioso da verdadeira ou falsa divindade”. No medio rural galego estivo moi presente, utilizando a veces prácticas inhumanas que xa no seu día condenara o Bispo Guevara. Critica os casos da zelotipia, necromancia, probas con auga fervendo, que son ritos e prácticas inhumanas, como calquera clase de tortura que condena sen ambaxes.

Pero as achegas máis significativas de Castro no campo da filosofía están no cartesianismo, na físicoteoloxía inspirada en Pluche e nas ideas naturalistas de Buffon xunto con algunha clara referencia ao copernicanismo.

Seguindo o modelo cartesiano, principal fonte de inspiración do cóengo lugués, estruturamos o seu pensamento arredor de tres eixes: o ser humano, a natureza e Deus.

a) **Ser humano.** Tras unha crítica ao aristotelismo escolástico e á superstición, Castro afirma o ser humano como a realidade máis importante que existe neste mundo. E partindo de ideas cartesianas preconcebidas sinala que é o propio eu a primeira realidade que intuímos, aínda que Deus sexa a máis importante ontoloxicamente, unha vez descuberta. Precisamente que mais engrandece ao ser humano non é a súa natureza material, sempre feble, senón a súa capacidade de pensar.

A concepción do corpo responde ao esquema mecanicista cartesiano. Como todo obxecto físico está sometido a leis necesarias: “A materia e o movemento, que constitúen o corpo, están suxeitos a leis necesarias, que non poden menos de observar [...]. O fin das leis, que recibiu o corpo, é medrar, conservarse, e producir o seu semellante” (CASTRO, 1780, t. I, Prólogo, Vj). Pero ademais funciona como “unha verdadeira máquina hidráulica” que está unida a alma, unión que non lle resulta doado de explicar a Castro e que non parece moi convencido da teoría cartesiana xa que en ningún momento a explicita. Sen embargo, ambas substancias van unidas e a estrutura corporal inflúe na alma: “Así mesmo debemos ter por certo, que as proporcións desta máquina poidan contribuír á variedade de inclinacións nos corpos: de modo, que pola diversidade do temperamento a alma atopa maiores dificultades a que resistir, maiores estorbos que vencer, maior propensión á ira, á vergoña, á obscenidade e torpeza, á glotonería, á vaidade etc., nuns individuos ca noutros” (CASTRO, 1780, t. I, Prólogo, xij-xiij). Do mesmo xeito que o francés tamén utiliza o reloxo como modelo mecánico explicativo da realidade corporal. A máquina hidráulica humana resúltalle admirable pola cantidade de tubos e diferentes líquidos que circulan por eles, pola asimilación de alimentos exteriores e pola resistencia a lesións e ataques externos contra os que se defende.

A idea de harmonía tamén é un compoñente fundamental no pensamento sobre o ser humano. O equilibrio das múltiples e complexas partes do mecanismo humano é a base da saúde, pero se este falla, sobrevén a enfermidade: “de onde resulta un todo natural, quen

goza de saúde, cando nas súas partes se atopa boa harmonía; e polo contrario, de se descompoñer, séguese a enfermidade, e por fin sucede a morte, se enteiramente se disolven.” (CASTRO, 1780, t. I, Prólogo, Xiiij).

Á súa vez, o ser humano é so unha parte dun todo máis amplo, o universo que tamén se mantén en harmonía ca que foi dotado na acción creadora divina.

Pese ao mecanicismo que explica todo o acontecer da res extensa, Castro afirma claramente a liberdade do ser humano. Aí radica a súa grandeza e a súa miseria:

“Materia e movemento ordenado é canto percibimos no mundo material: variedade de caprichos é canto experimentamos no mundo racional. No primeiro todo é orde, e regularidade: no segundo todo é confusión e desorde [...]. A materia e o movemento obran tan suxeitos a aquelas leis, que o seu Autor Soberano impuxo, que xamais poderán apartarse delas, e ata que non chegue o caso da súa destrucción, non cesarán de constituír na súa totalidade perfecta, harmonía nun todo perfecto: os caprichos humanos en si mesmos disformes, non poden menos de constituír un todo desordenado” (CASTRO, 1780, t. I, Prólogo, Xxxj).

b) **A natureza.** A obra de Castro é un tratado sobre a natureza e Deus, ou de preferirse, un alegado a favor de Deus dende unha visión estético-científica da natureza nun momento no que se cuestiona a existencia de Deus ou ao menos determinadas visións do mesmo. A pretensión de Castro ao longo de catro mil setecentas páxinas de *Dios y la Naturaleza* é clara: xustificar a existencia de Deus dende a nova visión que da a ciencia do mundo e que so a cegueira intelectual pode levar a negar a evidencia de Deus. Igual ca Locke tamén lles nega aos ateos a carta de tolerancia.

A Ilustración herda unha cosmoxía radicalmente nova dos renacentistas. O esquema dos tres mundos herdado dos gregos e vixente no Medievo é substituído agora polo dun universo infinito onde a Terra e o mesmo sistema solar teñen un peso relativo dentro do conxunto.

A natureza, o mundo dos corpos entre os que se atopa o humano, vese dende os esquemas mecanicistas cartesiano-gassendistas que máis tarde serán desprazados polos de Newton. A natureza e o corpo humano obedecen ás leis da física que explican os seus movementos.

Francisco de Castro comparte plenamente as ideas mecanicistas cartesianas. Alude reiteradas veces ao corpo humano como “máquina hidráulica”, conxunto de tubos e líquidos, que funcionan segundo os esquemas da física. O mesmo Universo no seu conxunto é igualmente unha enorme máquina rexida por leis cas que o seu Autor o dotou no momento da creación.

A outra idea importante de Francisco de Castro con respecto á natureza é o que chamamos a natureza como “ens continuum”. El ve a natureza como un todo, como unha escala gradual de seres sen lagoas intermedias, que vai dende a máis ínfima partícula ata o Ser Supremo, a infinita distancia do inmediatamente precedente. Esta idea conecta ca cadea do ser, presente no abate Pluche, a quen cita Castro varias veces.

Isto lévalle a concibir as clasificacións de especies como algo artificial. A especie non é un compartimento estanco pechado, senón que está aberta cara adiante e cara atrás. O ínfimo grao dunha especie ven case a coincidir co superior da inmediata inferior. Con isto, inspirado nos naturalistas da época, anticipase as ideas evolucionistas do século seguinte.

c) **Deus.**

A res infinita cartesiana tamén aparece na obra lugués cun tratamento similar ao que lle dera Descartes. A primeira proba que ofrece é unha versión da idea de Ser perfecto cartesiana : “ Lo primero que se ofrece a toda racional consideración, que se hace lo íntimo de nuestro espíritu, abstraído de objetos exteriores, es su propio ser y el del autor de su propia existencia. Apenas uno puede conocer en si mismo que hay un sugeto que piensa, que medita, que discurre, que reflexiona, sin que se le represente su propio Autor y Hacedor...”. Un pouco máis adiante refírese ao Ser perfecto : “puedo levantar mis pensamientos a la consideración de un Ser perfecto (1780, t.I: 5-6). Castro concreta en que consiste o ser perfecto: “ser simplicísimo, inmenso, de infinita sabiduría, de infinita justicia, de bondade infinita, de infinito poder, y finalmente en todo infinito, y en todo infinitamente perfecto”.

E Descartes di case o mesmo:” tengo en mi la noción del infinito antes que la del finito, es decir, antes la de Dios que la de mi mismo; pues ¿sería posible que conociera que dudo y que deseo, es decir, que algo me falta y que no soy totalmente perfecto, si no

tuviera la idea de un ser más perfecto que yo, con el que me comparo y de esa comparación resultan los defectos de mi naturaleza”.

Deus é tan indubitable como a propia existencia e tan absurdo resulta dubidar del como de min mesmo.

Co progreso da ciencia, xorden agora novos problemas e novos retos para teólogos e científicos. A idade do Universo, o tempo da creación que se viña poñendo en seis mil anos queda agora ridículo ante os cálculos dos astrónomos. Determinados problemas do dogma teñen que ser revisados á luz dos datos que ofrece a ciencia. Iso vai a suscitar unha resposta por parte dalgúns filósofos e teólogos que vai dar lugar á Teodicea ou a Físico-Teoloxía. En ambos caos hai un intento por xustificar a existencia divina ante os descubrimentos das ciencias e ante a patencia do mal no mundo. Aínda que Castro é un home de formación de corte escolástico, sen embargo esforzouse por adaptarse aos progresos do seu tempo. Non coñece de primeira man os físico-teólogos saxóns –non coñecía suficientemente o inglés- pero si os coñece a traveso da obra de Pluche, quen os cita varias veces. Foi esta obra o outro pilar inspirador e anovador do pensamento de Castro (Pluche, *Espectáculo de la naturaleza, o conversaciones acerca de las particularidades de la Historia natural, que han parecido mas a propósito para excitar una curiosidad util y formarles la razón a los Jóvenes Lectores*, publicada en francés entre os anos 1732-50, e traducida ao español pouco despois). Aparece citada en *Dios y la Naturaleza*. A finalidade de ambas obras parece idéntica: a observación e escoita detida da natureza pode desvelar o proxecto divino sobre o mundo. Castro fai unha extensa exposición sobre as marabillas da natureza, elabora a propia “teoloxía das marabillas” na que o discurso racional e a visión estética da natureza fan de trampolín que eleva ao ser humano a afirmar a existencia de Deus. Hai moitas páxinas cheas de lirismo, para forzar a pensar que semellante perfección da natureza non pode ser froito so do azar.

Moi ligado a isto e igualmente relacionado ca Teodicea está o problema do mal nun momento en que a Europa crente se debate entre o optimismo duns e o pesimismo doutros. O optimismo leibniciano que falaba do mellor mundo dos posibles resulta difícil e mesmo inxenuo mantelo a remates de século, tralo terremoto de Lisboa. O prebendado lugués non necesitaba semellante experiencia para abrir os ollos a tan dura realidade: a penosa e miserable situación dos labregos que coñeceu como crego rural, as fames e pestes que

azoutaron varias veces Galiza durante o século, xa podían abondar para experimentar de preto o mal. Pero o terremoto que tanto impactou en Europa tamén parece que o debeu impresionar moito como reflicten as súas verbas : “Por outra parte vemos con frecuencia desordenados os elementos de tal modo, que parece van acabar ca Natureza. A terra treme derribando os edificios, que sobre ela se sustentan; e tal vez se abre tragándose poboacións. Os ventos sóltanse con tanta furia, que ó seu ímpeto nada se resiste, causando mil desordes na superficie do globo [...]. O exceso dalgunha das calidades, ou principios, que manteñen en equilibrio a atmosfera, inmuta todo o seu natural temperamento, causando crueis fames, tristes epidemias, ou pestes mortais, e enchendo a terra de cadáveres de homes e brutos”(CASTRO, 1780, I, 141).

O mal físico igual que os fenómenos monstruosos que aparecen na natureza son feitos transitorios que, tras un curto período, todo volve a someterse as leis da natureza. Iso xa estaba previsto nos plans do se Autor.

O mal está mesturado co ben como entre plantas medicinais se esconden as venenosas ou serpes entre flores. A variedade amosa a fermosura e a grandeza da obra creada por Deus. É cando menos discutible que sexa máis importante un ser humano que todo o conxunto de seres dunha especie: “Ningunha sustancia é absolutamente preciosa nin absolutamente desprezable dende o punto de vista de Deus. É evidente que Deus concede máis importancia ó home que ó león, pero eu non sei se podemos estar seguros de que prefira un home á especie completa de leóns”.

O mal forma parte da condición humana e do mesmo mundo, por ser entidades imperfectas, aínda que non resulte máis soportable porque se explique que é inevitable.

A outra grande figura da Filosofía ilustrada foi o **Prof. Xosé González Varela**. Das tres obras publicadas, a máis significativa é a Lóxica, que vai dedicada aos estudantes galegos. O autor publica unha primeira edición no 1801 co fin de usala como texto nas súas clases en Filosofía. Sigue case ao pe da letra o esquema e índice de Jacquier, aínda que nos contidos introduce novidades substantivas que van a ser máis evidentes e atrevidas na 2ª edición de 1808. Neste caso decídese claramente polas ideas empiristas de Locke e polo pensamento sensista de Condillac.

A traxectoria de González Varela é diferente á de Francisco de Castro. Móvese no ambiente universitario onde coñece de primeira man as batallas entre colexiais e manteístas, a polémica sobre a Física Experimental abandeirada polo Dr. Neira a quen por certo inicialmente ataca tratando de impedir que sexa catedrático de Física e ao que logo defenderá e apoiará pasándose ao seu grupo. Ten oportunidade de escoitar novas ideas e ten acceso ás novas obras mesmo as prohibidas, que están producíndose en Francia e circulando clandestinamente aquí. A súa obra lóxica está moi inspirada en Verney e Condillac. De ambos recolle o pensamento lockeano sobre o coñecemento. Ten o mérito de introducir esta filosofía en Galicia, pese a que isto o sitúa en contra dunha abrumadora maioría universitaria de mentalidade escolástica e dunha sociedade apegada ás ideas do vello réxime. O seu atrevemento non lle saíu gratis, xa que lle supuxo a expulsión da súa cátedra. Pero dada a importancia que ten o empirismo dentro do pensamento ilustrado pola conexión cas ciencias experimentais, podemos dicir que a obra de González Varela confirma a presenza da filosofía ilustrada en Galiza e nomeadamente na Universidade galega.

A filosofía de González Varela é decididamente empirista e inspírase principalmente nas dúas fontes xa citadas. As ideas proceden da experiencia: da sensación e reflexión. Non hai innatismo de ideas, como afirmaba Descartes. As nosas ideas proceden dos sentidos e da reflexión que vai deducindo a partir da experiencia. As ideas que non proceden da experiencia son ficticias. As definicións a veces coinciden literalmente cas que da Verney. Outras veces recolle ideas de Condillac a quen cita tamén na Lóxica.

Con relación ao problema da verdade sinala Glez. Varela que está no xuízo. As ideas que forman o xuízo son ou non verdadeiras na medida que se corresponden cas impresións recibidas polos sentidos. As ideas dannos ao menos a ocasión de xulgar con verdade ou falsidade sobre as cousas. Isto parece inspirado en Condillac quen manifesta que os sentidos non son máis ca causa ocasional das impresións que fan sobre nosoutros os obxectos.

Con respecto ao signo, González Varela defíneo como aquilo que provoca na mente algo distinto de si mesmo, como a voz Alexandre trae a mente o personaxe Alexandre o Magno. Esta definición está literalmente recollida –con exemplo incluído– da obra de Verney (VERNEY, L. A., 1762: 86). Diferencia entre signos naturais –ligados aos obxectos– e signos arbitrarios, dependentes da vontade humana.

Na metafísica parte dunha definición cartesiana de substancia: *id quod per se existit, neque in existendo pendet ab alio, tanquam subjecto; vel quae substat accidentibus*” (GONZALEZ VARELA, J. 1803: 57). Sen embargo, o influxo do empirismo de Verney prantexalle dúbidas sobre a substancia, que non resulta ser un concepto tan claro. O que mellor coñecemos son as propiedades que nos dan os sentidos: os modos e relacións.

Un último apartado refírese ás paixóns que clasifica en tres grupos: fisiolóxicas (admiración, cólera, ledicia ou tristeza), psicolóxicas (desexo, esperanza, temor, carraxe, amor) e morais (xenerosidade).

No *Discurso sobre as paixóns* de González Varela márcanse os trazos fundamentais que se deben ter en conta na educación. Nel aparecen a xustiza, temperanza, amor ao orde e ás leis, molície, deleite, luxo etc. É necesario educar esas paixóns dende nenos. Nesta obra que ten certo carácter pedagóxico recolle achegas ilustradas nas que destaca o papel sobranceiro que ten a infancia no ulterior desenvolvemento da persoa. Tamén aparecen trazos do naturalismo educativo roussoniano, que se manifestan na necesidade de respectar a natureza e carácter dos nenos na educación.

Todo o exposto fai de González Varela un decidido home da Ilustración, integrado nun minúsculo grupo de profesores que defenderon eses ideais. Os acontecementos que sucederon dende 1808 truncaron moitos ideais e atrasaron a execución doutros. Sen embargo, os alicerces asentados no XVIII, deron os seus froitos no seguinte século con ilustres profesores que destacaron en diversos campos da ciencia.

APÉNDICES

APÉNDICE.

LISTA DOS MEMBROS DA REAL SOCIEDADE ECONOMICA DE AMIGOS DO PAIS DE SANTIAGO.

Lista de los Señores Socios existentes, segun el orden alfabético.

El numero denota la antigüedad.

A

260. ABASCAL (Señor D. Felix) Abad de Santo Tomás de Javiña.

60. Abrales y Monroi (Señor D. Juan) Regidor perpetuo de la ciudad de Santiago.

89. Abrales y Monroi (Señor D. Pablo María) Abad de Santa

María de Guillal

71. Acevedo (Señor D.Diego) Abogado de la Real Audiencia de la Real Audiencia de Galicia

163. Acevedo y Sarmiento (Señor D.Francisco de Paula) Regidor perpetuo de la ciudad de Betanzos.

203. Acuña y Malvar (Sr.D. Pedro) del Gremio,y Claustro de la Universidad de Salamanca, Provisor-Governador, y Vicario General del Arzobispado de Santiago, y Canónigo Maestre-escuela Dignidad de su Santa Iglesia.

249. Agar (Sreñor D.Benito) Caballero del Habito de Santiago.

329. Aguayo (Señor D.Ignacio) De mérito.

66. Aguiar (Señor D.Andres) Chantre, Dignidad de la Santa Iglesia de Santiago.

4. Alba (Excelentísimo Señor Duque de) Conde de Monterrey.

259. Albor (Señor D.Fernando).

141. Alcañices (Excelentísimo Sr. Marques de)
213. Alvarez (Señor D.Benito) Abad de Santo Tomás de Parde-
rrubias.
124. Alvarez Cisneros (Señor D.Antonio)
294. Anduaga (Señor D.Joseph) Oficial de la primera Secreta-
ría de Estado.
278. Añido (Señor D.Andrés) Escribano de su Magestad.
297. Añido (Señor D.Domingo)
298. Araujo (Señor D. Juan Antonio)
357. Araujo y Mascareñas (Señor D.Baltasar) Teniente de Gra-
neros del Regimiento Provincial de Monterrey.
116. Arce (Excelentísimo Señor D.Antonio) Teniente General de
la Real Armada, Capitan General del Departamento del Fe-
rrrol.
209. Arco (Excelentísimo Señor Duque del)
373. Areal (Señor Don Joseph)
196. Arias (R.P.M.Fr. Veremundo) del Orden de S.Benito, del
Gremio, y Claustro de la Universidad de Salamanca.
102. Arias Varela (Señor D.Manuel) Pintor de la Santa Iglesia
de Santiago, Director de la Escuela Patriótica de Dibujo:
De mérito.
391. Arredondo (P.M.F.Joseph) Maestro General de la Congre-
gación de S.Benito de España.
145. Astaris (Señor Marques de).
5. Astorga (Excelentísimo Señor Marqués de).
220. Atalayabermeja (Sr.Marqués de la)
204. Azcoitia (Señor D.Raimundo) Arcediano de la Reina, Digni-
dad de la Santa Iglesia de Santiago.

B

185. Barcia y Somoza (Señor D.Francisco Xavier de) Canoni-
go de la Santa Iglesia de Cordova

81. Barreiro y Garrido (Señor D.Gregorio) Abad de S. Cristoval do Eixo.
374. Barreiro (Señor D.Mauro).
73. Barros (Señor D.Manuel) Canónigo de la Santa Iglesia de Santiago.
193. Barros Troncoso (Señor D.Joseph) Abad de S.Miguel de Tofe.
23. Basadre (Señor D.Melchor) Doctor y Catedrático de Derecho Civil en la Real Universidad de Santiago.
387. Bayo (Señor D.Joseph) Porta-Cruz del Ilmo.Sr.Arzobispo de Santiago.
121. Bazán (Señor D.Pedro).
140. Bazán (Señor D. Pedro) Doctor en Derecho Civil.
256. Becerra (Señor D.Gonzalo) Canonigo de la Insigne Colegiata de la Coruña.
58. Bendeña (Señor Marqués de) Coronel del Regimiento Provincial de Compostela.
399. Bermudez de Castro (Señor D.Juan Jacinto) Alguacil Mayor de la Real Audiencia de Galicia.
148. Bermudez y Pardiñas (Señor D.Joseph María).
381. Bermúdez (Señor D.Joaquín María) Caballero Maestrante de Ronda.
247. Bermudez Sotomayor (Señor D.Francisco) Comisario Ordenador honorario,y Tesorero General del Giro en Roma.
248. Bermúdez Simoneti (Sr. D.Nicolás)
348. Berwik y Liria (Excelentísimo Señor Duque de) Conde de Lemus.
349. Beyra (Señor Diego Ventura) Abad de Santiago de Allariz.
214. Blanco Cicerón (Señor D.Francisco) Asesor de la Comandancia,y Reales Rentas de Tui.
325. Blanco Cicerón (Señor D.Lorenzo) del Consejo de S.M.,y su Ministro en la Real Audiencia de Charcas.
379. Blondel de Drouhot (Señor D.Luis) Mariscal de Campo de

los Reales Exercitos, Governador de Lerida.

362. Boan (Señor D.Ramón)

206. Briones (Señor D.Joaquín María) Comendador de Beade en

el orden de S.Juan.

C

149. Caamaño(Señor D.Vicente)Capitán de Navío de la Real Armada, Director de Pilotos en el Departamentop del Ferrol.

150. Caamaño (Señor D.Juan)

157. Caamaño (Señor D.Joseph)Brigadier de los Reales Exercitos, encargado de Negocios en la Corte de Lisboa.

138. Caamaño (Señor D.Jacobo) del Consejo de S.M., y su Ministro en la Real Audiencia de Valencia.

240. Caamaño (Señor D. Juan Miguel) Oficial con honores de segundo de la Secretaria de Estado del Despacho Universal de Hacienda.

90. Caamaño y Ozores (Señor D.Francisco Xavier) Teniente del Regimiento Provincial de Santiago.

130. Cabiedes (Señor D.Juan) Arcediano de Luou, Dignidad de la Santa Iglesia de Santiago.

165. Calbelo (Señor D.Domingo) Procurador de numero en las Audiencias Arzobispales de Santiago.

189. Camba (R.P.M.Fr.Benito) del Orden de S.Benito.

49. Cancio (Señor D.Pedro).

385. Carantoña i Medina (Señor D.Joseph).

263. Carballo (Señor Marqués de).

224. Carracedo y Quintela (Señor D.Joseph) del Comercio de Cádiz.

184. Castelar (Excelentísimo Sr.Marqués de)

37. Castro (Sr.D.Bernardo) Racionero del Real Colegio de Sancti Spiritus de la Ciudad de Santiago.

134. Castro (Señor D. Antonio de) Regidor Perpetuo de la Ciudad de Betanzos.
205. Castro (Señor D. Pedro Eulogio) Expedicionero en la Corte de Roma.
299. Castro (Señor D. Mauro Antonio de).
365. Castro (Señor D. Miguel de).
59. Catalán (Señor D. Joseph) Teniente Coronel del Regimiento Provincial de Santiago.
215. Cerbela (Señor D. Ignacio) Abad de Santa María de Isorna.
147. Cerviño (Señor D. Tomás) Tesorero de Marina del Departamento del Ferrol.
355. Chaves (R. P. M. Fr. Domingo de) del Orden de la Merced, De merito.
78. Cisneros (Señor D. Jorge) Canonigo de la Santa Iglesia de Santiago, y Administrador de su Voto en Granada.
79. Cisneros (Señor D. Pedro) Caballero Maestrante de Valencia.
108. Codesido y Prado (Señor D. Juan Antonio) primer Teniente de Reales Guardias Españolas.
279. Consul Jove y Tineo (Señor D. Francisco) De merito.
389. Cordero (Señor D. Rafael) Fiscal Eclesiástico del Arzobispado de Santiago.
164. Cornide (Señor D. Joseph) Regidor perpetuo de la Ciudad de Santiago.
393. Cotarelo (Señor D. Joseph) Contador General de la Real Renta de Tabacos de Galicia.
342. Correa (Señora Doña María) De merito.
112. Couxil (Señor D. Ramon).

D

94. Delgado (Señor D. Manuel) del Comercio, y Administrador

de la Real Lotería de la Ciudad de Santiago.

95. Diaz Tabanera (Señor D.Manuel) del mismo Comercio.

352. Docabo y Castro (Señor D.Antonio)

245. Domínguez (Señor D.Fernando) Maestro de Fortificaciones
por S.M. de la Ciudad de la Coruña.

301. Dozo (Señor D.Domingo).

351. Dozo (Señor D.Joseph Antonio) Cura de Comalapan en el
Reino de Guatemala.

310. Durán (Señor D.Joseph).

E

340. Elordui (Señor D.Antonio) Abad de San Mamed de Piñeiro.

156. Enriquez Sarmiento (Señor D.Juan) Doctor en Derecho Ca-
nonico.

47. Erce y Teyjeyro (Señor D.Pedro).

431. Erce y Solís (Señor D.Vicente) Abogado de la Real Au-
diencia de Galicia.

158. Escario (Señor D.Pascual) Ayudante mayor del Regimiento
Provincial de Orense.

29. Escrivano (Señor D. Lucas)Administrador de la Real Renta
de Correos de Santiago,Contador de la Sociedad.

146. Escrivano (Sr.D.Joseph) Doctor en Teología.

158. Espiñeira (Señor D.Andrés) Comisario Ordenador.

F

117. Fandiño (Señor D.Mateo Antonio) Doctor en ambos Derechos
Catedrático de Digesto en la Real Universidad de Santia-
go,Presidente de la Real Junta Municipal de dicha Ciudad

Director del Monte pio de Pescadores,Asistente,y Justicia mayor en ella,y su Arzobispado; Tesorero de la Sociedad.

370. Faxardo (Señor D.Antonio Joaquín)De mérito.

225. Fernández (Señor D.Manuel Ignacio) del Consejo de S.M.en el Real, y Supremo de las Indias.

330. Fernández (Señor D.Antonio) Estatuario en la ciudad de Santiago, Director de la Escuela Patriótica de Dibujo:De mérito.

283. Fernández de Andrade (Señor D.Manuel) Escribano de Número de la Audiencia del Juez Ordinario,y de Apelaciones de Santiago.

280. Fernández de Angulo (Ilmo,Señor D.Domingo) del Consejo de S.M., Obispo, y Señor de Tuy.

142. Fernán Núñez (Excelentísimo Señor Conde de).

176. Ferro (Señor D.Gregorio) Académico de mérito de la Real de S.Fernando.

64. Ferro Caveiro (Señor D.Miguel) Arquitecto por S.M. de la Ciudad de Santiago,Director de la Escuela Patriótica de Dibujo:De mérito.

272. Ferros Loureiro (Señor D.Manuel) del Comercio de Cádiz.

32. Feijoo (Señor D.Pedro) Racionero de la Santa Iglesia de Santiago, Curador, y Ecónomo de la Escuela Patriótica de Hilazas.

137. Figueroa (Señor D.Angel) del Consejo de S.M., y su Regente en la Real Audiencia de Valencia.

235. Flórez (Señor D.Joaquín) Abogado de la Real Audiencia de Galicia, Doctor, y Catedrático de Derecho Civil en la Real Universidad de Santiago.

97. Fontao (Señor D.Joseph) del Comercio de Santiago.

316. Framil (Señor D.Manuel).

289. Freijomil (Señor D.Silvestre) del Comercio de Cádiz.

327. Freire de Andrade (Señor D.Alonso) Principal de la com-

pañía de Pardo, y Freire.

36. Freire y Castrillón (Señor D. Manuel) De mérito: vicesecretario de la Sociedad, y Curador de la Escuela Patriótica de Dibujo.

169. Freire de Cora (Señor D. Antonio) Alcalde mayor de la ciudad de Málaga.

343. Funes (Señor D. Luis) Caballero del Orden de Carlos III., Canónigo de la Santa Iglesia de Santiago, Director del

Gabinete de Historia Natural de la Sociedad.

G

207. Galindo (Señor D. Andrés) Canónigo de la Santa Iglesia de Santiago, y Administrador de su voto en Valladolid.

336. García (Señor D. Joseph Andrés) del Comercio de Santiago.

274. García y Caamaño (Señor D. Juan Antonio) del Comercio de Cádiz.

315. García y Granados (Señor D. Joseph)

292. García Montenegro (Señor D. Luis) Corregidor de Allariz.

192. García y Quintana (Señor D. Pedro Manuel) Administrador general de Reales Ventas Provinciales del Reino de Galicia.

211. García Santa Colomba (Señor D. Juan).

34. García y Varela (Señor D. Maximino) Canónigo de la Santa Iglesia de Santiago.

223. Gaver (Señor D. Fernando) Ingeniero ordinario. De mérito.

347. Gerona (Señor D. Miguel) Ayudante mayor del Regimiento Provincial de Orense.

10. Gil y Gil (Señor D. Antonio Gregorio)

45. Gil y Ortega (Señor D. Ramón) Doctor en Sagrados Canones, y Rector del Colegio Mayor de Fonseca de la ciudad de Santiago.

286. Gil y Ortega (Señor D.Cayetano) Regidor perpetuo de la ciudad de Lugo.
254. Gil y Ortega (R.P.Fr.Isidoro) del Orden de San Benito.
8. Gil y Lemus (Señor D.Fr.Francisco) Comendador del Orden de San Juan, Jefe de Escuadra de la Real Armada.
9. Gil y Lemus (Señor D.Benito).
111. Godoy (Señor D.Benito).
308. Gómez Bustelo (Señor D.Gregorio).
326. Gómez Figueroa (Señor D.Juan) Principal de la Compañía de Pardo y Freire.
219. González (Señor D.Manuel Ramón) Sub-teniente del Regimiento Provincial de Tuy.
353. González Araujo (Señor D.Andrés).
288. González de Neira (Señor D.Bernardo) Abad de Santiago de la Puebla del Dean.
85. González Pardo (Señor D.Diego) Abad de Santa María de Troans.
253. González Pardo (Señor D.Francisco) Doctor en Derecho Canónico, Abad de Santo Tomás de Sorribas.
291. González Patiño (Señor D.Tomás) Abad de San Andrés de Valiñas.
314. González Tabeso (Señor D.Rosendo).
273. Guimil y Caamaño (Señor D.Joseph) del Comercio de Cádiz.
344. Gundín (Señor D.Joseph) Procurador en la Real Audiencia de Galicia.
236. Gundín Figueroa Sotomayor (Señor D.Ramón) Alcalde mayor de Miranda del Ebro.

H

350. Herbella (Señor D.Antonio) Corregidor de Monterrey.
168. Hermida (Señor D.Gregorio) Provisor y Vicario General

del Obispado de Almería,y Racionero de la misma Iglesia.

117. Hixosa (Señor D.Jerónimo) Director de la Compañía de seguros Marítimos,y del Montepío de la pesca de Galicia, Regidor perpetuo de la ciudad de La Coruña,Cónsul del

Real Consulado de la misma ciudad.

J

199. Jovellanos (Señor D.Gaspar Melchor de) del Consejo de

S.M. en el de Ordenes.

L

143. Laci (Excelentísimo Señor Conde de) Teniente General de los Reales Ejércitos,Comandante General del Real Cuerpo de Artillería,y Caballero Gran Cruz Real,y Distinguida Orden de Carlos III.

300. Landero (Señor D.Policarpo)

105. Leis Santin (Señor D.Joseph de) Regidor perpetuo de la ciudad de Santiago.

266. Leis y Varela (Señor D.Domingo Antonio).

217. Linares (Señor D.Manuel) Regidor perpetuo de la Villa de Vigo, Habilitado de la Sociedad para la percepción de Caudales en aquella Villa.

40. López (Señor D.Melchor)

125. López (Señor D.Bartolomé) Abad de San Salvador de Sobrado.

227. López (Señor D.Ignacio) encargado por Real Orden de la Secretaría de Embajada de Venecia.

320. López (Señor D.Manuel) Doctor en Teología.

195. López Carvajal (Señor D.Juan) del Comercio de Cádiz.

77. López de la Peña (Señor D.Francisco) Médico del Grande, y Real Hospital de Santiago.
239. López de la Torre Aillon (Señor D.Joseph)
171. López de la Torre Aillon y Gallo (Señor D.Joseph) Oficial de la Dirección de Correos Marítimos de la Coruña: Habilitado de la Sociedad para la percepción de los Caudales en aquella Ciudad.
313. Lordelo (Señor D.Francisco Telmo)
101. Losada (Señor D.Francisco) Abad de San Pedro de Bugallido.
30. Losada y Prado (Sr.D.Joseph Gabriel
43. Losada y Sotomayor (Señor D.Andrés)
17. Luna (Señor D.Cristoval de) Caballero del Orden de Santiago, del Consejo de S.M. en el de Ordenes, y su Contador general.

M

377. Maceda (Excelentísimo Señor Conde de)
241. Malvar y Pinto (Ilustrísimo Señor D.Fr.Sebastián) del Consejo de S.M. Arzobispo,y Señor de Santiago,Director de la Sociedad.
92. Manzanares (Señor D.Blas) del Comercio de Santiago.
269. Maquieyra y Diz (Señor D.Andrés Benito) Doctor en Teología,y Tesorero del Ilmo.Sr.Arzobispo de Santiago.
198. Marín (R.P.M.Fr. Joseph) Catedrático de la Real Universidad de Salamanca,y Provincial del Orden de San Francisco.
1. Mariño de la Barrera (Señor D.Juan) del Consejo de S.M. en el Supremo de Castilla,Presidente,y Visitador de la Real Chancillería de Granada.
270. Mariño (Sr.D.Manuel)

383. Mariño y Losada (Señor D.Joseph).
136. Marquina (Señor D.Joseph María) Coronel del Regimiento Provincial de Monterrey.
46. Martínez (R.P.M.Fr. Domingo) del Orden de la Merced,Definidor de su Provincia,y Catedrático de Teología en la Real Universidad de Santiago.
127. Martínez (R.P.M.Fr. Miguel) del Orden de S.Bernardo,Abad de Aceveiro.
312. Martínez (Señor D.Pedro).
372. Martínez de Bustos (Señor D.Patricio) del Consejo de S. M. en el de Hacienda,y Arcediano de Trastamara,Dignidad de la Santa Iglesia de Santiago.
162. Martínez de Castro (Señor D.Agustín Alonso) Habilitado de la Sociedad para la percepción de Caudales en Madrid: De mérito.
284. Martínez Parceró (Señor Don Pedro) Juez de Marina del Partido de la Guardia.
306. Martínez Sotomayor (Señor D.Bernardo) Administrador de San Salvador de Goatemala.
356. Mascareñas (Señor Don Manuel) Teniente del Regimiento Provincial de Monterrey.
212. Mella (Señor D.Antonio) Abad de Santiago de Tabeirós.
183. Mella y Carvajal (Señor D.Nicolás Antonio) Corregidor de Marvella.
324. Méndez de la Fuente (Señor D.Francisco Antonio) Racionero Prebendado de la Santa Iglesia de Orense.
14. Mendoza (Señor D. Policarpo) Caballero de la Real, y Distinguida Orden de Carlos III, Dean de la Santa Iglesia de Santiago.
234. Mesia (Señor D.Vicente) Secretario del Ilustrísimo Señor Obispo de Almería.
321. Mesía (Señor D. Pedro Ramón) Abad de San Cosme de Nogueyrosa.

91. Mestas y Estevanez (Señor D.Fernando) Doctor en Sagrada Teología, Abad de Santa María de Mourente.
303. Mier (Señor D.Bernardo Joseph).
62. Moas y Barreiro (R.P.M.Fr.Ramón) del Orden de la Merced, Comendador de su Conventeo de Conjo, Doctor en Sagrada Teología, y Catedrático de Filosofía Moral en la Real Universidad de Santiago.
222. Moas y Barreiro (Señor D.Román Vicente) Abad de S.Juan de Cerdedo.
201. Montenegro (Señor D. Joseph Benito) Regidor perpetuo de la Ciudad de Santiago.
122. Montes y Ordoñez (Señor D.Gerónimo) Oficial de Tesorería mayor de S.M.
323. Montes Salazar (Señor D.Joseph) Capitan del Real Cuerpo de Artillería.
110. Moreno y Quiroga (Señor D.Joseph Ignacio) Abad de Santa Eulalia de Arca.
31. Moreira (Señor D.Tomás) Canónigo de la Santa Iglesia de Santiago, y Administrador del Seminario Conciliar.
333. Murcia Señor D.Pedro Joaquín de) del Consejo de S.M. en el de Castilla, Colector General de Espolios, vacantes, y Tercias.

N

15. Neira (Señor D.Nicolás) Doctoral de la Santa Iglesia de Santiago, y Administrador del Real Hospital.
63. Neira (Señor D.Francisco de) Doctor, y Catedrático de Medicina en la Real Universidad de Santiago: De merito.
56. Neira y Casas (Señor D.Vicente) Doctor en Derecho Civil.
226. Núñez (Señor D.Manuel Joseph) Contador principal de la Real Aduana de Buenos Aires.

38. Núñez de Andrade (Señor D.Francisco) Abogado de la Real Audiencia de Galicia, Doctor en Ambos Derechos, y Catedrático del Civil en la Real Universidad de Santiago.

41. Núñez Espantoso (Señor D.Manuel) Abogado de la Real Audiencia de Galicia, y Asesor de Guerra del Regimiento Provincial de Santiago: Censor de la Sociedad.

228. Núñez de Santa María (Señor D.Santiago) Alcalde Mayor de Montblanc.

O

358. Ovando (Señor Marqués de)

16. Obarrio Montenegro (Señor D.Miguel)

54. Ordaz (Señor D.Martín) Doctor en Teología, Rector de la Parroquial de San Felix de Solovio de la Ciudad de Santiago: Vice Censor de la Sociedad.

26. Ordoñez Castañón (Señor D.Francisco) Doctor en Derecho Civil.

338. Orduña (Señor D.Joseph) del Comercio de México.

109. Oreyro (Señor D.Joseph) Teniente Coronel de los Reales Ejércitos, y del Regimiento Provincial de Betanzos.

86. Otero y Aparicio (Señor D.Francisco Xavier) Abad de S. Juan de Santeles.

367. Otero y Zea (Señor D.Joseph) Doctor en Derecho Civil, Collegial en el mayor de Fonseca.

328. Ozorez (Señor D.Juan de la Cruz).

P

93. Palacios (Señor D.Joseph Ventura) del Comercio de la Ciudad de Santiago.

19. Páramo y Montenegro (Señor D.Joseph) Alguacil Mayor del

- Santo Tribunal de la Inquisición de Galicia.
392. Parcero (Señor D.Manuel) Presbítero, Abogado de la Real Audiencia de Galicia.
230. Pardiñas Villalobos (Señor D.Joseph) del Comercio de Cádiz.
53. Pardiñas Villar de Francos (Señor D.Ramón Benito) Caballero Maestrante de Valencia.
82. Pardiñas Villar de Francos (Señor D.Manuel) Abad de Santa María de Lira.
186. Pardo (Señor D.Ramón) Secretario del Excmo.Sr.Duque de Alva.
202. Pardo (Señor D. Joaquín) Abad de S. Miguel de Arca.
264. Pardo (Señor D.Benito) Teniente Coronel, Sargento Mayor del Regimiento de Granada.
378. Pardo y Figueroa (Señor D.Antonio)
166. Pardo Osorio (Señor D.Pedro)
265. Pardo Rivadeneyra (Sr.D.Juan Francisco)
285. Pardo San Cibrián (Señor D.Manuel) Capellán del Ilustrísimo Señor Arzobispo de Santiago.
65. Parra (Señor D.Joseph) Prior Dignidad, y Canonigo de la Santa Iglesia de Santiago.
216. Pastor (Señor D.Salvador) del Comercio de Vigo.
52. Patiño (Señor D.Angel Joseph) Cardenal Dignidad de la Santa Iglesia de Santiago, Doctor, y Catedrático de Teología Moral en la Real Universidad de Santiago.
255. Patiño (Señor D.Juan) Secretario de la Intendencia de la Habana.
261. Patiño (Señor Duque)
296. Patiño (Señor D.Benito)
232. Patiño Figueroa (Señor D.Luis) De mérito.
277. Pazos (Señor D.Feliciano de) Del Comercio de Cádiz.
11. Pereyra (Señor D.Luis Marcelino) Abogado del Muy Ilustre Colegio de Madrid, Catedrático de Matemáticas en la

Real Universidad de Santiago: Secretario de la Sociedad.

173. Pereyra (Señor D.Agustín Ramón) Contador General de la Real Renta de la Lotería.

25. Pérez (Señor D.Francisco) del Comercio de Madrid.

13. Pérez de Lema (Señor D.Francisco) del Consejo de S.M. en el Supremo de la Guerra.

243. Pérez Machado (Señor D.Joseph) Arquitecto, Director de la Escuela Patriótica de Dibujo: De mérito.

371. Pérez Machado (Señor D.Manuel) Contador de las Reales Rentas Provinciales de Orense.

244. Pergamo (Señor D.Félix) de la Capilla de Música de la Santa Iglesia de Santiago.

262. Picón (Señor D.Francisco)

251. Piedra (Señor D.Angel) Maestro de Platería. Director de la Escuela Patriótica de Dibujo: De mérito.

376. Piedras (Señor D. Joseph de las)

75. Pimentel (Señor D.Joseph)

282. Piñeyro (Señor D.Ambrosio) Canónigo de la Santa Iglesia de Tuy.

70. Ponte (Señor D.Antonio Xavier de) Abogado de la Real Audiencia de Galicia.

268. Ponte (Señor D.Joaquín de) Teniente del Regimiento Provincial de Betanzos.

200. Posse Valledor (Señor D.Antonio) Regidor perpetuo de la Ciudad de Betanzos.

119. Prado (Señor D.Roque de) del Consejo de S.M. en el de Ordenes, y Caballero Fiscal del de Alcántara.

188. Puga y Feixoo (Señor D.Leon) del Consejo de S.M., y su

Ministro en la Real Audiencia de Oviedo.

Q

155. Quadrillero (Ilmo.Señor D.Pedro) del Consejo de S.M., Obispo de Mondoñedo.
104. Quevedo y Quintano (Ilustrísimo Señor D.Pedro) del Consejo de S.M. Obispo de Orense.
151. Quindos y Pardo (Señor D.Juan) Capitán de Navío de la Real Armada.
152. Quindos y Pardo (Señor D.Pedro) segundo Teniente de Reales Guardias Españolas.
360. Quintayros (Señor D.Pedro) Racionero del Real Colegio de Sancti Spiritus de Santiago.
24. Quintela (Señor D.Alonso Ramón) Juez Eclesiástico del Arzobispado de Santiago, y Racionero del Real Colegio de Sancti Spiritus de la Ciudad de Santiago.
293. Quintela (Señor D.Gregorio) Abad de Santa Columba de Carnota.
229. Quintián y Ponte (Señor D. Juan) del Comercio de Cádiz: Habilitado de la Sociedad para la percepción de Caudales en aquella Ciudad.
135. Quiroga (Señor D.Luis) Abad de San Julián de Laíño
178. Quiroga (Señor D.Diego) Capitán de Navío de la Real Armada.
159. Quiroga (Señor D.Ignacio) Coronel de los Reales Ejércitos, Sargento Mayor de la Plaza de Madrid.
160. Quiroga (Señor D.Roque) Brigadier de los Reales Ejércitos, Gobernador de Cartagena de Indias.
218. Quiroga (Señor D.Vicente) Regidor perpetuo de la Villa de Vigo.
154. Quiroga y Quindos (Señor D.Joseph)

R

35. Rabuñade (R.P.M.Fr.Iñigo) del Orden de San Benito:De mérito.
250. Ramos (Señor D.Joseph) de la Universidad de Cargadores a Indias de la Coruña.
290. Ramos Villamil (Señor D.Salvador Antonio) Doctor en Teología, Colegial en el mayor de Sta Cruz de Valladolid.
194. Rapela (Señor D.Diego) del Consejo de S.M., y su Ministro en la Real Chancillería de Granada.
87. Reguero (Señor D. Manuel) Canónigo de la Santa Iglesia de Santiago.
375. Reyes (Señor D.Joseph Manuel)
103. Ribadavia (Excelentísimo Señor Conde de) Adelantado mayor del Reyno de Galicia.
72. Ribadeneira (Señor D.Antonio) Abad de S.Esteban de Abelleira.
153. Ribadeneira y Quindos (Señor D.Joseph)
20. Ribas (Señor D.Vicente) Director de la Compañía de Caracas, de la Asamblea Suprema de la Real, i distinguida Orden de Carlos III.
113. Ribera (Señor D.Diego) Regidor perpetuo de la Ciudad de Betanzos.
76. Ribera (Señor D.Eugenio) Abad de San Pedro de Perves.
346. Ribera (Señor D.Ramón) del Consejo de S.M., y su Ministro en la Real Audiencia de la Contratación a las Indias.
337. Ricoy y Bermúdez (Señor D.Joseph) del Comercio de México.
96. Rigueiro (Señor D.Ramón) del Comercio de Santiago.
341. Rio (Señor D.Domingo) Alcalde mayor de los Estados del Excelentísimo Señor Conde de Altamira.

305. Rio (Señor D.Juan Bernardo del) Pintor, Director de la Escuela Patriótica de Dibujo: De mérito.
106. Rio Maldonado (Señor D.Francisco del) Doctor y Cate-drático de la Real Universidad de Santiago, Médico del Ilustrísimo Cabildo de dicha Ciudad, y de la Inquisicion de la misma.
100. Riobó (Señor D.Nicolás)
388. Riol (Señor D.Balthasar) Secretario de Cartas del I-lustrísimo Señor Arzobispo de Santiago.
386. Roda (Señor D.Ignacio de) Racionero Prebendado de la Sta Iglesia de Santiago.
167. Rodríguez (Ilustrísimo Señor D.Fr.Anselmo) del Consejo de S.M. Obispo de Almería.
322. Rodríguez Avalor (Señor D.Angel) Regidor perpetuo de la Villa de Vigo.
319. Rodríguez de Amate (Señor D.Juan) Capellán de Correos Marítimos.
318. Rodríguez de Amate (Señor D.Joseph) Agente de la Fac-toría de Tabacos de la Habana: Habilitado de la Sociedad para la percepción de Caudales en aquella Ciudad.
281. Rodríguez Blanco (Señor D.Francisco) Canónigo Maestre-Escuela, Dignidad de la Santa Iglesia de Tuy.
295. Rodríguez Taboada de Silva (Señor D.Ambrosio) del Co-mercio de Guatemala.Habilitado de la Sociedad para la percepción de Caudales en Aquella Ciudad.
123. Roldán (Señor D.Vicente) Regidor perpetuo de la Ciudad de Betanzos.
384. Romero (Señor D.Ramón) Abad de Santa María de Finisterre
390. Romero (Señor D.Tomás) Presbítero, Archivero del Ilustrí-simo Señor Arzobispo de Santiago.
400. Romero y Caamaño (Señor D. Joaquín) Alguacil mayor de la Real Audiencia de México.
333. Roqui (Señor D.Teodoro) Doctor en Derecho Canónico, Rec-

tor de la Parroquial Iglesia de S.Jorge de la Coruña.

307. Rosales (Señor D.Juan Antonio) del Comercio de Guatemala

114. Rosende (Señor D.Alberto).

115. Rosende (Señor D.Agustín).

180. Royo (Señor D.Dámaso) Oficial de la Dirección de Correos

Marítimos de la Coruña.

S

50. Saavedra Carvajal (Señor D.Manuel) Canónigo de la Insigne Colegiata de la Coruña.

302. Saavedra Carvajal (Señor D.Francisco) del Consejo de S.M y su Fiscal de lo Civil en la Real Audiencia de Guatemala.

80. Saenz de Bazán (Sr. D.Joseph) Canónigo Magistral de la Santa Iglesia de Orense.

380. Salgado y Rois (Señor D.Joseph) Sargento Mayor de la Plaza de la Coruña.

132. Salvatierra (Excelentísimo Sr.Conde de).

51. Sánchez Boado (Señor D.Antonio) Doctor en Derecho Canónico, Secretario de Cámara del Ilustrísimo Sr.Arzobispo de Santiago.

42. Sánchez Cidrás (Señor D. Joseph) Rector de la Parroquia de S.Miguel dos Agros de la Ciudad de Santiago, Vice Contador de la Sociedad, y Director de la Escuela de Trenchería.

363. Sanchez Cidrás (Señor D.Bernardo) Abad de S.Vicente de Cubelas.

398. Sánchez Salvador (Señor D.Joseph) Teniente del Real Cuerpo de Artillería.

3. Sánchez Vaamonde (Señor D.Pedro Antonio (Señor D.Pedro Antonio) Racionero Prebendado de la Santa Iglesia de

- Santiago, Doctor, y Catedrático de Teología en la Real Universidad de dicha Ciudad, y Bibliotecario de la Biblioteca Arzobispal. Curador de la Escuela Patriótica de Dibujo.
335. Sánchez de Verea (Señor D. Ramón) Abad de S. Juan do Carballo.
88. Sánchez de Yebra (Señor D. Pedro) del Consejo de S.M., y su Ministro en la Real Chancillería de Valladolid.
28. Sanxurxo (Señor D. Juan) Cardenal Dignidad de la Santa Iglesia de Santiago.
146. San Saturnino (Señor Marqués de).
55. Santiago Guerra (Señor D. Matheo de) Abad de S. Isidro de Postomarcos.
179. Santiso (Señor D. Diego).
44. Santomé (Señor D. Félix) Abad de S. Juan de Villanueva.
6. Santos Domínguez (Ilmo. Sr. D. Phelipe) del Consejo y Cámara de Indias.
7. Santos Domínguez (Señor D. Martín) del Consejo de S.M., y su Ministro en la Real Audiencia de Guadalupe.
182. Sanz de Velazco (Señor D. Tomás) del Consejo de S.M. en el Supremo de la Guerra.
171. Saravia (Señor D. Francisco Xavier) Capitán de Navío de la Real Armada, Teniente de Rey en la Plaza de Cartagena.
84. Sarela (Señor D. Juan) Canónigo Magistral de la Insigne Colegiata del Padrón.
345. Sarmiento (Señor D. Juan) Abad de Santiago de Tallara.
366. Segade y Castro (Señor D. Juan).
172. Senra y Losada (Señor D. Fernando) Secretario de Millones y Unica-Contribución en el Consejo Real de Hacienda.
238. Seoane (R.P.M. Fr. Bernardo) del Orden de S. Benito.
309. Seoane (Señor D. Pedro.)
267. Sequeiros (Señor D. Isidro) Abogado del Muy Ilustre Colegio de la Coruña.

369. Seyde (Señor D.Manuel) Maestro de la Real Fábrica de Barrenas de San Ildefonso: De merito.
311. Sibidanes (señor D.Benito).
364. Sieyro (Señor D.Ramón) Pintor: De merito.
237. Silva y Morales (Señor D.Ramón María) Capitán de Granaderos del Regimiento Provincial de Santiago.
139. Sobaler (R.P.M.Fr.Hermenegildo) del Orden de S.Bernardo Abad de Armentera.
131. Sobrado (Señor D.Antonio Ramón) Canónigo Doctoral de la Santa Iglesia de Lugo.
68. Sobrino (Señor D.Andrés) Cardenal Dignidad de la Santa Iglesia de Santiago.
83. Somoza (Señor D.Juan Francisco) Capitán del Regimiento Provincial de Lugo.
382. Somoza y Monsoriu Señor D.Francisco) Regidor perpetuo de la Ciudad de la Coruña.
354. Soto (R.P.M.Fr.Agustín) del Orden de S.Agustín:De merito.
242. Sotomayor Cisneros y Sarmiento (Señor D.Joaquín) Señor de Allones, Segundo Director de la Sociedad.
401. Suárez (Señor D.Angel Antonio) Cura de la Graña.

T

42. Taboada (Señor D.Melchor) Canónigo de la Santa Iglesia Santiago.
108. Taboada (Señor D.Francisco) Teniente Coronel del Regimiento Provincial de Compostela, Regidor Perpetuo de la Ciudad de Santiago.
394. Taboada (Señor D.Luis) Abad de S.Juan de Larazo.
120. Tenreyro (Señor D.Juan Gabriel) del Consejo de S.M., y

Regente en la Real Audiencia de Oviedo.

67. Torre (Señor Conde de la) .

275. Torres (Señor D.Juan Ramón de) del Comercio de Cádiz.

12. Toubes (Señor D.Juan Manuel) del Consejo de S.M., Capellán Mayor de las Descalzas Reales, Decano del Tribunal de la Nunciatura de España.

151. Toubes (Señor D.Agustín de) Arcediano de Salnés,Dignidad de la Santa Iglesia de Santiago, y Juez Metropolitano de Salamanca.

197. Toubes (Señor D.Francisco Antonio) Corregidor de Agreda.

187. Troncoso (Señor Conde de)

128. Turnes (Señor D.Joseph) Presbítero.

V

107. Valcarcel Miranda (Señor D.Joseph) Cardenal, Dignidad de la Santa Iglesia de Santiago.

221. Valdecarzana (Excelentísimo Señor Marqués de).

287. Valdés Cienfuegos (Señor D.Ramón).

98. Valdivieso (Señor D.Francisco Xavier) Canónigo Lectoral de Decreto de la Santa Iglesia de Santiago.

276. Valdivieso (Señor D.Jacinto Antonio) del Comercio de Cádiz.

74. Vales Vaamonde (Señor D.Agustín) Abogado de la Real Audiencia de Galicia, Doctor en ambos Derechos, y Catedrático de Vísperas del Civil en la Real Universidad de Santiago.

129. Valladares (Señor D. Francisco) del Consejo de S.M., y su Fiscal en la Real Audiencia de Valencia.

177. Valladares (Señor Marqués de).

57. Valle Inclán (Señor D.Francisco del) Doctor en ambos Derechos, Catedrático de Prima del Civil en la Real Uni-

versidad de Santiago.

368. Valle (Señor D.Luis del).

190. Valledor (Ilustrísimo Señor D.Fr.Gonzalo) Bailio del Orden de S.Juam.

99. Varela (Señor D.Benito).

252. Varela (Señor D.Domingo Antonio) Abogado del Mui Ilustre Colegio de Madrid.

48. Varela Fondevilla (Señor D.Pedro Francisco) Regidor perpetuo de la Ciudad de Santiago.

83. Varela Fondevilla (Señor D.Pedro).

2. Varela de Ulloa (Señor D.Pedro) Oficial de la Secretaría de Estado, y del Despacho Universal de Marina.

18. Vázquez (R.P.M.Fr. Agustín) Ex General de la Congregación de S.Bernardo de España.

39. Vázquez (Señor D. Vicente) Racionero prebendado de la Santa Iglesia de Santiago.

210. Vázquez de Parga (R.P.M. D. Gerardo) Cisterciense.

133. Vázquez Quintela (Señor D.Joseph) del Comercio de Santiago.

175. Vázquez del Viso (Señor D.Vicente) Tesorero de la Real Junta de Montepío de Viudas, y Huérfanas de los empleados en la Real Lotería.

304. Velez (Señor D.Francisco) Abad de Santa María de Janza.

144. Verdes Montenegro (Señor D.Joseph).

170. Viance (Excelentísimo Sr.Marqués de) Cavallero Gran Cruz de la Real, y Distinguida Orden de Carlos III, Teniente General de los Reales Egércitos.

126. Vibero y Pardo (Señor D.Pedro) del Consejo de S.M. en el Tribunal de la Contaduría mayor.

359. Vila y Valladares (Señor D.Antonio).

257. Villar (Señor D.Joseph Julián) Contador General de las Reales Rentas de Aduanas de Galicia.

317. Villar y Gontad (Señor D.Andrés)

271. Villar y Somoza (Señor D.Joseph) del Comercio de Cádiz
395. Villar (Señor D.Pedro) Abad de Santo Tomás de Insua.
61. Ulloa (Señor D.Francisco de Borja) Regidor perpetuo de Ciudad de Santiago,Vice Director de la Sociedad.
174. Ulloa Ribadeneira (Señor D.Andrés).
396. Ulloa y Rioboo (Señor D.Joseph) Auditor de Guerra en el Reino de Galicia.
397. Ulloa y Rioboo (Señor D.Silvestre) Abogado de la Real Audiencia del Reino de Galicia.

X

69. Xestera (Señor D.Benito) Abad de Santiago de Franza.

Y

21. Yebra y Oca (Señor D.Francisco Xavier) del Consejo de S.M., y su Ministro en la Real Audiencia de Sevilla.
339. Isla (P.Fr.Joaquín) Del Orden de S.Benito.

Z

191. Zabala (Señor D.Andrés) Administrador General de Reales Rentas Generales del Reyno de Galicia.
233. Zarzana (Señor D.Fr.Francisco) Comendador de Quiroga en el Orden de San Juan, Mariscal de Campo de los Reales Exercitos.
334. Zernadas (Señor D.Pedro Antonio) del Consejo de S.M., y su Ministro en la Real Audiencia de Charcas.

331. Zimbrello (Señor D.Francisco) del Comercio de Cádiz.
361. Zuazo (Señor D.Antonio) Capitán del Regimiento Provincial de Mondoñedo.
402. Ordoñez (Señor D.Felipe) Teniente Coronel de los Reales Egércitos.
403. Coderque (Señor D.Joseph) Director de la Real Maestranza de Mantelería de la Coruña.
404. Patiño , i Saavera (Señor D.Antonio María) Subteniente del Regimiento Provincial de Pontevedra.

SOCIOS FALLECIDOS HASTA 31 DE DICIEMBRE DE 1786., puestos según el orden de su entrada.

Ilustrísimo Señor D.Antonio Páramo y Somoza, Cavallero de la Real Distinguida Orden de Carlos III,del Consejo de Su Magestad, Cardenal Dignidad de la Santa Iglesia de Santiago,

Administrador del Grande, y Real Hospital de dicha Ciudad, y Rector de su Universidad, electo, y confirmado Obispo de Lugo.

Ilustrísimo Señor D.Juan Varela Fondevila, Obispo de Tanes, auxiliar de Santiago.

Señor D.Manuel Becerra, Contador General de Propios.

Señor D.Vicente de Neyra y Tenreiro, Arcediano de Luou, Dignidad de la Santa Iglesia de Santiago.

Señor D.Jacobo de Hermida, y Maldonado, Regidor perpetuo de la Ciudad de Santiago.

Señor D.Manuel Espiñeyra, Abad de Santo Tomás de Sorribas.

Señor D.Francisco Xavier Losada, Arcediano de Trasancos, Dignidad de la Santa Iglesia de Mondoñedo.

Excelentísimo Sr.Duque de Berwik.

Señor Conde de Priege, Coronel del Regimiento Provincial de Santiago.

Señor D.Manuel Torrente y Castro, del Consejo de S.M., y su Regente en la Real Audiencia de Barcelona.

Señor Barón de Casagoda.

Señor D.Ambrosio Valderrama, primer Teniente de las Reales Guardias Españolas.

R.P:M.Fr.Claudio González Pardo, del Orden de S.Bernardo, Abad de Castañeda.

Señor D.manuel Prego de Montaos.

Excelentísimo Señor Conde de Maceda.

Señor D.Matías Pérez del Rincón, Abad de S.Pelayo de Carreyra.

Señor D.Manuel Freyxanes, Cavallero del Abito de Santiago.

ESTATUTOS DA REAL SOCIEDADE ECONÓMICA DE AMIGOS DO PAIS DE SANTIAGO, 1787.

REAL CÉDULA DE S.M. A CONSULTA DE LOS SEÑORES DEL CONSEJO
EN QUE SE APRUEBAN LOS ESTATUTOS DE LA REAL SOCIEDAD ECONÓMICA
DE AMIGOS DEL PAÍS DE SANTIAGO. Año de 1787.

En dicha Ciudad: por D. ignacio Aguayo, Socio de Mérito de las Reales Sociedades
de Santiago, i Lugo.

DON CARLOS POR LA GRACIA DE DIOS, Rei de Castilla, de Leon, de Aragon,
de las dos Sicilias, de Jerusalén, de Navarra, de Granada, de Toledo, de Valencia, de
Galicia, de Mallorca, de menorca, de Sevilla, de Cerdeña, de Córdoba, de Córcega, de
Murcia, de Jaén, de los Algarbes, de Algeciras, de Gibraltar, de las Islas Canaria, de las
Islas Oorientales, y Occidentales, Islas, y Tierra-firme del Mar Oceano; Archiduque de
Austria, Duque de Borgoña, de Bravante, y de Milán; Conde de Abspurg, de Flandes,
Tiról, y Barcelona; Señor de Vizcaya, y de Molina etc.

Por quanto por D. Antonio Paramo y Somoza, Canonigo de la Sta. Iglesia de
Santiago, D. Pedro Antonio Sanchez, Racionaero de élla, D. Benito Gil y Lemus, y D. Luis
Marcelino Pereira, Catedratico de Matematicas en la Real Universidad de dicha Ciudad,
por si , y a nombre de otras Personas residentes en el Reino de Galicia, y en la Villa de
Madrid, naturales por la mayor parte del mismo Reino, se representó al mi Consejo en
trece de Diciembre de mil setecienteos ocheta i tres, que estimulados de las notorias
ventajas, que a los respectivos Países han resultado de las Sociedades Patrioticas
formadas; animados de la Proteccion, que el Gobierno se ha dignado franquear á
semejantes estableciemientos, y deseosos de contribuir por su parte á la felicidad general, y
á la de la Provincia quehabitan en particular, foemtando en ella la Industria, Artes, y
Agricultura, y concurreindo de algún modo al mas pronto efecto de las luces, extendidas en

algunos años a esta parte en al Nación, y a la exacta verificación de mis benéficas intenciones, habían ideado formar una Sociedad Patriótica de Amigos del Pais, bajo el Título de Sociedad Económica del Reino de Galicia, establecida en la Ciudad de Santiago, y habiendo conferenciado largamente sobre el asunto, de común acuerdo habían formado un Plan de los Estatutos, que podría servir para su regimen y gobierno, y concluyeron con la suplica de que el mi Consejo concediendoles Licencia para la formación de la Sociedad proyectada, se sirviese aprobar los expresados Estatutos; y considerando que por la estrechez de las Casas Consistoriales, sería incomodo á su Ayuntamiento el que la Sociedad celebrase sus Juntas en la unica pieza que tiene, pidieron se le diese Licencia para celebrarlas en el Edificio que para su residencia hizo fabricar el M.R. Arzobispo que fué, D. Bartolomé de Rajoi, y corría á cargo del Venerable Deán y Cabildo, á quien se pasase el oficio correspondiente á éste fin. Y vista por el mi Consejo esta Representación, y Estatutos que la acompañaron, acordó en Decreto de veinte i dos del propio mes de Diciembre de mil setecientos ochenta y tres, se diese orden al Alcalde mayor, y Ayuntamiento de la Ciudad de Santiago, como se executó en veite y quatro del mismo, para que en sus Casas Consistoriales facilitasen una Pieza suficiente donde los referidos D. Antonio Paramo y Somoza, y demas Vecinos celosos, y honrados de aquel Pueblo, pudiesen tener las Juntas, que habían principiado con el loable, y digno objeto del Establecimiento de una Sociedad Económica para el fomento de la Agricultura, Industria, Artes, y Oficios, disponiendo que fuese en horas compatibles con las del Ayuntamiento, para que no se embarazasen, ni interrumpiesen unos, y otros Actos, contribuyendo el mismo Alcalde mayor, y Ayuntamiento, y auxiliando en lo que pudiesen, y fuese necesario éste util Establecimiento. También acordó el mi Consejo que se diese aviso de esta Providencia á los referidos Interesados por mano de los dos que primero firmaron la Representación, manifestandoles, que había parecido bien, y merecido la Aprobación del mi Consejo, su célo , y pensamiento; y no dudaba, que como buenos Patricios continuasen en el mismo hasta perfeccionar dicho Establecimiento por lo mucho que se interesaba el Público, y el Estado en el foménto de las Manufacturas, Artes, y Oficios, y al mismo tiempo se le debolvieron los Estatutos que habían remitido, con un Exemplar de los de la Sociedad Economónica de Amigos del país de Madrid, para que teniendolos presentes, y adaptandolos en lo que permitiesen las circunstancias de aquel País, los reviviesen, y arreglasen, y hecho lo remitiesen al mi Consejo para su vista, reconocimiento, y aprobación. Y ultimamente acordó el mi Consejo se escribiese al Venerable Dean, y

Cabildo de aquella Santa Iglesia, como se executó en el mismo dia, manifestandole sería muy propio del Ministerio Eclesiastico de sus Individuos, y merecería la satisfacción del mi Consejo, que auxiliasen, y contribuyesen en quanto pudiesen al buen efecto de éste Establecimiento, para que por su medio se fomentase la Agricultura, é Indústría, de que resultaría mucha felicidad á aquella Provincia. A consecuencia de éstas Ordenes se franquearon por el Ayuntamiento de la Ciudad de Santiago sus Casas Consistoriales, y en úso del permiso que se la concedió celebró su primera Junta con asistencia de un gran numero de Personal de todas clases, y despues de ahber admitido a noventa y seis que se alistaron por Socios, procedió á la eleccion de Oficiales de la Sociedad, y formación de los Estatutos para su regimen, y gobierno, que todo tuvo efecto. Y habiendose remitido al mi Consejo los citados Estatutos, vistos en él, con lo que sobre ellos informó la Sociedad Económica de Amigos del País de Madrid, y expuso mi Fiscal por Decreto de diez y nueve de Julio proximo los aprobó, haciendo las modificaciones, adiciones, y declaraciones que le pareció conveniente, con la calidad de que dicha Sociedad se há de denominar Sociedad Económica de Amigos del País de la Ciudad de Santiago: cuyos Estatutos son como siguen.

TITULO I.

Del instituto de la Sociedad.

1. La Sociedad Económica de Amigos del País de la Ciudad de Santiago tendrá por instituto mejorar la Industria Popular, y los Oficios, auxiliar su enseñanza, divulgar los secretos de las Artes, anunciar las maquinas que simplifiquen las maniobras, facilitar su execución, y úso, fomentar la Pesca en su dilatada costa, la Agricultura, y cría de Ganados, procurando se quiten las travas, que a los adelantamientos de todas estas cosas puedan oponerse, y finalmente proporcionar á los habitantes de Galicia los medios para que puedan vivir de su trabajo, aficionandolos á él, y haciendo lo posible para que no les falte en que emplearle; todo bájo la autoridad de los legitimos Superiores.

2. A este fin dará al Publico en sus Memorias anuales los Discursos que vayan trabajando sus Individuos.

3. Promoverá, y adelantará la educación de la Juventud de todas clases.

4. Y procurará la ereccion, y buen regimen de las Escuelas Patrioticas, como todos los demas establecimientos que considera utiles para los fines propuestos, promoviendo por todos los medios posibles aquellos que sean superiores á sus fuerzas, y haciendo por

simisma los que no lo sean, para los quales formará, segun su naturaleza, y circunstancias, los correspondientes reglamentos, solicitando su aprobacion en los casos que sea necesaria.

TITULO II.

Esta Sociedad, y las demás establecidas, y que se establecieren en el Reino de Galicia, mantendrán la mutua, i buena correspondencia que conviene, y es necesaria para promover los ramos de su Instituto en él, sin tener de ningún modo superioridad, ni subordinación unas, ni otras.

TITULO III.

Constará ésta Sociedad de un numero de Individuos indeterminado.

Podrá admitir por simisma los Socios que tuviere por conveniente, y los asi admitidos serán tenidos por Individuos de élla, despachandoles el Titulo correspondiente.

Los Socios serán de quatro maneras Numerarios, Correspondientes, Agregados, y Honorarios.

Numerarios serán los que habiten de continua asistencia en la Ciudad de Santiago, y puedan concurrir á las Juntas de la Sociedad.

Se tandrán por Correspondientes los que vivan dispersos en las Villas, Lugares, y Aldeas del Reino de Galicia.

Se llamarán Agregados los habitantes de las demás Provincias de España, que quieran incorporarse en la Sociedad.

Las Personas de caracter que excusandose por sus ocupaciones, ó por otra razón de las funciones que se señalen á cada una de las clases, contribuyan con sus caudales á los objétos de la Sociedad, se llamarán Honorarios.

Será obligación de los Correspondientes, y Agregados remitir las noticias que les pidiere la Sociedad pertenecientes á los objétos de su Instituto.

Deberá cada Socio hacer las experiencias que se le encarguen, costeandolas la Sociedad.

Los Correspondientes llevarán su correspondencia con la Sociedad por medio de su Secretario, dirigiendo á ella sus Discursos, y Memorias.

Los Discursos, Memorias, Observaciones, ó Maquinas, que presenten los Correspondientes, Agregados, ó Honorarios se imprimirán en las Actas de la Sociedad á la ñetra, o extractadas en la misma forma que las de los Numerarios.

Ningun Individuo gozará suldo, gages, ni gratificación por la Sociedad, y todos deberán cumplir con las Comisiones de que se encarguen, sin mas recompensa que la satisfaccion de contribuir al Bien publico.

Harán gala de no usar, ó usar lo menos que sea posible en sus vestidos, y en todos sus demas muebles, de generos extranjeros, dando siempre la preferencia aún en caso de alguna inferioridad, á los de fabrica española.

Cada uno de los Numerarios deberá alistarse en una de las clases de Agricultura, Oficios, ó Industria.

TITULO IV.

De las Juntas.

La Sociedad señalará un dia de la semana en que celebrará su Junta general ordinaria. Una vez señalado podrá variarle con justa causa.

La hora será desde primero de octubre hasta fin de Marzo á las tres; en los restantes seis meses á las quatro. Estas horas podrán variarse asimismo por justas causas.

A las mismas horas, pudiendo ser comodamente, celebrará cada clase la suya en otro dia, que tambien se señalará de la semana.

En estas Juntas classicas se prepararán los asuntos para ser determinados en las Juntas generales.

Se dará principio á éstas otras por la lectura en borrador de la Acta antecedente.

Dará luego cuenta el Secretario de la Ordenes, ó papeles que tuviere en su poder, leyendolos á la letra, como tambien de lo tratado en las Juntas classicas, de que por los respectivos Secretarios se le pasará copia.

Por el orden que se vayan leyendose acordará el curso que se les há de dar.

Será libre á cada Socio hacer la propuesta que quisiere, procurando que sea por escrito, y así en éste cáso, como quando tenga que presentar alguna Memoria, ó Discurso lo leerá el mismo, y leído lo entregará al Secretario: si conviniese examinarlo se nombrarán Comisarios que lo revean, y expongan tambien por escrito su Dictamen, conferenciando antes el asunto, siempre que se les ofrezca algun repáro, con el mismo Autor.

Si algun Socio creyese tener que oponer al escrito presentado por otro, podrá pedirlo, y llevarlo á su poder por el tiempo que se le señale, dejando el correspondiente

recivo, y hacer despues presente a la Sociedad las reflexiones que sobre su contenido se le ofrezcan.

Asi los Dictámenes de los Comisarios que se hayan nombrado para reveer la propuesta, ó Discurso de algun Socio; como el examen que alguno haya hecho voluntariamente, deberán antes de leerse en la Junta pasar al Censor, el qual hallando alguna falta de modestia, ó algun repáro frivolo, ó afectado, lo participará al Director para que éste haga enmendar el defecto, y no permita de otro modo su lectura. Pero guardarán sobre esto el mas profundo secreto, de manera que no llegue a saberse de correccion alguna que se hiciere por su orden.

Los individuos a quienes se hubiese enacargado alguna comision, ó diputacion, aunque sea verbal, traerán por escrito la resulta, y leida por el mas antiguo, la entregara firmada de todos los Comisionados al Secretario, para que guarde en Secretaria.

Quando non hubiere ocupacion con que llenar las Sesiones, se hará con la lectura de alguna de las Obras que la Sociedad habrá de adquirir, como se dirá adelante, confiriendo sobre su método, y sistema, y hablando al fin de cada Capitulo, ó division de la Obra, los que tengan que hacer alguna reflexion sobre su contenido.

El orden de los asientos será segun vayan llegando los Socios; y solo los Oficiales se colocarán á la testera, presidiendo el Director, y sentandose a su lado derecho el Censor, Contador, y Archivero quando le haya, y al izquierdo el Secretario, y Tesorero por el orden en que van nombrados. En ausencia de alguno de éstos ocupará su lugar su substituto.

El orden de hablar, y votar será el mismo con que se hallen sentados; solo que hablará despues de todos el Director, cuyo voto en caso de empate será decisivo. Pero excusarán de hablar, y se contentarán con decir secamente su dictamen todos los que no tengan alguna reflexion util, y nueva que proponer.

No se permitirán disputas, ni personalidades, ó jactancias en las Juntas, ni que un Socio interrumpa a otro mientras no haya acabado de hablar, cuydando el Director de imponer silencio, que se observará so pena de exclusion al contraventor amonestado, que reincida.

Las elecciones de los Oficios de la Sociedad se harán por votos secretos, convocándose para ellas solamente á los veinte Socios mas antiguos, que por tiempo hubiese, ademas del Director, y Secretario, que siempre han de tener voto, con la prevencion de que avisados para dicho fin los veinte mas antiguos, aunque no concurran todos al acto deberá hacerse la eleccion por los que asisten.

Si ocurriese cosa extraordinaria, y urgente, la tratará el Director con los ocho Socios mas antiguos, y los Oficiales, dando parte al Secretario de lo ocurrido en la Junta ordinaria.

TITULO VI.

De los Oficiales.

Tendrá esta Sociedad un Director, un Censor, un Secretario, un Contador, un Tesorero, y quando posea una considerable porcion de papeles, i libros, creará un Archivero, dandole las reglas que deba observar, y determinando el lugar en que deba colocarse el Archivo.

Procurará que estos Oficios recaigan en sugetos que tengan el tiempo , y suficiencia necesaria para su desempeño.

Cada uno de estos Oficiales tendrá un substituto que supla en sus ausencias, y enfermedades, nombrado por la Sociedad, excepto el Tesorero, que cuando no pueda servir por sí, nombrará quien lo haga de su cuenta, y riesgo.

Serán bienales todos estos Oficios, exceptuando los Secretarios, que serán perpetuos; se harán las elecciones en la ultima Junta del mes de Noviembre de cada año.

TITULO VII.

Del Director.

1. Este empleo deberá recaer con preferencia, en persona amable, prudente, laboriosa, dotada de conocimiento de las lenguas mas usuales, instruido en los medios de adelantar las Artes, y la Industria, que tena notoria inclinación a su prosperidad en todos sus ramos, y que esté libre de preocupaciones vulgares.

2. Presidirá las Juntas ordinarias, y extraordinarias de la Sociedad; cuidará del buen orden, y tranquilidad en ella; animará, y dirigirá sus tareas, y distribuirá toda comisión, ó encargo extraordinario, que acordare la Sociedad, con arreglo a la capacidad, é inclinación de los Socios.

3. Deberán llevar su firma todos los libramientos que se despacharen por acuerdo de la Sociedad contra su Tesorería, é irán éstos concebidos á su nombre.

4. En sus ausencias hará sus funciones su substituto, y á falta de éste el Socio mas antiguo, contando la antigüedad por el orden de la recepcion en la Sociedad.

5. El Oficio de Director será anual, y en caso de reeleccion se pondrá en noticia de S.M. por la primera Secretaría del Estado, conforme está resuelto, y prevenido á las demás Sociedades.

TITULO VIII.

Del Censor.

Cuidará el Censor de la observancia de estas Constituciones, y de que cada uno cumpla con sus encargos, y comisiones.

Tendrá un Libro en que las vaya anotando para hacer presente en las Juntas qualquiera olvido, ó descuido que advirtiere.

Los asuntos puramente gubernativos, que no se puedan resolver de pronto, se pasarán al Censor para oir su dictamen.

Será obligación del Censor cuidar con el Secretario de la puntual extensión de las Actas, y Acuerdos de la Sociedad, y que se inscriban con la mayor claridad, y concisión posible.

Intervendrá en la liquidación de las cuentas del Tesorero.

TITULO IX.

Del Secretario.

Deberá reacaer este Empleo en sugeto de instruccion, versado en papeles, laborioso, que posea la lengua castellana, la latina, y de las vivas extrangeras las mas usuales, y que tenga buen estilo.

Por sus manos pasará la correspondencia que se ofreciere, y será de su obligación instruir luego al Director de lo mas esencial de su contenido.

Dará cuenta a la Sociedad de todo lo que ocurra; anotará los Acuerdos en apuntación durante las Juntas para extenderlos despues en borrador.

Repasado este borrador por el Censor, y leído despues en la Junta inmediata, segun queda prevenido, le pondrán en limpio con las variaciones que hubiere acordado la Sociedad en el Libro de Acuerdos, autorizandole con su firma.

Los informes que en virtud de alguna comision dieren los Individuos, y las Memorias, y Discursos que presentaren (los cuales leídos en la Junta por sus Autores deben en el mismo acto ser entregados al Secretario) los irá éste coordinando bájo las tres

clases de Industria, Agricultura, y Oficios; haciendo en cada una las subdivisiones mas conducentes, y llevando un indice de todo.

Los diseños no se doblarán, y habrá carteras en que se coloquen á la larga.

De las representaciones que hiciere la Sociedad á la Real Persona, ó al Consejo, y de qualesquiera cartas, ú Oficios, que con qualquiera Persona, ó Cuerpo pasáre, irá la Secretaría coordinando las minutas (que deben poner en ella las personas encargadas de su formacion) en modo de libro de registro.

Segun se vayan concluyendo estos Libros, como igualmente los de Acuerdos, y entradas , se colocarán en el Arqchivo, al qual deberá ir pasando lo mas breve que ser pueda todos los papeles, quedandose solo con los corrientes.

Será de su obligacion formar la relación historica de la Sociedad, como la relacion de los Individuos que fallecieren en cada año, y la noticia de los sevicios que hubieren hecho á la Sociedad, y al Público, para que todo esto se imprima en las Memorias anuales de la misma Sociedad.

De todas las Memorias, Orciones, y Discursos Academicos, que hubiesen presentado a la Sociedad, y que hayan de incluirse en las Actas, hará sacar una copia en limpio, bien corregida, conforme a la Ortografía de la Real Academia Española, y á satisfacción de los respectivos Autores.

Esta copia deberá imprimirse , y el original se conservará siempre en el Archivo. Si el Autor quisiere dar la copia correcta por si mismo, ahorrará este gasto a la Sociedad.

Al Secretario corresponderá dar todas las certificaciones , pero ninguna podrá sin orden expresa de la Sociedad, como ni tampoco confiar, ni sacar papeles algunos fuera de ella.

Deberá autorizar todos los libramientos firmados por el Director en virtud de Acuerdo de la Sociedad.

Cada semestre presentará una relación firmada de los gastos de Correo, y escritorio que se librarán del fondo de la Sociedad.

Cuidará del Archivo hasta que se haga la creación prevenida de Archivero.

A él corresponderá dar las Certificaciones de recepcion de Socios, que son su firma, y el Sello de la Sociedad les servirá de Titulo en forma.

TITULO X

Del Contador.

Deberá el Contador llevar un Libro de entradas, asi de la contribución anual, como de qualesquiera otros fondos de la Sociedad, por el qual formará, y comprobará el cargo de la cuenta del Tesorero.

Para este efecto le deberán ser presentados todos los recibos de éste por las partes, á cuyo favor fueren dados, y en ello apuntará la toma de raón, sin lo qual serán de ningún valor.

En otro Libro tomará la razón de los libramientos, y gastos de la Sociedad, y éste servirá para la comprobación de la data.

Deberá apuntar esta toma de razón en todos los libramientos, cuya formación será de su cargo.

En ambos Libros asentará el resumen de la cuenta anual, y se escribirá la aprobación que dieren á las cuentas el Director, y Oficiales, firmando todos, ó sus substitutos en su ausencia.

A continuación pondrá el Secretario certificacion del Acuerdo en que la Sociedad confirmare dicha aprobacion.

Las cuentas originales glosadas y fenecidas por el Contador las pasará el Secretario al Archivo.

Igualmente se pasarán al Archivo los Libros de Contaduría, segun se vayan concluyendo.

Al fin de cada año deberá el Contador formalizar un Estado de la entrada, é intervencion de fondos que pasará al Secretario para que se imprima en las Memorias de la Sociedad.

TITULO XI

Del Tesorero.

Deberá recaer este Empleo precisamente en Socios de la confianza de la Sociedad.

En poder del Tesorero deben entrar todos los fondos de la Sociedad por qualquier titulo que la pertenezcan, sin que en ningun caso, ni por el mas breve tiempo puedan colocarse en otra mano.

No será obligado dicho Tesorero á suplir cantidad alguna, y así cuidará la Sociedad de librar con atencion á la existencia actual, ó á lo que voluntariamente ofrezcan los Socios que quieran hacer algun esfuerzo extraordinario.

Para este fin será obligación del Tesorero presentar mensualmente á la Sociedad un estado de los caudales existentes en Tesorería.

De éellos, y hasta donde alcancen será obligado á satisfacer todas las cantidades que contra él se libren; pero ninguna pagará sino en virtud del libramiento firmado por el Director, autorizado del Secretario, tomada la razon por el Contador, y recogiendo el recibo al dorso, y las que de otro modo pagare, no le serán abonadas.

Cumplido el año formará sus cuentas con recaudos de justificacion los quales serán reducidos á libramientos en la forma sobredicha.

Estas cuentas las presentará al Director, que con su Decreto las pasará á la Contaduría para que cotege el cargo, y data con sus Libros, y exponga lo que se le ofreciere.

Sucesivamente se verá en la junta formada por el Director, Censor, Secretario, Contador, y Tesorero, los quales las arreglarán, y estando conformes lo hará el Secretario presente a la Sociedad, para que las apruebe, y mande despachar el finiquito por Secretaría.

Los caudales que resulten sobrantes se pasarán a un arca con tres llaves, que tendrán el Director, contador, y Tesorero, y deberán servir para las urgencias de la Sociedad.

TITULO XII

De las Memorias de la Sociedad.

Publicaranse anualmente las cosas mas importantes en que se ocupare la Sociedad, y de éllas se formará una obra periodica.

Contendrá lo primero una relacion historica de la Sociedad.

Iran luego la relacion de los Socios existentes, con la noticia de los que hubieren fallecido en el año, y una breve relacion de los servicios que hubieren hecho á la Sociedad, y al Publico.

Seguirán las Memorias, ó Discursos que la Sociedad acordare imprimir a la letra con el nombre de sus Autores, y expresion de las juntas en que se hubiesen leído.

Irán despues los extractos de aquellos que por reducirse á hechos ó experiencias, ó no estar escritos en un estilo corriente, determine la Sociedad que sean extractos.

Los diseños de qualquier maquina, muebles, planta, mineral, etc., se pondrán en lamina en el parage donde corresponde con la conveniente explicacion.

7. Ocupará el quinto lugar la noticia de los progresos que se advirtiesen en todos los ramos de la Agricultura, Artes, é Industria, con la de los cultivos, y Oficios decadentes, y lo mas que la Sociedad considere digno de advertencia.

Igual noticia se dará de los adelantamientos de fuera, como tambien del instituto, ó progresos de las Sociedades establecidas, o que se fueren estableciendo en otras Provincias de España, y aun en los Reinos extrangeros, en que estos puedan ser utiles, ó abrir los ojos al Comun.

Seguirán los calculos politicos sobre introduccion, o extraccion de generos, y frutos del Reino.

Estas Memorias se venderán al Público, y hasta los mismos Socios deberán comprarlas.

Solo serán exceptuados de ésta regla los Oficiales de la Sociedad, y todos aquellos Socios que en las Memorias tubiesen escrito, o composicion suya, aunque sea extracto.

Se deberá costear la impresion de éstas Memorias por la Tesorería de la Sociedad, y entrar en ella su producto.

TITULO XIII.

De la Librería.

Irá recogiendo la Sociedad para su úso los Escritores Económicos, y Politicos, los de Oficios, y Agricutlrua, expecialmente los publicados, ó traducidos por Autores Españoles.

Estarán á cargo por ahora del Secretario, y al del Archivero luego que se haya creado.

TITULO XIV

De las Comisiones.

Se entienden bajo éste nombre todos aquellos encargos temporales que hará la Sociedad á alguna de sus clases, ó el Director segun su naturaleza.

Tales son los mensajes, y Diputaciones á nombre de la Sociedad con alguna Persona, Tribunal, ó Comunidad respetable.

Las revisiones de qualesquiera maquinas, invenciones, discursos, propuestas, etc.

La formacion de qualesquiera escritos, representaciones, extractos, etc.

Las de Protectores de Oficios, y Curadores de las Escuelas Patrioticas, etc.

Las funciones del Socio Protector de cada Oficio están bien expresadas en el tratado de la educación popular de los Artesanos, que deberán tener á la vista los encargados de éstas Comisiones.

Las de los Curadores de las Escuelas Patrioticas se arreglarán quando se trate de su establecimiento.

Las de las demás Comisiones no pueden reducirse a reglas fijas.

En el encargo de éstas Comisiones se deberá atender , no solo á la capacidad, sinó también al gusto, é inclinación de los Individuos, sin violentar la voluntad de ninguno.

Pero ningun Individuo podrá prevenir la eleccion del Director en los casos en que le competa, proponiendo á otro Socio para alguna Comision.

Procurá todo Socio no escusarse de estos encargos, no teniendo causas miu justas para éлло.

Una vez admitidos procurarán desempeñarlos con todo esméro, proponiendo á la Sociedad sus dudas, y aconsejandose particularmente de los Socios mas instruidos en aquel punto, los que deberán franquearles sus luces, y conocimientos.

TITULO XV.

De las Escuelas Patrioticas.

Como la enseñanza metódica es la que mas contribuya á favorecer la Industria, y los Oficios, examinará la Sociedad los medios de erigir éstas Escuelas en su Provincia, diputando Individuos que cuiden de éllas, con el titulo de Socios Curadores, sin exercer jurisdiccion alguna , ni otra autoridad que la de un diligente Padre de familias; pero auxiliandolos, y autorizandolos la Justicia para que sean respetados.

Estas Escuelas tendrán los objetos que la Sociedad halláre mas convenientes á las proporciones del País, y al talento, y genio de sus naturales.

Hará la Sociedad para éllas los reglamentos correspondientes.

TITULO XVI.

De los Premios.

Habrá cada año tres suertes de Premios.

La primera se propondrá por la Sociedad á los que en su Provincia se distingan practicamente en algun ramo de las Artes, Industria, ó Agricultura, por exemplo. Al Artesano que haga mejor una maniobra: Al Labrador que coja una mayor cantidad de alguna especie de fruto, cuyo cultivo convenga promover.

Estos asuntos se deberán anunciar por carteles en todos los Pueblos del distrito de la Sociedad, y por lo perteneciente a la Agricultura se comunicarán por circular á los Parrocos de las Aldeas, para que los hagan saber a sus Feligreses.

Hará la Sociedad la adjudicacion de los Premios á la pluralidad de votos, y en vista del informe de tres Revisores que nombrará, para que con el Socio protector del Oficio á que pertenezca el asunto, el Director, Censor, y Secretario examinen el merito de los concurrentes.

La segunda suerte de Premios será á beneficio de los discipulos de las Escuelas Patrioticas que se aventajaren, y los propondrá asimismo la Sociedad, distribuyendolos la misma en vista del informe de los Socios Curadores.

Estas dos suertes de Premios se costearán por la Tesorería de la Sociedad, la qual determinará la cantidad, segun sus fondos, y urgencias.

La tercera suerte de Premios se concederá á los que mejor trataren algunos Problemas pertenecientes á la Agricultura, Artes, ó Industria.

Los asuntos de estos Premios, y su cantidad los propondrá la Sociedad, y se costearán de su Tesorería.

Elegidos los Problemas á pluralidad de votos se anunciarán en la Gaceta con la cantidad del Premio, dia de la adjudicacion, y demás advertencias necesarias.

Serán admitidos á ellos los Extrangeros, los quales podrán enviar sus Discursos en Español, Latin, Francés, Inglés, ó Italiano.

Los discursos premiados se imprimirán en las Memorias de la Sociedad en qualquiera de éstas lenguas en que vinieren escritos con su traduccion sino vinieren en español.

TITULO XVII.

De la Empresa, y Sello de la Sociedad.

El cuerpo de la Empresa de la Sociedad de Santiago será la Egida de Minerva, como cubriendo un arado, un Torno de hilar, y una Red de pescar; i el Alma estas palabras: “hac tutante vigeant” significando que el objeto de la Sociedad es asegurar la prosperidad de la Agricultura, Pesca, Industria, y Artes representadas en aquellos instrumentos de las que mas deben interesarla.

Con esta empresa se formará un Sello grande para la Sociedad de Santiago.

TITULO XVIII.

De la residencia de la Sociedad.

Esta Sociedad residirá en Santiago su Capital, teniendo Juntas en sus Casas Consistoriales.

Permitiendo el Ayuntamiento, la asistirá su Portero de Estrados, al qual dará una ayuda de costa anual por la responsabilidad, y trabajo que se le aumentará.

TITULO XIX.

De la confirmacion, y autoridad de estos Estatutos.

Estos Estatutos se imprimirán para la comun inteligencia.

No se podrá alterar ningun Estatuto, sin preceder acuerdo general de la Sociedad aprobado por el Consejo.

Será mui circumspecta la Sociedad en alterar, ó variar sus leyes, y escrupulosos sus Individuos en ajustarse á lo que disponen exactamente, y á cumplir con sus encargos sin omisión, ni tergiversacion.

I conforme á lo demás resuelto por el mi Consejo en el referido Decreto de diez y nueve de Julio de este año, me hizo presente en consulta de veinte y seis de Agosto proximo la ereccion de dicha nueva Sociedad Economica en la mencionada Ciudad de Santiago, con los Estatutos dispuestos, y arreglados para su direccion, y gobierno, á fin de que me dignase aprobarlos, y admitirla bajo mi Soberana Proteccion. Y por mi Real resolucion á la citada consulta, que fue publicada en el mi Consejo en nueve de este mes,

se acordó expedir esta mi Cédula. Por la cual apruebo los Estatutos que van insertos, formados para el regimen y gobierno de la Sociedad Economica de Amigos del País de la Ciudad de Santiago, la qual recibo bájo mi Real Proteccion; y mándo que dichos Estatutos se guarden, y cumplan en todo, y por todo en la forma que en ellos se expresa, y contiene por los Individuos que al presente son, y en adelante fueren de dicha Sociedad, á quien concedo permiso para que pueda imprimir esta Cedula, y repartir exemplares de élla á todos los Socios, á fin de que se entéren de su contenido, y concurran á su puntual, y debida observancia: Que asi es mi voluntad. Dada en S. Ildefonso á veinte y tres de Setiembre de mil setecientos ochenta y quatro. = Yo El REY = Yo D. Juan Francisco de Lastiri, Secretario del Rei nuestro Señor, lo hice escribir por su mandato.- Registrado: D. Nicolás Berdugo.- Teniente de Canciller mayor, Don Nicolás Berdugo.- El conde de Campomanes.- Don Blas de Hinojosa.- Don Pedro Taranco.- Don Manuel Fernandez Vallejo.- Don Miguel de Mendinueta.- = V.M. aprueba los Estatutos que van insertos, formados para el regimen, y gobierno de la Sociedad de Amigos del País de la Ciudad de Santiago.

Es Copia de la Real Cedula original que existe en la Secretaría de la Real Sociedad Economica de Santiago, que está á mi cargo. Santiago á 26 de Abril de 1785.

D. Luis Marcelino Pereyra.

APÉNDICE SOBRE O DR D. FRANCISCO DE NEIRA.

1. CARTA DE NEIRA SOLICITANDO IR A PARÍS PARA AMPLIAR ESTUDOS.

“Ilmo Sr. Conde de Campomanes, Don Francisco de neira, Doctor y Catedrático de Medicina por su Majestad en esta Real Universidad de Santiago con la mayor veneración hace presente a V. Ilustrísima que con grave perjuicio de la enseñanza pública se hallan vacantes en este general estudio hace seis años las cátedras de Anathomía y Cirugía latina, y al presente lo es también la de phisica experimental; y que habiendose solicitado repetidas veces por algunos interesados , y aún mandado por curos de visita el que las dos primeras se sacasen a concurso conforme a Reales Ordenes, la Universidad ha desatendido siempre su pretensión; juzgando, que según el methodo con que hasta ahora se ha enseñado aquí la medicina, no pudieron formarse maestros capaces de el desempeño de esas cátedras. Pero no habiendose hasta ahora tomado medio para allanar esta dificultad ella crece cada día mas, papdeciendo un notable atraso la medicina. Algún cathedrático se ve varias veces en la precisión de llebar a su cathedra algunas partes de animales, o traer los Discipulos a su casa para poderlos intruir de alguna parte de Anatomía, sin cuyo conocimiento se hace infructuosa toda explicación; es lastima que habiendo la benignidad de Su majestad determinado los mejores medios para que en este General Estudio se formen buenos medicos no llegue a verificarse el efecto por no saber servirse de ellos o porque atrincherandose cada uno en su propia conveniencia nadie quiera exponerse a un corto trabajo en honor de la Patria, y bien de el publico; el doctor neyra, habiendo estudiado la Medicina segun el nuevo methodo con que oy se enseña en la universidade tiene alguna noticia de la Matemática, y phisica experimental, ha practicado la Cirugía, y disección anatómica por espacio de dos años en el Real Hospital del Ferrol, segun el methodo de los cirujanos de la Real Armada, y se halla en la edad de veinte y nueve años, medico y cirujano latino con grado de Licenciado: Deseando pues contribuir, quanto le sea posible al honor y progresos de su facultad, y a que en este General Estudio no florezca menos que otra cualquiera, y testificando a V.S. Ilustrísima que ningún otro interés le

muebe que el bien público, tiene determinado pasar en esta próxima primavera , á cursar en las Escuelas de París, por tres años esperando que con los principios que ya tiene y su aplicación podrá hacer algunos adelantamientos en estas ciencias, é instruirse en lo que mas conduce para la formación de un buen médico, con la intención de á su buelta elegir algunos Jovenes de genio a quienes la esperanza de premio estimule a la mejor aplicación y dandoles sus lecciones en su casa, ó publicas en la cathedra ponerlos capaces de hacer qualquiera demostración anatómica, phisica, o quirurgica, y por consiguiente aptos para enseñar esatas facultades: desde este debil principio de honor y la emulación fomentada por los Maestros estimulara los Jovenes a mayores progresos; habrá Maestros, y cumpliendose la voluntad de S.M. se formarán buenos médicos útiles a la sociedad. Este pensamiento expone a la censura de V. Ilustrísima como tan interesado en promover los estudios en nuestra España suplicandole que juzgando util al bien publico se sirva facilitarle el que la cathedra que hoy obtine de Instituciones Médicas no se la declare por vacante en su ausencia y que mediante la Universidad se ha interesado e interesa tantos años en el medio salario de esas cathedras vacantes que debia invertirse en la enseñanza pública contribuya al suplicante con la ayuda de costa que fuese del agrado de V.S.I. para poder pagar las escuelas, atento que sus conveniencias no son iguales a sus pensamientos, cuyo favor espera de la protección y afecto que V.S.I. tiene declarado a los servidores de la Patria; Santiago y enero 15 de 1783. Francisco de Neira.

(AHUS, Leg.186, 27, nº 47)

2. CARTA DO DR. NEIRA SOLICITANDO DIÑEIRO PARA MERCAR OS INSTRUMENTOS DE FÍSICA EXPERIMENTAL.

“Muy Sr. Mío:

Deseando contriburi en cuanto esté de mi parte a la mejor enseñanza pública en esa Universidad, he determinado representar a S.M la necesidad de compara las máquinas y instrumentos necesarios para la enseñanza de la Física Experimental en ese General Estudio a fin de que pueda verificarse el objeto que S.M. se propuso en el establecimiento de esta cátedra. Para esto tendría presente los fondos de la Universidad , los gastos de obras y otros que V.S. ha tenido en consideración en el claustro celebrado en enero del ocheta y cuatro. Su particular atención que merece a Nuestro Católico Monarca todo lo que pueda

ceder en el adelantamiento de las ciencias anima mi esperanza de que S.M se dignara permitir a V.S. emplear hasta cien mil reales en ese utilísimo establecimiento. He juzgado devo participar a V.s. esta mi determinación para que , en caso que, tenga este asunto por digno de su atención se sirva comunicarme sus órdenes con la libertad posible para saber lo que he de hacer, permitiéndome el prevenirle que no pretendo esta comisión para mi, ni bajo titulo alguno la quiero. Ntro. Sr guarde la vida de V.S.

En París, setiembre, cuatro, de 1787”. (AHUS, Libro de Claustros da USC, tomo 136, p. 20).

3. SOLICITUDE DE NEIRA DA CÁTEDRA DE FÍSICA EXPERIMENTAL.

“Sr. Fiscal del Real y Supremo Consejo de Castilla: D. Francisco de Neira Dr. y Catedrático de Medicina por S.M. en la Real Universidad de Santiago , después de haber informado al consejo del atraso que en aquel General Estudio padecía la enseñanza pública en los ramos de Anatomía, Cirugía y Física Experimental, hasta el punto de hallarse estas cátedras vacantes por falta de sujetos capaces de regentarlas; bajo su aprobación se vino a París en donde se halla desde mayo del año pasado del 84: cultivó en todo tiempo la Anatomía y Cirujía sin ahorrar gastos ni trabajo; e igualmente continúa con la Física Experimental, Química y algunas partes de la Matemática: todo con el fin a su vuelta poder fomentar estos ramos de estudio en aquella Universidad como lo propone a su Alteza y al Ilmo. Conde de Campomanes y sin para esto gozar actualmente [de] mas sueldo ni pensión que su propio caudal o su crédito le animaba hasta ahora la esperanza de que la Universidad atendería su mérito para la cátedra de Física Experimental que desde el año 82 conservaba vacante, y en la que, por la extensión de su asignatura, esperaba servirse a favor de la juventud, de todas las buenas noticias que aquí adquiriese. Mas acaba de saber que sacrifica inútilmente sus intereses, y que su celo solo tiene por premio el desprecio de sus congruados.

Su Majestad fundó esta cátedra de Física Experimental principalmente para la instrucción de los jóvenes médicos, obligando a ellos solos a su asistencia y expresando se les cuente con la de Matemáticas y por un año de Medicina. El último y único catedrático fue el Dr. Cao, Médico. Pero los teólogos y filósofos aristotélicos, pretendiendo que esta cátedra les pertenece sólo por el título con que están adornados, forzaron al Rector a que

mandase fijar edictos de concurso para verificar mas libremente sus intentos e intrigas, excluyeron todos los médicos del derecho de Jueces; contestando a la memoria que con esta ocasión se hizo del Dr. Neira que esa vergüenza se aguardase por un parisiense para que fuese luego a preocuparlos con una Marmotina: expresión tan perjudicial como vergonzosa a los españoles por la frecuencia con que nos la repiten los extranjeros. Así piensa un cuerpo de sabios a quienes el Estado confía el adelantamiento de las ciencias.

Atendiendo pues a este modo de pensar, y al procedimiento de la Universidad en la provisión de la cátedra no duda el Dr. Neira que según el informe de los jueces hallará el Consejo entre los teólogos sujetos muy instruidos en Física Experimental, como también en Química, si en la suerte de sus ejercicios cayese algún punto de esta materia. Por tanto, desearía representar a su Alteza las reflexiones siguientes.

Ninguno puede juzgar del método de diferentes sujetos en una facultad que le es incógnita: la Física Experimental no se puede saber sólo por la lectura de libros; en la Universidad de Santiago no se ha enseñado hasta ahora, ni hay para esto el más simple instrumento; ninguno de sus Drs. Puede hacer constar haberla estudiado ni allí ni en otra parte; por consecuencia, no puede saberla ni servir para juez ni opositor legítimo.

Esta enseñanza nuevamente establecida en aquella Universidad necesita por si un profesor de genio capaz de excitar la curiosidad que sepa en la elección de sus lecciones hacerse útil a los jóvenes médicos conforme a la voluntad de S.M.; a un teólogo ni su profesión ni el destino de su carrera le permitieron este estudio ni le facilitan esta elección; por consiguiente, no puede ser útil en esta cátedra; entre todos los literatos los médicos se han distinguido más en los progresos de la física por la gran conexión a su primera profesión.

Por todo lo que rendidamente suplica a V. que, haciendo presente al Supremo Consejo estas y lo más que lleva expuesto, se sirva pedir a favor del bien público, que S.A. excluya del Derecho de obtener esta cátedra a cualquiera que no haga constar haber estudiado la Física Experimental en la Universidad o Colegio provisto de los instrumentos necesarios para esta enseñanza, y a más haga las demostraciones prácticas en sus ejercicios de oposición; y que no presentándose opositor algún sujeto a este mérito, atendiendo a los del Dr. Neira y a los brillantes progresos que la Universidad espera de sus luces y aplicación, según ella misma informó al Consejo en el 21 de mayo de 1783, S. Alteza se digne proponerlo a S.M. para otra cátedra de Física Experimental, como lo hizo con el Dr.

Recacho¹⁷⁷ para la de Salamanca de esta misma Facultad. Esto excitaría cada vez más su aplicación y cuidado.

Cuyo favor espera recibir de la justificación de V. París y junio de 1785. Francisco de Neira. (AHUS Leg.183, 12)

4. INFORME DA USC OPOÑÉNDOSE AO TRASLADO DO DR. NEIRA Á CATEDRA DE FÍSICA EXPERIMENTAL POR CARECER DOS GRAOS EN ARTES E TAMPOUCO EXISTE NINGÚN PRECEDENTE .

“La Real Universidad de Santiago a consecuencia de la Carta Orden del ocho de octubre de este año [1788] por la que manda V.A. informe sobre la representación que el Dr. Neira hizo a S.M. el 29 de julio pasado pretendiendo se le confiriere por alto y trasladase graciosamente de su cátedra de Medicina a la de Física Experimental, teniendo presente todos los antecedentes debe decir:

Que semejantes translaciones (de que no hay ejemplar desde la fundación de este Estudio) sin los ejercicios literarios y formalidades de un concurso público pugnan absolutamente con sus estatutos y últimas reales órdenes relativas a la provisión justificada de cátedras.

Que una vez adoptado el nuevo arbitrio de conseguir la de Física Experimental, además de ocasionar en lo sucesivo respecto de todas una multitud de recursos, molestos a V.S. sería poner trabas perjudiciales al comercio literario y desterrar de las aulas los ventajosos ejercicios públicos en que deben ensayarse los oyentes e interesarse la noble emulación de cuantos profesores físicos corren, sin disputa, muy acreditados en varias universidades del reino.

Ni para la inobservancia de las R. Ordenes y trastorno del arreglado método de dar las cátedras con acierto juzga la Universidad sean suficientes los motivos que produce el Dr. Neira en su apoyo. En el de estar la cátedra de Física vacante 6 años por falta de sujeto idóneo, padece un notable olvido de si mismo, pues en París supo, que en 1º de mayo del

¹⁷⁷ Trátase do Dr. José Recacho Alvarez, catedrático de Física Experimental da Universidade de Salamanca. Unha Real Orde do 26 de febreiro do 1776 crea a cátedra de Física Experimental en Salamanca. Uns meses máis tarde, o 19 de xuño do mesmo ano, por Real Orde, nomease ao Dr. Recacho catedrático de Física Experimental, con exclusión de todos os teólogos.

85 se fijaron edictos para la oposición a ella y que ya entonces solicitó por representación dirigida al Sr. Fiscal el 25.06.85 que sin oponerse se le tuviese por opositor y propusiese a S.M. para otra cátedra.

Ni tampoco pudo ignorar que las dudas ocurridas al tipo de nombramiento de jueces fueron el único motivo que suspendió hasta ahora el ejercicio del concurso, como consta del testimonio que acompaña a este informe.

No es menor la equivocación que padece al decir que en esta Universidad no hay sujeto idóneo para la enseñanza de la Física Experimental. No está ésta tan olvidada en este Real Estudio como quiso figurar el Dr. Neira pues desde el año 82 que ha vacado la cátedra hubo Directores que a satisfacción desempeñaron su enseñanza por el Mussenbroeck que manejan las máquinas Pneumática y Eléctrica demostrando en ellas los muchos y agradables efectos naturales y que habiéndose dedicado a un estudio serio de los más selectos autores (como se puede reconocer del adjunto impreso de conclusiones) saben dar razón y descubrir la verdadera causa de los fenómenos de la naturaleza y estar resueltos a oponerse en público.

El Dr. Neira non ha dado hasta ahora semejantes pruebas de sus conocimientos físicos. Ni este General Estudio sabe haya tenido otros que los pocos que pudo haber adquirido por Purchot en el curso previo a la facultad de medicina ni que pasase a Francia con otras disposiciones. En este verdadero supuesto nadie podría persuadirse que en el corto tiempo de cuatro años pudiese el Dr. Neira aprender los dos idiomas, francés e inglés, perfeccionarse en la Medicina y Cirugía y adquirir tan superiores conocimientos en la Anatomía y Física principalmente debiendo aquellas y no sólo ésta ocupar su atención.

Cuando este Dr. Neira en su representación del 15.01.83 después de haber ponderado el atraso de la Medicina pidió permiso a V.A. para volver a París ofreció al mismo tiempo volver con más instrucciones a regentar su cátedra de Medicina que vale 2 mil reales, y en el día, mudando de intención, sin que se alcance el motivo, aspira a la graciosa translación a la de Física que vale más de 4.000 reales que es lo mismo que pretenden alejarse de la más inmediata y más propia enseñanza de la Facultad Médica para cuya restauración en fuerza de su admirable patriotismo asegura que sin perdonar a intereses empujó a su persona a las más penosas incomodidades de un dilatado viaje.

La Universidad nunca podría desentenderse de la mutua conexión con que se enlazan entre si todas las ciencias. Sabe que los conocimientos físicos y químicos son muy ventajosos a la Medicina, pero también está en que no pasan de unos preliminares

respectivos. En la Enciclopedia dice fijaron los franceses artículos separados para la Química, Física y Medicina y era cosa bien sensible y extraordinaria que dándose la principal atención las dos primeras facultades , la última y más interesante al género humano subsistiese sin remedio en su antiguo atraso, incapaz de desvanecerse sino a impulso de las luces extranjeras, porque es cierto que el resto de las actuales cátedras de Medicina (aunque muy prácticas e instruidas) nunca salieron de la Península.

Fuera de que, sin separarse el catedrático Neira del importantísimo artículo de la Medicina, que actualmente enseña ya que dedicó sin comparación muchos más años que al estudio de los preliminares puede muy bien en las horas de su explicación y aún debe (según el plan de la reforma de nuestros estudios) aplicar *in fluxu institutionis* sus conocimientos químicos, físicos, quirúrgicos y anatómicos, de que se precia adornado, a los diferentes casos y materias médicas que los exijan, y eligiendo por otra parte, algunos jóvenes de genio, y dándoles en su casa (a imitación de París) las lecciones que ofreció al Consejo en su representación del 15.01.83 sobre experimentar por este loable empeño aquellas agradables sensaciones que excita la satisfacción por un celo activo por la utilidad pública inspiraría igualmente a la juventud de Galicia una instrucción amplia y extensiva , no solo a los ramos de los preliminares sino también al fondo más íntimo y propio de la ciencia médica.

Todas estas reflexiones eran bastantes para demostrar la debilidad en que estriba la elevación de espíritu del Dr. Neira. Pero la Universidad quiere concluir con estas dos terminantes que en representación de 25.06.85 dirigió a V.A. desde París este catedrático de Física Experimental (reflexionaba en París) no se puede saber sólo por la lectura de libros, en la Universidad no hay para esto el más simple instrumento. Si son exactas estas sus dos reflexiones. Si la Universidad se halla todavía sin un simple instrumento y en circunstancias de no poder hacerse con ellos en muchos años, necesitando todos sus caudales para la fábrica de aulas y formación de la Biblioteca en que está trabajando ¿Cómo es posible o en que se fundaría el Dr. Neira para verificar ya en este presente curso las grandes ventajas que promete en su última representación a S.M.? Si la Física Experimental no se puede saber solo por la lectura de libros tampoco podrá enseñarse ni aprenderse sólo por ellos, a no ser que su mera translación a la cátedra de Física sea un equivalente al manejo de las máquinas, al uso de instrumentos y a las elaboraciones físicas.

Este General Estudio no quiere detenerse en estos y otros semejantes particulares como se infieren claramente del modo de pensar del Dr. Neira. Por todo lo que es de dictamen que es muy perjudicial a la causa pública toda translación graciosa de una cátedra a otra y que la de Física Experimental debe sacarse a concurso público bajo las formalidades de constituciones y R. Orden remitiendo (según es costumbre) a las principales universidades del Reino los correspondientes edictos. V.A., sobre todo, se servirá determinar lo que sea de superior agrado”. Rector Universidad de Santiago. 20 nov. 1788. (AHUS, LEG. 183, 6, ano, 1792).

5. PLAN DE ESTUDIOS DO DR. NEIRA SOBRE A FISICA EXPERIMENTAL.

Carta-orde sobre o plan de Francisco de Neira sobre os libros, máquinas e horas da súa asignatura.

“ Al mismo tiempo que se nombró catedrático de Física Experimental de esa Universidad al Dr. D. Francisco de Neira, le encargó el Consejo formase y propusiese para su aprobación el correspondiente plan de los libros, máquinas y horas de su asignatura teniendo presente el que se observa y está establecido. Cumpliendo otro catedrático con el citado encargo ha formado y remitido al Consejo el insinuado plan proponiendo en el entre otros puntos la supresión de la cátedra de Física aristotelica de ese General Estudio y aplicación de su dotación a la de Física Experimental. Y habiendo visto en el Consejo con lo expuesto por el Sr. Fiscal ha acordado se remita a V.S. como lo ejecuto copia del referido plan para que acerca de la supresión de la catedra de Física Aristotélica, aplicación de su dotación a la de Experimental medios y proporcion para la compra de maquinaria, instrumentos y libros, exponga a V.S. lo que le parezca con los demas medios y arbitrios que estime oportuno a la conservación de tan recomendable establecimiento, justo premio y dotación del catedrático. Lo que participo a V.S. de orden del consejo para que disponga su cumplimiento dandome por escrito a mi aviso del recibo de esta a fin de ponerlo en Superior noticia. Dios guarde a V.s. muchos años. Madrid, 23.06.1790. D. Pedro Escolano Arrieta.

Sr. Rector y Claustro de la Universidad de Santiago. (Libro de Claustros de USC, tomo 136, páxs. 103 ss.)

6. COPIA DO PLAN DE D. FRANCISCO DE NEIRA.

“Conforme a la resolución de S.M. publicada y mandada cumplir en 21.10.1789 en que me manda forme y proponga al Consejo para su aprobación el plan de los libros, máquinas, y hora de la asignatura para la enseñanza de la Física Experimental en esta Universidad de Santiago debo hacer presente a V.A. que no habiendo otro modo de estudiar la Física que el examen de los fenómenos de la naturaleza repetidos en el arte, no debe haber otra cátedra de esta ciencia que la que se intitula de Física Experimental y que a esta deban asistir todos aquellos a quienes según las órdenes anteriores obligue este estudio suprimiendose desde ahora la enseñanza de la física aristotélica como inútil y aún perjudicial del adelantamiento de las ciencias naturales. Para esto en el primer año de los tres que se gastan en el estudio del Arte se les dará a los jóvenes un breve compendio de matemáticas puras a fin de que puedan descubrir genio por esta ciencia, que se informen de lo que es un raciocinio recto y aprendan a leer lo escrito en materia de ciencias naturales cuyo estudio es desagradable a muchos solo por falta de este conocimiento. Despues de esto se les darán los conocimientos de la lógica, omitiendo todas aquellas cuestiones en que bajo el pretexto de sutilizar el entendimiento se les hace gastar inutilmente tanto tiempo, imprimiendoles un hábito terco que les caracteriza después en el estudio de otras ciencias y que es opuesto a toda buena educación, ocho meses a veinte horas por semana se precisa asistencia a la cátedra que dura este primer curso de Artes, el tiempo suficiente para el desempeño de esta asignatura. Con esta disposición pasarán el 2º año a la Física Experimental, reservando el estudio de la Metafísica para el tercero. Para la enseñanza de la Física se comprarán las máquinas contenidas en el gabinete de Le Fond como se hallan representadas en su obra intitulada Descripción de un gabinete de Física, juntamente con el diario de Física de Rozier, suscribiendo a su continuación para tener noticia de los adelantamientos que se hagan en esta ciencia. La Universidad tiene caudales suficientes para este gabionete valorado por los maquinistas de París en 72.000 reales abonados de los medios salarios de las cátedras de Anatomía, Cirujía y Física vacantes después de muchos años. Este gabinete se colocará en lugar seguro y proporcionado a una pieza que en la obra que se está haciendo debe destinarse solamente para las lecciones de Física. Su conservación estará a cargo del catedrático de Física y para las adiciones que sea menester hacer, la Universidad destinará 600 reales anuales sobre las vacantes de cátedras. Sería sumamente utilísimo que cada profesor escribiese la asignatura de su cátedra. Hay en esto

una notable ventaja tanto a favor del Maestro que explica sus propias ideas como de los discípulos. El de Física comprenderá este trabajo si V.A. tuviese a bien aprobar este plan y se debe exponer que los demás catedráticos la imiten para mientras esto no se verifique, me parece que el Curso del P. Altieri es el más acomodado para la enseñanza de las Artes en esta Universidad. Las horas de lección deben determinarse por ahora con arreglo al número de de aulas que hay y que a los catedráticos no se interrumpan pero de modo que no se minore el número de horas de enseñanza que está determinado por el plan general de las cátedras de Lógica y metafísica deben ser de regencia conservando solo el privilegio de perpetuidad al catedrático que escriba su asignatura. No puedo proponer a V.A. un plan invariable. Sería perder el tiempo el querer dar desde ahora a mis discípulos una Física sublime o reducirme siempre a la de Altieri. Mi primer cuidado será el de hacerle este estudio agradable y facilitarles el que por si mismos puedan profundizar más en esta ciencia. Y creo satisfacer con esto mi obligación atendiendo al particular estudio que se requiere en el catedrático de Física a que debe servirse de una persona instruida para la preparación de sus lecciones y a la obligación que se le carga de la conservación del gabinete, a esta cátedra dotada hasta ahora en 4.000 reales debe agregársele el sueldo de la de Física aristotélica suprimida y completarle la dotación de 800 ducados. Pero si V.A. más bien informado no tuviese por conveniente el suprimir la catedra de Física aristotélica, ninguna utilidad se sigue de toda esta reforma. Dos o tres oyentes que anualmente suele tener la cátedra de Física Experimental de los que se destinan a la Medicina, ni animan a un Maestro al estudio ni pagan el coste de un gabinete de Física. En este caso confieso que estaría más contento con una cátedra de Lógica que me diese más fruto de mi cuidado. Es cuanto se me ofrece informar a V.A. cuya vida conserve N. Señor. Santiago, Abril, 10 de 1790. Dr. Francisco de Neira”.(Libro de Claustros de la USC, tomo 136, pp. 103 ss.)

7. INFORME DE GONZÁLEZ VARELA CONTRA O DR. FRANCISCO DE NEIRA.

Señor: El Dr. D. Josef González Varela colegial en el Mayor de Fonseca, Cathedrático de Filosofía por S.M. duda al presente, si el Claustro ha acordado durante el tiempo que estuvo ausente de esta Ciudad, que la Constitución que manda a todos los que obtuvieren Cáthedra de Filosofía en la Universidad se gradúen en ella dentro del término de quatro meses contados desde el día de su posesión, no se entiende desde luego con lo

que hay actualmente, y mas que suceda, pues de otro modo no puede persuadirse, que un congreso tan justificado, y celoso de los haveres, y efectos de la Universidad permita que el Dr. D. Francisco de Neira cathedrático de la misma Universidad, digo Facultad, según lo acreditan todas las gestiones que por razón de la Cáthedra que obtiene ha executado hasta ahora; principalmente aquella de haber juzgado en las vacantes de Filosofía, sola y privativa de los cathedráticos de esta y no de otro alguno, que no sea alomenos graduado en ella, no lleve a debido efecto y cumplimiento la expresada constitución del mejor modo, que su antecesor, y todos los otros que siempre se han dicho, y nombrado dichos cathedráticos , hallándose ultimamente precisado el Dr. Francisco de Neira a uniformarse en parte a la enseñanza de su Cáthedra con sus compañedros por acuerdo y resolución del Consejo , posteriormente comunicada a la referida Universidad por cuias razones rendidas,

Suplica a V.S. se sirva siempre que se verifique haver alguna determinación sobre este particular comuníquesele para su inteligencia, como igualmente otro cualquier título, o privilegioque favorezca al mencionado Dr.Francisco,y no pueda extenderse del mismo modo al suplicante eximiendole de reunir el grado en la Facultad, y en su caso que esto no se execute pide testimonio.

Santiago y Junio catorce de mil setecientos noventa y uno. Dr. D. Josef González Varela. (Libro de Claustros de la USC., tomo 136, p. 128) .

{ Estatutos de la Academia
 de Agricultura del Reyno.
 de Galicia. }

1.º

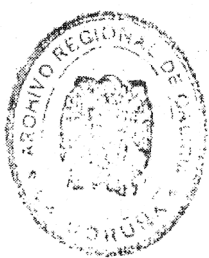
La Academia del Reyno quedará por
 siempre establecida en la Coruña, y celebrará
 sus Juntas en la Casa de la Intendencia, las
 Presidirá siempre el Intendente, y por su aus-
 sencia, ó enfermedad, el Comisario Oidor.

2.º

Será el número fijo de los Académicos el de 24,
 incluso el Secretario, sin el Presidente, y el de
 los Correspondientes 20; á saber en la Provincia
 de Santiago ocho, en la de Betanzos quatro, en
 la de Lugo cinco, en la de Mondoñedo quatro, y

la de Oxenre quatro, y en la de Bay quatro.

3.º

Para Académicos honorarios podrán admitirse de diez á lo mas, previniendo, que para este distintivo, será indispensable un conjunto de circunstancias que merezcan la mayor atención de la Academia, y del bien publico.

Adiccion= No deve ceñirse el numero de Académicos honorarios, sino admitirse sin limitacion á todos los que se juzguen dignos de este honor: por que puede aver muchos en todo el Reyno, que estimulados de él, concurriran con sus luces, y noticias de lo que se practica en sus respectivas Provincias á los acieptos de la Academia, y asi se ve que las de Paris, Londres, y otras celebres, admiten por honorarios hasta Estrangeros de especial

merito, que residen en Países distantes.

4.º

Los Académicos concurrirán á las Juntas todos los Domingos por la tarde, por ser el día que se comprende el mar desocupado, y acomodado para todos.

5.º

Siempre que haya quatuor Vocales, á mas del Presidente, y el Secretario, podrá la Academia efectuar sus Juntas, y deliberaciones.

6.º

Los Individuos de la Academia podrán ser de todas clases, y siempre que alguno aspire á entrar en ella, aviendo vacante, tocará á la Academia el admitirle, si le hallare con las circunstancias que le parezcan utiles, y devidas al intento.

7.º

A Reserva del Presidente, que ocupará

el primer asiento, y el Secretario que le tendrá enfrente, los demás Académicos se ventarán sin precedencia alguna.

8.º

Los Académicos correspondientes de las seis Provincias no serán obligados á juntarse, pues cada uno de ellos en su particular podrá corresponderse con la Academia, comunicándole sus Observaciones, y Experiencias, y siempre que se hallen en la Comuña podrán avisar á las Juntas, y tendrán en ellas su asiento como los demás Académicos.

9.º

Cada Académico correspondiente procurará remitir á la Academia á lo menos cinco, ó seis memorias al año sobre los asuntos que le pareciere mas importantes para adelantar

y perfeccionar la Agricultura en su Provin-
cia, y á estos cuidará la Academia de propo-
nerles las materias que le parezcan mas dig-
nas de primera atencion.

10.

Estas memorias, con todos los demás
asuntos, y descubrimientos de los Académicos
se conservarán originales en la Academia,
para conferenciar sobre ellos, y formar
un Cuerpo de observaciones, que se comu-
nicarán á la Superioridad, y siempre
que merezcan su aprobacion, se darán
á la Imprenta, y se mandará su obser-
vancia.

Adicion= Si fuere del agrado de S. M. que
esta Academia corra vajo la proteccion

dela Junta se abra de Remitir à ella para su
Examen, y aprovación, el Cuerpo de Obseva-
ciones, antes de darlo à la Imprenta.

Pero como estas observaciones no deben
tener otro objeto, que el de introducir à los La-
bradores delos modos de mejorar el cultivo,
ni la determinación de la Academia may
fuerza, ni authoridad, que la de la persona-
ción, haciéndoles ver con experiencias prac-
ticadas à su vista lo que les conviene para
su propio provecho, no se les deve obligar
à conformarse con ellas, y si dejarlos en
libertad de hacer lo que mas les acomode.

¶.

El primex objeto delos Académicos será
investigar las causas de la decadencia de

Agricultura en las siete Provincias del
Reyno de Galicia, pues conocida la enferme-
-dad, mas facil es encontrar el remedio.

12.

Aveniguado esto, se tratara de los me-
-dios de restablecer la Agricultura, Estimular
al Labrador, y aun à veces premiarle, è vin-
-demnizarle de algunos gastos que se deter-
-minen convenientes, como la compra, y con-
-duccion de algunas Semillas Extranjeras,
y Plantas, la fabrica, y el uso de algunos nue-
-vos Instrumentos, y todas las demas experi-
-encias que se reputaven utiles para este es-
-tablecimiento, y su maior fomento.

13.

Para saber de donde sacar los fondos necesa-
-rios à este fin, la Academia en su proxima

Señores conferenciará sobre el modo, y arvi-
-tuo que le aseguren una Entrada anual
sobre que poder hacer cuenta fija para sus
Resoluciones, sin gravamen del Público, y los
propondrá el Presidente á la Superioridad,
como avi miorno el mejor methodo dela
cuenta, y Rayon del Candal que procedier
de dichos arvitxio, y en mas seguro Deposi-
to para la Real aprovacion.

II.

Quando la Academia abra evidenciado
por util algun nuevo methodo de Agri-
-cultura, tendrá cuidado de participarlo á sus
Consejeros, satisfaciendo á todas las
dudas que á ellos pueda ofrecerse en su
execucion, á cuyo fin concurrirán en caso

necesario los Intendentes, mandando, y encargando á los Justicias lo que les parezca conveniente para que los Pueblos se conformen con las determinaciones de la Academia.

Adiccion= No se deve obligar á los Pueblos á conformarse con las determinaciones de la Academia por las razones expuestas al Cap. 1o.

15.

Será particular cuidado de los Académicos ver los primeros en adaptar el nuevo metodo, no solo con cuidado, y mandar se siga en su posesion, sino haciendolo notorio cada uno en su respectiva Provincia, y manifestando las utilidades que de ello resultan, para que estimulado el Público lo practique igualm^{te}, y se corrija sin violencia su general practica.

16.

Hallandose los Académicos repartidos por

todo el Reyno, y poseedores de Haciendas en
diferentes climas, y suelos; cada uno se dedi-
caxà à averiguar por experiencia, no solo
el cultivo, sino el genero de planta, ò semilla
que viniese mas bien en los diversos terrenos.

17.

Podrà qualquier particular del Reyno em-
biar memorias, ò dar avisos à la Academia,
la que deberá estimularle dando le las gra-
cias, y alabando publicamente los Authors
de los descubrimientos, y noticias, si llegare
el caso que se impriman, à menos que la
modestia de ellos no exija dela Academia
el silencio.

Yavienase publicado en la Junta ge-
neral la citada Real Resolucion, ha acor-
dado su cumplimiento, y que lo participe

à V. S. con invencion de los expresados Esta-
tutos, y adiciones, à fin de que haciendolo pre-
sente en esta Academia disponga su pun-
tual observancia. Dios gñe à V. S. mil
años como deies. Madrid 27 de Mayo
de 1765.

Don de Alvarado

Don
D. Marqués de Piedra Buena.

BIBLIOGRAFIA.

FONTES DA ILUSTRACIÓN:

1. Biblioteca do Real Consulado da Coruña(B.R.C.C.):

- Libros de Actas, do I ao IV, que abranguen de 1785 a 1826.
- Catálogo da Biblioteca: índice por materias e autores.

2. Arquivo Xeral de Simancas(A.X.S.):

- Mazo 880.

3. Arquivo Histórico do Reino de Galiza (A.H.R.G.)

- Papeis de Cornide, Mazo 5, nº 76.

4. Arquivo Histórico Universitario de Santiago (A.H.U.S.):

- Libro de Claustros, 1748.
- Libro de Claustros, 1749.
- Libro de claustros, 1759-69.
- Libro de claustros, 1786-99.

5. Arquivo Histórico Provincial de Lugo (AHPL)

- Mazo 867
- “Actas de Instalación y Constitución de la Sociedad Económica de Lugo, Año de 1841” (do Instituto Masculino, cedido ao Arquivo Histórico Provincial)

6. Arquivo Municipal de A Coruña (AMC)

- Xunta do Reino de Galicia, 1775, tomo 22.

FILOSOFÍA:

CASTRO, Juan Francisco,(1765) *Discursos críticos sobre las leyes, y sus intérpretes, en que se demuestra la incertidumbre de éstos, y la necesidad de un nuevo, y metódico Cuerpo de Derecho, para la recta administración de justicia* (3 vols., Madrid, Joaquín Ibarra).

CASTRO, Juan Francisco, *Dios y la Naturaleza. Compendio histórico, natural, y político del Universo, en que se demuestra a Dios en las portentosas maravillas de los naturales efectos, y se refiere en sumario La Historia natural, y Civil, la Religión, Leyes, y costumbres de las naciones antiguas, y modernas mas conocidas del Orbe*. Por el Dr. D. Juan Francisco de Castro, Abogado de la Real Audiencia de Galicia, Arcediano de Dozón, Dignidad de la Iglesia de Lugo Provisor y Vicario General de aquel Obispado. Os 10 tomos aparecen publicados na Imprenta Joaquín Ibarra de Madrid entre 1780 e 1791. No ano 1780 editáronse os tomos 1, 2, 3, 6 e 7; no 1781 édítanse o 4 e 5; no 1788, o tomo 8, no 1790, o tomo 9 , e no 1791, o 10º e último.

GONZALEZ VARELA, J. (1800), *Discurso sobre el modo que tienen las pasiones de manifestarse y de obrar en cada hombre*, Santiago.

GONZALEZ VARELA, J. (1801), *Ars rationis. Metaphisica*, Santiago.

GONZALEZ VARELA, J. (1801): *Ars ratiotinandi, sive Logica, ad gallaicorum adolescentium usum potissimum accomodata*, Santiago.

GONZALEZ VARELA, J. 1808: *Ars ratiotinandi, sive Logica, ad gallaicorum adolescentium usum potissimum accomodata*, 2ª ed., Santiago.

GONZALEZ VARELA, J, (1803), *Metaphysica generalis atque particulares ad gallaicorum adolescentium usum ordinata atque eleborata*.

SARMIENTO, FR.MARTIN (1762),Tomo 2º do volume 2º *De la Obra de 660 Pliegos* del Rmo.P.Maestro Fr.Martín Sarmiento, Benedictino, que trata del Reino Mineral. B.N. MS-20391, f.482 vta.

VERNEY, L. A. (1762), *De re logica*, Olisipone, Typ. Michaelis Rodericii

ECONOMÍA E INDUSTRIA:

BAÑUELOS I FUENTES, M. (1789), *Prontuario anual topográfico escrito por D---*, Santiago.

CONSUL JOVE I TINEO, F.(1786), *Memoria sobre el conocimiento de las tierras, verdadero, i económico método de cultivarlas, adaptado al clima, i circunstancias de Galicia, i Asturias*; presentada en la RSE de Amigo del País de Santiago en Junta Pública que celebró el 4 de noviembre de 1784, Santiago.

CONSUL JOVE I TINEO, F. (1788), *Ensayo sobre la hidraulica rústica*, Santiago.

CONSUL JOVE I TINEO, F. (1794), *Memoria fisico-económica sobre el mejoramiento de los lienzos en Galicia*, Madrid.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Memoria sobre el estado de la pesca en la costa de Galica, causas que detienen sus progresos, y medios de removerlas para su fomento*. Biblioteca Real Academia de Historia Madrid, Papeles varios sobre Galicia, mazo E-102.

CORNIDE SAAVEDRA, J.(1774), *Memoria sobre la pesca de la sardina en las costas de Galicia*, Madrid.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Memoria sobre el descubrimiento de una mina de carbón de piedra en Galicia, dirigida a la Real Sociedad de Santiago, por su socio D.-----* - , en *Espíritu de los mejores diarios*, nº 243, 1790.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Reflexiones que la Academia de Agricultura pide a sus miembros sobre el cultivo de los montes*. AHRG, mazo 5, nº 80.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Sobre el fomento de lino y el cáñamo y el empleo del torno de hilar en vez de la rueca*, 1765. AHRG, mazo 5, nº78.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Conclusiones sacadas de los informes sobre el cultivo de los montes en Galicia*, 1767, AHRG, mazo 5, nº98.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Inconvenientes de la excesiva división de la propiedad en Galicia*, AHRG mazo 5, nº 98.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Memoria sobre el cultivo de los montes comunes* , AHRG mazo 5, nº 94.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Informe de D. José Cornide a la R.S.E. Santiaguesa sobre el uso de la jávega*. AHRG, mazo 4, nº68.

CORNIDE SAAVEDRA, J., *Informe sobe los puertos y caminos de Galicia*, AHRG, mazo 13, nº216.

IBAÑEZ, A. R.(1788), *Alegato sobre la denegación del establecimiento de una fábrica de hierro y otra de ollas en los montes de la Rúa, provincia de Mondoñedo*. Rivadeo, 15. 12.1788.

LUCAS LABRADA, J. (1804), *Descripción económica del Reino de Galicia*, Ferrol, 1804; Ed. Galaxia, Vigo, 1971.

LUCAS LABRADA, J.(1806), *Discurso formado por D.----- Secretario del Real Consulado de La Coruña para leerla en la abertura de la Biblioteca que estableció D. Pedro Antonio Sánchez*, Madrid.

PEREIRA, Luis Marcelino,(1788) *Reflexiones sobre la ley agraria, de que se está tratando en el Consejo*. Madrid.

SANCHEZ VAAMONDE, P.A,(1858) *Colección de los escritos del Dr. D.-----* ----- Madrid.

SANCHEZ VAAMONDE, P.A. (1973), *La economía gallega en los escritos de Pedro Antonio Sánchez Vaamonde*, Vigo, Galaxia.

SOMOZA Y MONSURIU,F.,*Discurso de Somoza y Monsoriu sobre el cultivo de los montes*, AHRG, mazo 5, nº86.

SOMOZA Y MONSURIU, F., (1775), *Estorvos i remedios de la riqueza de Galicia. Segundo Discurso político-legal*, Santiago.

SUAREZ FREIRE, J. (1813), *Viage a Galicia desde la villa de Benavente o breve descripción de sus caracteres:de la construida desde Astorga a La Coruña y de la que debe construirse desde la villa de Benavente a la ciudad de Orense, Santiago y Vigo, con algunas observaciones acerca de las obras, utilidad y circunstancias de cada una*, Santiago.

SEIXO, V., (1792-94), *Lecciones prácticas de agricultura y economía que da un padre a su hijo, para que sea un buen Labrador en qualquiera país del Mundo: Tomadas de las mejores Memorias que han publicado las Academias y Sociedades de toda Europa, y acomodadas a la situación local de España*, Madrid, 5 vol.

SEIXO, V., (1796), *Compendio de observaciones, que forman el plano de un Viage Político y Filosófico que debe hacerse dentro y fuera del Reyno en que nacemos, y luego por Europa y demás partes de la tierra, en el qual se trata de las excelencias, riqueza y*

origen de las Artes: de los tres Reynos de la Naturaleza; y de toda la economía Animal, Vegetal y Mineral, Madrid.

MEDICINA:

GÓMEZ DE BEDOYA Y PAREDES, P. (1764), *Historia universal de las fuentes minerales de España*, Santiago, Impr. Ignacio Aguayo.

DEREITO

CASTRO, Juan Francisco,(1765) *Discursos críticos sobre las leyes, y sus intérpretes, en que se demuestra la incertidumbre de éstos, y la necesidad de un nuevo, y metódico Cuerpo de Derecho, para la recta administración de justicia* (3 vols., Madrid, Joaquín Ibarra).

HERBELLA DE PUGA, B. (1768), *Derecho Práctico i Estilos de la Real Audiencia de Galicia, ilustrado con las citas de los autores mas clasicos, que lo comprueban*, Santiago, Imprenta Ignacio Aguayo.

SEIXO, V. (1801), *Discurso filosófico y económico-político sobre la capacidad o incapacidad natural de las mugeres para las ciencias y las artes; y si en razón de su constitución , o por defecto de su impotencia intelectual, y organización física, deben o no tener otras ocupaciones que las de la rueca, calceta y aguja, como pretenden algunos hombre, o deberá dárselas otra educación que la que se les da actualmente, y cual sea ésta*, Madrid, Imprenta Repullés.

EDUCACIÓN.

“Sociedad Económica de Lugo” , citado en AHPL.

BIBLIOGRAFIA.

ABEL VILELA, A., Real Sociedad Económica de Amigos del País de Lugo, GEG.

ABELLAN, J.L. (1993): *Historia crítica del pensamiento español. Del Barroco a la Ilustración*, Madrid, Círculo de Lectores.

AGUILAR PIÑAL, F. (1969), *La Universidad de Sevilla en el siglo XVIII. Estudio sobre la primera reforma universitaria moderna*. Universidad de Sevilla.

----- (1981-2001), *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*. CSIC, Madrid.

----- (1984), *El plan de Estudios de Cándido María Trigueros*, Barcelona, Publicaciones del Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación de la Universidad de Barcelona.

ALBERTO DE ANDRADE, A. (1965), *Vernei e a cultura do seu tempo*, Universidade de Coimbra.

ALFEIRÁN RODRÍGUEZ, J. (1996), Os ilustrados galegos. Reforma e Tradición na Galicia do Antigo Réxima, A Coruña, Deputación Provincial.

ALLER ULLOA, R. (1929) : “D. José Rodríguez González (o matemático do Bermés)” en *Seminario de Estudos Galegos*, III, Santiago.

ALONSO DEL REAL, C. (1971), *Superstición y supersticiones*, Madrid, Espasa-Calpe.

ALVAREZ MORALES, A. (1971), *La Ilustración y la reforma de la Universidad en la España del XVIII*, Madrid.

ALVAREZ BARRIENTOS, J. (1995), *La República de las letras en la España del siglo XVIII*, CSIC, Madrid.

ANES, G. (1969), *Economía e Ilustración en la España del Siglo XVIII*, Barcelona, Ariel.

BACON, F. (1949), *Novum Organum*, B. Aires, Ed. Losada.

BALTAR DOMÍNGUEZ, R. (1961), *Opúsculos médicos gallegos del XVIII*, Santiago.

BALTAR SANTALÓ, E. (1972), *Exégesis de la obra del jurisconsulto gallego D. Juan Francisco de Castro*, discurso leído el 29 de octubre de 1971 en la solemne sesión de ingreso en la Academia Gallega de Jurisprudencia y Legislación del académico Ernesto Baltar Santaló, A Coruña.

BAÑUELOS Y FUENTES, M., (1789), *Prontuario Manual Topográfico* escrito por D..., de la Orden de Carlos III, del Consejo de S.M., Intendente General del Ejército i Reyno de Galicia, Juez Consevador de todas las Rentas, Santiago, Imp. Ignacio Aguayo.

BARREIRO BARREIRO, X.L. (1992, B), “Filosofía e Ilustración en Galicia” en Mª X. Agra et alii (Coords.), *El pensamiento filosófico y político en la Ilustración Francesa*, Santiago, Universidad de Santiago.

----- (1997, A) (Coord.), *Censura e Ilustración. XX Aniversario da Facultade de Filosofía e CC da Educación*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.

----- (1997, B) (Coord.), *Sonos e soños da Razón*, Santiago, Universidade de Santiago.

----- (2001) (Coord.), *Ilustración e modernidade. Os avatares da Razón*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.

----- (Coord.) (1992, A, 2^a ed), *O Pensamento galego na Historia. Aproximación crítica*, Santiago, Universidad de Santiago de Compostela.

BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R (1991), *A Galicia do Antigo Réxime. Ensino, Ilustración e Política*, “Galicia. Historia”, t. IV, A Coruña, Hércules.

----- (1972): *La Ilustración en la Universidad de Santiago en el siglo XVIII*. Tesiña de licenciatura inédita.

----- (1983), *Historia de Galicia*, III, A Coruña, Gamma.

----- (1998), *Historia da Universidade de Santiago de Compostela. Das orixes ó século XIX*, Universidade de Santiago de Compostela.

----- (1997) “O control ideolóxico na Galicia da Ilustración” en Barreiro Barreiro, Rodríguez Camarero e González Fernández (Cords.), *Censura e Ilustración. XX Aniversario da Facultade de Filosofía e CC da Educación*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.

BARREIRO MALLON, B., “Las clases urbanas de Santiago en el s.XVIII: Definición de un estilo de vida y de pensamiento” en EIRAS ROEL et alii (1978), *La Historia social de Galicia en sus fuentes de protocolos*, Santiago, Universidad de Santiago.

BARREIRO SOMOZA, J. (1972), “El movimiento de los afrancesados gallegos” en *Compostellanum*, XVIII.

- BEIRAS TORRADO, X. M. (1973), Notas previas para una Economía Política de la “Ilustración Gallega”, en *La economía gallega en los escritos de Pedro Antonio Sánchez*, Vigo, Galaxia.
- CABEZA DE LEÓN, S. (1945), Historia de la Universidad de Santiago de Compostela, Santiago, CSIC, Instituto P. Sarmiento.
- CABRAL DE MONCADA, L. (1941), *Un “iluminista” portugués do século XVIII:Luiz Antonio Verney*, Coimbra, Armenio Amado Editor.
- CAPEL, H. (1982), *Geografía y Matemáticas en la España del siglo XVIII*, Barcelona, Oikos-Tau.
- CASSIRER, E. (1984), *La Filosofía de la Ilustración*, Madrid, FCE.
- CASTRO LÓPEZ, M. (1887), “El Doctor Castro” en *Galicia*, nº 10, A Coruña.
- CEÑAL, R. (1952): “Emmanuel Maignan: su vida, su obra, su influencia”, en *Revista de Estudios Políticos*, nº 66, pág. 133.
- (1945), Cartesianoismo en España. Notas para su historia (1650-1750)” en *Revista de la Universidad de Oviedo*.
- CONDILLAC, E. (1823), *La Lógica o los primeros elementos del arte de pensar*, , traducido do francés por Bernardo Mª de la Calzada, Capitán de Caballería de la Reina, Barcelona, Imprenta de V.Sierra y Martí .
- COPLESTON, F. (1975), *Historia de la Filosofía*, Barcelona, Ed. Ariel.
- CORNNIDE SAAVEDRA, J.(1774), *Memoria sobre la pesca de la sardina en las costas de Galicia*, Madrid, Imp. Joaquín Ibarra.
- COSTA RICO, A(1981), “El laicismo escolar en Galicia”, en *Cuadernos de Pedagogía*, nº 73, pp.69-72.
- COSTA RICO, A. (1983), “Rol, situación y comportamiento de los maestros rurales gallegos en los finales del siglo XIX e inicio del XX”, en *Escolarización y Sociedad en la España contemporánea (1808-1970). II Coloquio de Historia de la Educación*, Valencia, Sección científica de Historia de la Educación de la Sociedad Española de Pedagogía- Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación de la Universidad de Valencia, pp. 631-45.
- COSTA RICO, A (1984), “Publicaciones pedagógicas y escolares en la Historia contemporánea de Galicia”, en *Bordón*, 253, pp.421-35.
- COSTA RICO, A. (2004), *Historia da educación e da cultura en Galicia*, Vigo, Xerais.
- DESCARTES, R. (1984), *Reglas para la dirección del espíritu*, Madrid, Alianza Editorial.
- (1980), *Tratado del hombre*, Barcelona.

- (1982 A), *Meditaciones metafísicas*, Madrid, Ed. Espasa-Calpe
- (1982): *Discurso del método*, traducción, estudio e notas de Frondizi, Madrid, Alianza Editorial.
- DÍAZ-FIERROS VIQUEIRA, F. (1971), “Comenzos da ciencia moderna na Universidade compostelana” en *Cospostellanum*, XV, pp. 397-425
- DÍAZ PARDO, I. (1976), *Sargadelos: pasado, presente y futuro de una experiencia industrial. Informe*. Cuadernos del Seminario de Estudios Cerámicos de Sargadelos. Sada, Edicións do Castro.
- DOMINGUEZ ORTIZ, A. (1990), *Carlos III y la España de la Ilustración*, Madrid, Alianza.
- DOPICO, F. (1989), “Ilustración e pensamento económico en Galicia” en *Grial*, nº 102, Vigo, Galaxia.
- (1976), “Juan Francisco de Castro, un ilustrado galego entre a reforma e a superación da sociedade feudal” en *Grial*, nº 53, Vigo, Galaxia.
- (1978), *A Ilustración e a sociedade galega. A visión de Galicia dos economistas ilustrados*, Galaxia, Vigo.
- (1991), *La Ilustración en Galicia* en VV.AA., *Historia de Galicia*, III, Vigo.
- EIRAS ROEL et alii (1978), *La Historia social de Galicia en sus fuentes de protocolos*, Santiago, Universidade de Santiago.
- (1986), *Segundas Xornadas de Historia de Galicia. Aspectos da realidade galega (séc. XVI ó XX)*. Ourense, Diputación Provincial de Ourense.
- ESCOLANO BENITO, A. (1988), *Educación y Economía en la España Ilustrada*, Centro de Publicacións do MEC, Madrid.
- FEIXOO, B.X. (1773), *Teatro Crítico Universal*, Madrid.
- (1774), *Cartas eruditas*, Madrid.
- FERNÁNDEZ CASANOVA, M^a del Carmen (1981), *La Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago en el siglo XIX. Un estudio de la organización interna y de su actuación a favor de Galicia*, Sada, Edicións do Castro.
- FERNÁNDEZ DE LA VEGA, L. (1983), *La Real Audiencia de Galicia, órgano de gobierno en el antiguo régimen (1480-1808)*, A Coruña, Diputación Provincial
- FERNÁNDEZ FRAGA, J.D. (1992), *Lugo, siglo XVIII. Educación e Ilustración*, Lugo, Diputación Provincial.
- FERNÁNDEZ VILLAMIL, E. (1962), *Las Juntas del Reino de Galicia* (3 vols), Madrid.

- FERNÁNDEZ, R. (1985), *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar*, Barcelona, Grijalbo.
- FERREIRA GOMES et alii (1995), *Verney e o Iluminismo em Portugal. Actas do Coloquio "Verney e a Cultura do seu tempo" realizado na Universidade do Minho em 2 e 3 de Abril de 1992*, Braga, Centro de Estudios Humanísticos, Universidade do Minho.
- FERRER BENIMELI, J.A. (1974), *La masonería española en el siglo XVIII*, Madrid, Siglo XXI.
- FERRONE E ROCHE(1998), *Diccionario histórico de la Ilustración*, Alianza, Madrid.
- FORNER, J. P. (1990), *Discurso sobre la tortura*, Edelval, Chile
- FRAGUAS FRAGUAS, A. (1986), *Real Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago. Primera época 1784-1813-1821*, Santiago, Real Sociedad Económica.
- FRAGUAS FRAGUAS, A.(1958), *Los colegiales de Fonseca*, Santiago
- FRAILE, G. (1971), *Historia de la filosofía*, t.I, BAC, Madrid.
- GARCÍA CORTÉS, C. (2003), *Pedro Antonio Sánchez Vaamonde (1749-1806). Un promotor de la Ilustración en Galicia*, A Coruña, Biblioteca de la Casa Consulado.
- GARCÍA CORTÉS, C. (2004), *Lucas José Labrada Romero (1762-1842). Estudio biográfico-ideológico sobre un prototipo de ilustrado gallego*, O Ferrol, Diócesis de Mondoñedo- Ferrol.
- GARCÍA GALLO, A. (1950), *Curso de Historia del Derecho español*, Madrid.
- GASALLA REGUEIRO, P.L e SAAVEDRA, P. (2000), "Tiempos de reformas. La Universidad en el siglo de la Ilustración" en Barreiro Fernández (Coord.), *Historia de la Universidad de Santiago de Compostela*, Santiago, USC, pp. 249-650.
- GIDE, C., e RIST, C., (1973), *Historia de las doctrinas económicas desde los fisiócratas hasta nuestros días*, Instituto Editorial Reus, Madrid.
- GIL DE ZARATE, A.(1958), *De la Instrucción pública en España*, Madrid.
- GIL MERINO, A. (1975), *La obra del doctor D. Juan Francisco de Castro Fernández en la cultura gallega del siglo XVIII*. Discurso de ingreso en la Real Academia Gallega
- GINZO FERNÁNDEZ, A. (1994), "La Revolución Francesa y la filosofía" , en *Razón y Fe*, 230, pp. 295-315.
- GOLDMANN, L. (1976), *La Ilustración y la sociedad actual*, Caracas, Monte Avila Editores.

- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, M. (1997), “Cartografía del mal. La Ilustración en Galicia a través de los archivos inquisitoriales”, en Barreiro Barreiro, Rodríguez Camarero e González Fernandez (Coords.) *Censura e Ilustración*, Santiago, USC.
- (2001), “Auto de fe. Filosofía e Inquisición en Galicia, 1700-1770”, en Barreiro Barreiro, X.L.(Coord.), *Ilustración e modernidade. Os avatares da Razón*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- (2002), “Ilustración gallega: un inédito de Francisco Cónsul Jove y Tineo, 1754-1810” en Rodríguez Camarero e González Fernández (Coords), *O legado das Luces*, Santiago, USC.
- GONZÁLEZ LÓPEZ, E. (1977), *Bajo las luces de la Ilustración. Galicia en los reinados de Carlos III y Carlos IV*, Sada, Edicións do Castro.
- (1987), *La Coruña, puerto y puerta de la Ilustración*, A Coruña, Deputación Provincial.
- GROETHUYSEN, B. (1981), *La formación de la conciencia burguesa en Francia durante el siglo XVIII*, Madrid, FCE.
- GUIZOT, F. (1990), *Historia de la civilización en Europa*, Madrid, Alianza Editorial.
- HAZARD, P. (1985), *El pensamiento europeo en el siglo XVIII*, Madrid, Alianza Editorial.
- (1988), *La crisis de la conciencia europea*, Madrid, Alianza Universidad.
- HORKHEIMER, M. e ADORNO, T. (2003), *Dialéctica de la Ilustración*, Madrid, Ed. Trotta.
- KANT, I. (1988), *¿Que es Ilustración?*, Ed. Tecnos, Madrid.
- KIRK E RAVEN (1974), *Los filósofos presocráticos*, Ed. Gredos, Madrid.
- LAÍN ENTRALGO, P. (1954), *Historia de la medicina moderna y contemporánea*, Barcelona, Imprenta Clarasó.
- LAVERDE RUIZ, G. (1881), “El Doctor Juan Francisco de Castro” en *La Ilustración Gallega y Asturiana*, nº 24.
- LAVERDE RUIZ, G. (1868), *Ensayos Críticos sobre Filosofía, Literatura e Instrucción Pública Españolas*, Soto Freire, Lugo.
- LOCKE, J. (1982), *Ensayo sobre el entendimiento humano*, México, Fondo de Cultura Económica, 1ª reimpresión.
- (1985), *Carta sobre la tolerancia*, París.
- LÓPEZ PIÑEIRO, J.M. (1969), *La introducción de la ciencia moderna en España*, Barcelona, Ariel.

- (1979), *Ciencia y técnica en la sociedad española de los siglos XVI y XVII*, Barcelona, Labor.
- LOPEZ SILVESTRE, F (2002), "Dios y la naturaleza: El desarrollo de la Teología natural en España y en Galicia en el siglo XVIII " en *Semata. Ciencias Sociais e Humanidades*, vol.14.
- LOVEJOY, A. (1983), *La gran cadena del ser*, Icaria, Madrid.
- LUCAS LABRADA, J. (1971), *Descripción económica del Reino de Galicia*, Vigo, Ed. Galaxia.
- MARTINEZ BARBEITO, C. (1953), "Economistas gallegos del pasado, 1700-1900" en *Información Comercial Española*, nº 354.
- , C. (1957), *Guía de Galicia*, Barcelona.
- (1973), *Ordenanzas de la Real Audiencia del Reino de Galicia*. La Coruña, 1679. Edición patrocinada polo Banco Central.
- (1984), *El auto gallego en la historia, en los tratadistas y en la práctica forense*, Sada, Edicións do Castro.
- MARTINEZ BARREIRO, E. (1981), *La Coruña y el comercio colonial gallego en el siglo XVIII*, Sada, Edicións do Castro.
- MARTINEZ GÓMEZ-ABELLAN, (1977), *El pensamiento español. De Séneca a Zubiri*, Madrid, Uned.
- MARTÍNEZ LOIS, A. (1989), *El Padre Feijoo. Naturaleza, hombre y conocimiento*, A Coruña, Ed. Diputación Provincial.
- MASON, ST.F. (1985), *Historia de las ciencias (3vol.). La ciencia del siglo XVIII*, Madrid, Alianza Editorial.
- MAYOBRE RODRÍGUEZ, P. (1994), *O krausismo en Galicia e Portugal*, Edicións do Castro, Sada, A Coruña.
- MEIJIDE PARDO (1961), "Contribución a la historia de la industria naval de Galicia. Los arsenales de Ferrol en el s.XVIII" en *Congreso Internacional de Historia dos Descubrimentos* (Separata), Lisboa.
- (1963), *Origen y progresos de la Escuela de Náutica de La Coruña(1790-1825)*, A Coruña, Real Academia Galega.
- (1968 A), "Contribución de los catalanes al desarrollo de la industria pesquera de Vigo (1750-1815)" en *Aportación española al XXI Congreso geográfico internacional* , Madrid.

- (1968 B) "Un capitán de industria en la Galicia del antiguo régimen", en *Anuario de Historia Económica y Social*, Año I, num. 1, enero-diciembre.
- (1981), "La fábrica de jarcia y cordelaría de La Coruña" en *Revista Instituto "José Cornide" de Estudios Coruñeses*, nº 17-21.
- (1982 A), *Escritos e autores na Galicia da Ilustración*, A Coruña, La Voz de Galicia.
- (1976), "Negociantes franceses de La Coruña precapitalista. M. de Lagoanère y Cia" en *Revista del Instituto "José Cornide" de Estudios Coruñeses*, A Coruña.
- (1984), "La penetración económica catalana en el puerto gallego de Mugar dos (1760-1830)" en *Revista di Historia Moderna. Departament D' Historia Moderna*, nº 4, Universitat de Barcelona.
- (1982 B), *Escritos e autores na Galicia da Ilustración*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza,
- (1980), Aspectos de la vida económica de Vigo en el siglo XVIII, Vigo.
- , (1986) "La fabricación de loza fina en la parroquia coruñesa de Dorneda (1799-1812)" en *Revista del Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses*, nº 22.
- , (1987), "Contribución ao estudo das pesquerías do Baixo Miño nos séculos XVIII e XIX" en *Grial*, xullo-setembro, Vigo.
- (1973), "Negociantes catalanes y sus fábricas de salazón en la Ría de Arosa (1780-1830)". Comunicación presentada al primer *Coloquio de Historia económica*, celebrado en Barcelona en mayo de 1972. A Coruña.
- MEIJIDE PARDO, M^a.L.(1989), *Vicente do Seixo (1747-1802). Reforma agrícola y emancipación de la mujer*, F. Barrié de la Maza, A Coruña.
- MENÉNDEZ PELAYO, M. (1947), *Historia de los heterodoxos españoles*, CSIC, Madrid.
- MESTRE, A. (1976), *Despotismo e Ilustración en España*, Barcelona, Ariel.
- (1993), *La Ilustración*, Madrid, Síntesis.
- MINDÁN MANERO, M. (1953), "La filosofía española en la primera mitad de siglo XVIII" en *Revista de Filosofía*.

- MONTAIGNE, M. (1962), *Ensayos*, 2 vols., traducción do francés de Constantino Román, B Aires, Aguilar.
- MORENO, R. (1992), *Pensamento matemático en Galicia*, Sada, Edicións do Castro.
- NEGRIN FAJARDO, O. (1984), *Ilustración y Educación. La Sociedad Económica Matritense*, Editora Nacional, Madrid.
- NEGRIN FAJARDO, O. (1987), *Educación popular en la España de la segunda mitad del siglo XVIII. Las actividades educativas de la Sociedad Económica Matritense de Amigos del País*, UNED, Madrid.
- OTERO PEDRAYO, R.(1969), *Síntesis histórica del s.XVIII en Galicia*,Vigo, Ed. Galaxia.
- OTERO PEDRAYO, R (1972), *El Padre Feijóo. Su vida,doctrina e influencias*, Ourense, Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijóo”.
- PALACIO ATARD, V.(1964), *Los españoles de la Ilustración*, Madrid.
- PAZ DE QUIÑONES A. (1908), *Pro Decreto Ordinario galleco: Vulgo, Auto Ordinario. Allegatio iuris*. Santiago.
- PEDRET CASADO, P. (1947), “Un lugués catedrático insigne de la Universidad de Santiago, a fines del s. XVIII” en *Boletín de la Comisión de Monumentos histórico-artísticos de Lugo*.
- .(1944), “Las cátedras de la Universidad de Santiago hasta el plan de estudios del 27.1.1772” en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, nº 1.
- PENACOVA, B. (1974), *Academia de Agricultura del Reino de Galicia*, GEG, I.
- PENSADO TOMÉ, J.L. (1984), *La Educación de la Juventud de Fray Martín Sarmiento*, Servicio de Publicación da Xunta de Galicia.
- PEREIRA, L. M. (1788), *Reflexiones sobre la ley agraria, de que se está tratando en el Consejo. Carta escrita al Señor Don Manuel Sisternes y Feliú, Fiscal que fue del mismo Consejo y de la Real Cámara*, Madrid.
- PEREZ BAYER, F. (1991), *Memorial por la libertad de la literatura española*. Edición A. Mestre, Alacante.
- PESET REIG, M e J.L.(1974), *La Universidad española (siglos XVIII y XIX)*, Madrid, Ed.Taurus.
- PORTO UCHA, A.S. (1986), *La Institución Libre de Enseñanza en Galicia*, Edicións do Castro, Sada, A Coruña.

- QUINTÁS ALONSO, G. (1974), “La presencia de Descartes en la Ilustración”, en *Teorema*, 4.
- QUIROZ-MARTINEZ, O. V. (1949), *La Introducción de la filosofía moderna en España*, México.
- REYES MATE e NIEWÖHNER, F. (1989) : *La Ilustración en España y Alemania*, Anthropos, Madrid.
- RIOBO GONZALEZ, M., (1988) “La controversia sobre la Física Experimental a finales del siglo XVIII en la Universidad de Santiago de Compostela”, en *Compostellanum*, XXXIII, nº 3-4 ,Santiago de Compostela.
- RIVAS GARCÍA,M. (1982) “A filosofía de Luis Losada Quiroga”, en *Agora*, 2.
- (1992), “Filosofía e Ilustración en Galicia” en Agra Romero et alii (Coords.), *El pensamiento filosófico y político en la Ilustración francesa*, Santiago de Compostela, USC.
- (2001), “Europa e a razón ilustrada” en Barreiro Barreiro (Coord.), *Europa: mito e razón*, Santiago de Compostela, USC.
- (2003), “As relacións lusogalaicas na etapa ilustrada: Fr. Martín Sarmiento” en Agra Romero et alii (Coords.), *Galiza e Portugal: identidades e fronteiras*, Santiago de Compostela, USC.
- (1990), “Ciencia e Filosofía na Galiza ilustrada” en Barreiro Barreiro (Coord.), *O pensamento galego na historia*, Santiago de Compostela, USC.
- RODRÍGUEZ ARANDA, L. (1955): “La recepción e influjo de la filosofía de Locke en España”, en *Revista de Filosofía*, XIV.
- RODRÍGUEZ DE CAMPOMANES, P. (1778), *Cartas políticas-económicas*, Madrid.
- RODRÍGUEZ CAMARERO, L. (1997), “Las maravillas de la naturaleza en los siglos XVII y XVIII” en Barreiro Barreiro, Rodriguez Camarero e González Fernández (Coords.) *Censura e Ilustración*,Santiago, USC
- RODRÍGUEZ CAMARERO, L. (2001), “Del animal máquina a la novela del alma. La revolución copernicana de la naturaleza animal en las Luces”, en Barreiro Barreiro, X.L. (Coord.) *Ilustración e modernidade. Os avatares da razón*, Santiago, USC.
- (2002), “La novela del alma: la comprensión natural del hombre en la ilustración inglesa y francesa” en Rodríguez Camarero e González Martín (Coords.) *O legado das Luces*, Santiago, USC.

- RODRIGUEZ DOMINGUEZ, S. (1979), *Renacimiento universitario salmantino a finales del XVIII*. Ediciones Universidad de Salamanca.
- RODRIGUEZ GALDO, M.X. (Coord.) (1999), *Textos para a historia das mulleres en Galicia*, Consello da Cultura Galega, Santiago.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, C. (1968), “El Real Auto Ordinario o Auto Gallego” en *Revista General de Derecho*, Valencia.
- RODRÍGUEZ VARELA, E. (1975), El Real Consulado de Comercio de La Coruña y la apertura del comercio indiano, en *Actas de las I Jornadas de Metodología aplicada de las ciencias históricas, III. Historia Moderna*, Santiago, USC.
- ROUSSEAU, J.J. (1977), *Discurso sobre el origen y los fundamentos de la desigualdad entre los hombres*, Salamanca, Ed. Paulinas.
- SAAVEDRA, P. (1994), *La vida cotidiana en la Galicia del Antiguo Régimen*, Barcelona, Crítica.
- (1998), “As reformas de Carlos III” en Barreiro (Coord.) *Historia da Universidade de Santiago de Compostela*, I, Santiago, USC.
- (1999), *Agricultura e Ilustración. Cónsul Jove, Vicente do Seixo, Pedro A. Sánchez, Felipe Argenti, L. Marcelino Pereira*, Santiago, Xunta de Galicia, Biblioteca de Clásicos.
- (2002), “Frei Martin Sarmiento e a súa época” en *Obradoiro de Historia Moderna*, 11: 7-38.
- SALAS Y CORTES, R, (1821), *Tratados de legislación civil y penal*, 5 vols., 2ª ed., Madrid, Imp.Fermín Villalpando.
- SÁNCHEZ-ARCILLA BERNAL, J.(1995), *Historia del Derecho. Instituciones políticas y administrativas*, Madrid, Dykinson.
- SANCHEZ RODRÍGUEZ DE CASTRO, Mª del Carmen (1992), *El Real Consulado de La Coruña: Impulsor de la Ilustración (1785-1833)*, Sada, Edicións do Castro.
- SANCHEZ VAAMONDE, P.A. (1973), *La economía gallega en los escritos de Pedro Antonio Sánchez Vaamonde*, Vigo, Galaxia.
- SÁNCHEZ-BLANCO PARODY, F (1999), *La mentalidad ilustrada*, Madrid, Taurus.
- (1991), *Europa y el pensamiento español del siglo XVIII*, Madrid, Alizanza Universidad.

- (1997), *La Ilustración en España*, Madrid, Akal.
- SANTOS PUERTO, J. (2002), *Martín Sarmiento: Ilustración, educación y utopía en la España del siglo XVIII*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza.
- SARMIENTO, Fr.M., (1957), *Apuntamientos para un discurso sobre la necesidad que hay en España de unos buenos Caminos Reales, y de su pública utilidad*, Madrid.
- SARRAILH, J. (1985), *La España ilustrada en la segunda mitad del siglo XVIII*, 3ª reimpresión, Madrid, FCE.
- SAURIN DE LA IGLESIA, M.R. (1983), *Reforma y reacción en la Galicia del siglo XVIII (1764-1798)*, A Coruña, La Voz de Galicia.
- SEMPERE GUARINOS, J. (1785), *Ensayo de una biblioteca española de los mejores escritores del reinado de Carlos III*, t. II, pp. 158-60, Madrid, Imprenta Real.
- SIMON REY, D. (1981), *Las Facultades de Artes y Teología de la Universidad de Salamanca en el s.XVIII*, Ed. de la Universidad de Salamanca.
- TABOADA ROCA, M. (1952), “El procesalista Herbella de Puga. Vida y obra de este gran jurisconsulto” en *Foro Gallego*, A Coruña.
- TAU ANZOÁTEGUI, V. (1986), “El pensamiento español en el proceso de la codificación hispanoamericana: los “Discursos críticos” de Juan Francisco de Castro”, en *Index. Quaderni camerti di studi romanistici. International Survey of Roman Law*, nº 14, Napoles, Jovene Editore.
- TEN, A. (1989), “El sistema métrico decimal y España” en *Arbor*, 527-528.
- TOJO PÉREZ, R. (1931), “El libro de Herbella” en *Boletín da Real Academia Galega*, nº 229 (figura encadernado no tomo 20 na BUS) pp.365-381.
- TOMÁS Y VALIENTE, F. (1994), *La tortura en España*, Ed. Ariel, Barcelona.
- TORRES QUEIRUGA, A. (1992), “O diálogo Bayle Leibniz acerca do mal: unha encrucillada decisiva na historia do problema” en Agra Romero, R. Camarero, Ríos Vicente e Martín González (Coords.), *El pensamiento filosófico y político en la Ilustración Francesa*, Santiago, Universidade de Santiago.
- TORRES QUEIRUGA, A. (1995), “Replanteamiento actual de la teodicea: secularización del mal, ‘ponerología’, ‘pisteodicea’ ” en *Cristianismo e ilustración: homenaje al profesor José Gómez Caffarena en su setenta cumpleaños*, Universidad Pontificia de Comillas, Departamento de Publicaciones, Madrid.

- TORRES Y VILLARROEL, D.(1971), *Vida*, Madrid, Ed.Espasa-Calpe.
- VEIGA VALIÑA, (1945), “ El Dr. D. Juan Francisco de Castro” en *Boletín de la Comisión de Monumentos de Lugo*, t.I. nº 14-15.
- VERNEY, L. A. (1762), *De re logica*, Olisipone, Typ. Michaelis Rodericii.
----- (1746) *Verdadeiro método de estudar* , Valença.
- VILLAR CHECA, E. (1970), *El Marqués de Sargadelos*, Sada, Edicións do Castro.
- VILLARES PAZ, R. (1980), *Historia de Galicia*, Madrid, Ed.Alhambra.
-----.(1982), *Foros, frades e fidalgos*, Vigo, Ed.Xerais.
..... (2004), *Historia de Galicia*, Vigo ,Ed. Galaxia.
- ZUBIRI, X (1974), *Naturaleza, Historia, Dios*, Madrid, Editora Nacional.
- VV. AA.(1979), *Historia de la Educación en España*, Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación, Madrid.
- VV.AA. (1984), *Educación e Ilustración en España*, Publicaciones del Departamento de Educación Comparada e Historia de la Educación, Universidad de Barcelona.

ÍNDICE

INTRODUCCIÓN.....	3
CAPITULO 1. APROXIMACIÓN AO CONCEPTO DE ILUSTRACIÓN....	11
1.1. A ILUSTRACIÓN E AS SÚAS CARACTERÍSTICAS	11
1.1.1. Crítica á Escolástica.	16
1.1.2. A racionalidade.....	20
1.1.3. O experimentalismo.....	20
1.1.4. O progreso.	23
1.1.5. O cosmopolitismo.....	25
1.1.6. A filantropía.....	26
1.2. A PENETRACIÓN DAS IDEAS ILUSTRADAS.....	27
1.2.1. A vía diplomática.	28
1.2.2. Os xornais.	28
1.2.3. O intercambio epistolar.	28
1.2.4. Os precursores: os “novatores” e a entrada do cartesianismo en España.	29
1.2.5. Os faladoiros ilustrados.	34
1.2.6. As polémicas sobre a Físico-Teoloxía.....	38
1.2.7. Un preilustrado galego: Luís de Losada Quiroga.....	40
1.2.8. Os escépticos.	41
1.2.9. Os eclécticos.	45
1.3. A CONSOLIDACIÓN DA ILUSTRACIÓN: INTRODUCCIÓN DA FILOSOFÍA DE LOCKE EN ESPAÑA.	49
1.3.1. A contribución lusa: Luís Antonio Verney.....	50
1.3.2. As ideas políticas de Locke.	53

SECCION I. AS IDEAS ILUSTRADAS NA GALIZA.

PRIMEIRA PARTE. PUNTO DE PARTIDA: A SITUACIÓN DA SOCIEDADE DA ÉPOCA.

CAPITULO 2: POBOACIÓN E CLASES SOCIAIS.	59
2.1. A NOBREZA.	65
2.2. A CLASE MEDIA.	68
2.3. O CAMPESIÑADO E CLASE TRABALLADORA.	69
2.4. AS SUBCLASES.	75
CAPITULO 3: INSTITUCIÓNS DO PODER CENTRAL.....	79
3. 1. A CAPITANÍA XERAL.	79
3.2. A CAPITANÍA DO DEPARTAMENTO DO FERROL.....	80
3.3. A REAL AUDIENCIA DO REINO DE GALIZA.	81
3. 4. A XUNTA DO REINO DE GALIZA.....	82
3. 5. O INTENDENTE XERAL.	82

SEGUNDA PARTE. O REFORMISMO ILUSTRADO INSTITUCIONAL.

CAPITULO 4. A UNIVERSIDADE GALEGA.....	87
4.1.. Breve ollada retrospectiva.	87
4.1.1. Os comezos.	88
4.2.) A situación da Universidade no século XVIII.	95
4.2.1. A provisión de cátedras.	101
4.2.2. Os actos académicos.....	102
4.2.3. Graos académicos.....	104
4.2. 4. O goberno da Universidade.....	108
4.2. 5. As Facultades Universitarias.....	110
4.3. As reformas da Universidade.	116
4.3. 1. Reforma pre-ilustrada santiaguesa: Ulloa e Sánchez Ferragudo.....	117

4.3.2. A reforma ilustrada de Carlos III na Universidade galega.	121
---	-----

CAPITULO 5: O XURDIMENTO DAS INSTITUCIÓNS ILUSTRADAS...131

5.1. A Academia Compostelana.	131
5.2. A Real Academia de Agricultura do Reino de Galiza	131
5.2.1. Finalidade.	132
5.2.2. Aprobación da Academia pola Xunta de Comercio.	133
5.2.3. Os membros da Academia de Agricultura.....	134
5.2.4. Funcións dos académicos.	135
5.2.5. A Academia e a polémica dos montes comúns.	136
5.3. Real Sociedade Económica de Amigos do Pais de Santiago.....	146
5.3.1. Fundación da Sociedade Económica de Santiago.	148
5.3.2. Membros da Real Sociedade Económica.	150
5.3.3. O equipo de goberno da Real Sociedade.....	152
5.3.4. Actividades da Real Sociedade Económica no XVIII.....	155
5.4. REAL SOCIEDADE DE AMIGOS DO PAIS DE LUGO... ..	158
5.5. O REAL CONSULADO DE A CORUÑA.....	163
5.5.1. A Escola de Náutica.	166
5.5.2. A Escola de debuxo.	169
5.5.3. A Escola de comercio.....	171
5.5.4. A Biblioteca do Real Consulado.	172
Conclusións.	173

TERCEIRA PARTE: AS IDEAS ILUSTRADAS

CAPÍTULO 6: ECONOMÍA E IDEAS REFORMISTAS ILUSTRADAS. ...177

6.1. A SITUACIÓN DA AGRICULTURA.....	178
6.1.1. O réxime foral.....	178
6.1.2. Renovación dos foros.	180
6.1.3. Renovacion de cultivos.....	184
6.2. A PESCA.....	185
6.2.1. A pesca marítima.	185
6.2.2. A pesca fluvial: O baixo Miño.	192
6.3. A INDUSTRIA.....	193
6.3.1. Estaleiros do Ferrol.....	194
6.3.2. A industria de Sargadelos: Raimundo Ibáñez.	196
6.3.3. Outras industrias do ferro.	204
6.3.4. Fábricas de fiados e tecidos.....	205
6.3.5. As industrias da confección.....	209

6. 3. 6. Fábricas de louza.....	210
6. 3. 7. As fábricas de curtidos.....	210
6. 3. 8. Outras industrias.....	211
6.4. O COMERCIO.....	212
6. 4. 1. A importación.....	212
6. 4. 2. As exportacións.....	213
6.5. AS VIAS DE COMUNICACION.....	215
6. 5. 1. Vías terrestres.....	215
6. 5. 2. Vías fluviais: a navegación do Miño.....	217
CAPÍTULO 7: A CIENCIA ILUSTRADA.....	223
7. 1. AS MATEMÁTICAS E XEODESIA.....	223
7.1.1. O matemático do Bermés: Xosé Rodríguez González.....	231
7.1.2. Domingo Fontán Rodríguez (Porta do Conde, Pontevedra, 1778- Cuntis, 1886).....	236
7.1.3. Saturnino Montojo Díaz (O Ferrol, 1796- San Fernando, Cádiz, 1856).....	238
7. 2. A MEDICINA.....	238
7.2.1. Anatomía.....	239
7.2.2. A cirurxía.....	241
7.2.3. Cirurxía e anatomía na Universidade santiaguesa.....	244
7. 3. A FÍSICA EXPERIMENTAL.....	247
CAPÍTULO 8: A EDUCACIÓN ILUSTRADA.	253
8.1. EDUCACIÓN PRIMARIA.....	256
8.2. A EDUCACIÓN DE ORFOS E EXPÓSITOS.....	260
8.3. O ENSINO MEDIO: ESCOLAS DE GRAMÁTICA.....	260
8.4. O ENSINO TÉCNICO.....	261
8.5. A EDUCACIÓN DA MULLER.....	262

SECCIÓN II. O PENSAMENTO ILUSTRADO EN GALIZA

PARTE PRIMEIRA: O DEREITO

CAPITULO 9: O DEREITO ILUSTRADO EN GALIZA269

9.1. JUAN FRANCISCO DE CASTRO.	269
9. 1.1. Actitude crítica de Castro fronte ao ordenamento xurídico existente.	269
9.1. 2. Crítica aos abusos de poder: a loitosa.....	272
9.1.3. Condena da tortura.	275
9.1. 4. O reformismo xurídico	281
9.1.5. Reformismo académico.	284
9.1. 6. O Iusnaturalismo.	285
9.2. BERNARDO HERBELLA DE PUGA.	289
9.2.1. Biografía.	289
9. 2.2. Obras:	289
9.2. 3. Pensamento xurídico.	290
9.3. REIVINDICACIÓN DA IGUALDADE DAS MULLERES: Vicente do Seixo.	299
9.3.1. Biografía.	299
9.3. 2. Obras:	300
9.3.3. As achegas de Vicente do Seixo.....	303

PARTE SEGUNDA: A FILOSOFÍA ILUSTRADA EN GALIZA.

CAPÍTULO 10: JUAN FRANCISCO DE CASTRO FERNANDEZ.....311

10.1. Trazos biográficos.	311
10.2. Finalidade da obra.	316
10.3. A mentalidade crítica 317	
10.3.1. Crítica do aristotelismo.....	317
10.3.2. Crítica das supersticións.	319
10.4. O PENSAMENTO FILOSÓFICO DE FRANCISCO DE CASTRO.	326
10.4.1. Antropoloxía: raíces cartesianas.....	327
10.4.2. A Natureza 339	

10.4.3. A Res Infinita.	354
10.4.4. Outras achegas.....	377
CAPÍTULO 11: XOSÉ GONZALEZ VARELA.	381
11. 1. Breve semblanza.	381
11. 2. Obras:	383
11. 3. PENSAMENTO LÓXICO-FILOSÓFICO.	384
11. 3.1. Crítica á escolástica.	384
11.3.2.. A Lóxica.	385
11.3.3.. A presenza da filosofía sensista en Galiza.	386
11.3.4. O influxo de Luís Verney “ O Barbadiño”na obra de González Varela.....	387
11. .3..5. A historia da Lóxica.	391
11. .3.6. A Lóxica e o problema do coñecemento.	399
11.3.7. A metafísica: substancia, modos e relacións.	408
11.3.8. Sobre as paixóns.....	409
CONCLUSIÓNS FINAIS.....	413
APÉNDICE.	431
BIBLIOGRAFIA.....	499
 ÍNDICE	 519